

HA 1759

TSZÉCHÉNY
KÖNYV-
TÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. évfolyam

1981

1-2

KADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- ÉS DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. ÉVF. 1981/1 – 2. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111–010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185–680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1981.

XCVII. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), DÁN RÓBERT, FÜLÖP GÉZA, V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY
LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ÁNDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

**A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA**

JUHÁSZ MÁRTA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

EMLÉKÜLÉS A MAGYAR SAJTÓ JUBILEUMA ALKALMÁBÓL

<i>Szabolcsi Miklós</i> : Elnöki megnyitó	3
<i>Pálffy József</i> : Az emlékülés köszöntése	5
<i>Kosáry Domokos</i> : A magyar sajtó megszületése	7
<i>Köpeczi Béla</i> : A Rákóczi-szabadságharc a külföldi közvéleményben	16
<i>Sziklay László</i> : A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei	23
<i>Kókay György</i> : Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések	35
<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i> : Thomas Seget's (from Edinborough) Middle European connections in reflection of Cod. Vat. Lat. 9385	204
<i>Bellér Judit</i> : A kormánypárti sajtó támogatásának formái a századfordulón	276
<i>Berlász Piroška</i> : Hol nyomtatták Balassi Credulus és Juliáját?	189
<i>Fenyvesi István</i> : A Kner-kiadó orosz és szovjet könyvei a húszas években	95
<i>Fried István</i> : Schedius Lajos és folyóirata	81
<i>Gerics József</i> : A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól	175
<i>Haiman György</i> : Tótfalusi grúz betűinek nyomában	41
<i>Sáráné Lukácsy Sarolta</i> : Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1920 után ..	108
<i>Szabó Flóris</i> : A karthauziak olvasmányai — pannonhalmi dokumentumok alapján ..	263
<i>Tóth Béla</i> : Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században	66
<i>Turczel Lajos</i> : A csehszlovákiai magyar sajtó fejlődése 1919 és 1945 között	299

KÖZLEMÉNYEK

<i>Batári Gyula</i> : A Párisi Magyar Értesítőről	157
<i>Borsa Gedeon</i> : Korai széles lapszélű kiadványok Magyarországon	138
<i>Borsa Gedeon</i> : Neu aufgefunden, gedruckte Librettos für Eszterháza in der Zeit von Haydn (1766—1790)	229
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái	221
<i>Czigány Magda</i> : Szegedi Kis István Tabulae analiticae c. műve első kiadásának előtörténetéhez	321
<i>Fekete Csaba</i> : Megkapta-e a vizsolyi bibliát Náprági Demeter?	144
<i>Gömöri György</i> : Egy strassburgi humanista magyar kapcsolatai a 16. században ..	317
<i>Gündisch, Gustav</i> : Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts (Die Bücherei des Lukas Unglerus)	127
<i>Jankovics József</i> : Szilágyi György (Sylvanus) angliai klasszika filológus tevékenysége ..	322
<i>Miklóssy János</i> : Török János „időszaki szemlé”-je (A Kelet Népe, 1856.)	152
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : A Szigeti Veszedelem bibliográfiájához	326
<i>Soltész Zoltánné</i> : Az augsburgi Steiner-nyomda impresszum nélkül kiadott nyomtatványai	121
<i>Stoll Béla</i> : A Medvetánc előzménye	238
<i>Sugár István</i> : Az egi jezsuita könyvtár 1774-ben, a rend feloszlatakor	328
<i>Szecsó Károly</i> : Újabb adatok a sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepéről a Heves megyei munkásmozgalomban	240
<i>Széles Klára</i> : Henszlmann Imre, az irodalomkritikus	147
<i>Szemző Piroška, D.</i> : Vajda János feleségének kézirata a Széchényi Könyvtárban ..	235
<i>Szepesi Zsuzsanna</i> : Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez	225
<i>Takács Béla</i> : Hol voltak az első sárospataki nyomda helyiségei?	229
<i>Tasi József</i> : József Attila Előörs-korszaka	332

IV

<i>Turányi Kornél</i> : Idősebb Bartók Béla mint folyóiratszerkesztő	234
<i>Viczián János</i> : Adatbank – kamatok nélkül? (Gulyás Pál Magyar írók élete és munkái c. művének kézírata az MTA Könyvtárában)	337

FIGYELŐ

<i>Berlász Jenő</i> : Matko Rojnić (1908–1981)	246
<i>Buzinkay Géza</i> : Művelődés a 18. századi Magyarországon (Kosáry Domokos könyve)	346
<i>Havasi Zoltán</i> : Csüry István (1921–1980)	161
<i>Havasi Zoltán</i> : Szinyei József: Magyar írók élete és munkái	352
[<i>Kókay György</i>]: Magyar Könyvszemle '81	160
[<i>Kókay György</i>] (-ó-): Sajtótörténeti Munkabizottság alakult	162
<i>Kókay György</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár újabb kiadványai	164
<i>Kókay György</i> : Kovács Zoltán (1930–1981)	245
<i>Kókay György</i> : Vita a sajtótörténeti kézikönyv első kötetéről	350
<i>Kovács Sándor, V.</i> : Karsai Géza (1905–1981)	346
<i>Németh István</i> : Kultur des Islam (Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében)	163

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv- és sajtótörténeti szakirodalom 1980-ban. Összeáll. *Heltai János* 353

S Z E M L E

Balázs János : Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Bp. 1980. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	259
Beit-Arié, M. – Sirat, C. : Manuscripts Médiévaux en Caractères Hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540. Bibliothèques de France et d'Israël I–II. Jérusalem–Paris, 1972–1979. (<i>Scheiber Sándor</i>)	172
Benedek Elek irodalmi levelezése 1921–1929. I. Bukarest, 1979. (<i>Fülöp Géza</i>)	362
Bogdán István : Régi magyar mulatságok. Bp. 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	259
A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának évkönyvei IV. Bp. 1981. (<i>Tarján Mária</i>)	369
Catalogi personarum et officiorum provinciae S. J. Roma , 1978. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	172
Fekete Csaba – Szabó Botond : A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Budapest, 1979. (<i>Vizkelety András</i>)	249
Holl Béla : Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a 17. században. Bp. 1980. (<i>Vásárhelyi Judit</i>)	361
Klagsbald, V. : Catalogue des manuserits marocains de la collection Klagsbald. Paris, 1980. (<i>Scheiber Sándor</i>)	371
Knigi kirillovszkoj peccati XV–XVIII. vv. Szoszt. : A. A. Guszeva – Otecesztvennue izdanija XVIII. v. Szoszt.: I. M. Polonszkaja–T. I. Kondakova. Katalogi. Redaktor: E. L. Nemirovskij. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	261
Łojek, Jerzy : Les journaux polonais d'expression française au siècle des Lumières. Wrocław – Warszawa, 1980. (<i>Hopp Lajos</i>)	370
Mad'arska histografija na Vychodnom Slovensku v rokoch 1901–1918. Košice, 1980. (<i>Sziklay László</i>)	372
A magyar bibliográfiák bibliográfiája 1974–1976. Szerk. Gajtkó Éva. (<i>Szabó Sándor</i>)	365
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája. 1977. Szerk. Németh S. Katalin. Bp. 1980. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	364
Magyar könyvszét 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. VII. Magyar irodalom. Közread. az Orsz. Széchényi Könyvtár. Szerk.: Komjáthy Miklósné. Bp. 1980. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	247
Magyar Nemzet Repertórium (1938–1939). Összeáll.: Kendéné Palágyi Erzsébet. Bp. 1980. (<i>Szentmihályi János</i>)	250
A Májmuni Kódex. A budapesti „Misné Tóra” legszebb lapjai. Vál. és bev. Scheiber Sándor. Közreműk.: Sed-Rajna Gabriella. Bp. 1980. (<i>Dán Róbert</i>)	252
A Mátvás-Graduale. A bev. tanulmányt és a képmagyarázásokat Soltész Zoltánné írta. Bp. 1980. (<i>Csapodi Csaba</i>)	253

Móra László: Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ története (1883–1949). Bp. 1980. (<i>Havasi Zoltán</i>)	368
Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig. Bp. 1978. (<i>Fülöp Géza</i>)	255
Needham, Paul: Twelwe Centuries of Bookbindings: 400–1600. New York–London, 1979. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	169
Nikolaus Lenau in Ungarn. Bibliographie. Bp. 1979. (<i>Fried István</i>)	167
Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: Corpus der gotischen Lederschnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet. Stuttgart, 1980. (<i>Borsa Gedeon</i>)	168
Schunke, Ilse: Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen. Berlin, 1979. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	171
Szczucki, Lech: Két 16. századi eretnek gondolkodó. Bp. 1980. (<i>Hopp Lajos</i>)	166
Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. Szeged, 1980. (<i>Sebesi Judit</i>)	366
Zafren, H. C.–Peck, A. J.: The Writings of Jacob Rader Marcus. A Bibliographic Record. Cincinnati 1978. (<i>Scheiber Sándor</i>)	261
Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977. (<i>Fülöp Géza</i>)	257

NÉVMUTATÓ

- Abádi Benedek 259
 Abdul Aziz (szultán) 221
 Abdul Hamid, II. (szultán) 221
 Abuladze, Ilia 48, 51
 Adalbert, Szent 178
 Ádám, Brémai (A. bremensis) 175
 Adams, Thomas 321, 322
 Ady Endre 6, 258, 333
 Aegyptus, Moses I. Maimonides
 Aejinus, Johannes 132
 Aesopus 324
 Agobard, Lyoni 177
 Ágost, III. 370
 Aixinger László 301, 338
 Alanus ab Insulis 224
 Alapy Gyula 305, 312, 313
 Albert, Bökes (Sánta), Ausztria hercege 271
 Aleksandri 363
 Alekszandre (herceg, Arcsil grúz király fia)
 44, 45
 Alekszej (cárevics, Nagy Péter orosz cár
 fia) 97
 Alfonz, III. (aszturiai király) 177, 178
 Al-Samman, Tarif 163
 Altdorfer, Albrecht 121
 Althammer, Andreas 132
 Aluisius, Johannes 137
 Amade László 33
 Amadé Saissy 157
 Ambrozovits Dezső 105
 Amesius 69
 Andersen-Nexö 306
 András, III. 88
 András Károly 311
 Andrásfi Gyula 356
 Andrassy Gyula, id. 276, 289
 Andrassy Gyula, ifj. 251
 Andreae, Jacobus 132
 Andreae, Petrus 132
 Andrieu, M. 263
 Angermayer család 301
 Angyal Dávid 153
 Anonymus 88, 330
 Antal Sándor 299, 301, 303, 307
 Antim I. Ivireanul, Antim
 Antonius de Parma 224
 Anyenkov 100
 Anyos Pál 35, 89
 Apáczai Csere János 258
 Aper de Houue, Jac. 206
 Apisdorf, G. 220
 Appianus, Alexandrinus 131, 132
 Apponyi György 72
 Apponyi Sándor 124–127
 Apuleius, Lucius 71, 131, 132
 Aquinoi Tamás 252
 Aradi Zsolt 311
 Aranka György 86
 Arany János 153, 156, 334, 335
 Arcsil (grúz király) 42–45, 54, 60
 Aretinus, Lambertus 212
 Aristoteles 133, 137, 138, 224
 Arkauer István 301
 Artner József 332
 Arz, G. 129
 Asbóth János 86
 Asguthy Erzsébet 311
 Ash, Alex H. (álnév) 248
 Asztrik (főpap) 180–182
 Attal, R. 372
 Attila 372
 Augustinus Aurelius 20, 132
 Averroest 224
 Azuz b. Obadja b. Selómó b. József b.
 Ábrahám b. Nissim 172
 Babel 98, 102, 107
 Babits Mihály 98, 167, 311, 335
 Bacciarelli, F. 371
 Bacon 74, 77, 80, 228
 Badius, Jodocus 132
 Badoer, Jacob 207
 Baethgen, F. 178
 Bagration család 43
 Baintre János 338
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 333, 334, 336, 357
 Bajza József 27, 80, 147
 Bakosi Éva 359
 Baksay Sándor 146
 Balásfalvi Orosz József 30
 Balásfi Tamás 228, 361, 362
 Balassa József 142, 143
 Balassa Pál 143
 Balassi Bálint 33, 189–203, 258, 328, 362
 Balázs Béla 306, 309
 Balázs Éva, H. 83

- Balázs Ferenc 363
 Balázs Ignác 242, 243
 Balázs János 259—261
 Baldung-Grien, Hans 121
 Balikó Lajos 338
 Bálint György 311, 355
 Bálint Sándor 311
 Balla Borisz 311
 Ballagi Aladár 258
 Ballagi Mór 258
 Baló József 360
 Balog Szabó Pál 79
 Balogh Edgár 303, 308, 309
 Balogh István 76, 79, 256, 257, 359
 Bán Imre 41, 220, 272
 Bana Tóth Pál 304
 Bánffy Dezső 286, 290, 293
 Banfi, Florio 204, 205, 208, 212, 213, 215
 Bánfihunyadi János 323
 Banner János 111
 Bányai Albert 289
 Bányai István 66
 Bányai Pál 309, 310
 Barabás Samu 319
 Baramidze, A. 64
 Bárány Péter 39
 Baranyai Tibor 355
 Barbaro 224
 Barberini 226
 Barbirius, Nicolaus 132
 Barbusse 306
 Barclay, William 211
 Barcs Sándor 290
 Barcza József 354
 Bardanus Scotus, G. 206
 Barits Adalbert 86
 Barlay Ö. Szaboles 172—173, 204—220, 259—262, 359
 Barlezio, Marino 122
 Barlow, Thomas 326
 Barna Izidor 279
 Báróczy Sándor 39
 Barollier 371
 Baróti Szabó Dávid 13
 Barta János 235
 Barta Lajos 278, 299, 302, 303, 308, 312
 Barta Sándor 306
 Bartal Antal 324
 Bartalis János 310, 311
 Bartha Boldizsár 354
 Bartha Dénes 230—234
 Bartha Tibor 258, 259
 Bartholomeus de Zanis 133
 Barrow 69, 71
 Bartók Béla 31, 234, 305
 Bartók Béla, id. 234—235
 Bartoniek Emma 176, 271, 269
 Bartos Róza I. Vajda Jánosné
 Baryski, Stanislaus 205, 207
 Batári Gyula 157—159, 356, 359
 Báthory Gábor (somlyói) 219
 Báthory István (ecsedí) 173, 219, 258
 Batsányi János 10—13, 15, 38, 39, 81, 82, 84
 Batthyány Ádám 192
 Batthyány József 140, 326
 Batthyány Lajos 143
 Batthyány Vince 91
 Baumgarten, N. 218
 Bayer, Johannes 131
 Bayle, Pierre 20, 72, 80
 Bäumer, S. 263
 Bebelius, Johannes 137
 Beck, Jacob Christoph 71, 72
 Beck Mihály 147
 Becket Tamás 188
 Beit-Arié, M. 172
 Beke Margit 328
 Békei Soma 293
 Bél András 74
 Bél Mátyás 74, 139, 140, 143, 144, 258, 330
 Bél Károly 74
 Belia György 236
 Beliczay Angéla 355
 Bellanger, Claude 16
 Bellér Judit 276—298, 351
 Bélley Pál 340
 Benayahu, M. 172
 Benda Kálmán 79
 Bene Ferenc 86
 Benedek Elek 362—364
 Benedek Marcell 25, 363
 Beniák, V. 311
 Benkert-Kertbeny I. Kertbeny
 Benkő Ferenc 77, 258
 Benkő József 258
 Benzig, Josef 122, 123
 Beóthy Zsolt 96
 Berde Mária 311, 363
 Berdóci György 321
 Beregszászi Lőrinc Péter 146
 Beregszászi Nagy Pál 86, 89
 Berelson, Bernard 18
 Berensteinus, Gysbertus 207
 Béres András 357
 Berger Illés 362
 Berkovits Ilona 224, 225
 Berlász Jenő 72, 76, 246, 249
 Berlász Piroska 189—203
 Berner, Johann 60
 Berner, Konrad 60
 Bernolák 33
 Bernoulli, Jakob 71
 Bertalan Lajos 357
 Bertényi I. 176
 Bertuch 90
 Berver, Thielman 132—134
 Berwalt, Jakob 137
 Berza László 358
 Berzenczey Domokos 111
 Berzétei József 66
 Berzeviczy Gergely 25, 81—83, 90, 91, 94, 258

VIII

- Berzeviczy Márton 218
 Berzeviczyek 86
 Besannatus (?), Burgundio 208
 Bessenyei György 10, 35, 36, 38—40, 258, 347
 Bethlen Elek 84
 Bethlen Farkas 74
 Bethlen Gábor 7, 88, 258, 355, 374
 Bethlen János 71, 74
 Bethlen Kata 79
 Bethlen Mihály 321—323
 Beust, Joachim 317
 Beythe András 76
 Beza, Theodorus 130, 132, 146
 Bianchi, Benedetto 231—233
 Bianu (Joan) 60, 62—64
 Bibó István 256, 355, 360
 Bihari Mihály 301
 Bilibin 100
 Bilovius a Bilovio, Barth. 207
 Binder, L. 130
 Biondo, Flavio (Flavius Blondus) 131, 132
 Birkás Endre 360
 Biró Lajos 357
 Bisztray Gyula 238
 Bitskey István 355
 Björkbom, Carl 42—46, 56, 59
 Blaeu 71
 Blagay család 319, 320
 Blagay Ursinus István 319
 Blockner 291
 Blotius, Hugo 318, 320
 Blumauer 250
 Boccaccio 122, 228
 Bock, Fredericus Sam. 217
 Booskai István 168, 258, 374
 Boczkó Dániel 86
 Bod Péter 42, 66, 76, 140, 324
 Bóday Pál 116
 Bodecker, Bonaventura 206, 211
 Bodley, Thomas 318
 Bodó Mátyás 142—144
 Boerhave 78
 Bogdán István 144, 259, 358
 Bogdanov 303
 Bogdányi Jakab 323
 Bohutský, Jonata 361
 Bóka László 311
 Bokor László 334, 336, 337
 Boldizsár Iván 311
 Bolevác József 359
 Bolić, Prokop 86
 Bologna 232
 Bolyai Farkas 258
 Bolyai János 258
 Bóna Márta 162
 Bóné Gyula 42, 64
 Bonfini 74, 330
 Bonifatius VIII. 131, 132
 Bonkáló Sándor 102
 Borbély Andor 226
 Bordonia, Mattheus de 207
 Bornemisza Boldizsár de Káplná 320
 Boross Béla 304, 313
 Boross Zoltán 303
 Borovszky Samu 339
 Borsa Gedeon 138—144, 168—169, 197, 234, 354—356, 358
 Borsos István 249
 Borst, Martin 231
 Boswell, E. 322
 Bot Aladár (álnév) 308
 Bóta László 326
 Botka Ferenc 162, 250, 350, 351
 Boyle 326
 Brâncoveanu, Constantin 62, 63
 Brâncoveanu, Radu 63
 Brander, Lisetta 232
 Braubach, Petrus 133
 Brecht 300
 Bredetzky Sámuel 81
 Brémai Ádám I. Ádám, Brémai
 Brentius Johannes 132
 Brenz, Johannes 131
 Bresztovszky Ede 336
 Breu, Jörg 121
 Breuer Lőrinc 218, 219
 Březina 311
 Briquet, Ch. M. 171
 Brod, Max 306
 Brogyányi Kálmán 311, 313
 Brosset, L. 42
 Brubacchius, Petrus 132—135, 137
 Bruckner, Johann Jakob 140
 Brylin, Nicolaus 133
 Buchner, R. 175
 Buck József 256
 Bucsaánszky György 142
 Budaus, Guielmus 132
 Budagov, R. A. 260
 Budai Balogh Sándor 355
 Budai Ézsaiás 76, 258
 Buday Dezső 357
 Bullinger, Henrik 317
 Bunyin, Ivan 98, 103, 107
 Bunyitai 255
 Burgkmair, Hans 121
 Burnet, Gilbert 20
 Buttler, Anna Maria 231
 Buzinkai György 67
 Buzinkay Géza 346—350, 351, 356
 Byron 117
 Caelio Secundo 132
 Caesar 222
 Calepinus, Ambrosius 330
 Calpurnius Brixienis, Johannes 222
 Calvin I. Kálvin
 Cámerarius, Joachim 131, 132
 Candiolo, P. 132
 Cantiancula, Hilarius 355
 Čapek, Karel 300, 302, 373
 Capreolus Arimiensis, Altilius 207, 214
 Caracciolus, Julius Caesar 206
 Carew, George 320

- Carion, Johann 122
 Carlo Conte di Salma l. Salma
 Cartesius 69
 Casimir, Jean 207
 Cassiodorus 170
 Cassuto, Umberto 220
 Castelletti, Cristoforo 192
 Castellini (Castiglione) család 223
 Castrioti György 122
 Cato 330
 Cegletius Ungarus, Joan. l. Czeglédi János
 Cellarius 79
 Cenninius, Petrus 223
 Ceppan, Oskár 24, 25
 Charles, I l. Károly
 Chaunu, P. 346
 Chelopaesus, Petrus 132
 Chiswell 324
 Chownitz Julian 356
 Christiani, Georg 128
 Chrobák, Dobroslav 24, 25
 Chrysostomus, Johannes 132
 Chytraeus, David 131, 133
 Cicero, M. Tullius 21, 122, 131, 133, 138, 223, 330
 Ciero (?), Battista 205, 207
 Cifka Péter 256
 Cimarosa, Domenico 233, 234
 Clemens V. 131, 133
 Clemens, Johannes 128
 Clerk Anglus, Jacobus 208
 Clichtoveus, Jodocus 133
 Clough, H. C. 223
 Cluys 218
 Cocceius 69
 Cogler, Johannes 133
 Colibus, Andreas 136
 Colonaeus, Petrus 134
 Comenius 330
 Condulmaro (Condolmieri) család 224
 Conisbeus, Honorius 207
 Constantinescu-Iași, P[etre] 65
 Cootwyk (J. Cootwyekius) 206, 211
 Copernicus 228
 Corneille, Thomas 17
 Cornides Dániel 87, 88
 Coşbuc 363
 Cottineau, L. H. 271
 Cotton, John, Sir 326
 Courteau, Thomas 132
 Courtilz, Gatién de 17
 Courts-Mahler 116, 118
 Cörver Elek 141
 Cracovius, Georg 133, 138
 Cranach, Lucas, id. 76
 Cratander, Andreas 134
 Crato, Johannes 133, 135, 136, 138
 Creutzer, Vitus 133, 135, 136
 Crispinus, Johannes 132, 133, 137
 Cruciger, Caspar 130, 133
 Csákos József 312
 Csáktornyai János 194
 Csalláry Dezső 119
 Csanak Dóra, F. 249, 256, 257
 Csaplovics János 29
 Csapó (újságíró) 157
 Csapó József 67, 76, 78
 Csapodi Csaba 253—255
 Csapodiné Gárdonyi Klára 221—225, 354
 Császárs család 320
 Császárs Kristóf 319
 Csató Károly 357
 Cseh Szombati Sámuel 79, 80
 Csekey Sándor 146
 Cselidze, Marina 58
 Csendes László 358
 Csengery Antal 152—154, 258
 Cserei Elek 12
 Cserei M. 74
 Cserépfalvi Imre 238, 355
 Cserhalmi Gyula 369
 Csiffáry Gergely 240
 Csik Mihály 360
 Csohány János 77
 Csóka Lajos 183
 Csokonai Vitéz Mihály 78, 81, 85, 87, 89, 249, 250, 258
 Csongrády Árpád 305
 Csonka Ferenc 366
 Csontos Vilmos 313
 Csontos János 221—223
 Csuka Zoltán 310, 311, 338
 Csüry István 161—162, 354, 355
 Curio, Hieronymus 132
 Curtius Quintus 53, 131, 133
 Cyrillus (Kyrillos alexandriai pátriárka) 133
 Czabán Samu 305
 Czákó Ambró 354
 Czege Imre 358
 Czeglédi János (Joannes Cegletius Ungarus) 207, 218—220
 Czellárné Csiba Judit 359
 Czigány Magda 321—322
 Czinke Ferenc 86
 Czvank László 311
 Czwittinger 71, 74
 Dallos István 315
 Dán Róbert 41, 47, 65, 252—253, 354
 Dániel Ernő 293
 Danielik János 153
 Dante 228
 Darányi Ignác 279, 289
 Dargny, Joan. Bulyonius 207
 Darkó István 302, 303, 308, 310, 311
 Darvas Henri 301
 Darvas János 301
 Dasypodius, Petrus 317
 Dávid (bibl.) 62, 253, 254
 Dávid Ferenc 167
 Dávid Ildikó, N. 256
 Dayka Gábor 13
 Deák (Ferenc) 31
 Décsy Gyula 274

- Decsy Sámuel 11
 Dedekind, Friedrich 133
 Defoe, Daniel 19, 22
 Defour, Pierre 370, 371
 Deleberon, P. A. (ep.) 208
 Delicati 233
 Demonius 324
 Dénes Zsófia 307
 Dénes Pálné 353
 Denis, Michael 140, 255
 Dercsényi Dezső 224
 Déry Tibor 248
 Déryné 32
 Deschaes 70
 Deschamps de Saucourt 370
 Dethier, Anton 223
 Déthsy Mihály 229
 Deutz, Nikolaus von 131
 Dévai Biró Mátyás 146
 Devich Andor 368
 Dezsényi Béla 8
 Dezsényi Szemző, Piroska I. Szemző Piroska
 Dézsi Lajos 42
 Dezső Zoltán 305
 Dichtler, Barbara 230
 Dichtler, Leopoldo 230—233
 Diderot 330
 Diesth, Aegidius 134
 Dietrich, Veit 130, 133
 Dilong 311
 Dimmer Hollando-Hagensis, Joannes 205, 207
 Dineley, John 217
 Dinnyés Károly 305
 Ditters von Ditterdorf, Carl 231
 Ditzius, Ludwig 137
 Dobó Andor 355
 Dobossy László 309, 311
 Dobozy Károly 31
 Dobrovský 88
 Dobrowsky Ágost 189, 190, 191
 Dóczy Jenő 335
 Dolben, John 326
 Dolezsálek, Anton von 31
 Domanovszky Sándor 82
 Dombi Bálint 308
 Domokos Lajos 67
 Domokos Márton (főbíró) 66, 67
 Dongó Gyárfás Géza 372, 373
 Doromby Karola 81, 84, 85, 92, 93
 Dosztojevszkij 95, 102
 Dousa, Stephanus 207
 Döbrentei Gábor 66
 Dömötör Teréz 309
 Dörögi András 321
 Dragonius, Caspar 320
 Dreiser, Theodor 306
 Dreyfus, John 60
 Drost Silesius, Florianus 207
 Dsida Jenő 311, 363
 Dudás Adolf 240
 Dudith András 216
 Du Fresne, Charles (Seigneur Du Cange) 141, 143
 Dugonics András 5, 114
 Dukkon Ágnes 104
 Dulman, Theodoros 207
 Dumerichio, Johanni 136
 Dunajec Nándor 167
 Dussert, N. 370
 Duyn, T. Vander 207
 Dürer, Albrecht 76, 121
 Dürr, Damasus 131
 Dyck, Christoffel van 51
 Dzurányi László 301, 302, 339
 Eck, B. 76
 Eckhardt Sándor 190, 192
 Eckstein Fridrik 28
 Ecsedy Judit, V. 354
 Éder József Károly 86, 88
 Eftremov, M. 58
 Egendolf, Christoph 135
 Egli (Eglinius), Raphael 215
 Egranus, Georgius Ludovicus 205
 Egressy Béni 31
 Egressy Gábor 154
 Egri Viktor 301, 311
 Ehrenburg, Ilja 97, 98, 102, 107, 300
 Eichhorn, Johannes 138
 Eisler, Johann Baptista 318
 Eitzen, Paul v. 133
 Elekes György 75
 Elisabeth I (angol királynő) 219
 Ellebodius 218
 Elzevir 71
 Eminescu 363
 Emmel, Samuel 133, 136, 137
 Emo család 225
 Endrédi Imre 277, 278
 Engel János Keresztély 82, 83, 87—90, 94
 Engelhardt, Nicholas (Nicolaus Engelhardtus) 317—321
 Eötvös József 147—150, 152, 153, 356
 Erasmus, Rotterdami 73, 133, 134, 330
 Erdélyi Antal 258
 Erdélyi Béla 301
 Erdélyi Ernő 301
 Erdélyi Ilona, T. 28, 31, 351, 354
 Erdélyi János 31, 151, 155
 Erdélyi Pál 189—193, 198, 203
 Erdmann, C. 176, 178
 Erdődy Gábor Antal 143
 Erdős Károly 145
 Erdős Renée 116
 Erényi Tibor 357
 Erkel 31
 Érmelléky 336
 Ernyey József 346
 Esterházy, Nicolò 230—234
 Esterházy Pál 153
 Esze Tamás 374
 Eszterházy Ferenc 143
 Eszterházy Imre 143
 Eszterházy József 143

- Eszterházy Károly 332
 Eszterházy Lajos 311
 Étaix, R. 263, 270—272, 275
 Ethey Gyula 312
 Euler, L. 74

 Fábrián Dániel 12, 333, 334, 336
 Fábiny Tibor 355
 Fábri István 86
 Fabricius, Joh. Alb. 69, 74
 Fabricius, Nicolas 206
 Fabritius, K. 128
 Fábry Zoltán 300—302, 307—310, 357
 Falk Miksa 155
 Fallenbüchl Zoltán 358
 Faludi Ferenc 150, 349
 Faludi Iyán 102
 Farkas Ágnes 198
 Farkas Ernő 360
 Farkas Gábor 300
 Farkas Geiza 311
 Farkas Gyula (Julius von Farkas) (1894—
 1958) 274, 275
 Farkas Gyula 305
 Farkas István 308, 310—312
 Farkas Lajos 74
 Fater Oszkár 97
 Favaro, Antonio 204, 212—213
 Fáy János 72
 Fazakas József 65
 Fazekas (Mihály) 151
 Fegyin 102
 Fehér Erzsébet 239, 334
 Fehér Ferenc 303
 Fehér Imre 356
 Féja Géza 300, 310, 311, 336
 Fejér György 26
 Fejérpataky, Kašpar 373
 Fejérváry 293
 Fejtő Ferenc 300
 Fekete Csaba 144—147, 165, 249—250,
 359
 Félegyházi Tamás 330
 Fénelon 67, 256, 257
 Fenyő István 26, 162, 351, 356
 Fenyvesi István 95—107
 Ferdinánd, II. 361
 Ferdinánd, III. 361
 Ferenc, I. 13, 94
 Ferenc József, I. 221, 277
 Ferenczffy Lőrinc 361—362
 Ferencz László 300
 Ferenczi Endréné 162
 Ferenczy István 255, 256
 Ferenczy János 91, 92
 Fernberg Fermonte, Joannes a 206, 215
 Festetics György 12, 39, 86, 90
 Feuchtwanger, Lion 300
 Feuerné Tóth Rózsa 224
 Feyerbach, Sigmund 137
 Fiambertus, Joannes 207, 214
 Ficinus, Marsilius 134
 Field, Richard 322

 Fievét, Johann Daniel 60
 Fievét, Johann Philipp 60
 Filipecz (püspök) 255
 Finkelstein, L. 371
 Firnberg 163
 Fischer 286
 Fischer, Christofferus 134
 Fischer Manó 240
 Fischof Ágota 111, 112
 Fitz József 45, 339
 Fjodorov, Ivan 261
 Flachbart Ernő 301
 Florentinus, N. 213
 Florián Károly 309
 Fodor A. 271
 Fodorik Menyhért 194—198
 Fogarasi Sámuel 73
 Fogel, Johannes 170
 Forbáth Imre 309, 310
 Forgách Ferenc 225
 Forgách Géza 301
 Forgách Mihály 220
 Forgáts Ferenc 74
 Forró Pál 248
 Forster, Johannes 134
 Földes György 312
 Földes Sándor 300, 302, 307
 Földvári Szabó Ferenc 79
 Förster Rezső 312
 Fraknói Vilmos 222, 258
 France, A. 363
 Franciscus Baldassar de Cartholariis 138
 Franck, Laurentius 129
 Franck, Lukás 128, 129
 Franck, Sebastian 122
 Francken, Christian 167—168
 Frangepán 327
 Frangipanus, Cornelius 207
 Frank Adám, ifj. 323
 Freud, Sigmund 306
 Freyer 79
 Friberth, Carlo 230
 Friberth, Maddalena 230
 Fried István 26, 27, 29, 81—94, 355
 Friese, Christian Gottlieb 370
 Frigyes, II., Nagy 114
 Friso, Arnoldus J. F. 206
 Frobenius, Johannes 71, 132—134
 Froschauer, Christoph 134—136, 138
 Froschelius, Sebastian 138
 Frölich, David 220
 Fűcök, Július 309
 Fugger család 226
 Fugger, Anton, id. 226, 227
 Fuggerii, Jac. Mar. de 208
 Fullajtár Ernő 312
 Furka Sándorné 358
 Fülep Lajos 96
 Fülöp Attila 354
 Fülöp Géza 14, 162, 255—259, 362—364
 Fülöp Lajos 358
 Fűredi László 31
 Füst Milán 96

- Gaál Endre 366—368
 Gaál Gábor 307
 Gábríel (deák) 260
 Gábríel (pap) l. Garszevan
 Gajtókó Éva 365—366
 Gál Judit 356
 Galambos Ferenc 360
 Galavics Géza 256
 Galilei, Galileo (Galileus Galilei) 71, 204,
 206, 207, 212, 213 216, 218
 Galsworthy 306
 Ganz 280
 Gara Miklós 356
 Garamvölgyi Ernőné 358
 Garay Antal 157, 159
 Garázda Péter 366
 Gárdonyi Géza 116, 247
 Garsin 99, 100
 Garszevan (Gábríel pap) 64
 Gazda István, ifj. 356
 Gazzaniga, Giuseppe 232
 Ge, Nyikolaj 97
 Gelenium, Sigismundum 132
 Gellért Hugó 102
 Geoczius l. Göcsi
 Georgi 262
 Georgius de Hungaria 122
 Gereben Ferenc 360
 Gereblyés László 309
 Gérecz Károly 157
 Géresi Kálmán 73
 Gergely, I. (Nagy, Szent, pápa) 185—187
 Gergely, VII. (pápa) 178—180, 183—185,
 188
 Gergely György 343
 Gergely Sándor 309
 Gergő Imre 343
 Gerics József 175—188
 Germanus, Nic. 76
 Gesner 228
 Géza (m. király) 180
 Ghetaldi, Marino 204, 207, 212, 213, 216
 Gibbon 88
 Giorgi mhatvari (= művész) 64
 Giovio, Paolo 131
 Giseke, Matthäus 136
 Gizella (királyné, I. István király felesége)
 178, 179
 Gladkov 102, 107
 Glatz, Matthias 130, 136
 Glave, Charles 371
 Godechot, Jacques 16
 Goethe, Johann Wolfgang 363, 373
 Goga 363
 Goldberger 291
 Golius, Theophilus 318
 Golovin 45
 Gombos, A. F. 179
 Goniaeus, Johannes 134
 Gordon, Arthur 205—206, 211
 Gorkij 95, 300
 Gottschalk, A. 261
 Göcsi (Geoczius) Pál 218
 Göllner, Karl 124, 126
 Gömbös Gyula 336
 Gömöri György 317—321, 325, 355
 Gömöri Jenő Tamás 299, 306, 307
 Gömörý János 303, 311
 Görög Demeter 12, 39
 Graemus, Joannes 205, 206
 Granjon, Robert 60
 Gratianus 131, 134
 Grau, Johannes 130
 s'Gravesande 71, 74
 Greg, W. W. 322
 Grégász József 243
 Gregorius IX 131, 134
 Greguss Ágost 153, 155, 258
 Gribojedov, A. 99
 Grigely József 86
 Grimm, Sigmund 122
 Gronen, Simon 133
 Grotius, H. 21, 73
 Gröll, M. 370
 Grün Orbán 114
 Grynaeus, J. J. 318
 Gualado, Paolo 212, 215
 Gualtherus, Rodolphus 130, 134
 Guarinus, Baptista, iun. 207
 Gucher Ottó 116
 Guedeveille, Nicolas de 17, 20—22
 Guglielmi, Pietro 233
 Guigo 267—269
 Guilelmus, Caspar 134, 136
 Gulyás József 87
 Gulyás Pál 145, 337—34b
 Gumprecht ha-Lévi, Efraim 252
 Gurjev 262
 Gusebius, Paulus 134
 Guszeva, A. A. 261—262
 Gutgesel 198
 Guy de Ferrare 188
 Gündisch, Gustav 127—138
 Gyallay Domokos 363
 Gyöngyösi Nándor 301
 Györffy Gy. 188
 György Lajos 338
 Györy Dezső 301—303, 307, 309—311, 314
 Gyulai Pál 152, 153
 Haan Lajos 140
 Haase, Erich 17
 Haasenstein 291
 Háber Zoltán 300, 309, 310
 Habermas, Jürgen 93
 Hablicsek Ferenc 240
 Hacker, Volalricus (decanus) 208
 Hadrianus, I. 183, 184, 188
 Haebler, Konrad 171, 172
 Hafenschér Károly 355
 Hainczl Kálmán 305, 312
 Haiman György 41—65, 95, 97, 98, 103,
 124, 354, 358
 Haiman Hugó 95—107
 Hajdu Ráfis Gábor 355
 Hajnal Mátyás 361

- Hajnóczy R. József 312
 Hajnóczy Gábor 256, 257, 359
 Hajnóczy József 12, 39, 84, 258
 Halász Előd 167
 Halász Gábor 311
 Halmy András 97
 Hamvas H. Sándor 248
 Hanka, Václav 28
 Hanskarl Erzsébet 18
 Hantos László 311
 Hantsch, Georg 136
 Haraszthy Gyula 359, 360
 Hárich János 230–234
 Harot, H. D. 263
 Hartleben Konrád 91
 Harsányi István 145, 146
 Hartcliffe, John 326
 Hartman, Johann 134
 Hartvik (püspök) 175–188
 Hatin, E. 17
 Hatvani István 72–74, 76, 78, 80
 Hatvany Lajos 236, 238, 334
 Havasi Zoltán 161–162, 352, 359, 368
 Haydn, Joseph 229–234
 Haynau 351
 Hazucha 149
 Heath, P. (álnév) l. Forró Pál
 Héberger Károly 369
 Hebler, Matthias 128, 129
 Hedvy Bertalan 282
 Hegedűs Lajos 154
 Hegel 93, 348
 Heggyesi Vilmos 285
 Hegyi Ferenc 358
 Heineccius, J. G. 74
 Heinrich, Gustav 218, 338
 Heizzellius Degerus, Joh. Jacobus 206, 211
 Helfy Ignác 157
 Heller, Joachim 133
 Heller, Kurt 308
 Heltai Gáspár 259, 354
 Heltai János 353–361
 Henrias 78
 Henricus, Nikolaus 137
 Henrik, II. (Szent, német kir. és római császár) 179
 Henrik, II. (angol király) 188
 Henrik, III. (német király) 178
 Henrik, IV. (német király és római császár) 178, 183, 184, 188
 Henszlmann Imre 147–152, 373
 Heptinstall, John 324, 325
 Herbelot 43
 Herczeg Ferenc 116
 Herczeg Gábor 302, 314
 Herepei János 323, 324
 Herman Vilmos 287
 Hérodotos 69
 Hervagius, Johannes 136, 137
 Hesiod 131, 134
 Hesshusius, Tileman 134
 Hevesi András 235, 360
 Heyne, Chr. G. 86, 87, 90
 Hidas Antal 300, 309
 Hieronymus (apát) 207, 214
 Hild József 226
 Hildebrandt, Conrad Jacob 229
 Hinschius, P. 185, 186
 Hirsch, H. 176
 Hlbina 311
 Hochfelder Lipót 241
 Hochmeister Márton 12
 Hodászi Lukács 203
 Hodinka László 360
 Hodoş, (Nerva) 60, 62–64
 Hoeschel, David 206, 211, 214
 Hoffman Ottó 296
 Hoffman Ödön 296
 Hoffmann, Fr. 74
 Hofgreff (Georg) 354
 Hofman, Christophorus 134
 Hogenpyl, Adrianus 207
 d'Holbach 78
 Holl Béla 361–362
 Hollósy Ferenc 319
 Hóman Bálint 339, 369
 Homéros 69
 Hont Ferenc 311
 Honterus, Johannes 128, 228, 259
 Hopkins, S. 172
 Hopp Lajos 167–168, 356, 370–371
 Hoppius, Johannes 134
 Horányi Elek 35
 Horányi Mátyás 230–234
 Horárik János 258
 Horatius 330
 Hornyánszky Viktor 338
 Horsky Transilvanus, Martinus 218
 Horst, Petrus 135
 Horvát István 89, 91–93
 Horváth Ádám 39
 Horváth Ferenc 309, 310
 Horváth (János) (1732–1799) 77
 Horváth János (1878–1961) 150, 346
 Horváth Márk 319
 Horváth Mihály 351
 Horváth Tibor 238
 Hölvényi György 351
 Hrabovszky István 86
 Hubay Ilona 125–126
 Huber József 256
 Huber Kálmánné 357
 Huberinus, Caspar 134, 138
 Hucisvili, Georgij Joszipovics 46
 Huet, Albert 131
 Humbertus de Silva Candida 185
 Hume, David 88, 147
 Hunfalvy János 155
 Hunger János Henrik 227–229
 Huppertus 128
 Husung, Max Joseph 169
 Huszár Adolf 285–287
 Huszár Gál 259
 Huszár Zoltán 357
 Huszti József 222
 Hüppe Szaniszló 119

- Iglói Zoltán 357
 Ignotus Pál 299, 302, 306, 311, 335, 337
 Ijjas Antal 248
 Ikvay László 311
 Ikvay Pfeiffer László 311
 Illés Béla 300
 Illés Lajos 357
 Illésházy család 142
 Illésházy József 142–144
 Illyés Gyula 300, 309, 311
 Ince, III. (pápa) 188
 Indali György 354
 Ioane batonisvili(= királyi herceg) 45
 Ipolyi Arnold 258
 Irinyi József 258
 Iselin, J. Chr. 71, 72
 Isidorus, Sevillai 183
 Isidorus, Pseudo- 185–187
 Isocrates 318, 324, 326
 Ispirescu 363
 Israel, F. 182
 Isthváni Miklós 228
 István, I., Szent (király) 21, 176–188
 Istváni 74
 Istvánics András 173
 Iŝtvanovici, Mihai 60, 62–65
 Istvánovits Márton 41
 Iván Ede 84
 Ivánfy Géza 313
 Ivanov, Vsz. 98
 Iványi Béla 192
 Iványi Sándor 240, 332
 Ivić, Aleksa 93
 Ivireanul, Antim 60, 62, 63, 65
 Ivo, Chartres-i 184
- Jachwert Ede 243
 Jacobowsky, C. V. 43
 Jacobus von Hypern 125
 Jahoda, Gustav 147
 Jakab István 31
 Jakó Zsigmond 47, 50, 54, 64, 225
 Jakubovich Emil 237, 238, 346
 Jammetium, Franciscum 136
 Jánki Péter 68
 Jankovich Miklós 72, 86, 92, 140
 Jankovics József 321–326
 Jankovics Marcell 307
 János, XII. (pápa) 177, 181–183, 188
 János Zsigmond 258
 Janson 71
 Janua, Simon de 223
 Janus Pannonius 222–224, 355
 Jarnó József 302, 310
 Jarrow 170
 Jaschke, Franz 256
 Jászberényi Pál 323
 Jászi Oszkár 332, 333
 Jávor Anna 256
 Jegorov, Jevgenyij 360
 Jemnitz János 357
 Jenei Ferenc 144, 146
 Jenő, IV. (pápa) 224
- Jesenský, Ján 302, 311, 373
 Jeszenyin 95
 Ježo, Márton 304
 Jichaki, Salomon 252
 Jilemniczký, Peter 300, 302
 Jócsik Lajos 309, 357
 Johannes Andreae 133, 134
 Johannis Friderici 134
 Jókai 116, 117, 156
 Jordan, Claude 21
 Jorgován Nicolae 364
 Josephus Flavius 131, 134
 Jósika Miklós 147, 148, 150, 151, 156
 Jovius, Paulus 135
 József (nádor) 82
 József, II. 8, 10, 11, 13, 37, 38, 328
 József Attila 238–240, 300, 309, 332–337, 355
 József Farkas 162, 351
 Jöcher, Christian Gottlieb 124
 Jugăreanu 133–135
 Juhász Gyula 167
 Julius Caesar 122
 Jungermann, Gottfried 215
 Jungmann, A. 263
 Junius, H. 132
 Justinus 131, 135
 Justinianus 137
 Jügel, Karl-Heinz 82–84, 87
- Kacsó Sándor 311, 363
 Kaffah, J. 172
 Kalász József 303
 Káldi György 146, 228, 258, 362
 Káldos Gyula 358
 Kalitenko, J. 357
 Kállay László 332
 Kálmán (király) 176, 180, 183–195, 188
 Kálmán Miklós (Moskovics Kálmán) 300
 Kálmány Lajos 114
 Kalmár György 260
 Kalmár Péter 354
 Kalovits Alajos 243
 Kaltschmied, Abraham 139
 Kálvin (Calvin) 130, 132, 146, 317
 Kant 76, 78, 80, 117, 155, 348
 Kántorné 32
 Káplány Géza 360, 368
 Kaprinay 74
 Karadžić, Vuk 33
 Karaszek Mihály 243
 Kardos Albert 80
 Kardos Ferenc 312
 Kardos Pál 357
 Karinthy 116
 Kármán József 13, 81, 82, 84, 85
 Károli Gáspár I. Károlyi Gáspár
 Károly, I. (King Charles I) (angol király) 217
 Károly, I. Nagy (német-római császár) 175, 184
 Károly, III. (német-római császár és magyar király) 140

- Károly, IV. (császár) 169
 Károly, V. (német-római császár) 124, 126
 Károly, XII. (svéd király) 374
 Károlyi Gáspár 144–146, 330
 Károlyi István 152
 Károlyi Radics Gáspár I. Károlyi Gáspár
 Károlyi Zsuzsanna 220
 Karsai Géza 346
 Karsay Ervin 312
 Kassai (Goldhammer) Géza 300, 308
 Kaszradze, O. 58
 Kasztor Ernő 301
 Katajev 98
 Katona Lajos 224
 Kaufmann Dávid 252
 Kautz Gyula 154, 155
 Kazay Sámuel 67, 72, 76, 77, 79, 80, 257
 Kazinczy Ferenc 9, 12, 13, 15, 39, 75, 80,
 81, 84–86, 92, 257, 258, 363, 373
 Kázmér Ernő 307, 308
 Keglevich család 141, 143
 Keglevich Ferenc 143
 Keglevich József 141
 Keithe, Guilelmo 206
 Kelecsényi Gábor Akos 247–249, 356
 Kelényi György 256
 Keleti Károly 79
 Keller Imre 302
 Kelmenfy László 147–151
 Kemény Gábor 305
 Kemény István 357, 360
 Kemény János 74
 Kemény Lajos 312
 Kemény Zsigmond 152, 153, 156
 Kempelen Farkas 260
 Kendéné Palágyi Erzsébet 250–252
 Kepler 213, 216, 228
 Ker, Robertus 206
 Kerekes György 373
 Kerekes Sámuel 12, 39
 Kéri Nagy Béla 357
 Kerkápoly Károly 116
 Kertbeny Károly 28, 124, 126
 Kertész József 339
 Keserü Bálint 319, 323
 Keyser, Henrik (III.) 42
 Khuen-Héderváry Károly 278
 Kilián István 350
 Király György 98
 Király Lászlóné 359
 Királyföldi Erika 357
 Kirchner, Wolfgang 134
 Kis János 81, 85, 86, 260
 Kisch, Egon Ervin 309
 Kisfaludy Károly 27
 Kisfaludy Sándor 89, 360
 Kish, George 358
 Kiss Ibolya, L. 311
 Kiss István 355
 Kiss Jenő 359
 Kitaibel Pál 90
 Kithonich 361
 Klagsbald, David 371
 Klagsbald, V. 371–372
 Klaniczay Tibor 190, 353
 Klebelsberg Kunó 337, 338
 Klein Ödön 288
 Klobusiczky József 332
 Klohhammer János 358
 Klösz 198
 Knauz Nándor 189–191, 203, 273
 Kner Imre 45, 95–107
 Kner Izidor 97, 98
 Kniewald, Dragutin 224
 Kniewald, K. 177, 179
 Kniezsa István 311
 Knobloch, Johannes 134
 Koberger, Anton 134
 Kodály Zoltán 31
 Kodolányi János 310, 311, 335
 Kókay György 6, 8, 9, 12, 23, 29, 35–40,
 81, 85, 92, 93, 160–161, 162–163,
 164–165, 245–246, 350–352, 366
 Kolacsovsky Lajos 240
 Kolár, Antoni 216
 Kollányi Ferenc 140, 326
 Kollár Adám 140
 Kollár, Ján 26, 28, 29, 31
 Komárik Dénes 256
 Komáromi György 330
 Komjáthy Miklósné 164, 247–249, 354
 Komlós Aladár 235, 302, 310, 335
 Komlós-Kredens Aladár I. Komlós Aladár
 Komócsin Mihály 367
 Konarski, St. 370
 Konrád, II. (német-római császár) 178
 Konstantin, Bíborbanszületett (császár)
 260
 Kopasz Gábor 256
 Kopesányi Márton 361
 Koppit 84
 Kormos Gerő 305
 Korn, Bertram Wallace 261
 Kornides 92
 Koroknay Éva, Sz. 169, 358
 Korolenko 99, 100, 107
 Korompai Gáborné 162, 350, 356
 Korovin 97
 Kós Károly 363
 Kosáry Domokos 6–15, 30, 162, 346–356
 Kossuth Ferenc 289
 Kossuth Lajos 6, 30, 34, 159, 258, 351
 Kosztolányi 116
 Kot, St. 217
 Kotzebue 151
 Kovách Zoltán 225, 227, 245–246
 Kovachich Márton György 74, 85, 332
 Kovács Endre 303, 310
 Kovács I. Gábor 355
 Kovács Ilona 359
 Kovács Imre 355
 Kovács Istvánné 368
 Kovács Sándor, V. 225, 346, 364–365
 Kovács Sándor Iván 220
 Kováts Ferenc 13
 Kozák Miklósné 354

- Kozma Andor 372
 Kozocsa Sándor 238, 360
 Kóhalmi Béla 96
 Kőhegyi Mihály 359
 Kölcsey Ferenc 75, 258
 Kőpeczi Béla 6, 16—22, 67
 Körmendy Kinga 191
 Kőrösi Csoma Sándor 258
 Kőszeghy Elemér 312
 Köteles Károly, ifj. 241
 Kővári Aladár 323
 Kőváry László 258
 Köves Illés 302
 Kralovánszky András 86
 Krammer Jenő 309, 310
 Krasko 311
 Krausz 286
 Kréméry, Štefan 306
 Kredens-Komlós Aladár I. Komlós Aladár
 Kreil Antal 82
 Kreskay Imre 35
 Krman, Daniel 374
 Kröner, Michael 134
 Kubin Béla 296
 Kuindzsi 97
 Kulcsár István 27
 Kultsár István 360
 Kun Anna 236
 Kun Imre 236
 Kun József 235
 Kunfalvi Rezső 357
 Kuntár Lajos 354
 Kunze, Horst 121, 123
 Kurczweil Géza 346
 Kuthy Lajos 147, 148, 150, 151
 Kyriss, E. 171
- La Chapelle, Jean de 21, 22
 Laczkó Miklós 357
 Ladányi Sándor 257—259
 Ladislav de Macedonia I. Macedóniai László
 Lajos, (I.) Jámbor (frank király és római császár) 177
 Lakatos Éva 162
 Lakatos Péter Pál 334—337
 Lakó György 65
 Lambertini 232
 Landerer János Mihály 36, 142, 144
 Landgravio, Friderico 136
 Landon, H. C. Robbins 229—234
 Landsberg, Martin 134
 Lang, J. E. 129
 Láng József 243
 Langham, Jacob 326
 Lányi Bertalan 293
 La Placette, J. 67
 La Stenaz I. L. Stenac
 László, (I.) Szent (magyar király) 177—180, 184, 362
 László Ernő 301
 Laurin, Gertrud 169
- Lavater, Ludovicus 130, 135
 Lazarević, Jovan 86, 88, 93
 Laziczius Gyula 106
 Lazius, Wolfgang 135
 Lázs Sándor 328
 Lebel, Johannes 130
 Lécesné Mesterházi-Nagy Márta 369
 Le Goff, J. 18
 Legrelle, A. 17
 Lehmann, E. 271
 Lehmann, Paul 226, 227
 Leibnitz 71, 74, 77, 80
 Le Jay de Massuère, Henri-Jaques 371
 Lénárd János (álnév) I. Sibelka-Perleberg Artur
 Lenart de Coloswar, Michael 321
 Lenau, Nikolaus 29, 166—167
 Lendvai 32
 Lengyel András 357, 360
 Lengyel József 306
 Lengyel Béla 95
 Lengyel Imre 66, 71
 Lengyel Lajos 358
 Lengyel Márta, S. 356
 Lengyel Zoltán 295
 Lenkey István 356, 358
 Leó, I. (pápa) 222
 Leó, VIII. (pápa) 183, 184, 188
 Leo, Johannes 206, 215
 Leonis, Henrici 133
 Leonov, L. 95, 100—102, 107
 Leopold Gyula 291
 Lépes Bálint 228, 362
 Leška, Štefan 26
 Leskovac, Mladen 7
 Lestyán Sándor 248
 Lesznai Anna 306
 Leszkov 99, 100, 102, 106
 Leurs 93
 L'Hôpital 71
 Libegyinszkij 102
 Liedemann Márton 86
 Lievo (?), Battista 207
 Ligeti Ernő 363
 Lindsay, Walter 211
 Linné 76, 78, 80, 155
 Lipót, II. 83
 Lippai György 226—228, 327
 Lipsiai Rheda Pál I. Rheda Pál
 Lipsius, Justus 73, 136, 204—206, 208, 211, 212, 215, 217—220, 317
 Listius I. Liszti
 Liszt 31
 Liszti Ferenc 320
 Liszti István 320
 Liszti (Listius, Liszthy) János 320
 Liszti János, ifj. (Kőpecsenyi) 320
 Litván György 360
 Livius 141, 330
 Locke 74, 77, 78, 80
 Łojek, Jerzy 370—371
 Lorántffy Zsuzsanna 258
 Loschi, Šertorio 207, 214

- Losonci Sándor 303
 (Losonczy) Anna 191
 Lossius, Lucas 135
 Lósy-Schmidt Ede 374
 Lotharingiai Ferenc 140, 141, 143
 Loubier, Hans 169
 Lőrincz Gyula 309
 Lówe, H. 175
 Lucas Unglerus Cibiensis l. Unglerus
 Lucianus 324, 326
 Lucius, Jacobus 133
 Lucretius 69
 Ludasi 280
 Lugosi József 368
 Lufft, Hans 130, 135
 Lukáč, E. B. 311
 Lukács (pap) 79
 Lukács György 243, 244, 257
 Lukács László 172–173
 Lukasevics, I. Ja. 261
 Lukesics Pál 82
 Lukovics György 358
 Luther, Martin 124, 126, 130, 135, 330
 Lybius, Christopher 135
 Lyndosayus, Gualterus 206
- Macedóniai László (püspök) 124, 125
 Machiavelli 228, 319, 330
 Macht Ilona 334
 Mácza János 300, 306
 Madas Edit 272
 Mádl Antal 166–167
 Magaladze, Szolomon 53
 Magii, Hieronimi 213
 Magnus, Albertus 223
 Magyar Győző 312
 Magyarosi Imre 367
 Maimonides, Moses (Móse ben Maimun,
 Moses Aegyptus) 252
 Maior, Georg 130, 135
 Maiota, Georghe 63
 Majakovszkij 95, 98
 Majláth János 29, 33
 Maléter István 309
 Malipiero, Tommaso 214
 Maljutyin 100
 Maloweczinska Malovicz, M. 207
 Malraux, André 300
 Mályuszné Császár Edit 91, 93
 Mandrou, R. 346
 Manga János 313
 Manganus, Joannes 207
 Mann, Heinrich 300
 Mann, Thomas 300
 Mantskovit Bálint 145, 259
 (Manutius), Aldus 138
 Márai Sándor 235, 300, 302, 310, 311
 Marci, Andreas 218
 Marcus Aurelius 222
 Margounios, Maximos (püspök) 214
 Mária (spanyol infánsnő) 361
 Mária (királyné, II. Lajos magyar király
 felesége) 255
- Mária Terézia 9, 141–143, 230
 Marienburg József Lukács 88
 Marik Dénes 356
 Márki Sándor 360
 Markovits Györgyi 162, 354, 356
 Márkus László 162, 356, 357
 Markusovszky Sámuel 24
 Marne, Claude 215
 Maróthi György 66–71, 74, 78, 80, 360
 Maróti Egon 222
 Marr, Ju. N. 43
 Marsi, Petri 133
 Marteau, Peter 19
 Martino Henrico Saganensi 133
 Martoncsik Béla 243
 Masaryk 309
 Masch Antal 234
 Matóvčik, Augustín 27
 Mátray Gábor 28, 31
 Mátray-Rothkrepf Gábor l. Mátray Gá-
 bor
 Mattheus de Bordia l. Bordia
 Matthia Flacio Illyrico 135
 Matthisius, Gerardus 135
 Mátyás (főherceg) l. Mátyás, II.
 Mátyás, I. (magyar király) 169, 215, 217,
 221, 223, 225, 253–255
 Mátyás, II. (magyar és cseh király, német-
 római császár) 215, 217, 318, 361
 Mauroceno, Andrea 213
 Mauser Mihály 289
 Maximus, Valerius 135
 Mayer, A. 227
 Mazal, Otto 163
 McNally, Raud 358
 Mécs László 303, 307, 310
 Medgyesi Pál 228, 229
 (Medici), Cosimo, II. 216
 Medici, Giuliano 216
 Mednyánszky Alajos 29
 Megrelidze, I. V. 43
 Méhée de la Touche, Jean-Claud 371
 Meier, Sebastian 135
 Melanchton, Philipp 73, 124, 129, 130,
 135–137, 317, 330
 Melarisvili, Sz. N. 58
 Melczer János 218
 Melich János 360
 Méliusz József 300
 Melius Juhász 76, 146, 354
 Merényi Gyula 300, 302
 Mészáros István 355
 Mészáros Károly 156
 Meszlényi Benedek 319
 Meuer, Wolfgang 136
 Meyerhold 102
 Mezei Márta 351
 Mezey László 371
 Mezőlaki János 323
 Micanzio 213
 Michalek Manó 249
 Micklethwait, Eliae 325, 326
 Miesko (lengyel herceg) 180

- Mihalik István 356
 Mihályfi Dániel (de Kwsscög) 321
 Mihályi Ödön 300, 302
 Mihóková, Maria 372—374
 Mikael (pap) 64
 Mikes Lajosné 363
 Miklóssy János 152—156
 Mikó Imre 153
 Miksa (császár) 121, 320
 Mikszáth 114
 Milichius, Jakob 136, 137
 Mill, John Stuart 119
 Miller Jakab Ferdinánd 86
 Miller, Linda R. 372
 Milotay István 251
 Mišianik, Jan 190
 Miskolci Imre 318
 Miskolczy Ambrus 355
 Misztótfalusi Kis Miklós 1. Tótfalusi Kis Miklós
 Mitrák Sándor 104
 Mnontirosius Scotus 206
 Molière 330
 Molnár Albert 1. Szenci Molnár Albert
 Molter Károly 311, 363
 Monoszló András 228
 Montfalmbert 371
 Montanus, Johannes 132
 Montesquieu 77, 155
 Montmorency, François de 361
 Móra Ferenc 108—120, 360
 Móra László 360, 368
 Móra Panni 360
 Moratti 232
 Moravius Scotus, Thomas 206
 Morelli 233
 Morelli, Franz 31
 Morgan, J(ohn), Pierpont 169
 Morhard, Ulrich 138
 Móricz Virág 311
 Móricz Zsigmond 116, 301, 310, 315, 357
 Moritz 32
 Morison, Stanley 60
 Móró Mária Anna 356
 Morsius 217
 Morus Tamás 228
 Morvay Gyula 309
 Móse ben Maimun 1. Maimonides
 Moskorzowski 216
 Moskovics Kálmán 1. Kálmán Miklós
 Möllenberg, W. 182
 Mucsi Ferenc 162
 Munkácsy Mihály 158
 Murányi Lajos 359
 Murray, Mongo 207
 Musatus, Jo. Franciscus 207
 Musculi, Andreae 137
 Musculus, Wolfgang 130, 136
 Musgrave, Simon 325, 326
 Musschenbroek 71, 77
 Müller, Fr. 131
 Müller, G. E. 129
 Myle, Arnaldus Vander 207
 Nádasy Ferenc 140, 327
 Nágel Endre 300
 Nagy Barna 310, 313
 Nagy Dezső 109
 Nagy Gábor 79, 80
 Nagy István, F. 357
 Nagy Iván 143
 Nagy József 357
 Nagy Lajos 360
 Nagy Magda, K. 357
 Nagy Piroska 360
 Nagy Sándor 360
 Nagybakay Antal 67
 Nagyváthy János 87, 258
 Nahoum, J. L. 172
 Náprági Demeter 144—147
 Naruchenn, Andreas 206
 Naruchenn, Samuel 206
 Nátán bár Simeon ha-Lévi 252
 Needham, Paul 169—171
 Neihart, Christoph. Cunradus 206
 Nejedlý, Zdeněk 300, 302
 Némedi Lajos 82
 Nemeskürty István 192
 Németh Andor 334
 Németh G. Béla 356
 Németh István 163—164
 Németh László (1770—1806) 86, 91
 Németh László (1901—1975) 357
 Németh S. Katalin 164, 364—365
 Némethi Jakab 362
 Némethy, L. 229
 Neubauer Pál 301, 310
 Neubauer Sándor 301
 Neuber, Ulrich 132
 Neville, Henry 320
 Newton 71, 77, 80
 Nicoles 324
 Niczky (gróf) 37
 Nigrinus, Georgius 361
 Noelle-Neumann, Elisabeth 360
 Nonihagius, Johannes 136
 Noorden, C. v. 17
 Nora, P. 18
 Norton, G. William 322
 Norton, John 322
 Noszkay Ödön 312
 Novák, Daniel v. 30
 Novesianus, Melchior 132, 138
 Novomeský, Laco 300
 Nyári István 320
 Nyáry Jenő 223
 Nyéki Vörös Mátyás 225, 328, 362
 Nyeverov, A. 100, 102, 107
 Nyiri Antal 274
 Nyiri Kristóf 348
 Nyirő József 363
 Nyomárkay István 27
 Occus, Adolfus 205, 206, 211
 Ochinus, Bernardinus 130, 136
 Odlozilik, Otakar 204, 206, 208, 211—217
 Ocolampadius, Joannes 136

- Ognyev 102
 Ojtozi Eszter 261–262, 358
 Oláh János 79
 Oláh Miklós 228, 258
 Olbracht, Ivan 300
 Oldendorpius, Joannes 136
 Oliva, Amandus de 207
 Oporinus, Johannes 135
 Orbán, II. 184, 188
 Orbán Gábor 309
 Oricellarius, Aloysius 206, 212
 Orosz Szilárd 360
 Országh László 46
 Ortelius, Abraham 206, 208
 Ortutay Gyula 311
 Osterwald, Fr. 67
 Osvát 335
 Ottó, Freisingi 179
 Ottó, I., Nagy (német király és római császár) 175, 177, 181, 182, 184, 188
 Óváry Lipót 287
 Ovidius 330
 Oxonbridge, John 321, 322
 Ozanam 71

 Ölvedi János 311
 Ötvös János 71
 Óz Pál 82

 Paál Árpád 363
 Pacsai László 354
 Pacurariu, Mircea 63
 Padovecz, Johann 31
 Paganus, Theobald 134
 Paintner Mihály 88
 Paisiello, Giovanni 233
 Pál (apostol) 254, 270, 318
 Páldy Róbert 359
 Paleologus, Jakobus 167–168
 Pálffy család 144
 Pálffy Albert 276
 Pálffy János 143
 Pálfy József 5–6, 119
 Palkovič, Juraj (Jiří) 24–26
 Pallavicini Alfréd 279
 Palmškiöld, Elias 43, 44
 Pánczél Dániel 12
 Panfjorov 98, 102
 Pap János 357
 Pap Károly 145, 146
 Pap Mihály 374
 Pápai Páriz Ferenc 41, 42, 76
 Pápay Sámuel 260
 Papp Károly 72
 Papp Miklós, K. 84
 Papp Zoltán 357
 Pardies 71
 Passionei, Domenico 143
 Pastinszky Miklós 360
 Paszternak 102
 Pásztor Árpád 235
 Pásztor József, M. 357
 Pataki István 54

 Pataki László 358
 Pataky Dénes 139
 Patzkó Ferenc Ágoston 5, 9, 14
 Paulus, Simon 136
 Paur István 154
 Pázmány Péter 88, 144, 228, 253, 273, 361, 362
 Péchi Simon 252
 Peck, A. J. 261
 Péczeli József 13, 38, 258
 Peéry Rezső 309, 313, 315
 Pegg, Michael A. 124, 125
 Pellikan, Konrad 130, 136
 Pénz Dezső 242
 Perényi Péter 258
 Perrot (abbé) 213
 Perliczi János Dániel 355
 Perna, Petrus 136
 Pesci, Antonio 232
 Pesty Frigyes 153
 Péter, Nagy (cár) 43, 197, 262
 Péter László 163, 358, 359
 Péterffy Carolus 225
 Pethe Ferenc 258
 Pethő László 319
 Pethő Sándor 251, 333
 Petneházy Ferenc 311
 Petőfi 117, 147, 150, 151, 351
 Petrarca 122
 Petreius, Johannes 137
 Petrik Géza 247, 354
 Petrogalli Oszkár 301
 Peucer, Caspar 130, 136
 Peutingerus, Conradus 207
 Peypus 354
 Pezelius, Christophorus 130, 137
 Pezzani 232
 Pfeffingerum, Johannem 136
 Pfeiffer Miklós 311
 Photius 214
 Piccini, Niccolò 231
 Pierpont Morgan J. I. Morgan
 Pigafetta, Filippo 205, 207, 212
 Pignorius, Laurentius 206, 212
 Piller, S. 370
 Pilnyak 102
 Pinabel de Verrière, Jean Charles 371
 Pindaros 69
 Pinelli, Vincenzo 207, 212, 213, 215, 217–220
 Pintér Ferenc 334, 335
 Pintér Jenő 334
 Pintér Márta Zsuzsanna 326–328
 Pirkheymer, Willibald 76
 Pirnát Antal 167
 Piscatorium, Johannem 132
 Pisking Teofil 287
 Pišút, Milan 25, 302
 Plachý, Ondrej 24
 Plantin, Christopher 60, 71
 Plater, Felix 318
 Plátón 318
 Plinius 131, 137

- Plósz Sándor 292
 Plutarchos 224, 326
 Podkonitzky Ádám 86
 Podmaniczky József 82, 86
 Pokorly József 285
 Polányi (Polyányi) Mátyás 318, 319
 Polgár László 173
 Polockij, Szimeon 261
 Polzelli, Luigia 232
 Pomogáts Béla 162, 357
 Poméry János 153
 Pomponius Mela 76
 Poncelet, S. J. 208
 Pongrácz József 325
 Poniarolus, Guidus 206
 Poničan, Ján 300, 302
 Poniatowski, Stanisław Ágost (lengyel ki-
 rály) 370, 371
 Pope, A. 74
 Porphirius 133
 Poschwa, Catharina 231, 232
 Poser, Jean-Auguste 371
 Possevinus S. J., Ant. 207
 Possonyi László 311
 Potocki, Ignacy 370, 371
 Potocki, Jan 370, 371
 Potter, J. 71
 Prael, Johannes 137
 Praetorius, Abdias 137
 Prandtner, Elisabetta 231
 Pray 74, 87
 Pražák, Richard 31
 Praznovszky Mihály 356
 Pressburg, Nicolaus de 271
 Prest 71
 Prisvin, M. 100, 104, 107
 Prokopovics Teofane 58
 Prónay Gábor 86
 Prónay Lajos 86
 Prónay László 86
 Prónay Sándor 82, 84, 86
 Pufendorf 70, 74
 Pukánszky Béla 18
 Pulszky Ágost 149, 258
 Puskin 104
 Puszta Sándor 311
 Pusztai László 256
 Puteanus, Erycius l. Putte
 Putte, Hendrik van der (Puteanus, Ery-
 cius) 206, 211, 213, 215
 Puttler, Anna Maria 231, 232

 Quaerengus, Antonius 205, 207
 Quarengus, Flavius 207, 214
 Quintilianus M. Fabius 137

 Rabanus, Maurus 137
 Radácsi György 146
 Ráday Gedeon 257, 259
 Ráday Pál 355, 356, 358
 Rádl, Emanuel 302
 Radó Polikárp 245, 273, 274
 Radocsay Dénes 225, 271

 Rády Elemér 311
 Rainer Bruno 302
 Raith Tivadar 97, 106
 Raits Péter 86
 Rajic, Jovan 86—88
 Rákóczi Ferenc, II. 19, 21, 330, 374
 Rákóczi György, I. 88, 228, 229, 258,
 355
 Rákóczi Zsigmond 229, 258
 Rákosi Jenő 279
 Ramsbeccius Bilibaldus 137
 Ramus 355
 Randtwic, Bernardus van 207, 215
 Ranftius, Johannes 137
 Raphelengius, Justus 207
 Rát Mátyás 5, 9, 10, 14, 36, 37, 81, 85
 Ratdolt, Erhard 121
 Rátz László 357
 Ravasz László 357
 Raw, Georgius 226
 Rázus, Martin 306
 Rázsó Gyula 243
 Récesy Viktor 190
 Rédeyné Hoffmann Mária 360
 Reichard Piroska 235—237
 Reichen, Stephan 137
 Reinel János 311
 Reinerth, Karl 274
 Rejtő István 163
 Rekkared (nyugati gót király) 185—188
 Reményi József 311
 Reményik Sándor 311, 363
 Remenyik Zsigmond 300, 311
 Remete László 360
 Remizov 98, 100, 103, 104, 107
 Rétsey János 79, 80
 Révai Miklós 10, 14, 36—40, 81, 89, 259
 Révész Imre 67, 145, 146
 Révész Kálmán 146
 Rhamba, Johannes 137
 Rhaw, Georg 134, 135, 137, 138
 Rheda Pál, Lipsiai 193—195, 197, 198, 203
 Rheda Péter 194, 195, 197
 Riccobonus, Antonius 206, 211, 218
 Richelieu 38
 Richenbach, Johannes 170
 Richtzenhan, Donatus 134
 Riedl Frigyes 237
 Rihel (Rihelius, Vendelin) 123, 137, 138
 Rimay János 203, 220, 258, 362
 Ripamonti, Barbara 232
 Ritoók Zsigmondné l. Ritoókné Szalay
 Ágnes
 Ritoókné Szalay Ágnes 65, 355
 Rivolta, Adolfo 212, 215
 Robertson 88
 Roigny, Johannes 133, 138
 Rojnić, Matko 246
 Rolland, Romain 300, 306, 363
 Romanus, Aegidius 224
 Rómer 223
 Róna Judit, M. 238
 Rónai Zoltán 357

- Ronsard 228
 Roselerus, Matheus 137
 Rosen, Edward 211
 Rosenthal, Samuel 32
 Rossi, Luigi 232
 Rotarides 74
 Rotermunds, Baldasari 133
 Roth Imre 308
 Rotor (álnév) I. Roth Imre
 Rousseau 78, 155
 Royer, Johann Paul 139, 144
 Rózsa György 256
 Rozsondai Marianne 169—172
 Röttsch, Helmut 359
 Ruarus (Rurari), Martin 216, 217
 Rubens, Albertinus 135
 Rubens, Johannes 134
 Rudnay Sándor 226
 Rudolf, II. (német-római császár) 168, 215
 Rumjancev, N. P. 261, 262
 Rummy Károly György 25, 29, 30, 34, 82,
 83, 90, 93, 167
 Rupertus Tuitiensis 137
 Russel, Bertrand 306
 Rust József 237
 Ruthen, Joannes 206, 211
 Ruzsás Lajosné Faluhgyi Vera 359
- Sabinus, Georgius 137
 Sáfáry László 310
 Saint Dié 71
 Sajnovics János 76
 Sajó Aladár 279
 Salamon (m. király) 176—178, 180
 Šalda, F. X. 302
 Salicaeus, Franz 131, 132, 135
 Sallai István 228, 354
 Sallutius 320
 Salma, Carlo Conte di 207
 Salmon, P. 263
 Salzer, J. M. 127
 Sandmel, S. 261
 Sándor Imre 301, 310
 Sándor László 303, 357
 Sandycus, Patricius 205, 206
 Saphir 33
 Saradze, Guram 41, 56
 Sáráné Lukátsy Sarolta 108—120, 360
 Sarasidze, Krisztina 45, 53, 59, 64, 65
 Sarcerius, Erasmus 130, 137
 Sárói István 78
 Sarpi, Paolo Fra 207, 212, 213, 215
 Sarti, Giuseppe 232
 Sárvári Pál 73
 Sas Andor 309
 Sasinek, František 373
 Sass János 313
 Sassi 233
 Saville, Henry 320
 Scarberger, Gebarthus G. 207
 Scavianus, Lucius 206, 212
 Scelinger, Ferdinand 231
- Scepsinus Ungarus, Stephanus I. Szepsi
 István
 Scharschmidt, Karl 19
 Schedel I. Toldy
 Schedius Lajos 28, 81—94, 258
 Schegkuis, Jakob 137
 Scheiber Sándor 172, 252—253, 371—372
 Scheibio, Sebastiano 136
 Schentz Hallensibus, Christophoro 136
 Schiel, Fr. 128
 Schiffbaumer, Matthias 131
 Schlözer, L. A. 9, 85—90
 Schmalögger, Joseph d. Á. 231
 Schmallöger, Theresia 231
 Schmidt, Leonhard 224
 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf
 168—169
 Schottenloher, Karl 121, 123, 124
 Schottus, Andreas 206, 208
 Schönherz Zoltán 358
 Schönsperger, Johannes 121
 Schöpflin Aladár 310
 Schramm, P. E. 183
 Schreiber, Ulrich 169
 Schreiers, Ulrich 358
 Schreiner 255
 Schulek Tibor 167
 Schuler, Wolfgang 317
 Schullerus, A. 129
 Schullerus, Fr. 131
 Schulz Ignác 303
 Schunker, Ilse 171—172
 Schurfii, Hieronymi 138
 Schvarcz Gyula 154
 Schwandtner 74
 Schwartzner 93
 Schwartzner 140
 Schwarz, K. 129
 Schwenk, Lorenz (Schwenck, Laurentius)
 134, 137
 Schwenke, Paul 171, 172
 Scolari, Andrea 225
 Scotus, Duns 252
 Sebesi Ernő 302, 303, 307, 311
 Sebesi Judit 366—368
 Sebestyén Károly 111, 115, 119
 Sebestyén Sándor 242, 357
 Sed-Rajna Gabriella 252—253
 Seget, Thomas 204—220
 Seitz, Petrus 134, 137, 138
 Seivert, J. 74
 Sellyei József 309
 Semetkay József 311
 Seneca 218, 325, 326, 330
 Sennovitz Sámuel 86
 Serpilius, Joh. 219
 Servet, Michael 252
 Seville Mária 150
 Sforza, Francesco 223
 Shaw, G. B. 300
 Shedijs Lajos 81—94
 Sibelka-Perleberg Artur 252
 Sidney, Philip 320

- Sidney, Robert 320
 Siebmacher 113
 Siess, Johann Joseph 230—233
 Siessin, Clara 233, 234
 Sigbertus Gemblacensis 184
 Sima Ferenc 367
 Simándy Pál 302, 310
 Simon Menyhért 310
 Simon Zoltán 357
 Simonius, Simon 137
 Sina Simon 153
 Sinai Dániel 75
 Sinai Lajos 75
 Sinai Miklós 72—75, 79, 80
 Sinay Gábor 74, 75
 Sinclair, Upton 300, 303
 Sinka István 310
 Sinka Sándor 68
 Sinkó Ervin 306
 Sinkó Ferenc 311
 Sinkó Katalin 256, 257
 Sipos Domokos 363
 Sipos Győző 311
 Sirat, C. 172
 Skolka András 86, 90
 Sládkovič Andrej 33
 Smalcus, Valentin 216
 Smeljov 100, 101, 103, 104, 107
 Smith, Adam 155
 Socinus, Faustus 318
 Socolovius, Stanislaus 137
 Soltész Zoltánné 121—127, 198, 225, 253—
 255, 271, 354
 Somfa János 242
 Somfai László 230—234
 Somlyó Zoltán 335
 Somogyi Jolán 357
 Somogyi Károly 109, 114
 Somos Elemér 314, 315
 Sonvineg(?) (Sonnerveg?), Paulus 205, 207
 Soós István 93
 Soós Pál 360
 Sótér István 28
 Spangenberg, Cyriacus 137
 Sparwenfeld, Johan Gabriel 43, 44, 46, 50,
 55
 Specht, Christiano 230
 Specht, Giuseppe 231
 Spilnbergius, Fontanella 206, 212
 Srámek, Fráňa 311
 Staller 321
 Stamler, Leon Sigismundus 206, 211
 Stanhufius, Michael 137
 Stanisław Agost I. Poniatowski
 Stanislav, Ján 302
 Stansith Horváth Gergely 318, 319
 Štefanovici I. Ištvanovici
 Steger, Tobias (magister Zipsiensis) 218
 Steiner, Heinrich 121—127
 Stellae, Tilemanni 133
 Stenac, L. 205, 207
 Stephanus, Robertus 70, 133
 Stigeli, Johannis 135
 Stilianus, Thomas 206
 Stobaeus 71
 Stojković, Atanasije 86
 Stoll Béla 238—240, 335
 Stöckl, Ignaz Franz Xaver Joseph 142
 Strauss, Walter L. 121
 Štúr, Ludovít 24, 33
 Sturm, Johann (Sturmius, Johannes) 137,
 138, 317
 Sturminger, Walter 124, 125
 Sucháň, Martin (Szuchány Márton) 27, 28
 Sue, Eugèn 150
 Suetonius 223
 Sugár Ágnes 359
 Sugár István 328—332
 Surányi Géza 301, 303, 309, 312
 Surányi Lajos 300
 Sümegi Vilmos 296
 Swift, Jonathan 20
 Sylvester János 74, 259
 Szabadné Szegő Judit 358
 Szabits Imre 43
 Szabó Adorján 312
 Szabó András 354
 Szabó Béla 310
 Szabó Botond 249—250
 Szabó Dezső 333—335
 Szabó Endre 105
 Szabó Ernő 357
 Szabó Ervin 359—360
 Szabó Flóris 263—275
 Szabó Géza 194, 198, 354
 Szabó Gizella 358
 Szabó József 156
 Szabó József, S. 145, 146
 Szabó Júlia 357
 Szabó Károly 37, 63, 124—126, 247, 258,
 324
 Szabó László, Cs. 311
 Szabó Lőrinc 310
 Szabó Pál 310, 357
 Szabó Sándor 365—366
 Szabó Zoltán 311
 Szabó Zsolt 362—364
 Szabolcsi Hedvig 255—257
 Szabolcsi Miklós 32—84, 6, 334, 350—352
 Szacs vay Sándor
 Szaciz Leó 258
 Szaladin (szultán) 252
 Szalárdi J. 74
 Szalatnai Artur 313
 Szalatnay Rezső 302, 303, 309—311, 313,
 315
 Szalay József 109, 114
 Szalay László 152, 153
 Szalay Mária 353
 Szalukazanasvili, Abrama 64
 Szántó Arator István 258
 Szántó Judit 239
 Szántó Kovács János 367
 Szántó Tibor 271
 Szász Ferenc 166—167
 Szász Gyula 111

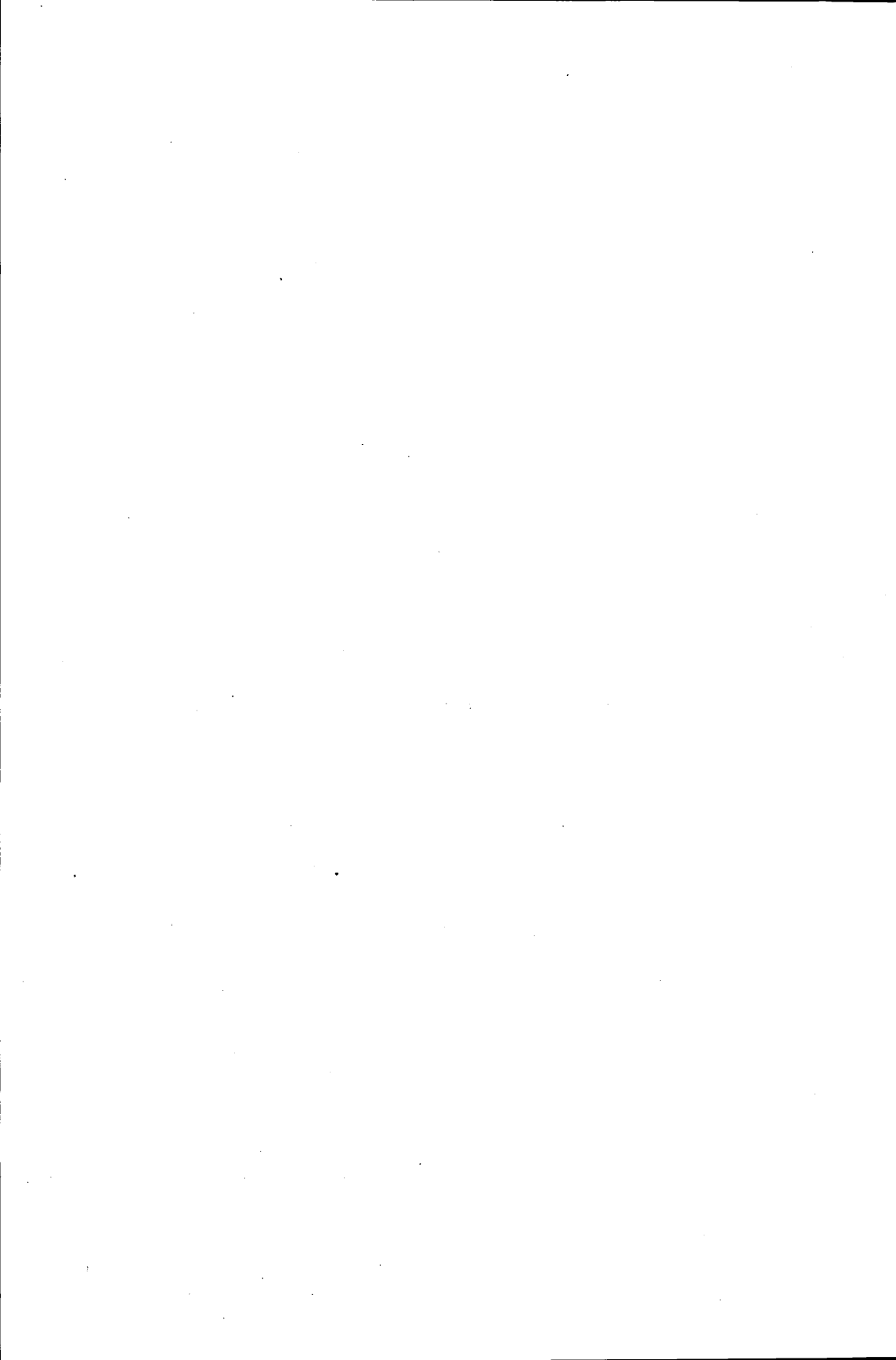
- Szathmári Paksi István 70, 72
 Szatmári Mór 296
 Szatsvay Sándor 10–12, 14
 Szauder József 72, 83
 Szezucki, Lech 167–168
 Széchényi Ferenc 12, 39, 72, 257
 Széchenyi István 30, 31, 34, 153
 Szecső Károly 240–244
 Szegedi Gergely 258
 Szegedi Kis István (Stephano Szegedino Panonus) 321–322
 Szegedi Lőrinc 73, 74
 Szegedy-Maszák Mihály 349
 Szeiff Géza 313
 Szejffullina 102
 Székács József 84
 Székely Artur 46
 Székely György 293, 346
 Székely József 156
 Székely Sámuel 157, 159
 Székely Sándor 284, 359
 Szekfű Gyula 251, 374
 Széles Klára 147–152
 Szelepcsényi (Szelepchény) György 226, 227, 229
 Szelestei N. László 77, 194, 198, 492, 354, 355
 Szemere Miklós 280, 294, 296
 Szemere Pál 260
 Szemlér Ferenc 363
 Szemző Piroska, D. 235–238, 271, 355
 Szénássy Zoltán 360
 Szenci Molnár Albert 362
 Szenci Csene Péter 195
 Szende Pál 302
 Szenes Erzs 301
 Szenteleky Kornél 311
 Szentimrei Jenő 363
 Szentimrei Mihály 359
 Szentirmai Jenő 310
 Szent-Ivány József 301, 309, 310
 Szentiványi Márton 258
 Szentiványi Róbert 220
 Szentjóni Szabó László 13, 84
 Szentkuty Pál 45
 Szentmihály János 250–252, 360
 Szentpétery, E. 177
 Szepsi (Szepesi) István 318
 Szerb Antal 167
 Szerdahelyi (Gábor) 84
 Szerdahelyi (József) 32
 Szerdahelyi Mihály 218
 Szeremley Sámuel 67
 Szerencse Ferenc 358
 Szerencsi Nagy István 37
 Szerényi Ferdinánd 305, 309
 Sergejev-Censzkij 100
 Szepesi Miksa 302
 Szepesi Zsuzsanna 225–229
 SziJ Rezső 359
 Sziklay Ferenc 301
 Sziklay László 6, 23–34, 167, 372–374
 Szikszai Benjámin 77
 Szilágyi András 309
 Szilágyi Ferenc 355
 Szilágyi Géza 235
 Szilágyi (Sylvanus) György 322–326
 Szilágyi Sámuel 67, 70, 72, 76
 Szilágyi Sándor 223, 258
 Szilágyi Szabó János 79
 Szilvágyi Irén 356
 Szily (szombathelyi püspök) 84
 Szinnyei Ferenc 338
 Szinnyei József 159, 229, 337–339, 343–345, 352, 360
 Szkorina, Franciszk 261
 Szmotrickij, Meletij 261
 Szokodi József 242, 243
 Szolimán (Szuleiman), II. (szultán) 164, 221
 Szombathy Viktor 313, 359
 Szomovra 100
 Szondi Pál 226
 Szondy György 363
 Szontágh Gusztáv 258
 Szőke Mihály 111
 Szőke Tiborné 359
 Szőnyi Endre 313
 Sztárai Máté 224
 Sztefanes vili Ungrovlaheli, Mihail I. Iştvanovici, Mihai
 Sztérényi József 289
 Szuchány Márton I. Suchań, Martin
 Szucsich Mária 307
 Szuleiman I. Szolimán
 Szurmay Ernő 358, 360
 Szüllő Géza 310
 Szymonowicz, Szymon 204, 208, 215
 Szvatkó Pál 301, 310
 Tabi László 248
 Tacitus 320, 330
 Tacket 71
 Tacuinus, Johannes 132, 133
 Tairov 102
 Takács Béla 229, 354, 355, 358
 Takács Edit 368
 Takács József 359
 Takács Menyhért 312
 Takács Miklós 359
 Takáts Gyula 311
 Tállyai Dániel 25, 26, 34
 Talvj 33
 Tamás Aladár 358
 Tamás Mihály 302, 311
 Tamási Áron 300, 310, 363
 Tapolcainé Sáray Szabó Éva 163
 Tardy Lajos 41, 56, 65
 Tarján Mária 369–370
 Tarnai Andor 72
 Tarnóczy Mihály 367
 Tasi Gáspár 363
 Tasi József 332–335, 358
 Tatai Ferenc 66
 Taylor, L. 171
 Telegdi Miklós 228, 258

- Tegelđi Pap Sámuel 42
 Teleki József 256—258, 260
 Teleki László 93
 Teleki Pál 323
 Teleki Sámuel 12, 39, 258
 Telekiek 86
 Tellenbach, G. 175—177
 Teller, Florian Johann 231
 Temesvári Pelbárt 252, 273
 Tempefői (álnév) l. Sibelka-Perleberg Artur
 Terebessy János 309
 Terentius 222
 Tertina Mihály 86
 Tessedik Sámuel 9, 86, 90, 258
 Teuber, Michael 138
 Teutsch, G. D. 129
 Thaisz András 25, 26
 Thallóczy Lajos 82, 319
 Thaly Kálmán 374
 Theocritus 326
 Thomson, Richardus 207
 Thököly Imre 258, 327, 374
 Thököly István (Stephanus Teökölj Baro
 in Keismark) 19, 207, 218—220
 Thököly Száva 86
 Thukydidés 122, 126
 Tichy Kálmán 313
 Tilcsik György 358
 Tillotson 77
 Timaffy László 356
 Timár Kálmán 272, 273, 275
 Tisza Kálmán 157, 159, 276, 177, 280, 281,
 290
 Titelmannus, Franciscus 138
 Titkos István 78
 Toldy (Schedel) Ferenc 28, 33, 80, 155
 Tolnai Gábor 41, 42, 46
 Tolnai Lajos 258
 Tolnai Mihály 323
 Tolsztoj, A. 95, 97, 100, 101, 104, 107
 Tolsztoj, L. 363
 Tompa László 363
 Tompa Mihály 153, 258
 Tonelli Sándor 109
 Toovey, James 169
 Torkos Adrás 330
 Torma Károly 84
 Tótfalusi Kis Miklós (Misztótfalusi Kis
 Miklós 41—65, 95, 123, 259, 354
 Tóth András 354
 Tóth Árpád 357
 Tóth Béla 66—80, 355, 359, 360
 Tóth Farkas 83
 Tóth István 240, 354
 Tóth Lajos Gyula 358
 Tóth Mihály 358
 Tóth Zoltán 180, 183
 Totti, Andrea 232
 Totti, N. 232
 Toxites, Michael 138
 Tömörkény 113—115, 118
 Török János 152—156, 227
 Török Sándor 156
 Töttös Gábor 359
 Traetta, Tommaso 232, 233
 Travnyik J. 31
 Trefort Ágoston 158
 Trenk Frigyes 25
 Tridino Montisferrati, Cominus de 135
 Trillmich, W. 175
 Trócsányi Berta 323
 Trócsányi Zoltán 101, 102, 106, 147
 Trogus Pompeius 122
 Trutiger, Valentin 138
 Tsernátoni, Paulum 323
 Tudeschis, Nicolaus de 138
 Turányi Kornél 234—235
 Turczel Lajos 299—316, 358
 Turgenyev 100
 Turóczy János (Joannes Turocenus Pan-
 nonius) 321, 330
 Tusanus, I. 132
 Tussai Gábor 285
 Tverdota Miklósné 356
 Ugoletus, Angelus 137
 Ugrin Aranka 27, 351
 Ugróczky Mihály 356
 Újházi (Újházy) Árpád 277
 Ullmann, W. 183, 185
 Undolszkij, V. M. 261
 Ungár Ernő 308
 Ungár Joéb 302
 Unglerus, Christoph 131
 Unglerus (Ungleich), Lukás 127—138
 Unglerus, Martinus 130
 Ungleich, Jakob 127, 128
 Ungleich, Katharina 131
 Ungleich, Mathys 127
 Ungricht, Vito 231
 Ungvári János 321
 Usher, William 154
 Vadász Ferenc 358
 Vadász Ferencné 360
 Vágó József 333
 Vágó Józsefné 334
 Vágó Márta 333
 Vahtang, VI. (grúz király) 43, 63
 Vajanský 311
 Vajda, G. 372
 Vajda Gy. Mihály 99
 Vajda János 235—238
 Vajda Jánosné Bartos Rozália 235—238
 Vajda Kornél 358
 Vajda László 108
 Vajda Péter 258
 Vájlok Sándor 311
 Vajthó László 336
 Vak Bottyán 274
 Valagussa, Georgius 223
 Valdesturla, Constanza 232
 Valentin Papa 132, 136
 Valerius Maximus 131
 Valjavec, Fritz 81, 87
 Vályi István 240

- Vámbéry Rusztem 333
 Vanamaker 158
 Van Swieten 78
 Várdai Pál 226
 Varenus 71
 Varga Domokosné 359
 Varga László 240—242, 244, 255, 260
 Varga Sándor 354, 356, 360
 Varga Zsigmond 67, 68, 70—74, 76, 77, 80
 Vargha Kálmán 162, 351
 Várhegyi Margit 248
 Varjú Elemér 254
 Várnai Péter 28
 Varró István 333
 Varsányi István 167
 Vásárhelyi Judit 144, 146, 359, 361—362
 Vásárhelyi Miklós 162, 250, 251, 357
 Vásárhelyi Tőke István 71
 Vass László 300
 Vateisvili, Dzs. 56
 Véber Antal 351
 Vechey János 332
 Vécsey Zoltán 301, 302
 Vedres István 30
 Vegetius, Renatus 122
 Végh Ferenc 369—370
 Velcurio, Johannes 138
 Velsler, Marc (Velserius, Marcus) 206, 211
 Ventura, Cavalli 207
 Veres Péter 300, 357
 Veresegyházi Szentyei Mihály 62
 Veresmarti Mihály 228
 Veresmarti Sára 78
 Veress Vilmos 313
 Vergerio, Pier Paolo 224
 Veronese, Guarino 223
 Verseghy Ferenc 13, 84, 89, 160
 Vértes O. András 193, 194, 198
 Vértesy Miklós 359
 Vesalius 76
 Vessus, Gisbertus 206
 Vestonia, (Elisabeth) 216
 Vészi József 288
 Veszprémi István 67, 69, 75, 76, 78—80
 Vico 155
 Viczián János 337—345
 Vignon, Eustathius 137
 Villa, Alexander de 223
 Villand János 305
 Villon 239
 Vilmon Gyuláné 360
 Vinczi Károlyné 368
 Virág Benedek 82, 88, 89, 92
 Viretus, Petrus 138
 Visé, Donneau de 17
 Vitéz János 221—225
 Vitković, Mihajlo (Vitkovics Mihály) 27, 92
 Vitruvius 73, 223
 Vizkelety András 249—250
 Vogl, J. N. 167
 Volger 291
 Volny András 86
 Voltaire 73, 78
 Voskens, Dirc 60
 Vozári Dezső 301, 302, 307, 309, 310
 Vörösmarty Géza 356
 Vörösmarty (Mihály) 31, 33
 Vujcsics D. Sztoján 27
 Vutkovich Ödön 301
 Wacker, Joh. Mattheus 215, 216
 Wagner, Joseph 31
 Waldapfel József 81, 92, 93, 192
 Waldner Fülöp 240
 Walla Frigyes 311
 Wallaszky Pál 26, 74
 Waser, Gaspar 215
 Watson, Thomas 326
 Weale, J. 171
 Wearmouth 170
 Weber, S. 29
 Wechel 215
 Wecker l. Weckerus
 Weckerus, Joannes Jac. 220
 Weede, Timannus A. 206
 Weidler, J. Fr. 70
 Weiner Piroska 358
 Weixelberger, Sigmund 124, 125
 Welack, Mathias 136
 Wellerus Hieronymus 138
 Wenkheim Béla 276
 Wenzel Gusztáv 154
 Weisz Lajos 308
 Wekerle Sándor 277, 296
 Weöres Sándor 311
 Wertheimer Ede 93
 Wesselényi Miklós 31, 258
 Weszprémi István 258, 323
 Wick Béla 312
 Wido, Ferrarai 183
 Wieder N. 172
 Willebrochio, Johanne 133
 Willichiu, Jodocus 138
 WindischsKároly Gottlieb 85, 87
 Winkler, Andreas 133
 Winkler Gábor 256
 Winshemius, Vitus 317
 Winslow, D. F. 372
 Winterl 90
 Winternitz Jakab 287
 Wion, Arnoldus 205, 207, 213
 Wirsung, Max 122
 Witsen, Nicolaes 42, 54
 Woldstain, Christ. Sigism. baro de 207
 Wolff, Chr. 71, 74, 77, 80
 Wolff, Johannes 138
 Wolker 311
 Wolrab, Nicolaus 135
 Wolski, Nicolas 217
 Wolter Pál 329
 Wotton, Henry 215
 Wouwer, John 207, 214
 Württembergi Sándor 167
 Xenophon 69
 Ypogeia, Meletemata 215

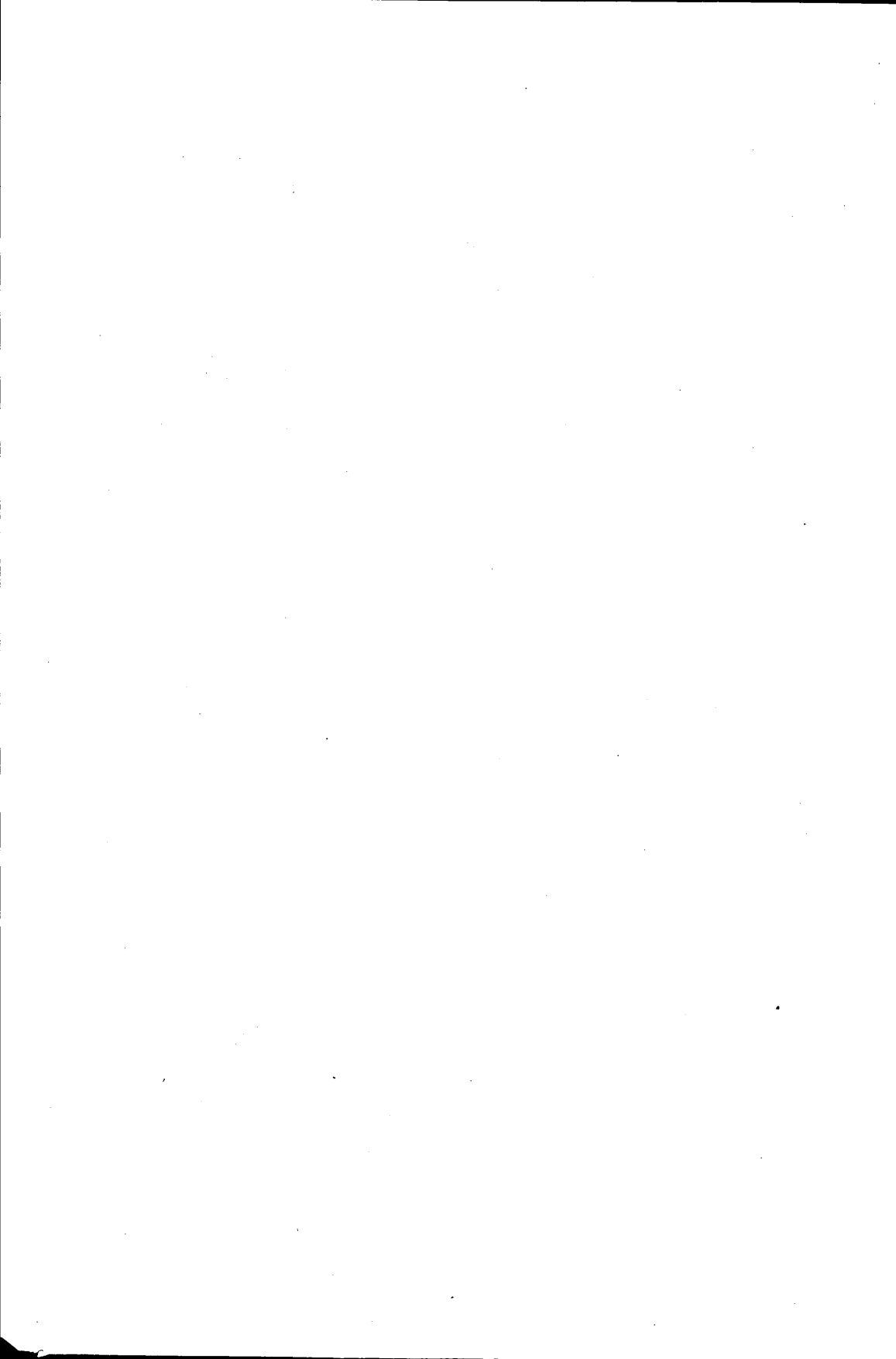
- Zádor Anna 255–257
Zafrani, Haim 371
Zafren, H. C. 261
Zágoni István 363
Záhonyi Ede 358
Zalka László 249
Zallár Andor 360
Zamjatyin 98, 100
Zamoyski, Thomas 215
Zápolya János 88
Zappe, Anton 231
Zasius, Udalricus 138
Zassenus, Servatius 132, 133
Zay Károly 303
Zekelius, Stephanus 218
Zelk Zoltán 106
Zessner-Spitzenberg, Joseph 163
Zichy Mihály 158
Zichy Károly 143
Zichy Tivadar 158
Zimmels, H. J. 371
Živković, Jovan 86
Zolnai Klára 230
Zoltai Lajos 79
Zoványi Jenő 219, 220, 257–259
Zöld Ferenc 352
Zrínyi György 328
Zrínyi Miklós 326–328, 362
Zrínyi Péter 327
Zsámboki (Sambucus) János 228, 318, 319
Zsigmond (lengyel király) 217
Zsinka Ferenc 146
Zsoldos Jenő 252
Zsolt Béla 335
Zsolt László 309
Zuber Marianne 81, 85
Zutphen, Heinrich von 124, 125
Zwinger, Theodor 318
Zwingli 317

Mercurius Hungaricus 1705—1980
Magyar Hírmondó 1780—1980

EMLÉKÜLÉS
A MAGYARORSZÁGI SAJTÓ MEGINDULÁSÁNAK 275.
ÉS
A MAGYAR NYELVŰ ÚJSÁGÍRÁS MEGSZÜLETÉSÉNEK
200. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN
1981. január 8.

Elnöki megnyitó

A mai emlékülést a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Sajtótörténeti Bizottsága és a Magyar Újságírók Szövetsége rendezi. És ez nem csupán formális, protokolláris megjelölés, hanem voltaképpen újdonság a magyar tudományos életben.

Az elmúlt évtizedben néhányszor a Magyar Újságírók Szövetségével együtt rendezhettünk üléseket az Akadémia és más társadalmi szervezetek együttműködésének egyik bevált formájaként is. De ezúttal fontos új mozzanat, hogy a mostani akadémiai ciklus kezdetén megalakult osztályunkon egy új tudományos munkabizottság, a Sajtótörténeti.

A sajtó története olyan tudományos tárgy, amely jellegzetesen tudomány közötti, tehát interdisciplináris megközelítést igényel; történelem, — mégpedig politikai történet, gazdaságtörténet és különösen eszmetörténet, — irodalomtörténet, más művészetek története, az ízlés és életmód története egyaránt találkozik benne. A sajtó vizsgálható történeti jellegű és szociológiai jellegű módszerekkel is: történetének köze van az ipartörténethez, a technológia történetéhez. Ugyanakkor a sajtó voltaképpen külön minőség, önálló szerkezet, sajátos belső törvényekkel; ideológiának, szellemi élet mozgásának, politikai tudatformáknak különleges módon objektiválódott, nyomtatásban saját rendszerben megvalósuló együttese. Külön világnak sokat ígérő tanulmányozása, nem csoda, ha világszerte és újabban nálunk is kutatásával új tudományág a sajtótudomány, sajtóismeret, körvonalai bontakoznak ki. Ma amikor politikai és gazdasági szükségleteink előtérbe állították az életmód kutatást, különös jelentősége van a sajtónak, mint éppen az életmód, szokások megörökítőjének, tanújának, egyszersmind formálójának és alakítójának. Ma általában érzékenyebben figyelünk azokra a tudati, ideológiai elemekre, amelyek a kultúra szerkezetében köztesterületen, tehát a történeti folyamatok és a művészetek között helyezkednek el. Egy új marxista művelődéstörténetnek egyik legfontosabb alkotórésze így éppen a sajtó vizsgálata lesz.

Ugyanakkor a sajtó része a nemzet történetének, ezen belül a nemzeti tudat történetének. És amikor ma annak is szükségét érezzük, hogy ismét átfogalmazzuk, továbbgondoljuk a nemzetre vonatkozó tudásunkat, azt is számon kell tartanunk, hogy a történetileg kialakult nemzetkép egyik legfontosabb alkotóeszköze a sajtó; káros egyoldalúság lenne a magyar sajtó története és hadd tegyem hozzá: a magyar szerkesztő, a magyar újságíró pályájának, működésének története nélkül magyar nemzeti történetről beszélni. Életük, munkájuk, éppúgy része a nemzet közös múltjának, mint a nagy gondolkodóké, költőké, politikusoké, mesterembereké, munkásoké, parasztoké.

Ma történeti évfordulót ünneplünk; a magyarországi sajtó megindulásának és a magyar nyelvű sajtó megindulásának egy-egy fordulóját. Alkalom ez számunkra

arra, hogy éppen a XVIII. századi fejlődés kapcsán vizsgáljuk meg ismét a magyar történelem sokszor felvetett antiómiája, „nemzet és haladás” kérdését — amely éppen e nehéz korszakban kezd a maga élességében megnyilvánulni. És ezt az alkalmat felhasználjuk arra is, hogy a magunk történetét szélesebb kelet-európai keretbe ágyazzuk és a régi Magyarország területén akkor kibontakozó más nyelvű sajtó, más nyelvű kultúrák indulását szemügyre véve, szélesebb vidékünk ma is vitát kavarázó kérdéseiről, nemzeti kultúrák indulásáról, egymáshoz fűződő viszonyáról, a keletkezés és a függőség formáiról elgondolkozzunk.

Befejezésül: szeretném remélni, hogy a magyar sajtónak és a magyar humán tudományoknak ez a közvetlen találkozása nem csak egyedi alkalom.

A Magyar Újságírók Szövetsége és a tudományos műhelyek találkozásának már eredménye is van: megjelent A magyar sajtó története c. mű I. kötete. Fogalmazzunk kevésbé szemérmesen: a MUOSZ igen jelentős és folyamatos anyagi támogatásával sikerült tető alá hoznunk ezt a vállalkozást. Hadd jelentsem be: kéziratban elkészült a II. kötet is, — pontosabban a II/A és II/B kötet (1848—1867 és 1867—1890), és már a tudományos lektornál van; remélhetőleg a jövő évben meg is jelenik. És a III. kötet (1890—1919) is csaknem együtt áll. Eddig sem panaszkodhattunk hát: és általában érdeklődésben, rokonszenven volt részünk, törekvéseink ismertetésében és elismerésében a legtágabb értelemben vett magyar sajtó sokat tett. S a magam részéről azt kívánám, hogy az elkövetkezendő időszak ránk váró társadalmi, gazdasági, kulturális kérdéseinek felvetésében és megoldásában még jobban működjünk együtt, még inkább szolgáljuk különféle eszközökkel közös céljainkat.

Ezzel az ülést megnyitom.

Az emlékülés köszöntése

Bngedjék meg, hogy a Magyar Újságírók Országos Szövetsége nevében, azaz szövetségünk elnökségének képviseletében, de az egész magyar újságíró-társadalom küldötteként is tisztelettel köszöntsem az emlékülés résztvevőit: jeles előadóit, érdeklődő hallgatóságát. Előre is köszönetet kívánok mondani a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, a Sajtótörténeti Bizottságnak, hogy egybehívta, és hogy ilyen, az esemény jelentőségéhez méltó módon megszervezte ezt az emlékülést.

A magyar sajtó bicentennáriumát ünnepelni gyűltünk össze. Gondolataink kétszáz esztendőre szállnak vissza a magyar múltba, de azt hiszem, kötelességünk összekapcsolni múltat és jelent, múltat és jövőt is. Szövetségünkben általános a vélemény, hogy a magyar sajtó mai munkásai tartoznak megemlékezni az elődökről, azok között is az elsőről, Rát Mátyásról, a Magyar Hirmondó első szerkesztőjéről, s hadd egészítsem ki azzal, hogy Patzkó Ferenc Ágostonról is, a nyomdászról és kiadóról. Mert a sajtó nemcsak újságírókból áll, hanem igenis sokak együttműködésének eredménye az újság. Mi több napjaink „tömegtájékoztatási forradalma” nyomán a televízió, vagy a telefonon és elektronikus úton képernyőre kérhető teletext és ki tudja, még milyen más új, telekommunikációs találmány egyre bővebb, mind szervezettebb csapatmunkát igényel. De napjaink újságírója, rádiósa, tévése, dolgozzék már bármilyen ultramodern eszközökkel, minden biztonnyal meghatottan forgatja a kétszáz éves, első magyar nyelvű sajtóterméket. S hogy ez valóban kezünkbe kerülhessen, a Magyar Újságírók Országos Szövetsége anyagi áldozatot is vállalva, az évfordulóra és legutóbbi közgyűlésünk alkalmából, az Országos Széchényi Könyvtár segítségével elkészíttette a Magyar Hirmondó első számának, „első levelének” facsimiléjét. A hasonmás kiadás lehetővé tette, hogy sokan elolvashassák napjainkban is a Magyar Hirmondót, kezdve ama bizonyos újévi köszöntésen, amelynek soraiból azt idézem, ami a jelenlevők elődjeinek szólt: „A tudomány sokadalmainak kívánja virágját . . .”

Amikor belelapozunk ebbe az első, magyar nyelvű újságba, olvashatjuk, hogy a szerkesztő tudatta: „nincs Európában a szárazon sehol háborúság”, de „Américának éjszaki részén még tart.” Beszámolt Rát Mátyás arról, hogy Budán már elkészült a „nézőtorony”, hirt adott a „tisztváltozásokról”, meg tudománybéli dolgokról, így arról, hogy a „tisztes tudománybéli rendnek dékánja akkor Dugonits András atya” volt.

Patzkó Ferenc Ágoston, a könyvnyomtató pedig előre való tudakozásában megkérdezte: „ha vajon találkoznának-e elegendő számmal hazájokat és nemzeteket igazán szerető magyar hazafiak, akik magyar nyelven iratandó új hírekre vagyis hírmondó levelekre szert tenni kívánnának?” Megjegyezte, hogy „nincsen már Európában egy országos nemzet is, aki a maga hazájában történő változások, a

világnak viszontagságai, az elmés embereknek hasznos vagy furcsa találmányjaik, a tudósoknak munkáik s több aféle emlékezetes dolgok felől szóló híreket naponta, hetenként vagy hónaponként az ő saját nyelvén nyomtatott írásokban tanúság és mulatság kedvéért ne olvasná. Csak az egy magyar nemzet volt még eddig, sok egyéb fogatkozásai mellett, ezen igen hasznos szerzeménynek híjával.

Az azóta eltelt kétszáz esztendő alatt, úgy gondolom, hamis büszkeség nélkül mondhatjuk, a magyar újságírás felzárkózott az európai „országos nemzetek” sajtójához. Találomra kiragadható bizonyítékaink között: lehet, hogy kevés hírügynökség tekinthet vissza olyan hosszú időre, mint a száz éves Magyar Távirati Iroda, amelyet szintén mostanában ünnepeltünk.

De a magyar újság „hasznos szerzeménynek” bizonyulhatott a két évszázad alatt azáltal is, hogy újságírásunk legjobbjai mindenkor a haladás, a társadalmi igazságszolgáltatás érdekében forgatták tollukat, forgatták gyakran fegyverként. S hány nagy magyar államférfi és író vállalta a közreműködést sajtónkban Kossuth Lajostól Ady Endréig.

Számunkra, magyar újságírók számára öntudatot ad és erőt a tény, hogy szocialista jelenünk mennyi szállal kötődik múltunkhoz. A „Mercurius” jelzője a „Veridicus” nem felel-e meg annak, ahogyan az MSZMP Kongresszusa „hiteles és gyors” tájékoztatást kér a sajtótól? A Magyar Újságírók Országos Szövetsége sajtónk múltjának megismerése és megismeretése céljából szívesen hozott áldozatokat is, örömmel vállalt részt a sajtótörténezszer munkájának támogatásából is. Nagy-nagy örömeinkre szolgált, amikor sok éves fáradozás eredményeként megjelent A magyar sajtó történetének első kötete, az a roppant tudományos értékű mű, amely 1705-től 1848-ig sorakoztatja fel sajtónk emlékeit elemzően és izgalmasan. A jelenlevők közül bizonyára sokan tudják, nem volt jelentéktelen szövetségünk anyagi hozzájárulása, ami azonban csak természetes következménye annak az erkölcsi-politikai elkötelezettségnek, amelyet a sajtótörténet pártfogolására vállaltunk.

Személy szerint szeretnék itt köszönetet mondani mindenekelőtt Szabolcsi Miklós elvtársnak: nélküle aligha lett volna meg és mindenestre nem lett volna meg így sem A magyar sajtó története, — a további kötetek megjelenését bizodalommal és érdeklődéssel várjuk! — sem pedig ez a mai emlékülés. Az ő tudományos munkásságának értékei mellett, azt hiszem, külön kell kiemelniünk kitűnő szervező képességét.

Ugyanígy előre köszönetet kell mondanom a Magyar Újságírók Országos Szövetsége nevében a mai emlékülés elbádoínak, Köpeczi Béla, Kosáry Domokos, Sziklay László és Kókay György elvtársaknak, bizonyos vagyok afelől, hogy előadásaik nagyértékű hozzájárulást jelentenek a magyar nyelvű sajtó bicentennáriumának méltó, rangos megünnepléséhez, s amit most nekünk el fognak mondani, mindaz érdekes történelmi, társadalmi, irodalmi, tudományos környüllálását rajzolja fel a két évszázaddal ezelőtti jeles eseménynek. Köszönöm fáradozásukat, Önöknek, hölgyeim és uraim, érdeklődésüket.

A magyar sajtó megszületése

A magyar sajtó történetének első fejezetét európai összehasonlításban két fő vonás jellemezte.¹

Az egyik az, hogy az adott történelmi feltételek között viszonylag némi késséssel indult. Kezdeté, igaz, a Rákóczi-szabadságharc főleg külföldnek szóló, latin *Mercurius*ától, tehát 1705-től számítható. Igazán rendszeressé azonban csak utóbb válhatott. S az első magyar nyelvű lap, a *Magyar Hirmondó*, csak két nemzedékkal később, 1780-ban, most két évszázada látott napvilágot. Európa polgárilag fejlettebb részein viszont a sajtó legrégebbi műfaja, a referáló újság, a XVII. század első felének születtje volt. Angliában a *Weekly News* olvasói már Bethlen Gábor tetteiről is értesülhettek a holland sajtóból átvett hírek nyomán. A XVII. század végén angol, francia, illetve német földön latin nyelvű folyóiratokkal, sőt tudós közleményekkel is találkozunk. De megelőzte Magyarországot e téren néhány ország a kontinens kevésbé fejlett, közép-keleti zónáin is. Így a Habsburg monarchián belül Ausztria, Bécs, ahol 1703-ban indult meg a hivatalos jellegű *Wienerisches Diarium*, majd pedig a magyar típusú rendi-nemzeti önállósággal nem rendelkező, de gazdaságilag fejlettebb Csehország. A Habsburg monarchia központján át érvényesült először a kontinensen angol mintára elterjedt morális hetilapok hatása is, amely elősegítette a folyóirat-műfaj különválását. E hetilapok, a polgári forradalmak utáni Angliában, a XVIII. század elejétől kezdve olyan etikai és társadalmi kérdéseket tárgyaltak, amelyek már nem fértek be a referáló lapok keretei közé, viszont amelyek számíthattak a középrétegek, a szélesebb közönség érdeklődésére és egyben annak szélesítését és felvilágosult szellemű tájékoztatását is szolgálták. Mivel az ilyen lapok politikai kérdéseket közvetlenül nem érintettek, bejuthattak a kontinens kevésbé fejlett, még feudális országaiba is. Hamar divatba jöttek Franciaországban, majd német földön, ahol rövidesen jó néhány ilyen német lap látott napvilágot. Ez lett azután visszhangra a Habsburg monarchiában, előbb az 1760-as évek elejétől kezdve Bécsben, majd mástutt, így Prágában, Pozsonyban is. A felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformtörekvéseit rövidesen két magyar érdekű bécsi lap támogatta, előbb, 1771–1776 közt német, majd utána egy latin orgánus. Magyarországi szerkesztők és munkatársak közreműködésével mindkettő főleg magyar honismereti, történelmi témákkal foglalkozott.

A magyar nyelvű sajtó kezdeti történetének másik fő vonása viszont, amelyet szintén nem árt hangsúlyoznunk, az volt, hogy miután már világra jött, lema-

¹ Az alábbiakra összefoglalóan: Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980.

radását rohamosan, másfél évtized alatt nagyrészt behozta és gyorsított ütemben futotta be azt a másutt, sokhelyt oly hosszú utat, amely a színtelen hírközléstől, a száraz referáló újságtól vezetett a folyóirat-műfaj kiválásán át a kifejezetten közvéleményformáló funkciót végző, politikai lapokig, a magas szintű irodalmi folyóiratokig és az ismeretterjesztő, szakmai orgánumok létrehozására irányuló próbálkozásokig. Abban az országban, amelynek 1780-ig egyetlen magyar nyelvű lapja nem volt, most e sajtó viszonylag hamar meglepően gazdag és színes spektrummá szélesült, magában véve is élénk cáfolatául azoknak az egykori, konzervatív nemesi előítéletekhez kapcsolódó hanyatlás-elméleteknek, amelyek szerint Magyarország a XVIII. században és különösen a felvilágosult abszolutizmus időszakában egyre lejjebb csúszott a lejtőn. A valóságban ugyanis az ország nehéz viszonyok közt induló társadalmában a XVIII. század utolsó harmadára értek be, lassú, fokozatos felemelkedés eredményeként, azok a feltételek, amelyek, a polgári irányú fejlődés, a nemesi korszerűsödés, polgárosodás és az értelmiségi funkciók, a közönség legszükségesebb minimumával együtt lehetővé és szükségessé tették a sajtó rendszeres működését, sőt most már gyarapodását.

Nyilvánvalóan hiba volna e társadalmi és politikai feltételeket, a késő feudális országban, a valóságosnál kedvezőbbnek képzelnünk. II. József emlékezetes 1781 júniusi (Magyarországon egy évvel később életbelépő) cenzúra-rendelete sem a későbbi, polgári sajtószabadságot vezette be, bár a korábbi, szigorú cenzúrán kétségtelenül sokat lazított, egyideig szabadabb mozgást engedett és elősegítette az élénkülést. A magyar sajtó e viszonylagos nekilendülése, első zsongéinak kivirágzása 1780—1795 között, mai szemmel, lehet, igen szerénynek tűnhetik. De az egykorú fejlődés diagramján annyival is szembetűnőbb és kiugróbb, mivel mindjárt utána, politikai okokból, megint súlyos visszaesés következett, a felvilágosult, progresszív politikai tendenciák válsága és hosszú hullámvölgye idején, a magyar jakobinus vezetők kivégzése (1795) után.

A magyar sajtó megszületéséről szólva tulajdonképpen erről a felvilágosodással együtt kibontakozó, első, emlékezetes fejezetéről kell beszélnünk, benne már a francia forradalom visszhangjáról, s egyúttal a magyar újságírói gárda első képviselőiről, céjaikról, reményeikről, mielőtt — ismét — elhallgatni kényszerültek.²

A hazai másnyelvű sajtóval, a korábbival és a továbbival, itt most nem foglalkozunk. Magyarország a soknemzetiségű, de alapjában véve német központú Habsburg monarchia keretében élt, mint maga is soknemzetiségű ország, amelyben a városi polgárok elég nagy része német anyanyelvű volt, és amely hagyományosan a latint használta hivatalos és oktatási nyelvként. Nem meglepő tehát, hogy a latin és a német sajtó időben a magyart megelőzte. Előbb egy-két időleges vállalkozás formájában, majd állandósulva is, hiszen a referáló sajtó tulajdonképpen a *Pressburger Zeitung* megindulásától, 1764-től kezdve vált folyamatosan Magyarországon. S a pozsonyi német sajtóban indult meg a folyóirat-műfaj különválása is. E latin és német előzményeket egyébként nemcsak azért kell figyelembe vennünk, mivel mindaz, ami a régi Magyarország területén egykor végbement, elvitathatatlanul része történetünknek, hanem azért is, mivel fejlődéstörténeti előzményként bizonyos fokig ezek is

² A részletekre: DEZSÉNYI Béla, *A magyar hírlapirodalom első százada, 1705—1805*. Bp. 1941. — KÓKAY György (szerk.), *A magyar sajtó története. I. 1705—1848*. Bp. 1979.

a magyar sajtó előkészületi folyamatához tartoztak. Ahogy a magyar irodalomtörténet is részben így tartja számon a hazai latin irodalom nem egy műfaját. Színháztörténetünk pedig, hogy még egy példát idézzünk, még hasonlóbb módon sorolja a magyar színjátszás fejlődéstörténeti előzményei közé nemcsak a latinból magyarra váltó iskoladramát, hanem a főúri kastélyszínházak és a hazai német városi színészet sokban összekapcsolódó programjait. Elég itt arra utalnunk, hogy Pozsony, a maga nagyrészt német eredetű, de ekkor még hungarus-érezelmű és többnyelvű polgárságával, viszonylag fejlett nyomdáival, technikai felszerelésével, városi közönségével és nem egyszer együtt tervezgető, első szerkesztőivel, a hazai sajtónak olyan közös, első fő központja lett, ahol szinte egy tövön indultak meg egymás után, bár eltérő pályákat befutva, német, magyar, szlovák lapok

Az első magyar lap kiadására Patzko Ferenc pozsonyi nyomdász kért és kapott Mária Teréziától engedélyt és privilégiumot. A felkért szerkesztő, a harminc éves Rát Mátyás, egy *Előre való tudakozásban* hangsúlyozta a sajtó fontosságát és a vidékies elszigetelődés veszélyeit. A magyar — írta — saját hazáján belül is tájékozatlanul él, „mint féreg a dióban”, nem tudva arról, „ami körülöttünk történik s mindket legközelebről illet”. Rát, egy magyarrá vált győri polgár család fia, a pozsonyi evangélikus liceum volt diákja, aki már tüntetően, h nélkül és ékezzettel írta eredetileg német családnévét, külföldi tanulmányai során, Göttingában, Schlözer hallgatójaként ismerkedett meg a német felvilágosult sajtó szerepével és így lett ifjú teológusból a magyar újságírás úttörője és első jelentős alakja.³ A *Magyar Hírmondó*, amelynek első száma 1780. január 1-én látott napvilágot, és amelynek majdnem három évig volt szerkesztője, írója és amelynek tudósítói, levelezői hálózatát is ő szervezte meg, tulajdonképpen kisalakú, hetenként kétszer megjelenő, referáló újság volt. De kezdettől fogva több is annál. Rát ugyanis, aki pontosan tisztában volt az európai sajtó műfajaival és feladataival, tudatosan igyekezett az akkor még hiányzó folyóiratok funkcióját is ellátni. A referáló eseménykrónika „kipótolását” — mint írta — főleg két nagy témakörben végezte. Az egyik a gazdasági és társadalmi korszerűsítés volt, a másik a nemzeti nyelv és irodalom programja.

Barokk ünnepélyek leírása helyett népmozgalmi, statisztikai adatokat, kereskedelmi és ipari híreket közölt. Sürgette a mezőgazdaság javítását, részben ettől várva a falusi nép felemelkedését, akárcsak Tessedik, aki a lapnak valószínűleg szintén egyik levelezője volt. 1781 őszén pedig Rát egy alkalommal ezzel a nyilvánvalóan célzatos „hírrel” lepte meg olvasóit: „Nints Britanniában jobbgyság. A parasztok, akik a nemesek jószágaiban laknak, szabad emberek, tsakhogy bizonyos árendát tartoznak esztendőnként fizetni”. Angliáról, az amerikai függetlenségi háborúról, a világpiaci eseményekről, a külkereskedelem, a mezőgazdasági export lehetőségeiről írva a külső piacot kereső nemesi árutermelés igényeit fejezte ki, de ébresztgette is. Ez főleg az árutermeléshez s a felvilágosodáshoz közeledő, közelíthető nemesi rétegeknek szólt, érthetően az adott viszonyok között, midőn a lap 230 előfizetője közül — az első évben — 171 volt birtokos nemes és 93 értelmiségi. A lap a felvilágosult szellemű tájékoztatás eszközeivel küzdött az elmaradt, feudális parlagiság ellen. Kazinczy utóbb éppen ezt a jelentőségét emelte ki: „Mik valának addig összejövéseink falukon, mint arról úzótt discussiók, hogy a sárga kopó-e jobb,

³ KÓKAY György, *Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodás-kori irodalmunk kezdetei*. MTA I. Oszt. Közleményei 1966, 121 — 145.

vagy a fekete, s hanyadikunk tudá: az atlanticus tenger keletre fekszik-e tőlünk, vagy nyugotra?” De Rát nem a nemességet, hanem azt a most kialakuló, antifeudális, részben nem nemes származású, új magyar értelmiséget képviselte, amely ekkor, más erő híján, a felvilágosult abszolútizmus reformjában reménykedett és azokat támogatta. Ezért várta a *Magyar Hirmondó* a vallási türelem és a jobbjágyrendelet II. Józsefétől, hogy Magyarországnak „új Mátyás királya” lesz. Rát ugyanakkor a nemzeti nyelv és irodalom ügyének lelkes híve volt. A referáló hírközlés korlátait talán még inkább irodalmi recenziókkal törte át, vagy félszáz egykorú magyar író, költőt, tudós szerzőt mutatva be egymás után. Ő tette közzé Révai Miklós emlékezetes felhívását is 1782-ben a régi magyar költői emlékek, így a népköltészet gyűjtésére. Utóbb a magyar nyelv védelmében a jozefinizmussal is szembefordult, bár a nemesi mozgalomhoz akkor sem kapcsolódott, és attól eltérően más hazai nemzetek nyelvi és irodalmi ébredését sem ellenezte, hanem természetesnek tartotta. Később, 1798-ban is keserűen emlegette Batsányinak, hogy mi mindent kellett a gőgös, feudális uraktól kiállnia. Talán ezért cserélte fel lelkészi poszttal a szerkesztőséget is.

A *Magyar Hirmondót* 1783 végén egy időre Révai Miklós, az író és nyelvtudós kapta kézbe, akit nem szükséges itt bemutatnunk. Révai a lapot még inkább a nemzeti nyelvi és irodalmi törekvések szolgálatába állította, még pedig kifejezetten Bessenyeinek a felvilágosult rendi irányzatot megalapozó, művelődéspolitikai célkitűzéseinek megfelelően. Gazdasági, társadalmi kérdésekkel nem igen foglalkozott, bár morális felháborodással bírálta a „keménykedve” járó kiskirályokat — Révai sem volt nemes — és folytatta a küzdelmet a babonák és balítéletek ellen. Mindez azonban alig tartott négy hónapig. Révait, aki, mint piarista, egyházi értelmiségi volt, konzervatív egyházi felettesei siettek az újságírói posztról eltávolítani.

A lapot, egy újabb közjáték után, 1784 nyarán egy addig ismeretlen nevű „szegény magyar deák”, Szatsvay Sándor (1752—1815) vette át, aki azonban rövidesen a kor legmarkánsabb politikai újságírója lett, — az első, akit Magyarországon e név megillet, és akinek az újságírás valóban fő hivatása volt. Szatsvay, egy székely nemes család vagyontalan fia, Debrecenben, Pozsonyban tanult, majd Bécsben jogot hallgatott. Filológiai, irodalmi felkészültségben Révaival nem versenyezhetett. De mint politikai újságíró annál hamarabb megtalálta újszerű, egyéni hangját. Szatsvay Rátnál is határozottabban a magyar jozefinisták irányát képviselte, előbb, 1784—1786 közt Pozsonyban, a *Magyar Hirmondó* szerkesztőjeként, majd pedig 1786 végétől kezdve Bécsben, egy általa létrehozott, újabb magyar lap, a *Magyar Kurír* élén. A változtatás oka az volt, hogy Szatsvay így jobban mentesülhetett a hazai nyomdász-kiadók privilégiumai és — részben — a nemesi és egyházi befolyás alól.

Szatsvay mindkét lapjában a jozefin politikát támogatta, de úgy, hogy egy kissé túl is mutatott annak tényleges reformjain. Az egyházi ügyek terén éles antiklerikalizmusával. A társadalmi problémák terén érezhetően antifeudális bírálatával. Az erdélyi parasztfelkelésről — talán Benkő József levelei nyomán — még a *Hirmondó*ban úgy közölt — a hazai hatóságok haragjára — tudósításokat, hogy ijesztő tanulságai kitűnjenek. II. József jobbjágyrendeletéről 1785-ben elismerően írta, hogy a szegény népet akarja „a méltatlan szenvedésektől oltalmazni”, de a hivatalos jozefinizmustól eltérően nem tartotta teljes megoldásnak. Sőt, folytatta híradásait a parasztok elleni erőszak eseteiről s gúnyosan emlegette, hogy Magyarország olyan „tejjel-mézzel folyó Kána-

án”, amely tele van szegényekkel, koldusokkal. Mindez érthető módon sok ellenkezést is kiváltott. S ennek hatása alatt olykor későbbi szerzők is úgy vélték, hogy Szatsvay, mivel jozefinista volt, nem törődött a nemzeti nyelv és művelődés ügyével. A valóságban azonban nem egyszer közölt híreket, amelyek a magyar irodalom és tudomány fejlődését üdvözlétek. 1784-ben lelkes tudósítást tett közzé, talán az ifjú Batsányi híradása nyomán, az első magyar nyelvű színelőadásról Pest-Budán. Helyeselte ugyan, hogy a magyar ifjak németül megtanuljanak, de nem azért, hogy saját nyelvüket elfeledjék. S midőn II. József 1788 végén, pozsonyi látogatásakor a fogadására összegyűlteteket magyarul szólította meg, Szatsvay a hírhez ezt a megjegyzést fűzte, négy évvel a német nyelvrendelet után: „Mi lett volna illendőbb egy magyar királyhoz”.

Utóbb, a jozefin rendszer bukásakor más jozefinistákhoz hasonlóan, egy ideig Szatsvay is a nemesi-nemzeti mozgalom felvilágosult, haladóbb szárnyát próbált támogatni. Ennek előjelei a lap híryanagában, a politikai feszültség érzetében, a nemzeti momentum hangsúlyosabb kiemelésében, már a végső fordulat előtt megfigyelhetők. De Szatsvay továbbra is az antifeudális felvilágosodás oldaláról, balról bírálta a nemesség retrográd vonásait, a nemzeti díszruhák pazarló külsőségeit, amelyek mögül elsikkad a társadalmi reform, és újból felüti fejét a földesúri és papi önkényeskedés.

Érthető, hogy a francia forradalom híreinek hazai terjesztésében Szatsvay-nak nagy, ha nem is kizárólagos szerep jutott. Már 1789. jún. 24-én megírta, hogy a francia nép is „anglus szabadságra sóhajtozik”. Aug. 1-én elsőnek közölt hírt a Bastille bevételéről. Aug. 26-án pedig ezt írta: „A frantziáknak példájok által minden nemzetek úgy meg franczizáltattak, hogy csaknem minden nemzet magát szeretné urának elismerni”. E cikk további része, érthetően, „rostában” maradt, ahogy azt Szatsvay, a cenzúrát is kifizetve, olvasóival közölni szokta. Antifeudalizmust ugyanis, nyíltan, sajtóban, az amúgy is szigorú jozefin cenzúra miatt sem lehetett képviselni. Ez a feszültség hozta létre azt a sajtós, „kétszínkedő” műfajt, amelynek fő kialakítója éppen Szatsvay volt. Abból kiindulva, hogy az újságíró a feudális urak amúgyis csak amolyan lenézett, vásári mutatványos-félének tekintik, úgy tett, mintha maga sem tartana igényt arra, hogy egészen komolyan vegyék. S így csipős, szatirikus, néha öngúnyoló modorban, úgy, hogy nehéz kiismerni, mikor humorizál és mikor mond keserűn komolyat, olyan kérdésekről is tudott beszélni, amelyek nyíltan fel sem igen voltak vethetők. Az utókornak azonban nem nehéz kitalálnia, amit e néha szinte erőltettnék tűnő modorban próbált mondani, allegorikus meséivel vagy német mintára készült eliziumi párbeszédeivel, amelyekben az alvilág mezőin társalogtak egykor élt, híres emberek, vagy éppen állatok, nagyon is a jelen témáiról, mint a francia és a magyar veréb a forradalomról az 1789. aug. 5-i számban. A lap iránti érdeklődésre vall, hogy 1789. elején 900, egy év múlva már 1200 előfizetője volt. Szatsvay modora és felfogása azonban, bár az a francia forradalom első szakasza iránti szimpátiánál tovább nem igen jutott, a hatalom köreiben vajmi kevés népszerűséget szerzett magának. 1793 elején, a kezdődő politikai fordulatkor, eltávolították a laptól, amelyet utána Decsy Sámuel folytatott, fásultan, óvatosan, kénytelen-ségből is szintelenül. Az előfizetők száma 1795-ben már 600 alá esett.

A magyar újságírás súlypontja közben még inkább Bécsbe helyeződött át. 1788 végén megszűnt a pozsonyi *Hírmondó*, majd a következő évben annak Pest-Budára áthelyezett folytatása: a *Magyar Merkur* is. Viszont a monarchia székvárosában 1789 nyarán egy második magyar lap is megindult: a *Hadi és*

Más Nevezetes Történetek. Kissé nehézkes címe, sőt az első számok tartalma is alkalmas volt a cenzúrában azt a benyomást kelteni, mintha pusztán a török háború iránti érdeklődést szeretné kihasználni. A valóságban azonban a nemesi-nemzeti mozgalom felvilágosult szárnya talált benne orgánomot. A lap megindítója és szerkesztője, Görög Demeter, nemes származású értelmiségi, főúri nevelő volt Bécsben. Mellette hűséges szerkesztőtársként Kerekes Sámuel működött, aki szintén nevelő, magyar óraadó volt ugyanott. Mindkettő tehát a főnemesi értelmiségi alkalmazottak közé tartozott. Azok a felvilágosult magyar főnemesek, akik a vállalkozás mögött, a háttérben álltak, terveiknek jó és odaadó kivitelezőit lelték meg bennük. Újabb kutatóink a jozefinizmustól elforduló gr. Széchényi Ferencet, sógorát: gr. Festetich Györgyöt és gr. Teleki Sámuel, a könyvtáralapító erdélyi kancellárt sejtik azok élén, akiknek a lap felső irányításában és bizonyos anyagi lehetőségeinek biztosításában része volt.⁴ A lap kétszer hetenként látott napvilágot és újszerűen, illusztrációkkal, metaszettekkel élénkítve hamar felkeltette a közönség figyelmét. Előfizetőinek száma csakhamar 800 fölé emelkedett. A felvilágosult rendi programot képviselte. Azon belül nemzeti nyelvi-irodalmi és tudós társasági törekvéseiről itt nem kell beszélnünk, mivel arról ma külön előadást hallhatunk. De más, korszerű mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi problémák és bizonyos reformok iránt is igyekezett a nemesi olvasók figyelmét felkeltetni és szóvátett a jobbagyok rovására elkövetett „igazságtalanságokat” is. Külön említést érdemel, hogy a francia forradalommal kapcsolatos híryanagát egyideig 1791-ben Hajnóczy József, a későbbi magyar jakobinus vezető fogalmazta, elég részletesen megismertetve olvasóit az 1791-i francia polgári alkotmánnyal és az Emberi jogok kiáltványával. Görögök azonban politikailag óvatosabb vonalat vittek és befolyásosabb támogatókkal bírtak, mint Szatsvay, így némi dorgálás után 1793 elején is megtarthatták lapjukat, amely egyébként ekkor már a hagyományosabb *Magyar Hirmondó* címet viselte.

Lezárhatjuk a sort egy harmadik bécsi magyar lappal, amely Pánczél Dániel, Szatsvay volt segédszerkesztője vezetése alatt *Bétsi Magyar Mercurius* címen 1793-ban indult, de akkor már más, mint száraz, színtelen referáló lap nem is lehetett. Végül pedig az első erdélyi magyar nyelvű újsággal, az *Erdélyi Magyar Hírvidővel*, amely Nagyszébenben, a német lapot is kiadó Hochmeister Mártonnál, Fábrián Dániel és Cserei Elek szerkesztésében még 1790-ben indult. Egy kissé a Görög-féle bécsi laphoz hasonlóan, szerényebb változatban, ez is a nemesi felvilágosodásnak köszönte létét, de már a következő év elején, Kolozsvárra átköltözve megszűnt.

Szólnunk kell azonban még végül röviden az első magyar folyóiratokról is.

A műfaji szétágazódás első jeleit, még a referáló lapon belül, már a *Magyar Hirmondónál* megfigyeltük. S bár hamar voltak tervek, próbálkozások külön folyóiratok létrehozására, a következő tényleges lépésnek a Szatsvay-féle *Magyar Kurír* 1786 végén megindult irodalmi melléklapja, a *Magyar Musa* tekinthető. Ezt követte, szerényebb változatban, 1787-ben a *Pozsonyi Magyar Múza*, a *Hirmondó* melléklete.

Az első önálló magyar nyelvű folyóirat, a kassai *Magyar Museum*, amely 1788-ban indult, nem pusztán azzal vált nevezetessé, hogy új műfajt képviselt, hanem elsősorban azzal, hogy ezt mindjárt a legmagasabb irodalmi igénnyel képviselte. Élvonalbeli írók álltak mögötte: Kazinczy Ferenc, Batsányi János

⁴ KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795.* Bp. 1970.

és Baróti Szabó Dávid, a Kassai Magyar Társaság tagjai. A vállalkozásban alapjában véve két különböző irányzat legjelentősebb irodalmi képviselői találkoztak. Sajátos módon úgy, hogy a magyar jozefinizmust a nemes Kazinczy, a nemesi nemzeti ellenzékét, a felvilágosult rendiséget pedig a nem-nemes Batsányi képviselte. Pár év múlva mindketten — más irányból — a magyar jakobinus mozgalomhoz értek. De most irányzataik ellentéte megakadályozta tartós együttműködésüket, annyival is inkább, mivel mindketten a vezetésre tartottak igényt. A lapot rövidesen Batsányi vette át, bár egyideig Kazinczy is szerepelt még benne írásaival, Dayka Gábor, Szentjóni Szabó László, Verseyhy Ferenc és mások mellett. A II. kötet 1790 tavaszán elkészült, de csak utóbb szétküldött, első száma közölte Batsányi nevezetes forradalmi versét a „franciaországi változásokról”. Mire utután a negyedik s egyben utolsó szám is megjelent — hiszen a lapból 5 év alatt csak 8 füzet látott napvilágot, — már megindult a politikai hajszája Batsányi ellen, aki később is úgy látta, hogy „sokféle üldöztetésének első, valóságos oka” éppen e folyóiratban vitt szerepe volt. A *Magyar Museum* 1793-ban megszűnt, a hasábjain megjelent versek azonban még 1794-ben, a jakobinus per során is ott szerepeltek a költő ellen felhozott vádpontok között.

Kazinczy más úton haladt hasonló sors felé. A közös vállalkozásból kilépve 1789 végén kezdte kiadni új, önálló folyóiratát, az *Orpheust*, amely címében szerkesztőjének szabadkőműves nevét viselte. Havi folyóiratnak indult, „a józan gondolkodásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elősegélésére”, magas színvonalon. Rövid fennállása alatt számos jelentős író, költő szólalt meg hasábjain. A vállalkozás azonban alapjában véve már a következő évben elakadt.

Figyelmet érdemel, hogy ekkoriban, igazi nagy irodalmi központ híján, különböző városokban bukkantak fel folyóiratok, társaságok. A Komáromi Társaság nevében, mint szerkesztő, Péczeli József Svájcban tanult református lelkész indította meg 1789 elején a *Mindenes Gyűjteményt*, amely igen változó időközökben, egy ideig kétszer hetenként látott napvilágot és egy kissé még az ismeretterjesztő morális hetilapok típusát képviselte. 1790-ben is csak 137 előfizetője volt. Péczeli tulajdonképpen a felvilágosult rendi mozgalomhoz kapcsolódott, de II. Józsefet, a vallási türelem megteremtőjeként, utóbb is mindig elismeréssel emlegette. Munkatársai közül Kováts Ferenc pápai mérnök 1789-ben már azt fejtegette, hogy az újságoknak nemcsak a tehetősebbeket, hanem a „mezei emberek”, a falusi nép sokaságát is el kellene érniök, majd 1790-ben a jobbágyfelszabadítás kérdését is felvetette. A lap a nemesi mozgalom megtorpanásával alapjában véve már 1790 végén félbemaradt, ha évkönyvszerűen még meg is jelent 1792-ig. E vidéki kezdeményezések közül már egyik sem élt, midőn az ifjú Kármán József *Uránia*-ja, már igen nehéz viszonyok között, 1794-ben, még egy utolsó, rövidéletű kísérletet tett arra, hogy a magas szintű irodalmi folyóirat ügyét újból napirendre tűzze, már azzal a célkitűzéssel, hogy Pestet kell irodalmi központtá fejleszteni.

A magyar sajtó első fejezete ezzel lezárult. A diagram, amely a nyolcvanas évektől a felvilágosodás irányzataival együtt felfelé ívelt, most velük együtt lehanyatlott és 1795, a magyar jakobinus vezetők kivégzése után hullámvölgybe ért. A francia forradalom második, radikális szakaszától megriadva, meghátrálva, a magyar nemesség és az udvar összefogtak. A nádor többször is figyelmeztette I. Ferencet a magyar újságok francia híreiben rejlő veszdelmekre. Új, szigorú cenzúrarendeletek láttak napvilágot. Egy sor lap megszűnt, má-

sok színtelenné nyomorodtak. 1792-ben 18 lapunk volt, fele részben magyar. 1805-ben csak 4 maradt, ebből egyetlen magyar, az is szánandó állapotban. Politikailag nem exponált területen, szűkebb mederben, a felvilágosodás hagyományai persze folytatódtak, s utóbb a sajtó is újra bontakozni kezdett, főleg gazdasági, szakmai, irodalmi változatban. De a nemzet és haladás ügyét együtt hirdető politikai sajtó csak egy hosszú nemzedék hallgatása után, a reformkorban⁵ kezdhetett újra kibontakozni.

Ez a dráma ment végbe első újságíróink nagy részének sorsában is. Többek halálában vagy hosszú fogságában, mások riadt némaságában, elszürkült mindennapjaiban, belső törésében, vagy abban a csúfolódó iróniában, amellyel, Erdélybe visszatérve, Szatsvay viselte belső száműzetését. Ezek a még feudális társadalomban, nagyurak, egyházak, vagy éppen kiváltságos nyomdász-lapkiadók függésében élő, alapjában véve védtelen értelmiségiek kénytelenül elhallgattak az erőviszonyok kedvezőtlen alakulásakor. De helyesebb és ma itt mindenképpen méltányosabb, ha arra emlékezünk, hogy amint és amíg arra lehetőségük volt, a magyar sajtó első munkásai, ebben az első szakaszban, zömmel lelkesen és felkészülten vállalták a maguk eszközeivel a nemzeti haladás szolgálatát.

DOMOKOS KOSÁRY

Die Geburt der ungarischen Presse

Im Vergleich mit Europa konnte das erste Kapitel der ungarischen Pressegeschichte einerseits durch seine Verspätung charakterisiert werden, andererseits aber durch die Tatsache, dass sie, nach ihrem Geburt, ihren Rückstand schnell: während einem andert-halb Jahrzent größtenteils einholte; sie lief in Eilmarsch den langen Weg, der von einer trockenen, referierenden Zeitung zu den ausdrücklich die öffentliche Meinung formenden politischen Blättern und Zeitschriften von hohem Niveau führte. Seit 1780, seit der Begründung der ersten ungarischsprachigen Zeitung erweiterte sich diese Presse verhältnismäßig schnell zu einem reichen und farbigen Spektrum damals, als die Bedingungen der bürgerlichen Entwicklung ausreiften, die die Entwicklung der Presse möglich und nötig machten.

Der ungarischsprachigen Presse gingen in der Zeit lateinisch- und deutschsprachige Blätter voran, auch diese gehören aber organisch zur ungarischen Pressegeschichte. Die erste ungarischsprachige Zeitung (*Magyar Hirmondó*) wurde von Mátyás Rát am 1. Januar 1780 in der Ausgabe des Pressburger Buchdruckers Ferenc Agoston Patzkó begonnen. Unter seinen Nachfolgern ragten Miklós Révai und Sándor Szacsvay hervor. Der Josephinist Szacsvay wurde der markanteste politische Journalist der Epoche, er begründete eine Zeitung zu Wien am Ende des Jahres 1786 unter dem Titel *Magyar Kurtr*

⁵ A „reformkor” történetírásunk szakkifejezése. Azt az 1830–1848 közti időszakot jelöljük vele, amelyben a korábbi rendi (feudális) ellenzékiesség helyett a nemzeti és polgári, társadalmi átalakulás ügyéért *együtt* küzdő, új, liberális reformmozgalom kibontakozott. Ilyenről 1830 előtt nem beszélhetünk. Aki a határt mégis korábról, így az 1820-as évektől próbálja számítani, az vagy a kétféle (a feudális, illetve polgári) ellenzékiiséget olykor egybemosó nemesi hagyományt, vagy talán az ötvenes évek régi, nacionalista jelszavakkal is szívesen manipuláló dogmatizmus téves álláspontját követi, vagy pedig, végül és egyszerűen, esetleg nincs tisztában történetírásunk eredményeivel és módszertani követelményeivel. Nem szükséges elmélkednünk itt azon, hogy mi vezette Filőp Gézát, midőn az új *Magyar sajtótörténet* I. kötetének recenziója címén a *Magyar Könyvszemle* és a *Népszabadság* hasábjain, tehát több ízben is megkísérelte történetírásunknak, némi rosszallás közben, előírni, hogy elfogadott álláspontját módosítsa, — olyan marginális megfontolások kedvéért, amelyek nem érintik magát a lényeget. Körülbelül olyan ez, mint ha valaki egy jól megtermett, felnőtt embert kabátgombjánál fogva próbálna felemelni.

(Ungarischer Kurier). Ebenfalls zu Wien erschien das Organ der adeligen-nationalen Bewegung, die Zeitschrift *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (Kriegs- und Andere Berühmte Geschichten) redigiert von Demeter Görög und Sámuel Kerekes.

Auch die ersten ungarischsprachigen Zeitschriften wurden in dieser Periode begründet. Die allererste wurde, unter dem Titel *Magyar Museum* (Ungarisches Museum), in 1788 zu Kassa (Kaschau) herausgegeben. Diese Zeitschrift János Batsányi's und Ferenc Kazinczy's, ebenso wie die daran folgenden: *Orpheus*, *Mindenes Gyűjtemény* (Allgemeine Sammlung) und *Urania*, waren alle literarische, weltanschauliche, bzw. populärwissenschaftliche Blätter von hohem Niveau, sie waren aber nicht langlebig: 1795, das Jahr der blutigen Erstückung der ungarischen Jakobinerbewegung schloß auch das erste Kapitel der ungarischen Pressengeschichte zu.

A Rákóczi-szabadságharc a külföldi közvéleményben

Az első magyarországi újság a latin nyelvű *Mercurius*, amelynek néhány számát tudta csak megjelentetni a Rákóczi-szabadságharc. A *Mercurius*-kérdést sajtótörténetünk sokoldalúan világította meg, éppen ezért nem ezzel szeretnék foglalkozni, hanem azzal az európai közvéleménnyel, amelyet befolyásolni kívánt.

Nem pusztán az információt kívánom gazdagítani a Rákóczi-szabadságharc külföldi visszhangjáról, amikor a külföldi közvélemény és a régi magyar történelem e kiemelkedő eseménye közötti kapcsolatot vizsgálom. Sokkal inkább szemléleti és módszertani kérdések foglalkoztatnak, amelyek a közvélemény-kutatás és különösen a közvélemény-kutatás történetének általános problematikáját érintik.

A sajtó történetében eléggé elterjedt az a vélemény, hogy közvélemény lényegében a XIX. században alakul ki a kapitalizmus fejlődésével, hiszen akkor már széles rétegek fejezik ki nézeteiket s az így kialakult közvélemény már hatást is gyakorol a politikára. XVII–XVIII. századi magyar függetlenségi harcok francia és hollandiai francia sajtójával kapcsolatos kutatásaim azt bizonyították, hogy közvélemény jóval előbb létezett s hogy befolyása sem volt jelentéktelen ebben a korban.¹

Ez a közvélemény természetesen szűkkörű volt, a nemesség, főleg az udvari nemesség és tisztviselőréteg és a polgárság egy részére korlátozódott, de éppen azok alkották, akiknek szerepe volt a politika alakításában. Majdnem azt lehet mondani, hogy a korabeli közvéleményformáló eszközök konkrétan meghatározható, „reális” és nem egy feltételezett, „virtuális” közönséghez szóltak, mint gyakran a későbbi időkben. Franciaországban azt mondták, hogy ez a közönség az „udvar” és a „város”, tehát a versailles-i nemesség és kiszolgálói és a párizsi polgárság. Hollandiában a politikai vezető körök mellett már a burzsoázia szélesebb rétegei tartoztak hozzá.²

Meg kell jegyezni, hogy a külföldi hírek és főleg az ezekről szóló kommentárok az országok többségében nagyobb teret kaptak, mint a belföldiek. Ez különösen áll Franciaországra, ahol az abszolút monarchia e tekintetben sokkal szigorúbb volt, mint a holland kormányzat. A külföldi eseményekkel kapcsolatos közvéleményformálást XIV. Lajos és hivatalnokai is szükségesnek

¹ KÖPECZI Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*, Budapest, 1966. Megjelent egy teljesebb francia kiadása is. A szövegeket közli: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. Szerk. KÖPECZI Béla, Budapest, 1970.

² *Histoire générale de la presse française* Publ. sous la dir. de Claude BELLANGER, Jacques GODECHOT, 5. tom. Paris, 1976. Pr. Univ. 550 p.

tartották, különösen az augsburgi liga háborúja óta, amikor a Hollandiába menekült hugenotta publicisták általános támadást indítottak a francia abszolutizmus és politikája ellen. Hollandiában a „Refuge” szellemi pezsgést indított el, és élénkek lettek nem pusztán a protestantizmuson belüli belső viták, hanem a különböző politikai irányzatok közötti harcok is, még pedig úgy, hogy ez utóbbiak inkább nemzetközi, mint belső, holland visszhangra számítottak.³

Elterjedt — s most már főleg diplomáciatörténetben — az a vélemény, hogy ez a kor a titkos diplomácia kora volt s ezért a jelzett közvélemény kevés információt kaphatott az egyes akciókról. Nos éppen azért, mert különösen a XVII. század 80-as éveitől kezdve nemzetközi polémia bontakozott ki az egyes hatalmak érdekeiről és ezekkel kapcsolatos tényleges politikájukról s miután szövetségi rendszerek kerültek szembe egymással a nagy háborúk idején, minden egyes fél szükségesnek tartotta, hogy saját akcióit egyrészt a politikai ideológia szintjén, másrészt a konkrét eseményekkel kapcsolatban, több-kevesebb nyíltsággal informatív-agitatív céllal kifejtse. A titkos diplomáciai tevékenységet a másik félnek érdekében állt leleplezni s ezért beszámolt minden olyan mozdulatról, amely tudomására jutott s az igazság az, hogy kevés olyan volt, amely nem tudódott ki.⁴ A vita külső eseményekről szólt, de természetesen az eszmék szintjén belföldi problémákat is érintett s ezért az egyes kormányok igyekeztek megakadályozni a másik sajtótermékeinek saját országában való elterjedését, de éppen a francia példa mutatja, hogy az ellenőrzés nem lehetett elég hatékony, a hollandiai gazettek, de folyóiratok, sőt pamfletek is eljutottak Párizsba, még a spanyol örökösödési háború idején is és a novellisták útján hozzájárulhattak a belföldi közvélemény formálásához.⁵

A XVII. század második felétől kezdve a közvéleményt már nemcsak a különböző gazettek, zeitungok vagy courantok tájékoztatják, hanem a folyóiratok is, amelyek nem elégszenek meg a hírekkel, hanem kommentárokat is fűznek hozzájuk.⁶ Ebből a szempontból úttörő szerepe van a különböző Mercuriusoknak, de különösen az 1688-tól Hollandiában megjelenő, hugenották által szerkesztett *Mercurie historique et politique*-nak, amelynek több következője akadt s amely megeremtette az ún. vélemény-sajtót. S itt elérkezünk egy eszmetörténeti szempontból lényeges kérdéshez. Az eszmetörténet hosszú időn keresztül hajlamos volt arra, hogy a tudományos, főleg filozófiai, illetve szépirodalmi alkotásokat faggasson, amikor egy-egy kor társadalmi tudatának állapotát akarta rekonstruálni. Nyilvánvalóan helyes, ha ezek a munkák is forrásul szolgálnak, de a mindennapi tudat megismerése szempontjából véleményem szerint sokkal inkább szükséges a sajtóra, a lapokra és a folyóiratokra

³ ERICH HAASE: *Einführung in die Literatur des Refuge*, Berlin, 1959.

⁴ A kor diplomáciatörténetét részletesen vizsgálja C. v. NOORDEN: *Europäische Geschichte im XVIII. Jahrhundert*, Leipzig, 1870—1882, I—III. A tárgyalásokról: A. LEGRELLE: *La diplomatie française et la succession d'Espagne*, Gand, 1888—1892, I—IV.

⁵ E. HATIN: *Histoire politique et littéraire de la presse en France*, Paris 1859 I. és különösen ugyanettől a szerzőtől: *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1865.

⁶ 1672-ben jelent meg Párizsban Donneau de Visé havi folyóirata, a *Mercur Galant*, amelynek munkatársai között Thomas Corneille-t is megtaláljuk. 1686-ban alapítja meg Hágában Gatien de Courtilz a *Mercurie historique et politique*-ot, 1692-től 1729-ig jelenik meg a hugenották szerkesztette *Lettres historiques*, végül 1699-ben kezdi el Hágában az *Esprit des Cours de l'Europe* kiadását egy kiugrott bencés, Nicolas Gueudeville. A folyóiratok részletesen foglalkoznak a Rákóczi-szabadságharccal.

támaszkodni. Az *Annales* iskola nagyon helyesen állította előtérbe a mentalitástörténetet s jól tette, hogy felhasználta ehhez a mindennapi élet írásos dokumentumait. Úgy tűnik azonban, mintha bizonyos mértékig elhanyagolta volna a sajtót, talán azért, mert eleve feltételezte, hogy az irányított s sokkal inkább tükrözi a hivatalos vagy legalább is az uralkodó csoportok véleményét, mint a nagy többség mindennapi tudatát.⁷

Ezzel kapcsolatban tekintetbe kell venni, hogy különösen a politikai eszmék szempontjából mindig kell számolnunk az irányítással, a kérdés csak az, hogy a sajtó milyen hatalom, illetve milyen rétegek érdekeit és véleményét fejezi ki és kikre tud hatni, milyen értelemben.

A content analysis módszerével végzett vizsgálatok azt mutatják, és most már a jelenkorra vonatkoztatva, tehát ellenőrizhetően, hogy a sajtó hűen tükrözi a különböző irányzatok, pártok, mozgalmak és ezzel együtt osztályok, rétegek vagy csoportok tényleges nézeteit.⁸ A hitelességgel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy manipuláció sem lehet sikeres, ha nem a társadalomban meglévő általános vagy partikuláris érdekekre appellál s olyan eszméket használ fel, amelyek ténylegesen jelen vannak a társadalomban s amelyeket tudatosítani, kiemelni vagy éppen háttérbe szorítani akar. Mindezzel azt kívántam bizonyítani, hogy az eszmetörténeti, de hozzátehetném, a művelődéstörténeti kutatások szempontjából sem szabad elhanyagolnunk a mindennapi kultúra forrásait, még ha el is fogadjuk, hogy a legmagasabb szinten a tudomány és a művészetek fejezik ki egy-egy kor leglényegesebb tendenciáit.⁹

Ha most már a Rákóczi-szabadságharc külföldi visszhangja szempontjából akarom alátámasztani az elmondottakat, mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy egy-egy országra tartozó esemény akkor lesz érdekes külföldön, ha bekapcsolódik a nemzetközi kapcsolatok alakításába, tehát a nemzeti és nemzetközi érdekek egy bizonyos láncolatába. A nagy kuruc szabadságharc a spanyol örökösödési háború része, érinti az északi háborút, de az Oszmán Birodalom és Európa kapcsolatait is. Ez a sokirányú érdekltség magyarázza azt a nagy sajtóvisszhangot, amelyet mindenütt keltett, s amely egyúttal éppen az ellentétes érdekeknek megfelelően különböző állásfoglalásokat váltott ki az egyes országokban.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a Habsburgok uralta országokban a legteljesebb elutasításra talál s egyértelműen a törvényes király elleni rebellióknak fogják fel, árnyalati eltérések csak abban vannak, hogy a protestáns sérelmeket egyáltalán megemlítik és valamilyen mértékben honorálják-e, vagy éppen ellenkezőleg, ezeket is a rebellió részének tartják. A császárpárti véleményt az 1703-ban induló *Wienerisches Diarium* és a frankfurti és egyéb német újságok abban foglalják össze, hogy a kurucok a franciák biztatására kezdtek rebellióba, hogy sokkal inkább rablók mint katonák, hogy a vezérek, s persze elsősorban Rákóczi, félrevezetik és becsapják őket, s Isten és a császár egyaránt joggal fordul szembe velük.¹⁰ A német protestánsok fenntartásokkal teli álláspontját egy

⁷ Az *Annales*-iskola legújabb felfogásáról. J. Le GOFF-P. NORA: *Faire de l'histoire*, Paris, 1974, I–III.

⁸ BERELSON, Bernard: *Content analysis in communication research*, New York, 1971.

⁹ Vö. KÖPECZI Béla: *A művelődéstörténet tárgyáról és módszertanáról*, Századok, 113. 1979. 4. 682–692 p.

¹⁰ A német nyelvű sajtóról vö. HANSKARL Erzsébet: *Budai, óbudai és pesti hírek a Wienerisches Diarium első 50. évfolyamában (1703–1752)*, a Fővárosi Könyvtár Évkönyve, XVIII. 1938; PUKÁNSZKY Béla: *II. Rákóczi Ferenc alakja a német sajtóban*. Rákóczi-Emlékkönyv, Budapest, 1935.

1704-ben megjelent politikai vitairat, a *Ragozische Kriegs-Flamme* jelzi talán a legvilágosabban, nem tagadva, hogy „mind egyházi, mind politikai téren Magyarországon és Erdélyben is egyre-másra számos erőszakos változtatás és gyűlölt túlkapás történt, bizonyosan betegesen uralomra vágyó állameszme és zsarnoki törekvés szolgálatában, különösen azok között a rendek és alattvalók között, akik nem tartoztak a római katolikus valláshoz és akik ezt a vallást sem fölvenni, sem elismerni nem akarták”.¹¹ Német területen azonban a francia expanziós politikától való félelem háttérbe szorítja ezt a bátor bíráló hangot s különösen 1707 után szinte általános a szabadságharc elítélése.¹²

A protestánsok ügye erőteljesebb visszhangot vált ki Angliában, amely a spanyol örökösödési háborúban Ausztria oldalán vesz részt, s ahol a kormányzatnak az az érdeke, hogy a császári erőket ne kösse le a magyar felkelés. A vitában olyan jeles publicisták is részt vesznek mint a Robinson szerzője, Daniel Defoe, aki a *Weekly Review of the Affairs of France* 1704-es őszi számában részletesen foglalkozik a magyar szabadságharccal a hivatalos álláspont alapján: „Tudom — írja — amennyire csak illik tudni, hogy a magyarok sérelmei eredetileg az Ausztriai-Ház kegyetlenségeiből és elnyomó uralmából származtak és főleg a jezsuiták alávaló tevékenységéből, akik ezt a virágzó királyságot feláldozták, lakosságának vérével és szabadságjogaival tékozló módon bántak”. Ugyanakkor megjegyzi, hogy „a körülmények összejátszása folytán” a magyar felkelés „segítőjévé vált a francia hatalomnak... és Ragoczi herceg épp annyira ellensége — akaratlanul is — Európa protestáns hatalmainak” mint a franciák. Defoe nyíltan kimondja, nem a vallás dönti el a kívül szimpatizáljon Anglia, hanem az, hogy ki kinek a szövetségese: „Nem elég, hogy egy nemzet protestáns legyen és népe a mi barátunk; ha ellenségeinkhez csatlakozik, akkor számunkra pápista, török, pogány.”¹³ Éppen azért elítéli azokat az angolokat, akik a magyarok védelmére kelnek, a magyaroknak pedig azt tanácsolja, hogy egyezzenek ki a császárral tisztességes feltételek mellett.

Újabb kutatásaim során ráakadtam a *The Observator* 1704. szeptember 20-i számában egy érdekes párbeszédre, amelyet egy feltételezett vidéki és a Figyelő folytatnak s amelyben az utóbbi azt állítja, hogy a magyarok egyszerre harcolnak vallásukért és szabadságukért s ez utóbbi magyarozza, hogy a pápisták is az elégedetlenek közé állnak. Tiltakozik az ellen, hogy a magyar protestánsokat ezzel akarják diszkvalifikálni a Jack-ek és a High Flyer-ek s így a magyar kérdést bevonja a belpolitikai vitába.¹⁴

¹¹ A Rákóczi-szabadságharc és Európa 49. A pamflet szerzője Karl Scharschmidt jogi és politikai kérdésekkel foglalkozott és német protestáns fejedelmek szolgálatában állt.

¹² 1711-ben jelent meg hamis impresszummal (Cölln, bey Peter Marteau) egy kiadvány, amely *Das verunruhigte und wiederberuhigte Königreich Ungarn* címet viseli s amelyben megtaláljuk a szabadságharc legfontosabb okmányait a szatmári szerződést is beleértve. A breznai kiáltvány szövegének közlése előtt ezt írja: „Worin aber die Kunst ein aufrührisches und gewissenloses Manifest unter allerhand scheinbaren Pretexten zu schmieden bestehe, das wird der geehrte Leser aus dem hier förmlich beygefügeten Manifesten zur Gnüge ersehen, welches seinem ganzen rebellischen Inhalt nach also lautet, wie folgend. I. m. 85.

¹³ A Rákóczi-szabadságharc és Európa 77. Daniel DEFOE a *The Weely Review of the Affairs of France* című lapjában 1704. szeptember 2-től december 5-ig minden számban ír a Rákóczi-szabadságharcról. A cikksorozat nagy része a török — magyar szövetség kérdésével foglalkozik Thököly idején, azt bizonyítva, hogy a protestánsok is nagy hibát követtek el, amikor elfogadták a Porta segítségét.

Az angol sajtó hosszú ideig a megegyezésben reménykedik az angol és a holland közvetítés eredményeként, amikor azonban a nagyszombati béketárgyalások megszakadnak, elsősorban a francia intrikák hatását emeli ki, a vezetők önzését és a nép nyomorát, amelyet a háború hoz rá. Csak a bukás után érdeklí újból a protestáns kérdés, de ekkor már folynak az utrechti béke előkészületei.¹⁵

Az angol belső vitának van egy nemzetközi lecsapódása is, amennyiben a hágai *Mercure historique et politique* 1705 augusztusi számában közzé teszi egy állítólagos angol püspök pásztorlevelét a magyarországi protestánsokhoz. A pásztorlevél kétségbe vonja, mégpedig a bibliát idézve és Augustinusra hivatkozva, a magyar felkelés jogosságát „Soha semmiféle ürüggyel nem szabad uralkodóink ellen fegyvert ragadnunk, még azon a címen sem, hogy Isten jogait vagy saját életünket védelmezzük”.¹⁶ A párizsi *Mercure galant*, amely maga is közli ezt a pásztorlevelet, azzal utasítja vissza az érvelést, hogy ebben az esetben igazságos háborúról és nem rebellióról van szó. „A szent szabályoknak kevés közülük van — írja — Magyarország népei jelen helyzetéhez, hiszen ezektől elvették igazi uralkodóikat, és másokat adtak helyettük, olyanokat, akik saját örökös tartományaikat mindig csak a despotizmus elvei szerint kormányozták és mindig csak rabszolgaként bántak velük. Nem különös dolog-e éppen egy angoltól hallani, amint hűségéből és engedelmességből leckézteti Magyarországot népeit, azon népeket, mondom, amelyek saját természetes fejedelmeik iránti hűségükkel más népekéül mindig jobban kitüntek”.¹⁷ Ezzel a vitával már túlléptünk a politikai, katonai vagy a vallási ellentéteken és eljutottunk a felkelés, vagy az ellenállás jogának problémájához, ami élénken foglalkoztatta a nyugat-európai közvéleményt az angol „dicsőséges forradalom” és a nantes-i ediktum visszavonása után.

Az ugyancsak Hollandiában megjelenő *L'Esprit des Cours* c. folyóirat már 1703 decemberében így állítja szembe a magyar felkeléssel kapcsolatban kialakult két álláspontot: „A monarchikus hatalom védelmezői lángbaborult arccal, haragtól fénylő szemmel annyi szitkot és anatómiát szórnak a magyarországi elégedetlenekre, mint amennyi bombát és gránátot ostrom idején. A természetij jog patronusai viszont az igazság és érdem látszatát fogják tulajdonítani ennek az igazi vagy hamis lázadózásnak, nem kimélik majd dicséretüket és magasztalásukat az összeesküvőktől és több bűnbocsánatot és áldást fognak osztogatni, mint egy primás raktárában akad. Én a magam részéről — írja Nicolas Gueudeville, a szerkesztő — minden jót kívánok a jó ügynek, bármelyik is legyen az, és semlegesnek kell maradnom ebben a kérdésben”.¹⁸ Végül is nem marad semleges, mert Pierre Bayle-re hivatkozva elutasítóan

¹⁴ A korabeli angol lapok, mint a *The Daily Courant*, *The Post-Man*, *The London Gazette*, *The Flying Post* részletesen foglalkoznak a Rákóczi-szabadságharccal. 1704-től kapcsolódik be a *The Observer* a vitákba. A nem teljes sajtóanyagot a British Museum Burney Collection of Newspapers című állagában tekinthetem meg.

¹⁵ Jonathan Swift a *The Conduct of the Allies* című 1711-ben megjelent röpiratában elítéli a császárt, mert nem kötött idejében békét a magyarokkal és elvont csapatokat a nyugati hadszínterről. *Swift satírák és röpiratok*, Budapest, 1961. 96 — 97.

¹⁶ *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. 208.

¹⁷ *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. 210. A *Mercure Galant* Gilbert Burnet, Salisbury püspökének tulajdonítja a levelet, ennek ellenére a szerzője bizonytalan. Az a tény, hogy a *Mercure historique et politique* is közzétette, arra utal, hogy egy valóságos levélről van szó és azt nem a francia propaganda találta ki.

¹⁸ *L'Esprit des Cours*, 1703. dec. 667 — 668.

nyilatkozik minden felkelésről: „Amikor az ember azokra az eszközökre gondol, amelyeket egy nemzet közönségesen arra használ, hogy lerázza a monarchia jármát és néha arra hogy megmaradjon a köztársasági államban, akkor nehéz ellentmondani azok véleményének, akik inkább a zsarnokságot kedvelik, mint a legbölcsebb és legemberibb forradalmat” — írja 1705 márciusában.¹⁹

Az abszolút monarchia hívei a francia publicisták, nemcsak a felkelést tartják jogosnak, hanem a trónfosztást is. A verduni *Journal historique* 1707 szeptemberében így elmélkedik: „Grotius — Cicero nyomán — azt mondja, hogy soha semmiféle okért sem kell a fejedelmet trónjától megfosztani, pusztán azért, hogy másnak adjuk a koronát és ha a királyokat megfosztják szuverenitásuktól, mert azzal visszaéltek, ezt csak akkor lehet megtenni, ha a népnek visszaadják eredeti szabadságát, nem szavakkal, hanem tettekkel”. A magyarok ilyen szándékkal jártak el a nagyon is elkötelezett Claude Jordan szerkesztette folyóirat szerint.²⁰

A francia udvar nem kötött szerződést Rákóczival, nem követi ranggal küldte el képviselőjét Magyarországra, de azt nem tagadhatta, hogy nem tart fenn kapcsolatot a magyarokkal s az emiatt elhangzó támadásokra úgy válaszolt, hogy saját „maximái” ellenére kiállt a szabadságharc jogossága mellett. Az ónodi országgyűlésen fellépő ellenzéket ez a sajtó elítéli, a hollandiai viszont védelmébe veszi s Guedeville mély felháborodással ítéli el a véres jelenetet. „Micsoda barbár buzgalom ez a közjőért, ilyen körülmények között az igazi patriótáknak joguk van nyögni és kiáltani. Ó, hogy egy abszolút monarchia még mindig többet ér, mint a természeti jog egész lovagrendje, mint a nemzet kiváltságainak állítólagos védelmezői.”²¹

Az eszmék szintjén Jean de La Chapelle akadémikus a francia álláspont legrangosabb képviselője. 1708 márciusában megjelent, periódikusan kiadott *Leveleinek* egyikében elmondja, hogy a magyaroknak István király törvényei és az Aranybulla alapján joguk van ellenállni s ezt erősíti meg Grotius is, aki szerint a király és a nép között kötött „hallgatólagos paktumok” is megtartandók, hát még az írottak. Adott esetben a császár sértette meg a megállapodást azzal, hogy eltörölte a szabad királyválasztást, az ellenállási fogot és lábball tiporta az ország törvényeit. E *Levél* végén közli a *Recrudescunt* francia szövegét, s ilyen módon teljesen azonosítja magát a magyar szabadságharc politikai, jogi, történeti érvelésével.²² Ebben az esetben sem arról van szó azonban, hogy valamiféle tértől és időtől független, pusztán elvi egyetértés alakult volna ki: a francia külpolitika érdekeit képviselte Jean de La Chapelle, minthogy Hollandia és szövetségesei érdekeit védte Nicolas Guedeville — mégha a korai felvilágosodás szkepticizmusának szellemében is.

A XVIII. század eleji magyar kérdésben a külföldi sajtó állásfoglalása fel-fedi az egyes hatalmak érdekeit, rámutat a szövetségesek közötti ellentétekre, s végül a politikai eszmék alakulására is fényt vet, majdnem azt mondhatnánk, hogy a katalizátor szerepét játsza. Ezzel együtt lehetőséget ad arra, hogy megmutassa a közvélemény befolyásolásának irányait és módszereit s egyben az egyes országok közvéleményének állapotát az adott korban. Teljesen világos,

¹⁹ *L'Esprit des Cours*, 1705. márc. 276.

²⁰ *Journal historique de Verdun*, régebben *La Clef du Cabinet des Princes de l'Europe*, 1707. szept. 184.

²¹ *L'Esprit des Cours*, 1707. szept. — dec. 655.

²² Egy svájci XXXIV levele egy franciához Magyarországi jelenlegi ügyeiről. A *Rákóczi-szabadságharc és Európa*, 280. és köv. old.

hogy például ekkor már a vallási érvek csak másodrangú szerepet játszanak, s nagyon is pőrén mutatkozik meg, hogy „az érdek mozgatja a világot”. A politikai ideológia tehát különböző, ellentétes érdekeket támaszt alá, néha úgy, hogy ellentmond egyes országokban a belpolitikailag uralkodó eszméknek. Mindezért úgy tűnik érdemes lesz folytatni a munkát és most már nem pusztán a francia vagy hollandiai francia sajtót vizsgálni, hanem más országokét is a magyar szabadságharcra kapcsolatban, és nem csak azért, hogy a magyar történelem egy fontos eseményét nemzetközi kontextusban lássuk, de azért is, hogy a korai felvilágosodást jobban megismerjük, hiszen nem túlzás azt állítani, hogy ez a felvilágosodásnak szinte minden jelentős eszméjét előlegezte.

BÉLA KÖPECZI

La guerre d'indépendance hongroise du début du XVIIIe siècle et l'opinion publique de l'étranger

L'étude du problème permet de soulever des questions d'ordre général touchant la conception et la méthodologie de la recherche de l'opinion publique. D'après certains auteurs on ne peut parler d'une opinion publique qu'à partir du XIXe siècle. L'examen de la presse du début du XVIIIe siècle prouve que déjà à cette époque une certaine opinion publique existait, composée de la noblesse et surtout de la noblesse de cour et de la bourgeoisie. La diplomatie secrète n'a pas empêché la presse et par conséquent cette opinion publique d'être plus ou moins informée, puisque l'adversaire était intéressé à la divulgation des nouvelles „secrètes”. Dans cette période les puissances s'efforçaient déjà justifier leurs „conduites” et la presse commentée et la littérature politique (pamphlets et histoires) servaient ce but.

La guerre d'indépendance hongroise du début du XVIIe siècle intéressait l'Europe puisqu'elle jouait un rôle assez important dans la politique internationale. La presse de l'Empire des Habsbourg a rejeté cette guerre comme une rébellion pure et simple contre le roi légitime. En Allemagne on a suivi cette opinion, exceptés quelques auteurs protestants qui au début avaient manifesté une certaine sympathie pour leurs coreligionnaires. En Angleterre on assiste à une véritable querelle entre les adeptes et les adversaires des Hongrois. D. Defoe, par exemple, dans la *Weekly Review* publiée, en 1704, toute une histoire de la Hongrie pour prêcher la modération aux protestants hongrois et la nécessité de l'accommodement avec la Cour de Vienne.

Cependant ce n'est pas le problème religieux qui domine dans la discussion internationale, mais beaucoup plus celui du droit de la résistance. On voit d'un côté non seulement les défenseurs des Habsbourg, mais aussi les Huguenots, réfugiés en Hollande, comme Nicolas de Guedeville (dans *L'Esprit des Cours*), condamner le soulèvement hongrois, et de l'autre côté les adeptes de la monarchie absolue de Louis XIV de le défendre (comme le fait Jean de La Chapelle dans les *Lettres d'un Suisse à un François*),

On peut donc constater que la guerre d'indépendance hongroise a influencé l'évolution des idées politiques de l'époque, étant bien entendu que la prise de position de la presse était déterminée avant tout par l'intérêt réel ou supposé de la puissance respectives.

A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei

A magyarországi sajtótörténetnek a kezdetek kezdetén a magyar nyelvűek mellett nemcsak a latin nyelven kiadott hírlapok és folyóiratok voltak szerves részei. Ma már művelődésünk fejlődésének krónikásai világosan látják, amit még nemrég is csak kevesen hangsúlyoztak, hogy a modern értelemben vett „nemzeti” nyelvűség nem jelentette *egy csapásra* az ország területén egymás mellett, sőt együtt, szimbiózisban élő népek politikai vagy éppen kulturális elkülönülését. Itt most nincs időnk kitérni arra, hogy kifejtsük — amit máshol röviden már megtettünk — *miért* nem tudja nyelvünk megkülönböztetni egymástól azt, amit például a cseh és a szlovák nyelv „uhorský”-nak és „mad’arský”-nak nevez.¹ A német nyelvhasználatban az „ungarisch” és „madjarisch” megkülönböztetése már nem következetes, mi viszont — ha a két nem azonos és egymással mégis összefüggő fogalmat meg akarjuk különböztetni egymástól, az „uhorský”-t csak latinul: „hungarus”-ként tudjuk megjelölni. Amikor a nyelvi harc a XVIII. század legvégén, de főleg a XIX. század elején megindul, mi a magyar nyelvűséget jelöljük meg a „hazafiság” kritériumaként; — a hazai nemzetiségek (a sajtótörténet szempontjából elsősorban a magyarországi németek és a szlovákok) németül is, szlovákul is hosszú ideig „ungarländisch”-nak, „uhorský”-nak nevezik magukat még akkor is, amikor — szakítva az egész országot s a hozzá fűződő patrióta érzést föl tétlenül biztosító latinítással — már a sajtójukban a nemzeti nyelvet használják. A magyar sajtó történetének nemrégén megjelent első kötetében Kókay György meggyőző erővel fejt ki azt a letagadhatatlan tény, hogy a felvilágosodás korának magyarországi német- és szlováknyelvű sajtótermékei patriotizmusuk szempontjából egységbe vonhatók, sőt, mindenképpen egységet alkotnak a kor magyar nyelvű sajtótermékeivel. Ebből a szempontból mindahhoz, amit Kókay a műnek kerekén első százhusz oldalán elmond, nincs vagy alig van hozzátennivalónk.² Egy élő szóban elhangzó fejtegetésnek nem lehet feladata, hogy azoknak a nem magyar nyelvű sajtótermékeknek, amelyek a fent említett szempontból szóba kerülhetnek, a teljes felsorolását adja. Azt viszont mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy a „hungarus” hazafiság és a latintól való eltávolodás, a nemzeti nyelvűség harmonikus egybeötöződése legfőképpen Pozsonyban indult meg a XVIII. század nyolcvanas éveiben. Azt már többen kifejtették, a szlovák kulturális élet fejlődése szempontjából mi is, hogy a többnyelvű „hungarus” kultúrát egy személyben képviselő Bél Mátyás

¹Többek között erre céloztunk *A régi szlovák irodalomról* c. cikkünkben (1957). In: *Visszhangok*. Bratislava, 1977. Madách. 201–211. De számos más helyen is.

²Főleg KÓKAY György: *Hírlap- és folyóirat-irodalmunk a 18. században* című fejezetére gondolunk. In: *A magyar sajtó története*. I. 1705–1848. Bp., 1979. Akadémiai.

áldásos pedagógiai és művelődéspolitikai működése óta a pozsonyi evangélikus líceum hogyan vált a hármas-egy kultúra fontos központjává;³ ahogy ez az intézmény nem hagyható ki sem a magyar, sem a magyarországi német művelődés- és irodalomtörténet fejlődésrajzából, úgy lett a XIX. század első felében fontos fóruma a szlovák nemzeti törekvéseknek is.⁴ Közhely, hogy Juraj (Jiří) Palkovič 1803-ban itt létesítette a szlovák nyelv és irodalom első tanszékét,⁵ a XIX. század közepén pedig ez az iskola adott otthont annak a litterátus ifjúságnak, amely az új (a mai) szlovák irodalmi nyelvet Ludovít Štúr vezetésével megalkotta.⁶ De *ugyanakkor* ugyanebben az iskolában megmaradnak a magyar és a német nyelv ápolására irányuló törekvések is, legfeljebb az egész magyarországi német és az egyetemes magyar irodalmi-művelődési fejlődésben nem játszottak olyan központi szerepet, mint a szlovák törekvések a szlovákban.

Pozsony *háromnyelvűsége* volt az oka és az eredménye annak, hogy 1764-től itt indult meg a *Pressburger Zeitung*, 1780. január 1-től a *Magyar Hírmondó* és a szlovák nyelvű *Presspürské noviny*. Hogy egy városban ugyanabban az időben, egyszerre három különböző nyelvű újság jelent meg, az azt bizonyítja, amit más helyen bővebben és többször is kifejtettünk: differenciálódás tanúi vagyunk az ország egységes latinitásából. Mind a magyar, mind a német, mind a szlovák nyelvű lapnak — természetesen — megvannak a maga „belügyei”. Hosszas részletezés helyett ezt egyetlenegy példával illusztrálom: az evangélikus (lutheránus) vezetés alatt álló *Presspürské noviny* szerkesztőségében felvetődik a kérdés: nem volna-e helyesebb, a lap népszerűségét nem segítené-e elő jobban, ha az éppen akkor irodalmi nyelvvé fejlesztett nyugat-szlovák nyelvjárásban s nem a szlovák evangélikusoknál addig meghonosodott és meg is csontosodott biblikus cseh nyelven szerkeszték-e?⁷ A szlovák értelmiségre akkor még a felekezeti — s ennek következtében a nyelvi — megosztottság annyira jellemző volt, hogy a javaslat nem valósult meg. A nyugatszlovák nyelvjárásra, nyelvre ekkor még kimondottan mint katolikus jelenségre tekintettek. Ugyanígy csaknem kizárólag szlovák „belügy”-nek lehet tekinteni Ondrej Plachý Besztercebányán 1785-ben létesült „Societas Slavicá”-jának egy éven át kiadott *Staré noviny literného umění-ját* (Az írásművészet régi újságját), amely az első folyóiratnak tekinthető szlovák kiadvány volt.⁸

De ezeken a „belügyek”-en kívül, amelyeket mind az említett magyar, mind a német, mind pedig a szlovák nyelvű hírlapban egyaránt megtalálunk, megvan bennük az a *közös* is, az oly sokszor emlegetett „hungarus” patriotizmus maradványa. Félreértés ne essék: egyáltalán nem azonos szövegű három sajtótermékről van szó. Mind a hármat szuverén módon, önállóan szerkesztették. De már az a körülmény, hogy közös szerkesztőjük, jobban mondva elindítójuk, illetőleg kiadójuk volt, arra mutat, hogy a nyelvi differenciálódásnak ezen az első fokán még nem egymással ellentétes szándékokról, nem szembenállásról,

³ Vö. tőlünk: *A szlovák irodalom története*. Bp., 1962. Akadémiai. 149–153.

⁴ MARKUSOVSKY Sámuel: *A pozsonyi ág. h. ev. lyceum története*. Pozsony, 1896. Wigand. 692 l.

⁵ *A szlovák irodalom története* . . . , i. m. 192.

⁶ Uo. 299–300.

⁷ Uo. 163–164. — *A magyar sajtó története*, I. I. m., 117.

⁸ *A szlovák irodalom története*, i. m. 163. — *A magyar sajtó története*, I. I. m., 118. — Dobroslav CHROBÁK-Oskár ČEPPAN: *Rukovät' dejín slovenskej literatúry*. Bratislava, 1949. Slovenský spisovateľ, 283–284.

hanem közös ügyről volt szó. Ezt nemcsak a magyar, hanem a magyarországi német és a szlovák sajtótörténetnek is számon kellene tartania. Tudomásom szerint még sem bibliográfus, sem sajtó-, sem művelődéstörténész nem akadt, aki a három lapot, illetőleg a három lap egymással megegyező és egymástól eltérő közleményeit s közös vagy egymással ellentétes forrásaitat kikereste, illetőleg összehasonlította volna.

Mind a három laphoz Tállyai Dánielnek volt köze. A *Presspürské noviny* kiadása számára ő kért a Helytartótanáctól engedélyt, egy időben pedig a *Pressburger Zeitung*-ot és a *Magyar Hirmondót* is szerkesztette. A Szepességről származott, s ezt itt most igen erőteljesen hangsúlyozzuk; azt a több nemzet között végzett közvetítő szerepet, amelyet a Szepességen született vagy tanult írástudók közül többek között egy Rumy Károly György, egy Berzeviczy Gergely vagy éppen egy Thaisz András neve fémjelez, Tállyai Dániel is kötelességének érezte. Német anyanyelvű volt-e mint a Szepesség őslakosai általában, nem tudjuk, mindössze annyit tudunk róla, hogy nemesi származású volt, s hogy méltatói szerint német nyelvtudását a szülővárosából, Lőcséről hozta magával. Debrecenbe küldték „magyar szóra”, majd a pozsonyi evangélikus líceumban tanulta meg a szlovák lutheránusoknak fentebb már említett biblikus cseh nyelvét, amelyen a *Presspürské novinyt* is szerkesztették. Tállyai Dániel azok közé a vegyesnyelvű vidékeken szinte mindmáig jól ismert írástudók, publicisták közé tartozott, akik mind a három nyelvet: a németet, a magyart, a szlovákot egyforma intenzitással művelték. Az, hogy 1788-ban „Báró Trenk Fridrik emlékezetre méltó életének históriáját” magyar nyelven írta meg és adta ki, talán arra utal, hogy mégiscsak a magyar nyelv állt hozzá a legközelebb.⁹

Viszont túlságosan idillikus képet festenénk a XVIII—XIX. század fordulójának és a XIX. század elejének nem magyar nyelvű sajtójáról, illetőleg ennek a sajtónak a patriotizmusáról, ha nem hangsúlyoznók, hogy abban a mértékben, ahogy az önálló — polgári — nemzettudat növekedett, a latint egyre erősebben elhagyni akaró s a nemzeti nyelvűséget egyre jobban szorgalmazó magyarországi nemzetiségekben úgy nőttek a viharfelhők is. Az ellentétek egyre nagyobbak lettek. Nagyon éles szem kell hozzá, hogy ezt például a pozsonyi evangélikus liceum szlovák tanszékének megalapításával kapcsolatban már említett a szlovák Juraj (Jiří) Palkovič: *Týždenník* (Hetilap) (1812—1818) című lapján vagy később kiadott *Tatranka* (1832—1847) című „mulattató” almanachján észrevegyük. Palkovič a hitfelekezetére jellemző biblikus cseh nyelvnek buzgó ápolója, hosszú élete folyamán (1769—1850) a mellette felcseperedő s a szlovák irodalmi életet tovább ápoló nemzedékek mellett egyre konzervatívabbá váló művelője volt, ugyanakkor még erősen kötődött a „hungarus” patriotizmushoz. Erre mi sem jellemzőbb, mint hogy — tanárként — 1804-ben a „Hármas kis tükör” mintájára a szlovák tanítási nyelvű iskolák számára kiadta *Známost Wlasti* (Honismeret) címen Magyarország megverselt földrajzát.¹⁰ Ennek ellenére mégis összeütközésbe került a korabeli magyar nemzeti mozgalom sajtójával annak egyre erősödő öntudata, főleg

⁹ *A magyar sajtó története*, I. I. m. 117. — BENEDEK Marcell (szerk.): *Magyar irodalmi lexikon*. Bp., 1965. Akadémiai. III., 297. — A szlovák szakirodalom nevét „Tálai”-nak, illetőleg „Tállyai”-nak írja és csak szlovák publicisztikai tevékenységét említi. Vö.: CHROBÁK—ČEPPAN, i. m. 275. — Milan PišÚT (red.): *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava, 1960. Osveta. 122.

¹⁰ *A szlovák irodalom története*, i. m. 196. — CHROBÁK—ČEPPAN, i. m. 181.

Bécs-ellenessége miatt. A *Tudományos Gyűjtemény* munkatársa lángot lehelve támadja meg a derék pozsonyi tanárt és aufkláristát, amiért hetilapját „*Cysařko Kralovské Narodnj Noviny*”-nak („Császári királyi nemzeti újságnak”) nevezte. Miért „császári”? És miért „nemzeti”? Hiszen — érvel a cikk írója — Magyarországnak a császárhoz semmi köze, és hogy lehet e hazában egy — a biblikus cseh nyelven szerkesztett újság — *„nemzeti”?*¹¹

Palkovičnak és a Tudományos Gyűjteménynek ez az összeütközése nem igényel kommentárt. Önmagában véve mutatja, hol a későbbi éles ellentétek gyökere. A nyelvi harcnak elsősorban szemléletbeli okai vannak. Persze, ezek a szemléletbeli okok nagyrészt társadalmiakra vezethetők vissza. De — s ezt éppen a sajtótörténet tükrében kérdezzük — szabad-e ezt a kérdést, végeredményképpen a történeti Magyarország széthullásának okát — nemesség és polgári értelmiség harcának kérdésére leegyszerűsíteni? Hiszen akkor, amikor Palkovič *Hetilap*-ja ellen a *Tudományos Gyűjteménynek* ez a támadása megjelent, a lapot Fejér György, az uradalmi ács fiából lett katolikus pap szerkesztette!¹² S hogy a szepességieknek („Zipser”-eknek) Tállyai Dániellel kapcsolatban már említett közvetítő szerepe az egyre élesedő nemzetiségi viszálykodások korában is megmaradt, arról *Thaisz András*¹³ személyes és szerkesztői működésének nem egy jelensége is tanúskodik. Thaisz a magyar reformtörekvéseknek, a közéletben a magyar nyelv érvényesülésének egyik élharcosa volt. De Ján Kollárnak, a pesti evangélikus egyház szlovák lelkészének, aki a kor szlovák művelődéstörténetének nem kisebb alakja, mint hogy a szláv kölcsönöség-eszme megalapítója, — népköltési gyűjteményébe (a *Národní zpiewankyba* — a Nemzeti Énekekbe) ő adta a szlovák nyelvű kuruc verseket, egyéb, Magyarország történetével kapcsolatos epikus énekeket.¹⁴ Annak a Štefan Leškának, aki a Tállyai Dániellel kapcsolatban említett *Presspürské noviny* első szerkesztője volt, s akinek a magyar nyelv szláv (szlovák) jövevényszavairól írt „Elenchus”-a mind a magyar, mind a szlovák szótáriradalomnak becses emléke¹⁵, a magyar helyesírás reformját javasló s a magyar nemesurak pöffeszkedő, szlovákokat gúnyoló magatartása ellen írt cikkét Thaisz András közli a *Tudományos Gyűjteményben*. Leška, mint kiskőrösi evangélikus pap még 1817-ben, Fejér György szerkesztése idején küldte be kéziratát, de már csak Thaisz tette közé, mint szerzőjének posztumusz tanulmányát.¹⁶

Annak, aki azt állítja, hogy a szepességi némettség és sajtója a magyar sajtó fejlődésének ebben a korszakában a magyar nemzeti törekvésekkel, a XIX.

¹¹ E.P.N.P. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. XII. 117—124.

¹² FENYŐ István: *Haladás és maradás harca a Tudományos Gyűjteményben. Az alapítás: a „pesti tudósok” vállalkozása.* In: *A magyar sajtó története, I.*, i. m. 280—283. — *Magyar irodalmi lexikon*, i. m. I. 340.

¹³ Thaisz András Jolsván, tehát nem a Szepességen született. Ő maga is hangsúlyozza ezt, amikor a Jolsván működő Wallaszky Pált honfitársaként üdvözli. Vö.: *Tudományos Gyűjtemény*, 1826. III. 120. Viszont Kézsmárkon tanult, s mint eredetileg német anyanyelvű litterátus, a Szepesség neveltje volt. Vö. FENYŐ István, i. m. *A magyar sajtó története*, I. i. m. 295.

¹⁴ Kollár gyűjteményének legújabb kiadása: *Národní zpiewanky*. Bratislava, 1953. SVKL. I. 775, II. 689 l. — Thaisz közreműködéséről pl.: I. 740.

¹⁵ Vö.: FRIED István: *Szláv jövevényszavaink kutatásának történetéből.* Magyar Nyelv, 1974. 245—249.

¹⁶ *Tudományos Gyűjtemény*, 1820. V. 121—122.

század első évtizedeinek magyar országépítésével egyértelműen szembenállt, az ezt a kérdést teljesen tévesen ítéli meg.¹⁷

Abban a monográfiában, amelyet a mai fővárosunk helyén elterülő három kisvárosnak, Pestnek, Budának és Óbudának a XVIII–XIX. század fordulóján és a XIX. század elején többnyelvű kultúrájáról, illetőleg több nép együttéléséről s ennek az együttélésnek irodalmi következményeiről akarunk összeállítani¹⁸, a magyar mellett a német és szláv (szlovák, szerb) sajtónak külön fejezetet fogunk szentelni. Ebben az előadásban — természetesen — nem adhatjuk a Pest-Budán megjelent idegen nyelvű sajtótermékeknek még teljességre törekvő katalógusát sem. Itt mindössze két olyan jelenségre hívjuk fel a figyelmet, amely a magyarországi nem-magyar nyelvű sajtó kezdeteiről elmondottak egyenes folytatásának tekinthető:

1) A legtöbb szláv nyelvű sajtótermék tele van a korabeli magyar sajtóhoz fűződő rokonvonással, olyasmivel, ami a magyarral együtt tér el más nemzetek sajtójától. Talán elég, ha itt a szlovák *Zora* (1835–36, 1839–40) négy évfolyamának és a Kisfaludy Károly-, illetőleg később Bajza József-féle *Auróra*-nak (1821–1837) többször is emlegetett rokonvonásaira célzunk.¹⁹ S ha az *Auróra* jóval hamarabb indult is meg Kulcsár István felhívása nyomán, mint a *Zora* (a mi művelődési zónánkban, régióinkban a fejlődés ütemeltolódása megszokott jelenség), korántsem gondolunk a pozitivistá felfogást tükröző „hatásra”, hanem olyan tipológiai párhuzamra, amely — íme — nemcsak a műalkotások stílusán, belső felépítésén, hanem a sajtóban, a sajtótermékek összeállításában is tapasztalható. A pest-budai magyar és nem magyar nyelvű sajtótermékekben annál inkább, mert a két-, sőt többnyelvű író, költő, publicista megszokott, mindennapi jelenség, s erre eddig aránylag kevés gondot fordítottak. Nemcsak az olyan közismert költőkre gondolunk itt, mint Vitkovics Mihály-Mihajlo Vitkovič; róla itt nem is emlékezünk meg részletesebben, kétnyelvűségének irodalom- és művészetpolitikai okaira és következményeire már többen rámutattak.²⁰ Martin Sucháň-nak (Szuchány Mártonnak) az esetét is említettük már: az említett *Zora* című szlovák nyelvű almanachban romantikus cselekményű, biedermeier hanghordozású novellákat közölt, ugyanakkor az *Orvosi*

¹⁷ UGRIN Aranka: *Reformkori német nyelvű hírlapok és folyóiratok*. In: *A magyar sajtó története*, I. I. m. 564.

¹⁸ Vö.: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes*. In: *Littérature hongroise — littérature européenne. Études de littérature comparée publiées par l'Académie des Sciences en Hongrie à l'occasion du IVe Congrès de l'A.I.L.C.* Budapest, 1964. 227–254. — *Das Zusammenleben und Zusammenwirken mehrerer südosteuropäischer Kulturen in Ofen-Pest zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. In: *Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte*. München, 1968. 113–127.

¹⁹ Erre mi már 1935-ben céloztunk *A szlovák romantika pánszláv jellege* című tanulmányunkban. *Apollo*, 1935. 407. — Újabban I. NYOMÁRKAY István: *A „B” szekció munkájáról* című beszámolójában ÚRHEGYI Emília előadását, amely a budai Egyetemi Nyomda jubileumi konferenciáján hangzott el. *Helikon*, 1977. 4. sz. 433.: Újabban MATÓVČEK, Augustín: *Literárny almanach Zora a madjarská Aurora*. (A *Zora* c. irodalmi almanach és a magyar *Auróra*). Slovenská literatúra, 1981. I. 42–46.

²⁰ L.: Mladen LESKOVAC: *Mihajlo Vitkovič. Njegov život i rad u srpskoj i madjarskoj književnosti*. In: *Glasnik Istorickog društva*. Novi Sad, 1935. — Tőlünk: *Vitkovics Mihály, a kétnyelvű költő*. In: VUJICSICS D. Sztoján (red.): *Szomszédság és közösség. Délsláv — magyar irodalmi kapcsolatok*. Bp. 1972. Akadémiai. 203–258. — FRIED István: *Vitkovics Mihály jelentőségéhez. Filológiai Közöny*, 1973. 3–4. sz. 423–432. — VUJICSICS D. Sztoján (szerk.): *Vitkovics Mihály magyar és szerb írásai*. Bp., 1978. Európa. 331 l. — Tőlünk: *A kétnyelvűség kérdése*. *Helikon*, 1979. 541–544.

Tár című hírlapba magyarul írt szakcikkeket.²¹ Benkert-Kertbeny mellett Mátray-Rothkrepf Gábor az ide kívánczoló írástudó. Tudjuk: zenei szakíró, folyóiratszerkesztő is volt magyarul²², és mint a „Musikverein” titkára, majd az énekiskola (Singschule) igazgatója németül is megírta jelentéseit.²³

2) Pest-Buda nem-magyar nyelvű sajtójából a német nyelvű politikai, irodalmi, gazdasági és szórakoztató lapok emelkednek ki. Itt szándékosan nem a „német”, hanem a „német nyelvű” jelzőt használtuk. Kétségtelen, hogy a Pest-Budára 1686-tól, a török megszállás alól történt felszabadulástól kezdve fokozatosan ide települt német anyanyelvű polgárságnak is része volt benne: — ennek a német etnikumból származó és német anyanyelvű rétegnek számos tagja tanulta meg a mellette, vele együtt élő népek nyelvét; főleg magyarul tanultak meg szívesen. Erre a pesti egyetem számos, a német etnikumból származó professzora a legjobb példa. Részben a sajtótörténethez is tartozó Schedius Lajos neve kívánczik ide elsősorban, aki *Literarischer Anzeiger für Ungarn* (1797—99) és *Zeitschrift von und für Ungern* (1802—1804) című folyóirataiban még német öntudatáról, de „hungarus” („ungarländisch”) patriotizmusáról tett tanúságot; ez a patriotizmus végül is odáig fejlődött, hogy Schedius mint az egyetem esztétika professzora a reformkorban csaknem valamennyi magyar irodalmi és tudományos vállalkozásban részt vett.²⁴ Más német származású írók, publicisták továbbjutottak ezen a folyamaton: a már említett Mátray-Rothkrepf Gáboron kívül elsősorban Toldy (Schedel) Ferenc, a magyar nemzeti irodalomtörténetírás megalapítója tartozik ide. Igaz, elsősorban nem az idegen nyelvű sajtó hőseként. De azért már igen, hogy ugyanakkor, amikor a modern magyar nemzeti öntudatot kiépítő romantikus magyar írók legszűkebb baráti köréhez tartozott, nem mondott le a magyarországi német értelmiségnek arról az itt élő kultúrák között közvetítő szerepéről, amely csaknem az egész XIX. századon végigvonul! Toldy elutazott Prágába, felkereste Václav Hankát, a cseh romantikus nemzedék jeles tudósát és nemzetébresztőjét, lelkesedve írt kézírathamisításairól: a Királyudvari és Zöldhegyi Kéziratról; ő is elhitte, hogy valódi középkori alkotásokról van szó.²⁵ S ha nemzetépítő koncepciójuk szempontjából egy világ választotta is el őket egymástól, mégis személyes, sőt baráti kapcsolatot tartott fenn Ján Kollárral; 1849-ben ő segítette elő, hogy a szláv kölcsönösség-eszme kialakítója elmenekülhessen a forradalmi Pestről Bécsbe.²⁶ A több kultúrát egybefogó, az egymás mellett

²⁶ Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten, i. m. 159.

²¹ Vö. tőlünk: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. In: *Tanulmányok a csehszlovák — magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. 153—154. — Dr. ECKSTEIN Fridrik: mellyet bold. Dr. Szuchány Márton emlékezetére, a k. budapesti orvosegyesület előtt, 1842-ki május 31-kén tartott. *Orvosi Tár*, III. évf. I. köt. 1842. jan. 397.

²² T. ERDÉLYI Ilona: *Az irodalmi divatlapok. Regélő-Honművész*. In: *A magyar sajtó története I.*, i. m. 445—454. — VÁRNAI Péter: *Mátray Gábor élete és munkássága a szabadságharcig. Zenatudományi Tanulmányok*. 2. Bp., 1954. 231—295.

²³ A jegyzetek túlságos szaporításának elkerülése céljából mindössze egy példa: *Aufruf in Betreff einer unter der Leitung der Pesther und Ofner Musikvereins zu eröffnenden öffentlichen Singschule*. Aláírás: Gabriel Mátray Vereins-Sekretär. *Pesther Handlungszeitung, Kommerzial u. Industrie-Anzeiger*. 1839. Nro 81. Sonnabend, 11. Dez. 348. Mátray Gábor a „Singschule” igazgatója.

²⁴ Schediusról gazdag irodalom van. Itt csak a SÓTÉR István (szerk.): *A magyar irodalom története*. III. 19., 140. 204., 385., 389. és 515. l-ján idézettekét említjük.

²⁵ Vö. tőlünk: *A „népiesség”, néhány közép- és kelet-európai nemzet romantikájában*. In: *Szomszédainkról*. Bp., 1974. Szépirodalmi. 174—175.

élő népeket egyaránt megéneklő költőnek világirodalmi rangú példája a sziléziai német apától és pesti német polgárlány anyától származó Lenau.²⁷

De éppen mert a magyarországi német írástudók nagy része vállalkozott a közvetítés szerepére, német nyelvű sajtónkat nemcsak a német etnikumból származó, vagy éppen német nemzeti öntudatú írástudók, publicisták állították össze. Azok, akik nem voltak németek és az adott helyzetben, illetőleg korszakban mégis németül szólaltak meg, a németeknél még intenzívebben tudatosították a német nyelv közvetítő szerepének fontosságát. Majláth János, Mednyánszky Alajos vagy éppen a szlovák származású Csaplovics János talán nem is ezért lett a hazáját, hazájának kulturális értékeit minden áron ismertetni akaró német nyelvű író; ők azok, akiknek iskoláztatásuk, környezetük közvetítésében a magyarnál vagy éppen a szlováknál „könnyebben ment” a német nyelven írás. Rumy Károly György viszont, akit az utóbbi időben sokat emlegettek²⁸, már tudatosan vállalta — és nemcsak németül! — a közvetítő szerepét. Soha a magyar tudományosság egykorú magyar nyelvű folyóiratában, a *Tudományos Gyűjteményben* nem jelent volna meg annyi hír Karlócáról és általában a szerbek tudományos életéről, ha az akkor éppen ott tanárkodó Rumy nem gondoskodik erről! A pesti és általában a magyarországi német nyelvű sajtó (részben a szlovák és más nyelvű sajtó is) tele van Rumy ismeretterjesztő, elemző és tudományos cikkeivel.²⁹ Ezeknek a cikkeknek a legtöbb esetben egy közös jellemvonásuk van: nemcsak politikai és gazdasági, hanem művelődési szempontból is egységnek látják a történeti Magyarország és Erdély területén élő különböző népeket. „Vaterländische Ehre im Auslande” (Hazai siker külföldön) a címe annak a cikkének, amelyben Kollár „Sláv dce-ra” (A szlávság — a dicsőség — lánya) című költeményének külföldi — főleg angol nyelvű — sikeréről írt³⁰, mit sem törődve azzal, hogy az ő „vaterländisch” (hungarus, magyarországi) patriotizmusa és a költemény szerzőjének szláv kölcsönösség eszméje között szakadéknyi a különbség, még akkor is, ha ma is valljuk, hogy gondolatvilága „sem foganhatott meg másutt, mint a Duna-völgyének furcsa, áldott-átkozott talaján.”³¹

A pest-budai német nyelvű sajtóval kapcsolatban eddig a német és magyar etnikumból származó közvetítőkkal találkoztunk. Vegyük elő az 1828-ban megindult *Allgemeine Handlungs-Zeitung von und für das Königreich Ungarn* című, Pest-Budán hetenként kétszer, minden szerdán és szombaton megjelent lapot, amely címét többször is megváltoztatta (*Allgemeine Handlungs-Zeitschrift von und für Ungarn*; majd: *Pesther Handlungszeitung zur Handel, Industrie, Gewerbe, Land- und Hauswirtschaft*; *Pesther Kommerzial- und Industrie-Anzeiger*) — és kulturális kísérőlapját, a *Der Spiegel* címűt, — és azonnal tapasztalhatjuk, hogy a két említett etnikai réteghez a közvetítő szerep szempontjából a reformkorban éppen a sajtóban egy harmadik is járul: a nemrégén eman-

²⁷ L. tőlünk: *Lenau und die Parallelen in der Entwicklung der osteuropäischen Literaturen im XIX. Jahrhundert*. In: *Lenau — Almanach*, 1965 — 66. Wien, 1966. 56 — 63.

²⁸ A Rumyra vonatkozó irodalmat I. KÓKAY György (szerk.): *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, 2. 1772 — 1849. Bp., 1975. Akadémiai. 710 — 711.

²⁹ Itt még csak egyetlenegy forrást említünk, amelyik a Kókay-féle bibliográfiában nem szerepel: *Dr. Carl Georg Rumy. 1780 — 1847*. In: S. WEBER: *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts 1800 — 1900*. Igló, 1901. 197 — 200.

³⁰ Mind e sorok írója, mind FRIED István már többször is idézte. *Dr. RUMY: Vaterländische Ehre im Auslande. Der Spiegel*, Nro. 88. 4. November. 708 — 710.

³¹ L. *A szlovák irodalom pánszláv jellege* című, i. tanulmányukat. 407.

cipálódott vagy éppen hogy emancipálódó zsidóság. Németül ír, németül szerkeszti a hírlapjait is. — Arról már volt szó, hogy ez a nagyrészt általa szerkesztett német nyelvű sajtó közvetített az egymás mellett, vagy éppen együtt élő népek között, s hogy ennek a közvetítő szerepnek milyen pozitív és milyen negatív eredményei voltak.³² De arról még nem, vagy legalábbis kevés, hogy a Rosenthalok, Saphirok és a többiek német nyelven milyen „ungarländisch” hazafiak voltak. S ez nemcsak a külsőségekben nyilvánul meg; például nemcsak abban, hogy az említett *Handelsblatt*, illetőleg *Handlungs-Zeitschrift* címlapján két éven keresztül ott látható a magyar címer (az ún. „kiscímer”, a Korona nélkül, az, amit a szabadságharc idején Kossuth-címernek neveztek).³³ Mind a sok kereskedelmi és kulturális hirdetést, hírt közlő *Handelsblatt*-nak, mind pedig a *Der Spiegel*nek a kimondottan németországiakon kívül számos bécsi, illetőleg osztrák vonatkozása van. De hányszor mondanak ellent Bécsnek, hányszor vitatkoznak a bécsi lapokkal, s fejtik ki — magyar („ungarisch”) szempontból — a maguk álláspontját!³⁴ Egy-egy hirdetésben a „patriotisch” szó — Franz, der Kaiserral együtt — az egész birodalmat jelenti. A cikkek többségében mégis a szembeszállást tapasztaljuk. Ha a haza építéséről van szó, akkor félreérthetetlenül annak a történeti Magyarországnak a fejlesztéséért harcol ez a német nyelvű sajtó is, amelynek a szerkesztők öntudatos polgárai. Számptalan esetben vesznek át cikkeket, híreket, egyéb közleményeket a pesti magyar nyelvű sajtóból, idővel Kossuth: *Pesti Hírlapjából* is³⁵, de az ember-ideál, az, akinek a működését, a Lánchíd, a Vaskapu építését utjongva kísérik: egyértelműen: *Széchenyi*.³⁶ Divat ebben az időben, hogy élelmes könyv- és

³² Vö. tőlünk: *Szlovák népdalok a „Pesther Tageblatt”-ban*. In: *Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1966. 83–89. — Németül is: *Slowakische Volkslieder im „Pesther Tageblatt.” Studia Slavica*, 1966. 405–412.

³³ Az 1834. és 1835-ös évfolyamon. Kezdetben kis körbe foglalva, később nagyobb alakban, körbefoglalás nélkül.

³⁴ A rövidség kedvéért erre csak egyetlenegy példát a *Der Spiegel*ből. 1829. június 17. Nro 48. 384. Itt a bécsi színházpolitikát támadják. Ugyanakkor az *Urtheil der österreichischen National-Encyklopädie* (7. Heft, Seite 496) *über die Handlungszeitschrift von und für Ungarn* cikk szerint az osztrákok hányják a folyóirat szemére, hogy Magyarországról kevés információt közöl.

³⁵ Például: *Pesther Kommerzial- und Industrie Anzeiger*. 1842. Nro 49. 22. Juni. 212. — Gyakran idéz a *Társalkodó*ból, mint például Rumynak a Vaskapuról írt, a 36. jegyzetben idézett cikksorozatát. — Viszont még *Pesther Handlungszeitung für Handel, Industrie, Gewerbe, Land- und Hauswirtschaft* korában hirdeti a Balászfalvi Orosz József szerkesztésében megjelenésre kerülő *Hírnököt* is az 1837. évf. június 3-i 22. számhoz mellékelt lapon. — E sajtótermék álliberalizmusáról, a kormányzatot, a „fontolva haladók” politikáját támogató és Széchenyit is támadó irányzatáról l. KOSÁRY Domokos: *A válság évei és a Hírnök*. In: *A magyar sajtó története*, I. 405–406.

³⁶ A sok helyett — a rövidség kedvéért — egyetlenegy példa: *Vollkommen getroffenes allegorisches Porträt des Grafen Stephan Szechenyi* (sic!). *Allgemeine Handlungszeitschrift von und für Ungarn*. 1835. Nro. 62. Augustus 5. 244. — A Lánchídról, a Vaskapuról egész sereg cikk: *Allgemeine Handlungs-Zeitschrift von und für Ungarn*, 1830. Nro 11. 6. Februar. 41–42. Dr. RUMY: *Vorschlag, eine Eisenbrücke von geschmiedeten Eisen, nach eigener Bauart, über die Donau zwischen Ofen und Pesth zu errichten*. Ez a cikk még Széchenyi nevét nem említi, Vedres Istvánra hivatkozik, a cél: „... sichere, große Lasten tragende eiserne Kettenbrücke zu bauen...” A Vaskapuvál kapcsolatos, az ugyancsak RUMYtól származó cikksorozat (mely párhuzamosan a *Társalkodó*ban is megjelent). 1834. Nro. 1. Január 1. 1–3., Nro 2. Január 4. 5–6. Itt Széchenyi neve és jelentősége erős hangsúlyt kap. — DANIEL V. NOVÁK: *Ansichten über eine stahle Brücke* (sic!) *zwischen Ofen und Pesth*. *Pesther Handlungszeitung für Handel, Industrie, Gewerbe, Land- und Hauswirtschaft*. 1836. Nro 19. Márc. 5. 73–75. — Végül a következő cikket maga SZÉCHENYI István írta alá: „Graf Stephan Széchenyi (sic!) als Vorsizer des kleineren Ausschusses, welcher

műtárgy-kereskedők a császári-királyi ház tagjainak s magyar vezetőpolitikusoknak az arcképét árúsítják: Deák, Wesselényi és mások mellett legtöbbször a Széchenyiét. Mind a *Handlungszeitung*, mind pedig a *Der Spiegel* következetesen közli a három-egy város kulturális híreit. A „Musikverein” működése, a Zeneakadémia elődjének, az ének-iskolának ténykedéséről szóló jelentések, a hangverseny- és színházi műsorok . . . Richard Pražáktól várjuk, hogy teljes összeállítást készítsen azoknak a cseh muzikusoknak, színházi szakembereknek, egyéb művészeknek a névsoráról, akik nagy részt vállaltak a kor Pest-Budájának művelődéséből. Ebből a szempontból az is érdekes, hogy a két, illetőleg három kisváros zenei életében a cseh Anton von Dolezsálek³⁷ vezette Vakok Intézete nemcsak azért játszott jelentős szerepet, mert számos koncertet tartottak a fenntartása javára, hanem azért is, mert zenetanárának, Kollár magyar nemzetiségű barátjának, az ugyancsak vak Füredi Lászlónak³⁸ a növendékei komoly részt vállaltak a műsorból. Mivel ebben az előadásban ezt a sajtót egy előre kitűzött szempontból szeretném elemezni, itt most nem mutatom be e hangversenyek programját, a német — majd 1837-től kezdve a magyar nyelvű színház nagyjából már egyébként is ismert repertoárját. Azt viszont már igen, hogy a német és szláv nevű művészek az idő előrehaladtával egyre inkább adnak elő „Ungarische Potpourri”-kat, „Echt ungarische Tänze”-t és egyéb hasonló című darabokat, mint nagyrészt saját szerzeményeiket vagy azóta már teljesen feledésbe ment szerzők műveit.³⁹ Ha mai szemléletünkkel nézzük, vajon mit jelent, mit jelenthet zeneművek esetében az „ungarisch” jelző? Szerintünk azt a „magyaros” műzenét, amely ekkor még minden bizonnyal részben a verbunkos zenéből táplálkozott, részben viszont a egyetemes európai népszerű zene magyarországi lecsapódása volt, az, amit például Erdélyi János Erkel: *Hunyadi László* című operájában „németes”-nek nevezett.⁴⁰ Ebből a zenéből fejlődött ki az idők folyamán a cigányok kocsmazenéjének „magyar nótá”-ja. Bartók Béla és Kodály Zoltán kisöpörte ezt a műfajt a magyar kultúrából, az említett német nyelvű lapok hangversenyprog-

hinsichtlich der zwischen Ofen und Pesth zu erbauenden stehenden Brücke (sic!) verordnet wurde.” A cikk címe: *Aufforderung in Bezug auf die zwischen Ofen und Pesth zu erbauende stehende Brücke* (sic!). 1836. Nro 54. Július 6. 209—210.

³⁷ Például a „Pesther und Ofner Musikverein” vezetésével meginduló „Singschule”-val kapcsolatban. *Pesther Handlungszeitung, Kommerzial- und Industrie-Anzeiger*. 1839. Nro 65. Augusztus 24. 284., de sok más helyen is. Az 1841. évf. 32. sz.-ban — május 22 — a Vakok Intézetének új épülete javára rendezendő hangverseny meghívóját ő írja alá.

³⁸ Füredivel kapcsolatban l. *Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten* című tanulmányunkat. I. m. 66. — 1839. Nro. 6. Január 19. 24. — A január 21-én a budai színházban megrendezésre kerülő koncerten a hat szereplő közül négy a Vakok Intézetének növendéke.

³⁹ Például az előző jegyzetben említett hangverseny: „Füreder ungarische Tänze, gespielt von dem beliebten Jancsi”, a szerző: Johann PADOVETZ. — Joseph Wagner zeneműüzletében többek között ez a mű kapható: „Neueste Pesther Carnevals-Blumen”. Die beliebteste Quadrill mit zweierlei Finale und ungarischer Marsch, ausgeführt auf den Ballen in National-Kassino und im k. städt. Redouten-Saale vom Kappelmeister Franz Morelli . . .” *Pesther Handlungszeitung, Kommerzial- und Industrie-Anzeiger*. 1841. márc. 20. 72. — A kor magyar (vagy „magyaros”?) zenei kultúrájára ismét csak az említett Wagner hirdetése jellemző (1841. okt. 16. 67. sz. 284 — 285): MÁTRAY GÁBOR megzenésítésében VÖRÖSMÁRTY: „Esti dala” és JAKAB István: „A bajnok búcsúdala”, EGRESSY Béni dalai, a német lapban a „Hontalan” „Hontalon”-ként; Siralom-vígalom; Komáromi emlék; Keserv és viszontlátás. DOBOZY Károly: Erzelgő, nagy Magyar a pesti Nemzeti Színház számára; TRAVNYIK J.: Jogász Magyar; TORMASSY J.: 6 Magyar Nóta; — de LISZT és ERKEL szerzemények is.

⁴⁰ Ezt az adatot T. ERDÉLYI Ilonától kaptam. L. *Regélő-Pesti Divatlap*, 1844. II. 4.

ramjaiból mégiscsak az tűnik ki, hogy hozzájárult az idegen nyelvű polgárság, illetőleg értelmiség elmagyarosodásához. S ha már ennél, az elmagyarosodás kérdésénél tartunk, éppen ez a sajtó mutatja, hogy a hungarus (ungarländisch) partiotizmustól a „magyar nemzeti”-ig tartó út ebben az időben semmiképpen sem a szomszédaink tudományos irodalmában emlegetett „erőszakos magyarosítás” eredménye. Maga Moritz és Samuel Rosenthal vagy a szerkesztőség más tagjai németül lelkesednek a kulturális élet folyamatos vagy éppen gyors magyar nyelvűvé válásáért. Ebből a szempontból még a többi közül is messze kiemelkedik Rosenthalnak az állandó kassai magyar színház megnyitásáról szóló tudósítása: a cikk szerzője nemcsak magáért a tényért lelkesedik, hanem azért, hogy Kántorné, Déryné, Szerdahelyi, Lendvai és a kor többi jelentős színésze az egykorú Magyarország egyik legfontosabb kulturális centrumában lép fel.⁴¹

A *Handelsblatt*ban Pest-Buda kulturális eseményeinek (elsősorban hangversenyeknek) mindössze az előzetes hirdetései találhatóak meg; ezek alapján a szereplő művészek neve és az előadott zeneművek (zeneszerzők) válnak ismertté. A *Der Spiegel* már zenekritikákat is közöl, s ezekben a rövid és aránylag igen tömör bírálatokban is fel-felmerül a „nemzetiség” kérdése. Annak ellenére, hogy a kritikák írói zeneileg eléggé igényesek, a magyar, a magyaros jelleg a kritikusok részéről is kritérium.⁴² Annak a monográfiának, amelyet a többnyelvű lakosság egységes patriotizmusáról, majd az egységes patriotizmusból a magyar nemzeti öntudat és a nemzetiségeknek vele szemben álló nemzeti öntudatáról fogunk írni, éppen ennek a differenciálódás és a teljes elkülönülés irányában megtett útnak a megrajzolása lesz a célja.

A Magyarország kereskedelméről, ipari fejlesztéséről szóló számos cikk csak alátámasztja a patriotizmus és nemzetiség viszonyáról fentebb elmondottakat. S az, amit a nyelvtől független patriotizmusból a nemzeti nyelvűség felé vezető útról eddig elmondottunk, azokban az apróhirdetésekből is tükröződik, amelyekben a három-egy városban köznyelvként, társalgási nyelvként használt nyelvekről kapunk felvilágosítást⁴³. A szellemi munkára (titkári teendőkre, nevelői állásra, stb.) ajánlkozók túlnyomó többsége magyar, német és „szláv” nyelvtudásával dicsekszik: sajnos, erről az utóbbi „slawisch” megjelölésről egyelőre nem tudtuk megállapítani, hogy vajon a Magyarországon beszéltek közül melyik szláv nyelvet jelenti? A Pest-Budán honos biblikus csehet, a

⁴¹ R.: *Korrespondenz*. Kaschau, den 28. Febr. *Der Spiegel*, 1830, Nro 20. Márc, 30. 158–160. Idézet a szövegből: „Mit wahren patriotischem Gefühle greife ich zur Feder um den Ruf Thaliens Ond Melpomenens vaterländischem Tempel ertönen zu lassen, und durch Mittheilung an die Redaktion unsern Mitbürgern zuzurufen: das National-Theater hat in Ungarns Norden eine bleibende Freistätte gefunden.”

⁴² Például: *Musik in Pesth*. *Der Spiegel*, 1830. Nro 2. 16. — D. v. R.: *Musik in Pesth*. Uo., 1830. Nro 89. november 6. 712.

⁴³ Valamennyit nem idézzük, ez túlságosan nagyra tenné jegyzeteink terjedelmét. Egy-két példa: *Unterricht in der Magyarischen Sprache. Intelligenz-Blatt zur allgemeinen Handlungs-Zeitung für Ungarn*. 1828. Nro. 20. 55. Indoka: a nyelvet „die Landessprache”-nak nevezi. — *Dienstgesuch. Allgemeine Handlung-Zeitschrift von und für Ungarn*. 1830. Nro 102. December 21. 408. Egy művelt asszony nevelőnőnek ajánlkozik. Németül, magyarul és franciául beszél. — *Dienstgesuch*, uo. 1832. 1. sz. január 4. 4.: Leszerelt katona inasnak jelentkezik. Magyarul, németül és latinul tud. — Uo. 1832. 89. sz. November 7. 356. *Anstellungs-Gesuch*. Művelt nő zenetanárnőnek ajánlkozik. Németül és magyarul beszél. — *Dienstgesuch. Allgemeine Handlung-Zeitschrift von und für Ungarn*. Nro 66. Augusztus 16. 264. Valaki, aki tökéletesen tud magyarul, németül és szlávul, s ezeken a nyelveken írni és számolni tud, felügyelői vagy házmesteri állást keres, stb., stb.

Bernolák-féle szlovák irodalmi nyelvet vagy a szerbet? Úgy véljük, hogy a szerb nyelvről inkább azt írják, hogy: „raitzisch”. A pest-budai nevelőintézetek hirdetései vagy jelentései a német és a magyar mint „hazai” nyelvek mellett külföldi nyelvekként az olasz és a francia nyelv tanítását reklámozzák. Az viszont már egészen természetesen számítt, hogy a „Magyar századok” című magyar nyelvű lexikont a *Handlungszeitschrift* éppen úgy a magáénak tartja⁴⁴ mint ahogy melegen ajánlja olvasóinak Majláth János: „Praktische ungarische Sprachlehre”-jét⁴⁵, a Saphir-féle *Pesther Tageblatt*-ot meghirdető programban lényegesnek tartja, hogy „das Vaterländische” ... soll ... „vorzüglich berücksichtigt werden”,⁴⁶ hogy a pest-budai kávéházak német nyelvű hirdeteiben az ott található német, francia, szerb nyelvű hírlapok mellett az *Athenaeum*, *Világ*, *Regélő*, *Hírnök*, *Erdélyi Híradó* és a *Pesti Hírlap* címét is ott olvashatjuk⁴⁷, ugyanakkor, amikor ugyanaz a lap melegen ajánlja olvasóinak a prágai *Ost und West*-et⁴⁸ és Vuk Karadžić népköltési gyűjteményének Talvj-készítette német fordítását, a szerb népköltészet rövid, de meleg bemutatásával együtt.⁴⁹ A *Der Spiegel* pedig többi között Toldy Ferenc Szilágyi és Hajmási-, Balassi Bálint- és Amade László-kiadását méltatja, Vörösmartyt pedig: „Unser große magyarische Dichter”-nek nevezi.⁵⁰ Vég nélkül hozhatnók a példákat a „patrióta” és a „nemzeti” összefonódására, sőt, nem egyszer azonosulására ebben az idegen nyelvű sajtóban. Erre nemcsak a szlovák Zorával kapcsolatban említett tények utalnak, s nemcsak az, hogy (a fentebb idézett) kávéházi hirdetésben a hazai magyar- és német nyelvű lapok teljesen azonos minőséget jelentenek a szerb *Narodne novine* és *Narodni list* című lapokkal. Erre utal az a tény is, hogy egy későbbi korszakban, a szabadságharcot megelőző nemzetiségi csatározások idején, amikor például Stúr: *Slovenskije narodnje novini*⁵¹ című politikai lapjában élesen támadja az ország egy nyelvűségének gondolatát, ugyanebben a lapban a kor legjelentősebb szlovák lírai és epikus költője, Andrej Sládkovič: „Národnie školy” (Nemzeti iskolák) című tanulmányában ezt írja: „Megsemmisíteni már nem engedjük magunkat, de egyébként kezdet fogva, szíves örömmel készek vagyunk élni is, halni is a hazánkért.”⁵²

Ezen a fokon a történeti Magyarország nemzetiségi eljutottak a teljesen önálló nemzeti öntudatra. De a közös állampatriotizmus nyomai még megmaradtak s meglesznek sokáig. Abban a korszakban, amelyről szólnunk kellett, a magyar és a nem magyar nyelvű sajtó pedig éppen hogy nem választható el egymástól: szerkesztőinek is, olvasóinak is a patriotizmusa szerves egységet alkot.

⁴⁴ *Pränumerations-Ankündigung auf das Werk: „Magyar századok.”* 1835. Február 28. 17. sz.

⁴⁵ 1839. Nro 27. Április 10. 126.

⁴⁶ *Einladung zur Pränumeration auf das Pesther Tageblatt, zeitschriftliches Organ für Wissen, Kunst und Leben.* 1839. Nro. 47. Június 22. 211.

⁴⁷ *Pesther Kommerzial-Anzeiger.* 1842. Nro. 49. Június 22. 212.

⁴⁸ Uo. 48. sz. Június 18. 206. — A hirdetést megismétli: 49. sz. június 22. 210–211.

⁴⁹ Uo. 50. sz. Június 25. 215.

⁵⁰ *Vaterländische Literatur. Der Spiegel,* 1829. Nro 19. Március 7. 150–151.

⁵¹ Szándékosan írtuk az eredeti fonetikus helyesírással. Mai helyesírással: *Slovenskie narodnie noviny* lenne.

⁵² Magyarra fordítva *A szlovák irodalom története*, i. m.-ben közöljük. 347.

Die Anfänge der nicht ungarischsprachigen Presse in Ungarn

Die ungarländischen deutsch- und slowakischsprachigen Pressprodukte der Aufklärungszeit, in Anbetracht ihres Patriotismus, bilden eine Einheit mit den ungarischsprachigen Zeitschriften der Epoche. Der „hungarus“ Patriotismus und die Entfernung vom Latein, die harmonische Verschmelzung der Nationalsprachigkeit begann hauptsächlich in Pressburg in den achtziger Jahren des 18. Jahrhunderts. Pressburgs Dreisprachigkeit war die Ursache und das Resultat dessen, dass die *Pressburger Zeitung* in 1764, *Magyar Hirmondó* (Ungarischer Kurier) in 1780 und die *Presspürské Noviny* in 1783 hier begründet worden. All dies beweist die Differenzierung aus einer früheren einheitlichen Latinität. Neben den Eigentümlichkeiten und Verschiedenheiten ist aber noch lange in ihnen auch das „Gemeinsame“, auch den Rest des „hungarus“ Patriotismus zu finden. Zum Beispiel Dániel Tályyai stand mit allen drei Zeitschriften in Verbindung. Am Jahrhundertwende und am Anfang des 19. Jahrhunderts — mit der Zunahme des selbstständigen Nationalbewusstseins — vermehrten sich die Antagonismen, die in den slowakischen Zeitschriften der ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts ihre Spuren schon hinterlassen haben; darüber zeugt der Zusammenstoß von Palkovič mit der Zeitschrift *Tudományos Gyűjtemény* (Wissenschaftliche Sammlung) im Jahre 1817.

Die slowakischsprachigen Pressprodukte sind am meisten voll mit verwandten Zügen, die sie mit der zeitgenössischen ungarischen Presse verbinden: mit solchen, die beisammen mit der ungarischen von der Presse anderer Nationen abweichen; die typologische Parallele ist auch in der Presse zu finden. In den Pest-Budaer Zeitschriften um so mehr, weil hier der zwei-, sogar mehrsprachige Schriftsteller, Dichter, Publizist eine alltägliche Erscheinung war. Aus der hiesigen nicht-ungarischen Presse ragten besonders die deutschen Zeitschriften hervor, deren Mitarbeiter zumeist die vermittelnde Rolle auf sich nahmen. Ihre Mehrheit, wie z. B. Károly György Rummy, sieht noch in einer Einheit auch aus politischem und kulturellem Gesichtspunkt die Völker Ungarns und Siebenbürgens. Diese deutsche Presse nahm oft Artikel von Kossuth's *Pesti Hírlap* (Pester Zeitung) über und begeisterte sich für Széchenyi. Diese Presse beweist auch das, dass der Weg vom Hungarus-Patriotismus zum ungarischen Nationalen *damals* nicht das Ergebnis der „gewaltsamen Magyarisation“ war. Die Nationen des historischen Ungarns erreichten das völlig selbständige Nationalbewusstsein, aber in den Anfangsperioden unserer Presse bildete der Patriotismus der ungarischen und nicht ungarischen Redakteure noch eine organische Einheit.

Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések

A magyarországi sajtó megszületésének kettős jubileuma alkalmából, ezen a helyen, a Magyar Tudományos Akadémia emlékülésén, illő megemlékezni arról a fontos — s még a kutatás által sem kellően feltárt és méltányolt — szerepről, amelyet a fiatal magyar hírlap- és folyóiratirodalom a 18. század végi akadémiai szervezkedések terén betöltött. Igaz, hogy az akadémiai terveket csak a következő nemzedéknek sikerült megvalósítani, de e korábbi kezdeményezések — köztük sajtónk úttörőinek kezdeményezései — fontos előkészítői voltak a reformkor elején megalakuló Magyar Tudományos Akadémiának.

Sajtónak és akadémiának a kapcsolata nem ismeretlen a 17—18. századi Európa művelődéstörténetéből, hiszen a legrégebb folyóiratokat éppen az akadémiai és a tudományos társaságok jelentették meg Nyugat-Európában. De míg e lapok a már létező és működő akadémiai organumai voltak, addig nálunk a 18. század végi hírlapok és folyóiratok mögött nem csak hogy nem álltak ilyen intézmények, hanem ellenkezőleg: éppen hírlapjaink és folyóirataink igyekeztek egy magyar tudós társaság létrehozását elősegíteni, annak tervét és megvalósítását erkölcsileg és anyagilag támogatni, és addig, míg ilyen intézmény megalakul, hiányát szerény lehetőségeikkel pótolni. Az első magyar nyelvű lapok mindkét törekvése: agitációja csakúgy mint az akadémiai szerep bizonyos mértékű vállalása méltán tarthat figyelmet érdeklődésre mind akadémiánk, mind pedig sajtónk története szempontjából.

A magyar nyelvű sajtó megszületése egybeesett Bessenyei Györgynek a felvilágosult abszolutizmus keretein túlnövő, a nemesi felvilágosodás nemzeti nyelvi-irodalmi művelődéspolitikáját megalapozó kezdeményezéseivel: az 1779-ben Bessenyei *Holmi* című munkájában meghirdetett tudós társaság eszméjének felvetésével, a Bessenyei György — Ányos Pál — Kreskay Imre és Horányi Elek által ugyanebben az évben Pesten létrehozott Hazafiúi Magyar Társaság megalapításával, illetve — ez utóbbi kudarca után — Bessenyei *Jámbor szándék* című akadémiai tervzetének 1781-ben történt megírásával. A magyar felvilágosodás vezéregyéniségének e terve, amely egyben a visszavonulása előtt írt utolsó magyar nyelvű munkája volt, egy tudós társaság megalapításáért szállt síkra, amely a magyar nyelvet alkalmassá teheti a tudományok közvetítésére. Alapelve az volt, hogy minden nemzet csak a maga nyelvén válhat műveltté és alkalmassá a tudományok befogadására. A legégetőbb teendőnek a nyelv korszerűsítését és egységesítését látta, ezek eszközéül pedig a létesítendő társaság által kiadásra kerülő szótárakat, nyelvtankönyveket és a magyar nyelvű fordításokat jelölte meg.

Bessenyei akadémiai terve ugyan csak egyike a 18. századi hazai tudományos társulási törekvéseknek, mégis kiemelkedő jelentősége volt: fontos részévé

vált a kibontakozó felvilágosult nemesi mozgalom programjának, jóllehet Bessenyei már 1782-ben visszavonult a tevékeny irodalmi életből. Abban, hogy akadémiai tervezete a nyolcvanas években hívekre talált és hatni tudott, nem kis része volt a magyar sajtónak.

Igaz, hogy az 1780-ban megindított *Magyar Hírmondó* első szerkesztője, Rát Mátyas még inkább Bessenyei korábbi, a *Magyarság* című munkájában 1778-ban meghirdetett koncepcióját tette magáévá: a megújuló magyar szellemi élet központját és irányítóját ő még a Nagyszombatból Budára költöztetett egyetemben vélte felismerni. De a későbbi szerkesztő, Révai Miklós már egyértelműen Bessenyei újabb tervéhez, az akadémiai programhoz csatlakozott, és az újságot főleg e cél szolgálatába állította. Míg Rát szerkesztése idején — jóllehet az első szerkesztő nyelvi, irodalmi és kulturális programja közel állt Bessenyeiéhez, a *Magyar Hírmondó* három esztendő alatt jóformán még nevét sem igen említette, addig Révai rövid, mindössze néhány hónapos újságírói működése során sokszor idézte Bessenyeit. Újságírói bemutatkozásában még csak név nélkül hivatkozott rá, illetve a *Jámbor szándék* című művére, ily módon:

„Vagyon egy jól vélekedő hazád fia, aki ugyan itt már tavál kívánta színre botsátani nyomós feltételeit egy Nyelvüvelő Társaságnak felállíttatása végett. Vajha tsak már olvashatnád is!”¹

A következő hetekben, hónapokban azonban már név szerint is emlegeti a Bécsből közben eltávozott író, akinek művelődés-politikai művein kívül vígjátékából is idézett lapjában ilyen formán:

„Mit nem érdemel a magyarságtól az a halhatatlan író, ki több fenfolyó nagyságos munkái között a Filozófus vígjátékot is szerzette, éppen úgy, milyen a magyarnak az ő tulajdona, az az igaz magyarul, mind nyelvére, mind külsejére, mind belsőjére nézve?”²

Majd felidézi lapja olvasói számára a vígjáték főszereplőjének, a tudatlan és tájékozatlan parlagi nemest megszemélyesítő Pontyinak az alakját. Révai Bessenyeit a penna-csatát előtte is buzgón kívánó hazafinak nevezi, és emlékeztet arra a megállapítására, hogy a „közönséges dolgot köz erővel kell fogni, mert különben hiájában erőszakoskodunk.”

Révai Miklós ezt a „közérő”-t igyekezett a *Magyar Hírmondó* nyilvánossága által létrehozni és megszervezni; ott akarta folytatni a tudós társaság ügyét, ahol Bessenyei abbahagyta. Ismeretes, hogy Bessenyei szerint a nyomdászkiadó Landerer volt akadémiai tervezete kiadásának legfőbb megghiúsítója, mert attól félt, hogy ha a *Jámbor szándék*-ban felvetett terv, a társaság saját nyomdája megvalósul, ennek káros következményei lehetnek üzleti forgalmára. Révai, bizonyára ennek ismeretében, hiszen a mű kézírata már birtokában volt, nagyszabású újságírói koncepciót dolgozott ki, melynek keretében a lapszerkesztést teljes egészében az akadémiai ügy szolgálatába állította. A *Magyar Hírmondó* nyilvánossága által szerette volna a közvéleményt, mindezekelőtt a főrendeket, áldozatkészségre serkenteni; lapja bevételét pedig maga is e célok — főként egy önálló nyomda létrehozására — kívánta fordítani. Révai maga így ír ezekről visszaemlékezésében:

¹ *Magyar Hírmondó* (MH) 1783. dec. 6.

² MH 1784. jan. 3.

„Én kaptam a jó alkalmatosságon, hogy itt öntsem ki bővebben a hazának, amivel már régtől megteltem, a haza javát óhajtva és anyai nyelvünk gyarapodására szaggatva. Én az újságírást, melynek még sokaknál igen alá valón vagyok le festetve az képe, magasabb és érdemesebb polera akartam felemelni, annyival is inkább, hogy a fősvény nyomtatások vissza élnek azzal az alkalmatossággal kárunkra, mellyel az igaz megvilágosodásnak és nyelvünk gyarapodásának eszközeit, a közönségnek kimondhatatlan nagy hasznára egész ország szerzte mennél könnyebben és mennél többekkel közöltethetnők, ha hazaszerető lélek ülne a kormányán.

Régtől össze szóltottam már több hazaszerető jámborokkal egy magyar nyelvvelő társaságnak felállításáról. Csak mindég ott akadunk fen, hogy jövedelmünk nem volt. Én látván, hogy a Hirmondó állapotja igen rossz fordulóban vagyok: holott egy részről a gyávább írás, más részről mégis a képtelen fizeteskérés . . . ezt akartam leginkább fentartani és a társaságnak fő jövedelméül tettem.”³

Révai úgy gondolta, hogy ha érdekesebbé és népszerűbbé teszi az újságot, több előfizetője lesz, és ezért olcsóbban is adhatja. A szerkesztés munkáját harmadmagával szándékozott végezni, és az egész országra kiterjedő levelező-hálózatot kívánt létrehozni. Munkatársait díjazni óhajtotta, úgy gondolván, hogy az általa megreformált újságkiadás bőséges jövedelmet eredményez majd.

A társaság második jövedelemforrásának a nyomdát szánta. Az lebegett szeme előtt, hogy — miként írta — „a nyomtatások oly hamar, roppant házakat állíthatnak” jövedelmükből.⁴ Kizárólag magyar nyelvű könyvek kiadását tervezte, mégpedig olcsó áron; a szerzőket pedig — a kor viszonyai között még szokatlan módon — tiszteletdíjban akarta részesíteni.

Révai harmadik jövedelemforrásul a főrendek anyagi támogatására számított. Az így összegyűlt összeget pályázatok kiírására és a győztesek jutalmazására szerezte volna fordítani.

Tervei azonban nem valósulhattak meg, mert a piarista tanár egyházi felletesei nem nézték jó szemmel újságszerkesztői tevékenységét sem, és akadémiai törekvéseit is igyekeztek elgáncsolni. Eleve sikertelenségre volt ítélve 1784-ben, a német hivatalos nyelv elrendelésének évében az az elkeseredett kísérlete is, hogy Bécsben igyekezzen II. József támogatását megnyerni — egy magyar nyelvvelő társaság ügyének. Révai mégsem az uralkodót hibáztatta elsősorban, hanem azokat a magyar urakat, akik — mint írja — „őseinktől elfajultak”, „alacsony hízelkedőkké és besúgókká” váltak, akik a magyar tudós társaság ügyének elgáncsolásával is érdemeket akartak szerezni. Különösen a Helytartótanácsot és annak fejét, Niezky grófot okolta az akadémiai szervezkedés elfojtása miatt.⁵

Révai miután kénytelen volt a *Magyar Hirmondó* szerkesztésétől megválni, jóbarátai tanácsára rövid időre Győrbe vonult vissza, hogy ne legyen annyira szem előtt. Terveit azonban itt is tovább szötte, és ezek sorában megint központi helyet kapott az akadémiai programnak egy újságvállalkozás keretében történő megvalósítása. Azt tervezte, hogy 1786-ban Rát Mátyással és Szerencsi Nagy Istvánnal titokban ismét felállít egy lapkiadó társaságot — mint írta — „társaság-név nélkül is, hogy megint lármát ne tegyen.” *Közhaszonra való Levelezés* címmel hetilap alapítását tűzte ki célul, melyet olcsón kívánt közreadni. Ismét munkatársakat készült toborozni, akik között a hetilap elő-

³ Révai Miklós levele Benkő Józsefhez. 1785. júl. 11. Közli: SZABÓ Károly. Erdélyi Prot. Közl. 1873. 60—62, 69—70.

⁴ Révai id. levele.

⁵ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp. 1970. 214.

fizetéseiből befolyó tiszta nyereség egyharmadát szeretne volna szétosztani.⁶

Bár Révai e terve is csak ábránd maradt, ezekben az években mégis egyre inkább terjedt az országban a tudós társaság szükségességének felismerése. A *Magyar Hírmondó* ekkori, jozefinista beállítottságú szerkesztői alatt ugyan háttérbe szorult e téma az újságban, mégis jelentek meg ekkor is óvatos és rejtett utalások arról, hogy jó lenne, ha számos külföldi példa nyomán, hazánkban is alakulna akadémia. A svéd tudományos akadémia megalapítását például így adta hírül a pozsonyi magyar újság:

„Kötelessége leszen a társaságnak a nemzeti nyelvnek, minden más idegen nyelvből bécsuszott szóktól való kitisztogatása, a nyelv reguláinak meghatározása, az ékesen szólásnak és versírásnak jó regulákra való vevése, sat. Vajha az Egek arra bírnák a mi javunkat annyira munkálkodó felséges Uralkodónknak szívét, hogy a mi édes magyar nyelvünkkel ugyanazont cselekedni kegyelmesen méltóztatna!!!”⁷

Valójában persze tisztában voltak vele, hogy az uralkodótól ilyen kezdeményezést és támogatást nem várhatnak. Bessenyei írta 1781-ben, a *Jámbor szándék* megszületésének évében kiadott német nyelvű folyóiratában, hogy II. József hatalma sokkal inkább nyugszik a kaszárnyákon mint az irodalom és a tudomány támogatásán.⁸ Ezért is talált az akadémiai program egyre inkább utat az ellenzéki, nemesi mozgalomhoz. Ebben csakúgy nagy szerepe volt Révai fáradságtalan kezdeményezéseinek, mint abban, hogy az évtized végén meginduló újabb magyar újságok és folyóiratok szintén magukévá tették a tudós társaság ügyét. Így az 1788-ban indult *Magyar Museum*ban, az első magyar nyelvű folyóiratban, Batsányi bevezető tanulmánya nyomatékosan kiemelte a nemzeti művelődés szempontjából a tudománypártoló uralkodók és főurak mellett, az akadémia és a tudós társaságok fontosságát. A nyelv-művelést és a kritikát — Bessenyei nyomán — ő is egy létesítendő magyar tudós társaság feladatául jelölte meg. Azt is hangsúlyozta, hogy folyóiratukkal ők is pótolni kívánják némileg a hiányzó társaságot.⁹

Amikor a *Magyar Hírmondó* 1788 szeptember 24-i számában hírt adott a *Magyar Museum* és a mögötte álló Kassai Magyar Társaság létrejöttéről, egyenesen a francia akadémia példájára hivatkozott:

„Kassán egy kis társaság állott fel, melynek célja a nyelvnek gyarapítása. — A híres párizsi társaság is csak ilyen volt a maga kezdetében, míg ama nagylelkű Kárdinál Richelieu, aki csak ez egyért halhatatlanságot érdemel, olyan lábra nem állította azt, hogy álljon 40 személyekből, kik közül ki-ki 1200 Livra fizetés mellett munkálkodjon a nyelvnek pallérozásában. Bár csak itt is a Richelieu nagy lelkével bíró, s hazájokat szerető főrendekből olyanok volnának, kik így munkálkodnának született nyelveknek boldogításában. Mert csak addig lesz a magyar magyar, míg ez a nyelv virágzik.”¹⁰

A kassai *Magyar Museum* mellett az 1789-ben indult komáromi *Mindenes Gyűjtemény* is magáévá tette a tudós társaság ügyét. A szerkesztő, Péczeli József, folyóirata által — akárcsak Révai néhány évvel azelőtt — anyagilag is támogatni akarta az akadémia megvalósítását. A lap indulásakor bejelentette, hogy ha olvasói száma eléri a 900—1000 főt, évi ezer tallért ajánl fel a

⁶ I. m. 173.

⁷ MH 1786. 38. sz. 328.

⁸ KÓKAY György: *Bessenyei György ismeretlen folyóirata. (Der Mann ohne Vorurtheil, 1781.)* ItK 1967. 25—34.

⁹ BATSÁNYI János: *Bévezetés. Magyar Museum 1788. I.*

¹⁰ MH 1788. szept. 24.

társaság céljaira. Erre azonban a társadalom közönye miatt nem kerülhetett sor, mert a *Mindenes Gyűjteményre* mindössze 137 előfizető jelentkezett; a befolyt összeg még a lap fenntartására sem volt elég.¹¹

Eredményesebben tudta támogatni az akadémiai programot az a bécsi magyar újság, amely 1789 derekán indult *Hadi és Más Nevezetes Történetek* címmel. (Címét később *Magyar Hirmondóra* változtatta.) A Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében megjelent lap a Bessenyei-Révai féle akadémiai tervek hatékony támogatója lett.¹² Viszonylagos népszerűsége — a kor hazai viszonyai között nagy sikernek számított, hogy előfizetőinek száma 1200 — 1300 körül volt — lehetővé tette a sajtó részéről addig csak tervezett anyagi támogatást is. Az újság mögött főként három felvilágosult főnemesnek: Széchényi Ferencnek, Festetics Györgynek és Teleki Sámuelnek volt jelentősebb, patronáló szerepe. Ők maguk, óvatosságból, igyekeztek háttérben maradni, és főként csak titkáraik révén álltak kapcsolatban a bécsi lapvállalkozással. (Széchényi titkára, Hajnóczy József például egy ideig a francia forradalom híreit írta az újságba.)

Az újság köré tömörült kis társaság pártfogóik támogatásából és a lap jövedelméből származó vagyonukból pályázatokat tűztek ki. Első pályázatukon, egy magyar nyelven irandó lélektani mű megírásáért tűztek ki jutalmat, s ezt Bárány Péternek, Széchényi Ferenc titkáranak ítélték oda. A győztesnek járó 30 aranyat ünnepélyes keretek között nyújtották át: a kis ünnepség, amelynek lefolyásáról az újság olvasói is értesülhettek, akadémiai ülésre emlékeztető formák között folyt le. Az ülést Görög nyitotta meg, és ő hirdette ki a pályázat eredményét, majd Báróczi Sándor mondott beszédet és adta át a jutalmat, amiért végül Bárány Péter mondott köszönetet. További pályázatokat is hirdettek, egy magyar grammatikára és az anyanyelv jelentőségét megvilágító témára. Nem hiányzott az igyekezetük a Bessenyei-programban szereplő szótár elkészíttetésére sem: az ennek ügyében tartott megbeszélésen többen között Batsányi is jelen volt. Támogatták a magyar nyelvű könyvkiadást is: számos mű megjelentetését ők tették lehetővé. Nem csoda, ha Révai sajtó, latin nyelvű akadémia-tervezetében a létesítendő akadémia tagjai közé jelölte Görög Demetert és Kerekes Sámuel is; Görög érdemei között azt is megemlítette, hogy cselekvően támogatta a nyelvújító társaság eszméjét.

A nemesi mozgalom győzelme rövid időre kedvező alkalmat látszott teremteni ahhoz, hogy a felvilágosult nemesek és értelmiségiek Bessenyei és Révai programjának megvalósítását a siker reményében tűzzék napirendre. E kedvező időszak azonban nem sokáig tartott: a francia forradalomtól megrémült és kiváltságait féltő nemesség egyre kevesebb fogékonyságot mutatott a nemzeti művelődés ügye iránt.

A Magyar Kurir egyik közleménye 1781 március 4-én már erre a kedvezőtlenre váló légkörre utal, amelyben a nyelvújító társaság eszméjét sokan fölöslegesnek és kártékonyak ítélték.

„Felserkentek némely jó hazafiak — olvassuk a cikkben — hogy más kipallérozott nyelvek, virágzó nemzetek példáját követvén, nemzeti nyelvünk pallérozása s a tudományok gyarapítása végett egy tudós társaságot állítsanak fel. Ama nagy literátor mélt. Széchényi gróf, főtisztelendő Révai ur Győrben, Kazinczy és Horváth Adám urak meggyújtott lámpásokat vettek a végett kezekbe, hogy másoknak utat mutassanak; de a

¹¹ KÓKAY: I. m. 458.

¹² KÓKAY: I. m. 350.

közönségnek egy tisztos része azt kiabállya, hogy erre a társaságra semmi szükség sints, mivel az tsak szabad kőmivesek bandája fogna lenni . . .”

A *Magyar Kurir* e közleménye érzékeltette, hogy konzervatív részről mennyire gáncsolták az akadémiai mozgalmat. Az országgyűlés elé került ügyet a Tanulmányi Bizottsághoz tették át, ahol azután hosszú időre el is akadt. A konzervatív nemesség és az udvar újabb egymásra találása, a magyar jakobinus mozgalom véres elfojtása és a felvilágosodás időleges hazai csatavesztése az akadémiai terveket is eltűntette az egyébként is elsorvasztott sajtó lapjairól. De hogy Bessenyeiék programja egy emberöltővel később, a reformkor kezdetén mégis megvalósulhatott, abban volt szerepe a tudós társaság szükségességét a közvéleménnyel megismertető fiatal magyar sajtónak is.

GYÖRGY KÓKAY

Les premiers journaux hongrois et les efforts académiques

A la session commémorative de l'Académie, il convient de mentionner le rôle des premiers journaux hongrois aussi que la jeune presse hongroise a joué dans les efforts de fonder une académie, à la fin du XVIIIe siècle. Les premiers journaux et revues hongrois ont pris leur part à l'effort important des écrivains de l'époque des Lumières de créer l'Académie Hongroise des Sciences en vue de cultiver la langue et la littérature nationales. C'est György Bessenyei, un des écrivains éminents des Lumières hongroises qui est entré en lice le plus décidément en faveur d'une société projetée d'après le modèle de l'Académie Française, dans son ouvrage intitulée (*Jámbor szándék*) (Un dessein honnête), en 1781. Cet ouvrage n'a paru qu'une dizaine d'années plus tard, mais, entretemps, le premier journal hongrois (*Magyar Hírmondó*) a popularisé ses idées dans l'opinion publique, surtout durant la période de rédaction de Miklós Révai. Révai projetait entre autres d'employer la revenue de son journal pour la fondation d'une presse autonome et pour les autres buts de la société scientifique. Ses idées, certes, ne pouvaient pas se réaliser, mais, par la publicité de son journal, il a atteint pourtant qu'à la fin de la décennie, le programme académique est devenu bien connu dans un cercle relativement large. Les journaux et les revues qui débutait à cette date — avant tout la première revue de langue hongroise, *Magyar Museum* (Musée Hongrois) fondée en 1788, et *Mindenes Gyűjtemény* (Recueil Général) paraissant depuis 1789 — se sont proposé comme une tâche importante de soutenir l'affaire de la société scientifique hongroise. Un autre journal de langue hongroise, fondé à Vienne en 1789, a été particulièrement important et a fait beaucoup en faveur de l'affaire. C'est le journal intitulé *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (Histoires Célèbres de la Guerre et Autres), organe du mouvement de la noblesse, qui a soutenu de sa revenue la publication des livres, des dictionnaires et des grammaires de langue hongroise et qui a annoncé des concours pour des travaux scientifiques. Bienque l'étouffement du mouvement jacobin hongrois, en 1795, ait entravé pour longtemps le progrès de l'affaire de l'académie, les premiers journaux hongrois ont pourtant contribué considérablement, au début de l'ère des réformes, à la création de l'Académie Hongroise des Sciences.

Tótfalusi grúz betűinek nyomában

1980. június 15-én a *Népszabadságban* Dán Róbert hírt adott arról, hogy Amszterdamban megtalálta Tótfalusi Kis Miklós grúz betűinek mintalapját, majd a *Magyar Könyvszemle* 1980. évi 4. számában is publikálta erre vonatkozó megállapításait. Rövidesen a grúz sajtó is reagált: a *Komuniszt* 1980. szeptember 7-i számában Tardy Lajos és Guram Saradze terjedelmes cikkben foglalkozott az eseménnyel és összefoglalást adott annak előzményeiről.¹

Mivel a hazai és külföldi szakirodalomban több mint nyolcvan év óta ismételtelen felbukkan ez a problematikus és ma sem teljesen megoldható kérdés, időszerűnek látszik, hogy most, amikor Dán Róbert felfedezésének birtokában, ha nem is mindent, de sokkal többet tudunk, az amszterdami mintalapot forrásként hasznosítva, rendezzük eddigi ismereteinket és helyreigazítsuk az érvényüket veszített régebbi megállapításokat. Ilyen szándékkal íródtak itt következő fejtegetéseim, amelyek Istvánovits Mártonnak, a grúz nyelv és kultúra kiváló ismerőjének áldozatkész hozzájárulásával jöhettek létre. Pótolhatatlan segítségének szerény jelül kívántam azt e szokásostól eltérő helyen köszönettel nyújtani.

A grúz betűk metszésének forrásai és irodalma

Tótfalusi Kis Miklós grúz betűinek legrégebbi forrása maga a *Mentség*, ahol széles körű betűmetszői tevékenységéről számot adva, többek között ezeket mondja:

„... én nemcsak a szomszéd országoknak, ... hanem (hiremet hallván), a messze való országok is requiráltak engemet szolgálatom iránt. Hol vagyon Amszterdámhoz képest *Armenia*? Azoknak sokat szolgáltam! Hol vagyon *Georgia ad radices caucasi*? Azoknak soha nem lévén nyomtatások, hanem (mint a törökök) csak manuscriptummal élván, reávétté magát a királyok, és maga leirván az alphabetumot és valami kontextust, úgy küldötte nékem Amsterdámba. Én pedig nem approbálván azt a formát, más, módosabb betűket csináltam nekik, melyen igen örültenek! ...”²

Valamennyi régi hazai megemlékezés a *Mentségnek* e sorait ismétli, amikor a grúz betűk metszéséről szól. Ez volt a forrása Pápai Páriz Ferenc, Kis Miklós hú barátja temetési emlékvérse, az *Életnek könyvének*. Innen vette kommentár-

¹ DÁN RÓBERT: *Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi* MKsz 1980. pp. 396–398. L. TARDY–G. SARADZE: *Kartuli sztambisz szatavebtan* (A grúz nyomtatás forrásainál). In: *Komuniszt*, Tbiliszi, 1980. szeptember 7.

² M. TÓTFALUSI K. Miklósnak *Mentsége*, kiad. Tolnai Gábor, Gyoma, 1940. Kner. pp. 68–69. Az idézet Bán Imre átírása szerint.

ját Bod Péter, amikor az elveszett emlékverset 1767-ben kiadta és jegyzetekkel látta el az *Erdélyi Féniksben*.³ Nem mondott újat Kis Miklós nyomdászleánye, Telegdi Pap Sámuel sem, amikor emlékező verset írt a Kis Miklós temetésekor kiadott halotti kártára.⁴

Tudomásom szerint Dézsi Lajos az első, aki a grúz betűk metszéséről bővebb és idehaza még nem ismert adatokat tett közzé, 1899-ben.⁵ Dézsi L. Brosset nyomán részleteket közöl Grúzia XVII. századi történetéből, a grúz nyomtatás előzményeiből, valamint a grúz nyomdabetű metszését kezdeményező Arcsil király (1647—1712) életéből.⁶ Dézsi megtalálta Nicolaes Witsen egykorú amszterdami kiadású művében Arcsil királynak Witsenhez írott levelét, amelyben megköszöni a grúz betűk kimetszetése érdekében kifejtett fáradozását. Dézsi újra közreadja a 1686. december 17-én kelt és Witsen könyvében 1705-ben leközölt levél reprodukcióját.⁷ Hivatkozik még Brossetre, aki szerinte a királynak Witsenhez írott első felkérő levelét is közölte.⁸ Dézsi a Witsen által felkért betűmetszőnek Kis Miklóst tartja, erre vonatkozó bizonyítékokat azonban nem közöl.

Bár Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői működéséről a XIX. század hetvenes éveitől, főleg a nyomdász szakfolyóiratoknak köszönhetően, újra és újra említést tesznek, sem Dézsi előtt, de utána, egészen az 1930-as évekig sem tudnak semmi újat mondani a grúz betűk metszésének ügyéről.

1935-ben jelenik meg Carl Björkbom cikke Stockholmban „Henrik III Keyzers georgiska Stilprov” (A harmadik Henrik Keyser georgiai betűmintája) címmel.⁹

Björkbom kutatása és publikációja jelentős új adatokkal gazdagította a grúz nyomdabetű létrehozására, valamint Kis Miklós szerepére vonatkozó ismereteinket, noha napjainkban kétségessé vált, hogy az általa megtalált stockholmi grúz betűminta Kis Miklós betűiről készült volna. Számos megállapítása azonban továbbra is nélkülözhetetlen Kis Miklós idevonatkozó betűmetszői ténykedésének tisztázásához. Ezért összefoglalom itt Björkbom legfontosabb eredményeit:

³ F. Tsernátoni Bod Péter: *Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós, avagy Profes. Pápai P. Ferencnek a könyvnyomtatás mesterségének találásáról és folytatásáról a Tótfalusi Kis Miklós emlékezetére írott versei* ... [Enyed], 1767. Bod 30. sz. jegyzete.

⁴ Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája, Kolozsvár, 1702. Új kiad. Tolnai Gábor—Haiman György, Budapest, 1978. pp. 100—101.

⁵ Dézsi Lajos: *Misztótfalusi Kis Miklós, 1650—1702*. Budapest, 1899., pp. 85—90., és melléklet p. 88. után.

⁶ L. Brosset: *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle*. Traduite du Géorgien. I—VI. Szentpétervár, 1850—1857.

⁷ Nicolaes WITSEN: *Noort ooster gedeelte van Asia en Europa*. Tweede Deel: Noord en Oost Tartarye. (Georgia, Mengrelia stb.) Amsterdam, 1705. (A mű első kiadása u. ott 1692-ben jelent meg.) Dézsi WITSEN-t amszterdami polgármesterként említi, aki valójában a tárgyalt időszakban 1682-ben, 1685-ben és 1688-ban volt kormányzó polgármester. A könyv címlírását és az adatokat Bóné Gyula úr szívéssége folytán közölhetem. — Dézsi szerint Arcsil levele örményül íródott, valójában, bár igen szokatlan kalligráfiájú, de grúz nyelvű *mhedruli* írás.

⁸ Dézsi szerint Brosset i. m. VI. kötet, p. 352, I. jegyzet.

⁹ Henrik Keyser, a „harmadik”, svéd nyomdászcsalád hasonló nevű tagjainak leszármazottja. Björkbom cikke: *Nordisk tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, Stockholm 1935. pp. 93—102, majd hasonló tartalommal: Carl Björkbom: *Ett georgisk stilprov* trickt i Stockholm 1705. (Stockholmban 1705-ben nyomtatott georgiai betűminta). *Nordisk Boktryckarekonst*, Oslo, 1935. pp. 387—393. A grúz mintalap reprodukciója: p. 388.

1. Megtalálta és közzétette a svéd *Kunliga Biblioteket* (Királyi Könyvtár) betűmintagyűjteményében őrzött grúz betűmintalapot. A rajta levő kéziratos feljegyzésről megállapította, hogy az Elias Palmiskiöldnek, a *Riksarkivet* (Birodalmi levéltár) munkatársának kezétől származik, továbbá, hogy a feljegyzés a mintalap nyomatójára, „a fiatalabb Henric Keyser”-re, vagyis Henrik III. Keyser nyomdászra, valamint a nyomtatás évére, 1705-re utal.

2. Felfedezte a Kis Miklós grúz betűinek metszéséről szóló első svédországi híradást. Ez Johan Gabriel Sparwenfeld svéd diplomata francia nyelvű feljegyzésében található, amely Arcsil királyra vonatkozik, s melyben Kist is névszerint említi: „... grúz nyomdát állíttattam fel Amszterdamban Kiss[!]nél...” A feljegyzés — szövegéből kitűnően — 1700-ban kelt.¹⁰ Szövegét Björkbom cikke előtt három évvel publikálták, de Kis nevére akkor még senki sem figyelt fel.¹¹

3. Björkbom közölte elsőnek Kis Miklós két latinnyelvű levelét, amelyeket a grúz betűk metszése ügyében Amszterdamból 1686. november 12-én és 1687. január 17-én J. G. Sparwenfeldhez intézett.¹² E levelek bizonyítékul, illetve forrásul szolgáltak a grúz betűk készítése néhány körülményének feltárására. Nézzük a fontosabbakat ezek közül.

a) A betűket Sparwenfeld útján rendelték meg Kis Miklósnál és azok készítése az 1686—87. évekre tehető.

b) Noha a levelek a grúz betűket nem nevezik nevükön, a második levélben lerajzolt három betű kétségtelenné teszi, hogy a levelek grúz betűkről szólnak.

A három grúz betű **ЦЦЦ** a hucuri (egyházi, papi) írás ж, қ és т betűje, amelyek a magyar nyelv c-h, hh és t hangjaihoz állanak közel.¹³

Úgy látszik, Björkbom figyelmét ez a körülmény elkerülte s így csak közvetett érvekkel valószínűsíti a levél grúz vonatkozását.¹⁴ A leveleket eddig — tu-

¹⁰ Sparwenfeld bejegyzése HERBELOT: *Bibliothèque orientale*, Paris, 1697. c. könyvnek a Tidő kastélyban őrzött példányában található. Szövegét BJÖRKBOM nyomán közlöm: „De mon temps la famille des Bagrationi regnoit en Jmeretti, partie de Gurgestan, et le Tsar Artschil, qui en fut chassi, et porsvit et par les Turcs et par les Persans a este de ma connoissance a Moskow, il me donna le Calat, en partant dela et ie luy en fait faire une imprimerie grusinienne a Amsterdam chez Kiss, il fut por se retablir dans ses etas mais ne reussit pas ainsy il est revenu a Moskow ou il vit acetie heure sous le regne de Tsar Peter Alexejewitsch 1700.” (Az én időmben a Bagration család uralkodott Imerettiben, Gurgesztán egyik részében. Arcsil cár, akit elűztek és üldöztek a törökök és a perzsák, ismeretséget kötött velem Moszkvában, ahol nekem adta a chalatot. Ennek árából grúz nyomdát állíttattam fel Amszterdamban Kísnél. Vissza akarta szerezni a hatalmát, de minthogy ez nem sikerült, visszatért Moszkvába, ahol jelenleg él, Péter Alekszejevics cár uralkodása alatt, 1700-ban.) Chalát: (nyilván nagyértékű) keleti köntöz, kaftán. A fordításért köszönettel tartozom Szabits Imrénének.

¹¹ A Sparwenfeld-féle bejegyzést elsőnek C. V. JACOBOWSKY közölte *J. G. Sparwenfeld*, Stockholm 1932. c. művében, p. 69.

¹² Tótfalusi Kis Miklós Amszterdamból J. G. Sparwenfeldnek [címezés helye neve ismeretlen!], 1686. november 12, majd 1687. január 17. Stifts- och Landsbiblioteket, Linköping, Svédország. Codex Lincopensis, Br. 33.

¹³ A grúz betűk átírása: Ю. Н. Марр и И. В. Мегрелидзе: Пособин для авторов и наборщиков восточных шрифтов. (Ju. N. Marr és I. V. Megrelidze: *Segédkönyv a keleti írások szerzői és szedői számára*. Moszkva, 1964.)

¹⁴ „... Visserligen angives aldrig uttryckligen, att stilarna äro georgiska, men däremot att detta är det första försöket att framställa dylika stilar, vilket ju gäller de georgiska...” (Noha nines kifejezetten megadva, hogy a szóbanforgó betűtípusok georgiaiak, mégis megmondja, hogy ez az első kísérlet ilyen típusú betűk készítésére, ami jószerint a georgiai betűkre vonatkozik.) BJÖRKBOM i. m. p. 99.

domásom szerint — négy ízben adták közre latinul vagy fordításban magyar szerzők, de a grúz betűkre vonatkozó részt mindegyik esetben hibásan, hiányosan közölték vagy teljesen elhagyták, ezért, sajnálatos módon, következtések levonására is alkalmatlanná tették.

c) Kis Miklós betűmintákat készített és küldött Sparwenfeldnek.

d) Következtetni lehet, hogy hányféle és milyen betűkre terjedhetett ki Kis Miklós megbízása.

e) Kisnek nehézségei támadtak a betűk mintájául szolgáló grúz kéziratok „felületessége” és a megrendelőtől várt eligazítás hiánya miatt, hiszen írott betűket kellett nyomtatott formára alkalmaznia.

4. Björkbom más fontos levéltári adatokat is közölt, amelyek a grúz betű történetével összefüggésben voltak, vagy lehettek. Ezek Arcsil király fiának, Alekszandre hercegnek 1700—1710. évi svédországi tartózkodásához kapcsolódnak. Alekszandre 1700-ban svéd hadifoságba esett és 1710-ben hazautazása közben halt meg.

Björkbom idézi a (királyi) kancellária kollégiumának 1703. október 29-i jegyzőkönyvéből, hogy „a fogoly melitai [grúz] herceg” egy betűmintákat és a betűminták másolatát vagy lenyomatát tartalmazó csomag Moszkvába való küldésére kért engedélyt. A kérés elintézésének nem találta nyomát.

1703. december 8-án a „melitai” azaz grúz herceg apjához írott levelében¹⁵ panaszolja, hogy „... a mi nyelvünkről való betűk régen készen vannak,” azonban elküldésük nehézségekbe ütközik.

A *Riksbiblioteket* anyagából Sparwenfeldnek tulajdonít egy kelet nélküli feljegyzést, melyben ugyancsak arról van szó, hogy a grúz herceg atyjaurának, Arcsil „cárnak” bizonyos küldeményt („2 kartorna”) szeretne elküldeni.¹⁶

Mindezekből arra a következtetésre jut, hogy a stockholmi grúz mintalap már 1703-ban készen lehetett, ez esetben Elias Palmiskiöld 1705. évi keletkezése téves. Lehetségesnek tartja azonban azt is, hogy 1703-ban és 1705-ben is készült grúz betűminta.

5. Krisztine Sarasidze grúz kutatóval konzultálva, ma is helytállóan megállapítja, hogy a Moszkvában 1705-ben kiadott *Davitni* (Zsoltároskönyv) betűi nem azonosak a stockholmi mintalap betűivel.

Ezért bizonytalanok tartja, hogy a stockholmi grúz betűk valaha is eljuttattak-e Arcsil kezébe. Felveti viszont, hogy vajon milyen szerepe lehetett a távollevő Alekszandre hercegnek a moszkvai zsoltároskönyv kiadásában, amelyen az olvasható, hogy „Ezt a könyvet nyomtattam én Arcsil cár és fiam, Alekszandre.”

Végül is Björkbom valószínűsíti, hogy a svédországi forrásokban említett grúz betűket Kis Miklós metszette, a legújabb fejlemények fényében azonban figyelemreméltó alaposágról tanúskodik fenntartása is:

„Det torde icke förefinnas några tvivel, att de stilar, som nämnas i Kis' brev, icke äro just desamma, som äro avtryckta i det Keyserska stilprovet.” (Aligha lehet kétséges, hogy a Kis-féle levélben vagy levelekben említett betűminták nem pontosan ugyanazok, amelyek a Keyser-féle mintalapon nyomtatásban láthatók.)

¹⁵ BJÖRKBOM i. m. pp. 100—101., forrását nem említi.

¹⁶ Nehéz megállapítani, hogy a küldemény tartalmára utaló „2 kartorna” mit jelentett. „Karta” svédül: okmány, kiváltságlevél, jegyzék postai küldeményekről, térkép, karton. A feljegyzés lelőhelye: Riksbiblioteket. Handlingar rörande Nordiska kriget. Ryska fangar i Sverige. I. (Tanulmányok az Északi háborúból. Orosz foglyok Svédországban. I.) BJÖRKBOM i. m. p. 100.

Krisztine Sarasidze, akit Björkbom 1935-ben megkeresett tanácskozás végett, azidőben a Rusztveli Intézet munkatársa volt Tbilisizben, 1937-ben maga is közreadott egy „Grúz betű Amszterdamban” című cikket *A Grúz Szocialista Szovjet Köztársaság Karl Marx Könyvtárának Közleményei* c. kiadvány III. kötetében (pp. 19—38, és 3 mell. pp. 228—230.). E cikk ismét néhány megállapítást tesz a probléma tisztázásához.

Elemzi a stockholmi betűmintán látható grúz betű hibáit és arra a következtetésre jut, hogy ez a betű fogyatékoságai miatt sem kerülhetett felhasználásra a grúz nyomtatásban. Az 1705-ös kiadás, moszkvai *Davitni* kétséget kizáróan más betűvel készült.

Ismerteti Arcsil erőfeszítéseit aziránt, hogy az amszterdami grúz betűket a Svédországban tartózkodó fia, Alekszandre herceg segítségével megszerezze. Ugyanakkor, miután a betűk elhozatalára kevés volt a remény, lépéseket tett egy másik betűkészlet létrehozására is. Úgy látszik, hogy ez a betűkészlet már 1703-ban rendelkezésre állott. Arcsil ugyanis 1703. július 3-án kelt levelében szól a „korábbi” (nyilván 1686—87. évi amszterdami) munkálatokról és megjegyzi, hogy a dolog „most” jól áll:

”И тогла начатое дело, недостатком литер и людей л дели приличных, остановилось. А ныне . . . литеры нашего диалекта построились изрядно и художники к делу обретаются искусные”. Vagyis: „és a munka akkor, betűk és a munkához értő emberek hiányában megállott. Most pedig . . . a mi nyelvjárásunk betűi megfelelőképpen felépültek és művészek a munkához kitűnők akadnak”.¹⁷

Idézi Ioane „batonisvili” (királyi herceg) utalását, amely szerint a király a betűket „Szaphrangethi”-ben (Franciaországban vagy Nyugat-Európában) készíttette és saját költségén hozatta el Moszkvába.¹⁸

Sarasidze grúz fordításban közli Kis Miklósnak Sparwenfeldhez intézett két levelét. A második levél eredetijében közölt három grúz betű helyett azonban csak egyet tettek át a grúz szövegbe.

A magyar kutatás hosszú ideig nem vett tudomást Björkbom felfedezéséről. Kner Imre volt az egyetlen, aki Björkbom cikkének a norvég nyomdászok szaklapjában megjelent változatát látta és arra még 1935-ben fel is hívta Fitz József figyelmét.¹⁹ Később Szentkúty Pálnak is említést tett a dologról.²⁰ Fitz 1940-ben *A nyomdászat dicsérete* című könyvecskében néhány soros, pontatlan említést tesz az ügyről,²¹ majd 1959-ben tér rá röviden vissza, nyomdászattörténeti könyvében.²²

¹⁷ Arcsil király levele Golovinhoz: SARASIDZE, 1937. I. m. p. 31 és uo. 2. jegyzet. A levél forrása: Моск. центр. архив феодально-крепостн. эпохи „Грузин. дела“. Картон 27, №2. Ugyanott SARASIDZE a 3. jegyzetben további forrásokra utal, amelyeknek bemutatását egy később tanulmányában ígéri.

¹⁸ Ioane batonisvili: *Kalmasoba* c. művében. *Szaphrangethi*: a *phrang* azaz francia szóból a régi grúz nyelvben Franciaország neve, de ugyanezt a szót használták „Nyugat-Európa országai” értelemben is. E kettős értelemről származik egyes szerzők vélekedése, köztük BJÖRKBOM feltevése arról, hogy az 1705-ös moszkvai *Davitni* betűi francia eredetűek.

¹⁹ Kner Imre levele Fitz Józsefnek 1935. október 30. Fitz József válasza 1935. november 12. Békés megyei Levéltár, Gyula. A Kner nyomda iratai, C 9.

²⁰ Kner Imre levele Szentkúty Pálnak, 1942. október 22. A szerző birtokában.

²¹ A könyvecskét a Nyomdai Művészet Barátai magánkiadásban adták ki. Csak 1969. évi második kiadását találtam meg, *Gutenberg követői* címmel. A 201—202. lapon: „. . . Georgia királya önála szerezte be az első georgiai nyomda betűit . . . Egy svéd szakfolyóirat csak nemrég közölte Kis 2 levelét, melyben svéd betűmetszők kapták meg tőle a kért utasítást[!] . . .”

²² FITZ JÓZSEF: *A magyar könyv története 1711-ig*. Budapest, 1959. pp. 160—161.

A hazai irodalom csak 1958-ban vesz tudomást a grúz betűk ügyéről. Ország László a *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról* című cikkében kitér a grúz betűk historiájára és egy értékes új adalékot közöl: egy második svédországi grúz betűmintalapot.²³ Az Uppsalai Egyetemi Könyvtárból származó mintalap a november 21-re rendelt *Oratio de Presentatione beatæ Mariæ Virginis* szövegét tartalmazza.²⁴ Ország szerint a lenyomat, amelyet képen is bemutat, 1702-ből való. E betűminták származásának további bizonyítékát, sem a levonat méretét nem sikerült tisztáznom, miután a nyomtatvány, azután, hogy Ország filmet kapott róla, Uppsalában elveszett s a Könyvtár hosszas levelezésünk után sem tudta előadni. Szerencsére a reprodukció alkalmas volt arra, hogy az uppsalai minta betűinek a stockholmi grúz betűkkel való azonosságát kétségtelenül megállapíthassam.

Ország, itthon elsőnek, közlésezi Kis Miklós két Linköpingben őrzött latin nyelvű levelének olvasatát. Sajnos, a második levélben szereplő, perdöntő fontosságú három grúz betűből kettő itt is kimaradt. Igaz, hogy a szövegben Ország hivatkozik a bizonyító erejű három betűre, de téved abban, hogy három „azonos” betű szerepel a levélben (ezt a tévedését későbbi szerző is átvette).

A levelek első magyar fordítását Székely Artur közölte a *Magyar Grafikában*.²⁵ Érdekes módon Georgij Joszipovics Hucisvilitől, Tbiliszből kapta meg a két levél szövegét, nyilván oroszul, s abból fordította. Sajnálatos, hogy fordításából az a bizonyos három grúz betű, a hozzá tartozó mondattal együtt kimaradt. Elsőnek közli azonban Magyarországon a stockholmi mintalap reprodukcióját.

Székely később megszerezte a két linköpingi levél fotokópiáját és hasonmásukat közreadta *A Magyar Grafika és a Papíripar Évkönyvében* 1969-ben (pp. 69—79).

Hadd emlékezzünk meg itt az időközben elhunyt Székely Arturról (1896—1979), a nyomdai munkásság művelődésének fáradhatatlan, önzetlen harcosáról, aki hosszú élete pályáján számtalan cikkel, publikációval küzdött a nyomtatványok korrekt helyesírásáért és kollégái minden irányú műveltségének gyarapításáért. Nem sokkal halála előtt lefordította s közzététel végett a *Magyar Grafikához* juttatta Björkbom cikkét, amely „sajnos, még nem látott napvilágot magyar nyelven”. A Székely bevezetésével ellátott fordítás hozzá került, mint lektorhoz, s bár a cikk kiadását az újabb események után nem tartom időszerűnek, Björkbom legfontosabb és továbbra is érvényes megállapításait e soraim keretében összefoglaltam.

A Sparwenfeldhez intézett két levél latin és magyar szövegét Tolnai Gábor is közzétette *Tótfalusi Kis Miklós világhíre* c. cikkében 1968-ban.²⁶ Bizonyára nem tudott Székely három évvel korábbi publikációjáról. A három grúz betű közlésébe itt is hiba csúszott: a latin szövegben két törtvonás szerepel a helyükön, a magyarból pedig teljesen kimaradtak.

²³ ORSZÁGH László: *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*. MKsz, 1958. pp. 22—41. A második grúz mintalap ábrája: p. 35.

²⁴ ORSZÁGH cikke 34. lapjának szövegében és uo. a 62. jegyzetben féreérthető. Helyesen: a BJÖRKBOM által 1935-ben közreadott minta stockholmi, az ORSZÁGH által közölt minta uppsalai eredetű.

²⁵ SZÉKELY Artur: *Újabb Adatok Misztótfalusi Kis Miklós grúz betűiről*. Magyar Grafika, 1965. pp. 395—400.

²⁶ TOLNAI Gábor: *Tótfalusi Kis Miklós világhíre*. Filológiai Közölny, 1968. pp. 563—575.

Végül Jakó Zsigmond közlését említem meg, *Erdélyi féniks* c. könyvében.²⁷ Itt a latin és a magyar szövegben egyaránt tévesen három egyforma grúz betű rajza látható a kérdéses helyen.

A linköpingi levelek latin kézírata különböző olvasatainak, valamint a magyar fordítások változatainak elemzésével itt nem foglalkozom, mivel ez meghaladná a grúz betűk történetére vonatkozó vizsgálatom kereteit.

Az előbbieken Tótfalusi Kis Miklós grúz betűinek irodalmából azokat a részleteket foglaltam össze, amelyek érdemi megállapításokkal járultak hozzá a kérdés tisztázásához. Ebből következik, hogy nem törehedtem teljességre. Az idevonatkozó tanulmányokból csak a témánkhoz tartozó vonatkozásokat közöltem, míg a kérdés számos egyéb említését figyelmen kívül hagytam.

Az amszterdami grúz betűminta

Napjainkban, lényegbevágó új momentumként merült fel az a grúz betűminta, amelyet Dán Róbert talált meg az amszterdami Egyetemi Könyvtárban s melyről hírt adott a *Népszabadságban*, a *Magyar Könyvszemlében*. (Ugyanott megjelent a grúz betűminta hasonmása is.)

A betűminta — mint Dán Róbert írja — a könyvtár 1902 után megszerzett kézíratainak katalógusa alapján került elő. Az 1902 utáni megszerzés azonban nem valószínű, mert a mintalap felső szélén — feltehetően XIX. századi kézírással — ez a jelzés olvasható: *In Bibl. Oct. No. 5. Bibl. Amst.* Dán Róbert közlése szerint ez a jelzet megegyezik Tótfalusi Kis Miklós amszterdami Bibliája példányának régi könyvtári jelzetével, az amszterdami nyilvános könyvtár 1796. évi katalógusa szerint.²⁸ Dán Róbert véleménye szerint, amelyhez magam is csatlakozom, a jelzetek azonosságából arra lehet következtetni, hogy a grúz mintalapot a XVIII. században — de talán már keletkezése óta — négyrét hajtva Kis Miklós amszterdami Bibliájának lapjai között tartották, majd az 1902 utáni kéziratok gyűjteményének létrehozását követően oda sorolták be és ott kapta újabb jelzetét: MS. CQ. 102. Hogy a szóban forgó Biblia-példány azonos-e azzal, amelyet maga Kis Miklós dedikált és ajándékozott az Egyetem Könyvtárának, s amelyet ott máig megőriztek, azt egyelőre nem tudtam megállapítani.²⁹

Dán Róbert szerint 310 × 220, a birtokomban levő fényképen mérve kb. 310 × 240 mm a mintalap mérete. A mintalap — egy levél — az egyik oldalán tartalmaz nyomást, a szedéstükrő mérete kb. 262 × 197 mm. A szedéstükrőt három oldalt körzetdarabokból összeállított keret veszi körül, melyet 1 × 2 cicerő nagyságú elemekből állítottak össze. A két szedésahasbot ugyanilyen körzetsor zárja. A körzetelem Kis Miklósnak sem amszterdami, sem kolozsvári nyomtatványain nem található meg, aminek azonban nincs jelentősége, mert egy ismert és séltében használt díszről van szó. A magyar nyomdáknak pl. a debreceni Vincze György XVII. század végi nyomtatványain láttam, de bizonyára korábban is előfordult. A grúz mintalapot Kis bizonyára valamelyik

²⁷ JAKÓ ZSIGMOND: *Erdélyi Féniks*. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bukarest, 1974. pp. 325–333. és 15–16. jegyzet, p. 476.

²⁸ Libri in Octavo et minori forma, No. 5, Biblia Hungarica, Amstel. 1685; in *Catalogus Bibliothecae Publicae Amstelodamensis*, 1796., p. 167.

²⁹ Kis Miklós ajánlása: *Amplissimae Bibliothecae Illustris Scholae Amstelodamensium*, hoc quicquid est, ornandae adjicit. N. K. Impressor. Mai jelzete: U. B. Amsterdam, 292 G 27.

amszterdami nyomdában készítette, amint ezt a tényt latin betűs amszterdami mintalapjával kapcsolatban másutt kimutattam; tehát a körzet is az illető nyomda készletéből való.

A mintalapon a következő grúz betűk láthatók:

Az első, 19,5 ciceró azaz 88 mm széles hasáb felső részén „félkövérnek” nevezhető grúz *hucuri* betű, kb. 21 pontos sortávolsággal, 8 sor szöveg, majd 11 sorban az ábécé betűi. Az egyes betűk párosával, háromszorosan, négyszeresen ismétlődnek egymás mellett. Külön szerepelnek azok a betűk, amelyek fölé rövidítésjelet tettek.

A hasáb alsó részén (hozzávetőleg 1 ciceróval azaz 4,5 mm-rel keskenyebb szedéssel) *aszomthavru*li (*mrglovani*; kapitális vagy iniciális) betűt mutat be. Átlagos sortávolsága kb. 23,5 pont.

A második hasáb felső részén *vékonyabb vonalú hucuri* betű látható, kb. 21 pont ennek a sortávolsága is, de a hasáb csak 17 ciceró, azaz 77 mm széles. Az első 8 sor szövege nagyjából azonos a bal oldalival, utána 13 sorban az ábécé következik.

A második hasáb alján 9 sornyi *mhedruli* (lovagi, polgári, tulajdonképpen „világi”) betű található, 21 pontnyi sortávolsággal.

A „félkövér” *hucuri* 21 pontos sortávolságával, méretét nézve közel áll a tbiliszi nyomda első (és legnagyobb méretű) szövegbetűjéhez, amelynek sortávolsága 19 pont. Hasonló méretű és tömeghatású, sortávolságú betűkkel találkozunk az egykorú grúz egyházi kéziratok könyvekben is. Úgy látszik, hogy mind az amszterdami, mind a tbiliszi *hucurit* nagyobb, a negyedrért alakú egyházi könyvek főszövegének nyomtatására szánták. (Ez a törekvés 1709-től Tbilisziben megvalósult, míg az amszterdami betű esetében csak szándék maradt.)

A XVII. század végének grúz egyházi kézirateit, mint az első grúz *hucuri* nyomdabetű forrását, nagy figyelemmel kell vizsgálnunk. A *hucuri* kézírás jellegzetes példájául a *Grúz paleografiai album* XIII. lap 12. betűsorából a H 98. sz. 1681. évi kézirat ábécéjét, vagy a H 1719. sz. kéziratát választhatjuk 1667-ből.³⁰ (1. kép). Ezeket enyhén döntött kéztartással, tompára vágott hegyű tollal írták, vagyis meglehetősen vastag vonalak váltakoznak vékonyakkal. A betűk kapcsolóvonalai rövidek és a betűt bevezető vonal nem minden esetben függ egybe a következő betű kezdővonalával. A kezdő és befejező vonalak dőlésszöge kb. 45 fokos, vagyis a kalligráfusnak ilyen szögben kellett tartania a tollat a vízszinteshez képest. A fel- és lenyúló betűszárak lendületesek, de nem cikornyások. Felül hullámvonalszerű vagy ívelt kezdeteket, alul balra hurkolt vagy jobbra lefelé mutató lendületes végződéseket találunk, többek között. A fel- és lenyúló szárak aránylag rövidek: a betű középrészével (amit a nyomdabetűnél x-magasságnak neveznek) azonos méretű felső és alsó sáv általában elegendő ahhoz, hogy helyet adjon a fel- és lemenő nyúlványoknak. A betű ductusa és arányai folytán kissé tömzsi karakterű.

A mondatokat, egyes mondatokat vagy egyes bekezdéseket *aszomthavru*li kezdőbetűvel jeleznek, amely beépül a *hucuri* szövegbe, de nagyobb méretével rendszerint kiemelkedik. Más esetben a kezdőbetű kifejezetten iniciális, sza-

³⁰ Ilia ABULADZE: *Kartuli cerisz nimusebi*. Paleografiai albomi. Tbiliszi, 1973. A 12. mintaábécé a XIII. lapon: *Daudzsdome*li (Nagybójtai Mária-könyörgés), 1681. MS. H 98. *Kurthevani* (Papi imakönyv) 1667. MS. H 1719., p. 251.

kasz vagy fejezet kezdetét jelzi és kiemelten a hasáb balszélén, nagy méretben vagy díszítve helyezkedik el.

Nem kétséges, hogy ezekhez hasonló kézirat szolgált mintául az 1680-as évek amszterdami betűmetszőjének, amikor az írott betűből nyomtatott betűt kellett formálnia. A betűkapcsolatokat meg kellett szüntetnie, hiszen nyomdai betűt formált, mindegyiket önálló törzsré önthetően. Ez nem volt nehéz, mert, amint említettem, a mintául szolgáló egykorú kézírásban sem kapcsolták egymáshoz szorosan az ábécé valamennyi betűjét. A betű vonalarányai is adva voltak: a meglehetősen kontrasztos *hucuri* példáját követte a metsző, innen a betű „félkövér” jellege. A legfontosabb kérdésben, a betű vonalrendszerét illetően azonban önálló útra lépett: nem követte a 45 fokos kéztartásból eredő kalligráfiát. Betűje — ha kézzel írták volna — az alapvonalra csaknem merőleges kéztartásnak felel meg, a betűket enyhén jobbra döntve. A döntés a betű kézírásos származását idézi. A „közel merőleges toltartás” miatt azonban nagyrészt elmaradtak a betűszárak apró kezdő és befejező vonalai és az ebből eredő ívelt kezdetek és befejezések: a betűszárak jórészt geometrikus, rombold alakú vonalakká váltak.

Nem vállalkozom a kétféle duktus esztétikai összevetésére. Nem az a fontos számunkra, hogy melyik betű szebb, hanem az, hogy a nyomtatott betű *más*, eltér írott elődjétől. Hozzátehetjük, az eltérés nem feltétlenül hiba. A latin betű története azt mutatja, hogy a nyomtatott antikva is eltért elődjétől, a humanista minuskulától, s a nyomtatott kurzív is példaképtől, az írott *cancellarescától*. Más kérdés azonban, hogyan fogadták a betű grúz megrendelői ezt az eltérést: vajon nem volt-e olyan ellenérzésük vele szemben, amely végül is a betű grúziai felhasználását — az egyéb, ismert nehézségeken túl — megakadályozta?

Grúz kollégáimra hagynám annak elbírálását, hogy az ábécé egyes betűi mennyiben felelnek meg a korabeli *hucuri* elfogadott formáinak. Ha e téren akadtak benne hibák, az nem feltétlenül mond ellen a betű felhasználhatóságának: egyes nemsikerült betűk újrametszésére, ha egyébként az ábécé megfelelő, számos példa található a betűmetszés történetében.

Mi vezette az amszterdami betűmetszőt a *hucuri* karakterének ilyen lényeges megváltoztatásához? Technikai oka semmi esetre sem lehetett: műszakilag a „régí” betűkarakter éppúgy kimetszhető lett volna, mint az „új”. Az azonban biztosra vehető, hogy a módosítás nem félreértés: nagyon határozott grafikai, ízlésbeli felfogásra vall. S ez a művészi karaktervonás 1686–87-ben Amszterdamban igencsak Kis Miklóshoz vezet: azidőben, amikor Hollandiában a betűmetszés híres nagyjai már nem élnek és az aktív, egyébként hozzáértő kismesterek között kimagasló, egyéni invencióval rendelkező betűmetszőt Kis Miklóson kívül nem igen tudunk megnevezni. Mintha erre utalna Kis első, Sparwenfeldhez írott levelében:

„...Ita quoque persvasos vos esse oportet, neminem repertum iri (absit inanis gloriatio) in Europa, qui primam glaciem frangere ingressus, ex imitatione tam incuriose et perfunctorie scripti exemplaris, literas tam legitime et tam accurata cum proportione formatas parare potuisset; . . .” („Afelől is meg lehet győződve — távol álljon tőlem a hiú diesekvés — Európában senki mást nem fog találni, aki, mintegy elsőnek látva a jég megtöréséhez, ilyen gondatlanul és felületesen írott minta utánzása révén ennyire szabályos és tetszetős arányokkal megalkotott betűket készíthetett volna . . .”)³¹

³¹ Az olvasat és a fordítás JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi Féniks*, Bukarest 1974., pp. 325–328. szerint.

A betű duktusának megváltoztatására nézve azonban ugyanitt még fontosabb adalékot is találhatunk. A következő mondatban ugyanis Kis az általa metszett idegen betűket sorolja fel, közte „*praecipue*” (kiváltképpen) az örmény betűkben szerzett nagy gyakorlatát. Megemlékezik — nevének említése nélkül — a híres Christoffel van Dyck-ről, aki Hollandiában elsőnek, olyan kiváló örmény betűket készített, hogy az örmények az ő betűivel nyomtatott könyvek kolofonjában — mintegy második Evanderként, az írás és olvasás meghonosítójaként — tisztelik nevét. Tegyük hozzá, Kis nem kevésbé kiváló örmény betűket metszett. Kist a grúz *hucuri* betűk „álló tolltartású”, enyhén jobbra döntött betűszárakkal való átalakításában az örmény betű is befolyásolhatta. Az „álló tolltartás” analógiájára készült nyomtatott betűforma az örmény nyomtatásban ekkor ugyanis általános volt. A „félkövér” *hucuri* formajegyei határozottan emlékeztetnek a kortársi örmény kurrens betű formajegyeire.

A mintalap jobboldali hasábján látható „vékonyvonalú” *hucuri* formajegyei igen hasonlók a „félkövér” szomszédjéhez. A két betű lényeges különbsége a „vékonyvonalú” betű sokkal vékonyabb betűszárainál tapasztalható. Összhatása sokkal vékonyabb, világosabb, mint amelyeneket a korabeli grúz kéziratokon láthatunk.

Vessük össze az amszterdami *hucuri* mintákat a tbilisi nyomdának 1709-től használt 19 pontos betűjével (2. kép). A tbilisi típus közelebb áll a kéziratok betűjéhez. Megőrizte a 45 fokos tolltartásból eredő vonásokat. A betűk dőlésszöge nem annyira geometrikusan pontos és egységes, mint az amszterdami betűnél. Ezáltal spontánabb, írásosabb jellegű. Szárvastagsága a két amszterdami típus között van. Összhatása kiegyensúlyozott, ritmikus, magas technikai és esztétikai készséggel rendelkező mester kezére vall. Ha a kéziratokhoz szokott megrendelőnek választania kellett az amszterdami és a tbilisi típus között, bizonyára az utóbbi mellett döntött volna. (Nem állítom, hogy ilyen döntés valóban történt!)

Az amszterdami minta *aszomthavruli* betűjének kb. 23,5 pont a sortávolsága. Elképzelhető, hogy a felette levő „félkövér” *hucuri* iniciálisainak szánták. Formáinak forrása szintén a grúz kéziratosság. Némely betű formája azonban archaikusabb, mint ahogyan a maga korában használták. A grúz „A” rajzának ez a formája többek között a *Grúz paleográfiai album*nak egy 1048. évi példáján található.³²

Az *aszomthavruli* egyébként a grúz paleográfiában látott formái szerint, kizárólag kalligráfiai szempontból nézve a latin kvadrátával analóg betű, melyet álló tolltartással, hangsúlyozott függőleges szárakkal írtak. Az álló szárat csak ritkán zárták le kis vízszintes vonással (szeriffel), és még ritkább, hogy a szerifet kis kerekített hajlattal csatolták a szárhoz.

A mi betűmetszőnk azt követi, ami a grúz kéziratokban ritkán fordult elő: valamennyi egyenes végződésű szárat kerekített szeriffel zárja. Olyan elvet valósít meg, ami a római kapitálisból származott a nyomtatott antikva verzálisokra, de korában idegen lehetett a grúz iniciálisoktól. *Aszomthavruli*ja késői barokk-klasszicizáló betűnek hat — hogy ismét a latin betű analógiájával éljek.

A második hasáb a már említett „vékonyvonalú” *hucurival* kezdődik. Ez a betű a maga korában szinte példa nélküli változata „félkövér” társának,

³² *Palimpsest-evangelium* (H 1741). ABULADZE, i. m. p. 165.

A	B	C	A	B	C
ა	ა	ა	ა	ა	ა
ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ
გ	გ	გ	გ	გ	გ
დ	დ	დ	დ	დ	დ
ე	ე	ე	ე	ე	ე
ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ
ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ
თ	თ	თ	თ	თ	თ
ი	ი	ი	ი	ი	ი
კ	კ	კ	კ	კ	კ
ლ	ლ	ლ	ლ	ლ	ლ
მ	მ	მ	მ	მ	მ
ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ
ო	ო	ო	ო	ო	ო
პ	პ	პ	პ	პ	პ
ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ
რ	რ	რ	რ	რ	რ
ს	ს	ს	ს	ს	ს
ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ
უ	უ	უ	უ	უ	უ
ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ
ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ

ჟ

2. Grúz hucuri ábécék összehasonlítása. A) 1681. évi hucuri kézírás a *Grúz paleográfiai albumból*; B) A tbiliszi nyomda első hucuri betűje 1709; C) Kis Miklós amszterdami „félkövér” hucuri-ja

ugyanis a két betű rendkívüli következetességgel megszerkesztve, ugyanazon vonalvezetési elvet valósítja meg és szinte csupán vonalainak vastagsági arányaiban különbözik. Érdekes még megfigyelni, hogy a „vékonyvonalú” betű nem sokkal keskenyebb a félkövérnél, a betűszárak közötti hézagok viszont nagyobbak. Így például egy betű átlagos méretei, mm-ben

	a szárak	a közöttes hézagok	szélesség összesen
m „félkövér”	0,8	0,55	3,50
m „vékonyvonalú”	0,45	0,85	3,05

A két változat rokonságát azért neveztem példátlanoknak, mert azidőben még nem voltak olyan nyomdai betűcsaládok, amelyek ugyanazon duktusú betű variánsaiból állottak volna, mint például a latin antikva szövegbetű modern félkövér, kövér, keskeny stb. kiegészítő sorozatai. Tótfalusi Kis Miklósnak hallatlanul egységes antikva-sorozata már önmagában is kivételnek számított, kurzívjával együtt pedig egyedülállóan egységes teljesítménye volt az akkori betűmetszésnek, olyan korban, amikor a legkiválóbb nyomdászok is természetes módon használtak teljesen oda nem tartozó kurzívot szövegbetűjükhöz. Egységes betűcsaládok kialakítása csak a XIX. században kezdődött el. Teljes, tudatos stiláris következetességgel csak századunkban és ott is csak a legjobb öntödék és legjobb tervezők dicsekedhetnek.

A két párhuzamos *hucuri* betűnek tehát együttes jelentése van számunkra, még pedig olyan tervezői koncepcióról tanúskodik, amely jóval megelőzte korát. Erre a tervezői teljesítményre azidőben, kortársai közül, talán egyedül Kis Miklós lehetett képes.

Végül nézzük az amszterdami grúz mintalap negyedik, utolsó betűfajtáját, a *mhedrulit*. A betű sortávolsága 21 pont, míg a tbilisi nyomda *mhedruli*jának egészen kevéssel nagyobb a mérete.

A nyomtatott *mhedruli* írott előzményének ez esetben is a korabeli grúz kéziratokat kell tekintenünk. Ha a *Grúz paleográfiai album* 305. lapján található H 462. számú kéziratot, Curtius Quintus Nagy Sándor *tettei* c. 1733. évi kódex lapját tekintjük — önkényesen választott — prototípusnak, akkor megállapíthatjuk, hogy a tbilisi nyomda első *mhedruli*ja meglehetősen hűséggel követi a kéziratot hagyományt. Mindkét írás álló és zsinórvonalas, tehát vonalvastagsága megközelítőleg egyenletes. A kézírás betűi részben kapcsoltak, részben önállóak, ezért a nyomtatott változatnál nem volt nehéz a betűk „önállósítása”. A kézírásban szokásos volt, főleg a felfelé nyúló betűszáraknak, lendületes, erőteljes elnyújtása. Ezt a nyomtatás természetesen nem tudta követni: a betűk rajza, mint minden nyomdabetűnél, szabványos téglalapídomok, az ún. betűtörzs méreteibe szorult össze.

K. Sarasidze egyébként eljutott az első grúz nyomtatott *mhedruli* tényleges kéziratot forrásáig. VI. Vahtang király törvénykönyvében az index írását azonosította a nyomtatott *mhedruli*val és megtalálta az írott minta kalligráfusát Szolomon Magaladze személyében.³³

³³ Krisztine SARASIDZE: *Priveli sztamba Szakarsztvelosi* (Az első nyomda Grúziában), Tbilisi 1955. pp. 112–114. A törvénykönyv MS. jelzete: S. 3683.

Az amszterdami *mhedruli* nem zsinórvonalas, hanem vékony és vastagabb vonalak kombinációjából áll. Vékony és vastag vonalai valahogy úgy váltakoznak, mint a nyomtatott latin kurzív vonalrendszere, azzal a különbséggel, hogy a betű nem dőlt, hanem álló. A grúz *mhedruli* általában máig megtartotta zsinórvonalas karakterét, bár kisebb mértékben használnak vékony-vastag duktusú betűt is. Azt hiszem, nem tévedek, hogy ez a duktus a XIX. század elején, az európai klasszicizmus hatására terjedt át a grúz nyomdabetű területére. Az amszterdami *mhedruli* tehát, akárcsak társai, szintén eltért a grúz kalligráfia hagyományaitól.

Az amszterdami *mhedruli* formáit a betűmetsző, Kis Miklós *Mentségének* adataiból kiindulva, magának Arcsilnak kezeírásából származtatják: (a király) „maga leírván az Alphabetumot és valami kontextust, úgy küldötte nékem Amszterdámba” . . . Ügyünkkel összefüggésben Arcsil kezeírását csak a Nicolaes Witsenhez intézett leveléből ismerjük, amely zsinórvonalas — tehát nem az amszterdami betűmintán láthatóhoz hasonló — *mhedruli* írással íródott. Egyébként sem tudhatjuk, hogy a levelet a király maga írta-e. E találgatásokat azonban jobb mellőznünk, mert egyrészt nem biztos, hogy ilyen volt az állítólagos királyi írásminta, másrészt Kis nem levelet, hanem írásmintát kapott, ami éppúgy szolgálhatott a *hucuri* típushoz, mint a *mhedruli*hoz. (Ha levél szolgált volna mintául, az alkalmasint a világi írásbeliség betűjével, a *mhedruli*val íródott volna.)

Az amszterdami mintalap felső részén kézzel írva a következő feljegyzés található:

„Literae Georgicae, seu Grasinicae[!] vel Mingreliae,³⁴ Christianorum Graecae regionis, habitantium ad radices Caucasi, inter mare Caspium et Pontum Euxinum et antehac manuscriptis solum usurpatae, nunc vero demum figuris et proportionibus secundum artis praecepta in ordinem redactis, in chalybe et cupro efformatae, et laboribus Typographicis aptatae; ex commissione Regis (ejusdem nationis) Arschilli, per Nicol. Kis Hung. Amstelodami Anno 1687.”

Magyarra fordítva: „A Kaspri-tenger és a Fekete-tenger között a Kaukázus tövében lakó görög szertartású keresztény georgiaiak vagy grúziaiak, illetve mingreliaiak betűi, és amelyeket azelőtt csak kézirásban használtak, most legújabbban, alakjukat és arányukat a betűmetsző mesterség szabályai szerint megalkotva, acélban és rézben megformálta és a nyomdai munkálatokhoz alkalmazta Arcsilnak, ugyanazon nép királyának megbízásából a magyar Kis Miklós, Amszterdamban, 1687-ben.”

A feljegyzés írásában sok hasonlóság található a Kis Miklóstól reánk maradt egyéb missilisekkel. Alírárásának, keltezésének vonásai például nagyon hasonlók 1685. szeptember 19-i, Pataki István kolozsvári professzorhoz intézett levelével.³⁵ Szinte azonosságnak nevezhető hasonlóságokat találhatunk a linköpingi levelekben. (Néhány példa: a *Mingrelia* szó első két betűje és az 1686. évi levél megszólításában a *Mi* szó; a *C*, *E*, *R* stb. betűk hasonló írásmódja; a *d* felső szárának jobbról vissza fel és balfelé nyúló kanyarulata stb.) A feljegyzés fogalmazása és tartalma is mindenben megegyezik azzal, amit Kis Miklós ebbeli tevékenységéről tudunk s amit ő maga arról reánk hagyott.

³⁴ „Grasinicae”: helyesen Grusinicae. Mingrelia: Kolchis nyugat-grúziai királyság neve.

³⁵ Reprodukcióját közli JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi fények*, Bukarest, 1974., 2. melléklet. Olvasata uo. pp. 323–324. Lelőhelye: Teleki család levéltára, Marosvásárhely, P. 659. Miss. 26. fasc. 716. sz.

A linköpingi levelek és a hozzájuk tartozó betűminták

Vajon van-e köze az amszterdami mintalapnak a linköpingi levelekben említett betűmintákhoz? Erre a kérdésre egyértelműen nemleges választ kapunk, ha a leveleknek a betűmintákra vonatkozó utalásait tüzetesen megvizsgáljuk.

A levelek szerint ugyanis Kis Miklós a következő betűmintákat küldte el Sparwenfeldnek:

1. *minta*: 1686. november 12-i levelét azzal kezdi, hogy „En iterum probam literarum potissimum novissime paratum, . . .” („Ime ismét küldöm a többnyire legújabban elkészült betűk lenyomatát, . . .”). Az 1. mintát tehát még e levél előtt küldte.

2. *minta*: az 1686. november 12-i levéllel ment s azt is tudjuk, hogy a minta koromnyomat volt: „3. Probae hae meae dumtaxat fumo impressae sunt, non atramento, . . .” (Ezeket a próbáimait ugyan csak korommal nyomtattam, nem festékekkel, . . .”). Abból, hogy „ez az *ábécé*” rövidesen elkészül, a „*másik két ábécéhez*” pedig még nem fog hozzá, arra lehet következtetni, hogy az 1. és 2. minta egy, nevezzük így, I. *ábécé* betűit tartalmazta. Mivel a levélben a betűknek az egyházatyák műveihez való felhasználásáról, valamint a sorok fölé tett rövidítési jelekről van szó, az I. *ábécének hucuri* típusnak kellett lennie.

3. *minta*: az 1687. január 17-i levél szerint Kis „misi vobis praeterita hebdomade”, (a múlt héten küldte el) „probam prelo impressum” (sajtóval nyomtatott próbáját). Itt ír Kis a **CEE** betűk farkának meghajlításáról, tehát kétségtelenül egy — így nevezem — II. *hucuri ábécéről* van szó.

4. *minta*: a második levéllel küldi a kb. fele részben elkészült „harmadik *ábécé*” „subtilis” (karcsú, vékony) betűinek mintáját. Ezeket reszelővel vékonyította le, ami az acélpatricák megmunkálására utal. Megjegyzéséből, hogy némely betű vaskosabbnak látszik a másiknál, mert előbbieket erősebben nyomtatta le, tévedés azt következtetni, hogy ez a „félkövér” és a vékonyvonalú *hucuri* különbségére vonatkozik. A „félkövér” és a vékonyvonalú *hucuri* két határozottan különböző betű, nem pedig ugyanazon betűnek különböző nyomáserősséggel lenyomatott változata. Ezzel szemben a harmadik *ábécé* jellegére utal az, hogy — a második levél szerint — betűinek magasabb az öntési költsége, egyrészt vékonyságuk miatt, s mert a betűszárak „önállósága, különködése és ágas-bogas” volta miatt nehezen kapcsolhatók össze. Ez a leírás a mhedruli vonásait sejteti.

A III. *ábécét* tehát *mhedrulinak* tekinthetjük.

Ezek szerint a két linköpingi levél tartalmából meglehetősen biztonsággal rekonstruálható négy olyan betűminta képe, amelyek egy-egy *ábécére* vonatkoztak és három esetben az *ábécének* is csak egy részét mutatták be. Szó sem lehet arról, hogy az amszterdami betűminta megegyezhetett volna bármelyikkel a négy közül. Ezzel szemben áll az, hogy az amszterdami mintának később, a grúz betűk metszésének befejeztével, 1687-ben, de jóval január 17. után kellett keletkeznie. (Sőt, keletkezhetett még ennél később is, mert 1687. évi keltezését tekinthetjük a betűk keletkezési évének is, nem pedig a feljegyzés dátumának.)

Összeállításunkból hiányzik az *aszmothavruli* betű. Mivel csak e két levélben is két konkrét utalás történik egy-egy előző küldeményre, egy-egy betűmintával, nyilvánvaló, hogy rekonstrukciónk, további adatok nélkül, akárcsak a levélváltás, egyelőre csonka.

A levelekben, amint kimutattuk, két *hucuri* ábécéről van szó. A svédországi mintalapokon azonban csak egy *hucuri* típus található. Az első levélnek az a vélekedése, hogy a betű az egyházatyák műveihez vagy hasonló célra túl nagy lesz, s ezért kisebb betű készítését is ajánlja, az örmények példájára, aligha vonatkozhat a stockholmi *hucuri* típusra, mert annak sortávolsága akár a grúz kéziratokhoz, akár az átlagos örmény betűkhöz hasonlítva nem tekinthető nagyknak. A „harmadik ábécé” szubtilis, ágas-bogas stb. jelzői sem vallanak a svédországi mintalapok egyik betűjére sem.

A Kis Miklós által, a második levelében lerajzolt három *hucuri* betű a stockholmi mintalapon — más állításokkal szemben — igen megtalálható, a felsorolt egyéb érvek azonban nyomósan amellett szólnak, hogy a két Linköpingben őrzött levélben tárgyalt betűk nem azok, amelyekből Stockholmban mintalapot készítettek.

Végül meg kell állapítani, hogy amíg az amszterdami betű — a grúz kalligráfiától való eltérései ellenére — nagy technikai és művészi készséggel rendelkező, koncepciózus betűmetsző kezére vall és ez a megítélése Kis Miklós szerzősége mellett szól, addig a svédországi minták betűmetsző technikája és rajzi kivitele igen alacsony színvonalú, olyan, amilyen soha nem került ki Kis Miklós, de még közepes képességű metszők keze alól sem.

Az amszterdami (és a svédországi) grúz betűk sorsa

Mi lehetett az amszterdami grúz betűk sorsa?

1) Nem tekinthető biztosnak, hogy Kis Miklós és megbízói között a betűk készítésére vonatkozó ügylet létrejött. Kis második levelében kifogásolja, hogy a két első ábécé öntésére megbízást kapott, de nem intézkedtek a betűk árának kifizetéséről. Elképzelhető, hogy végül is az ügylet meghíúsult. (Érdekes, amire eddig nem figyeltünk, hogy Kis a második levelében egy kereskedőre is hivatkozik „akivel itt nekem dolgom van”. Lehet, hogy amszterdami vagy svédországi levéltári anyagok a közvetítő kereskedőre nézve további adatokat szolgáltathatnak.)

2) Ismertettem azt a véleményemet, hogy Kis betűi, magas színvonalú grafikai megformálásuk ellenére, mennyire eltértek a grúz kézírás hagyományos formáitól. Lehetséges, hogy emiatt a grúz megrendelők nem követtek el minden lehetőt a betű átvétele érdekében. (Ennek ellentmond Kis állítása a *Mentségben*: „... más, módosabb betűket csináltam nékiek, amelynek igen örültek! . . .”)

3) Ügyszólván bizonyítottnak tekinthető, hogy az amszterdami betű sohasem jutott el Grúziába és ha eljutott volna is, semmiféle szerepet nem kapott a grúz nyomtatás történetében.

Az a feltevés, hogy a tbiliszi nyomda 1709—1711-es, első kiadványainak betűjéhez az amszterdami betűt bármiféle módon felhasználták volna, teljesen kizárható. Ezt bárki megállapíthatja, aki a tbiliszi nyomda első, alapítási korszakának kiadványait, vagy akár csak néhány lapjuknak reprodukcióját megvizsgálja.³⁶ Magam az 1709. évi *Szahareba* (Evangélium), az 1710. évi

³⁶ Néhány a legrégebb grúz kiadványok közül a grúz nemzeti bibliográfia, a *Khartuli Cigni* I. 1629—1920. Tbiliszi, 1941. szerint: *Davitni* (Zsoltárok) Moszkva, 1705. No. 4. — *Szahareba* (Evangéliumok), Tbiliszi, 1709. No. 5. — *Davitni*, Tbiliszi, 1709. No. 6. (Példánya a második világháború óta nem található.) — *Kondaki* (Misekönyv), Tbiliszi, 1710.

Kondaki (Misekönyv) és az 1711. évi *Davitni* (Zsoltárok) tanulmányozására alapítom megállapításaimat. A *Szahareba* és a *Kondaki* főszövegének betűje 19 pontos sortávolságú *hucuri*, ami méreténél fogva jól összehasonlítható az amszterdami mintalap betűjével. A *Kondakiban* megjelenik egy kisebb, 16 pontos sortávolságú *hucuri* is, míg 1711-ben, a *Davitni* címlapján egy még-kisebb, 11 pontos sortávolságú *hucurit* is láthatunk. A nyomdának 1710-ben már *mhedruli*a is volt.

Az amszterdami betűk metszőjének és a tbiliszi betűk metszőjének kiindulása és egész felfogása, alkotói koncepciója homlokegyenest ellenkezik egymással. Kis Miklós a grúz kéziratosság formavilágától eltérő, saját kezdeményezésű formaalkotó elvek szerinti betűket készített, míg a tbiliszi nyomda betűmetszője ragaszkodott a grúz kalligráfia hagyományaihoz és annak formavilágát ültette át nyomtatásba. A két betű részletformái annyira különböznek, hogy egyikből a másikat alakítani teljes képtelenség lett volna.

Hogy az 1709–1711 utáni grúz nyomtatás illetve grúz könyvkiadás később sem használta az amszterdami betűket, arról a grúz nemzeti bibliográfia illusztrációin látható betűk átnézésével meggyőződhetünk. (A következőkben a *Khartuli cigni* I. 1629–1920, Tbiliszi, 1941. tételszámaira hivatkozunk.)

A tbiliszi nyomda 1722-ig működött. Miután első nyomdásza, Iştvanovici 1711-ben elhagyta Tbiliszit, a nyomda változatlanul az ő három éves érdemes tevékenysége idején meghonosított betűket használta 1723-ban bekövetkezett megszűnéséig. (Lásd a No. 17, 21, 22, 23. tételek képeit.³⁷)

Miután 1749-ben újra nyomda nyílt Tbilisziben, az első nyomda betűjéhez igen hasonló típust láthatunk könyvekben. A teljes körű azonosításhoz szükséges források azonban nem álltak rendelkezésemre, ezért nem tudtam elbírálni, hogy a régi betű újrafelhasználásáról, vagy új metszésről van-e szó (1768 No. 52; 1782 No. 57 és 1793 No. 74³⁸).

Jóval később Kutaisziban, az Iştvanovicéhez hasonló *hucurit* láttam 1800-ból (No. 84), három évvel később azonban egy új fajta, álló *hucurit*: No. 94.³⁹

A moszkvai grúz nyomtatás az igen primitív metszésű betűből szedett *Davitni*val kezdődik 1705-ben. A betű sem a stockholmi, sem az amszterdami betűkre nem hasonlít. O. Kaszradze 1980-ban közölte, hogy a betűket M. Efre-mov, a moszkvai kincstári nyomda mestere készítette.⁴⁰

A fésőbbi moszkvai grúz nyomtatványok betűje némileg eltér a tbiliszi első betűktől. A *hucuri* függőleges szárai szorosabban sorakoznak egymás mellé, dőlésszögük egyenletesebb. Az *aszomthavuli* betűi keskenyebbek. Ezeket a betűket láthatjuk 1739 és 1821 között pl. a No. 28, 30, 33, 43 és 125. tételek illusztrációin.⁴¹

No. 8. — *Davitni*, Tbiliszi, 1711. No. 13. — A No. 6 kivételével fotokópiákat tanulmányoztam, amiért a Grúz Kulturális Kapcsolatok Intézete titkáranak, Marina Cselidzenek, valamint a Grúz Szocialista Köztársaság Marx Károly könyvtára igazgatóhelyettesének, Sz. N. Melarisvili-nek itt mondok köszönetet.

³⁷ *Khartuli cigni* No. 17: *Davitni* (Zsoltárok); No. 21: *Paraklitoni* (Egyházi énekeskönyv); No. 22: *Kmnulebis codnis cigni* (Teremtmények ismeretének könyve); No. 23: *Zsamni* (Imádságok könyve).

³⁸ No. 52: *Episzkoposzia mimart* (A püspökökhöz); No. 57: *Ohaneszjan Pogosz*; No. 74: *Marchvani* (Misekönyv a nagyhét előtti himnuszokkal).

³⁹ No. 84: *Davitni*; No. 94: *Szahareba vnebisz Kviriakisza* (A nagyhét evangéliuma) 1803.

⁴⁰ O. KASZRADZE: A grúz könyvnyomtatás keletkezési helyei, Tbiliszi 1980. 29–30.

⁴¹ No. 28: PROKOPOVICS Teofane: *Pirveli szaszavlo krmata* (Gyermekek első tankönyve)

A legszebb grúz *hucurit* egy 1761. évi szentpétervári könyvben láttam (No. 42), a betű duktusa nem tér el sokban az előbb említett moszkvaitól de gyakorlottabb mester keze nyomáról tanúskodik.⁴²

A XIX. század elejétől a Tbilisziben megteremtett *mhedruli* nyomdabetű átalakulása tapasztalható Moszkvában, Szentpétervárott, Tbilisziben és Kutasziban megjelent könyvekben, 1801 és 1821 között. Mindegyik nyomdávárosban más és más típusok tűnnek fel (No. 86, 88, 111, 118, 126.⁴³).

Rómában még 1741-ben is a Propaganda Fidei nyomdájában 1629-ben készült *Alphabetum Ibericum*, az első grúz nyomtatvány betűit használják (No. 32.⁴⁴).

A grúz nyomtatásnak ezen 1709-től a XIX. század elejéig tartó áttekintése során egyetlen olyan könyvvel sem találkoztam, amelynek betűi az amszterdami grúz mintalapra, vagy a svédországi mintalapok betűire még csak emlékeztetnének is.

A biztonság kedvéért áttekintettem a XIX. századi grúz könyvekből vett szemelvényeket is. Az 1820-as évek után a grúz nyomtatás is alkalmazkodik az új divatokhoz és stílusáramlatokhoz. Megfigyelhetjük a klasszicizmus megjelenését, amit követ a hisztoricizmus, a századvég uralkodó áramlata. Megváltozik a *mhedruli* duktusa: előbb vékony-vastag vonalrendszerbe formálják a latin betűk mintájára, majd megjelenik a *mhedruli*-groteszk, az árnyékolt *mhedruli*, a *mhedruli*-díszbetű. Nyilvánvaló, hogy ebben a korban a XVII. századi amszterdami grúz betűknek nincs, de nem is lett volna keresnivalója.

Áttekintésünk szerint nem valószínű, hogy az amszterdami, vagy akár a svéd mintalap szerinti betűket grúz könyvben valaha is használták volna.

A stockholmi mintalapon látható betűk fogyatékoságaival már Björkbom foglalkozott. Sommás összefoglalása, hogy a betű „... rátt otydliga och knappt användbara”, — eléggé nehezen olvasható és alig használható, ma is megállja a helyét. Hasonlóképpen vélekedett K. Sarasidze is. A svédországi mintalapok betűi ezért, az ismert nehézségek mellett, talán alacsony színvonaluk miatt sem juthattak el Grúziába. Elképzelhető, hogy grúz megbízóik lemondtak róluk. Ezek azonban csak találgatások. Nem tudjuk, hogy ezek a betűk valójában mikor és kinek a kezdeményezésére, melyik betűmetsző által készültek. A fennmaradt források és az amszterdami betűminta betűi között sikerült bizonyos összefüggéseket tisztáznunk. Hogy ugyanezen források utalásaiból melyek vonatkozhatnak esetleg a svédországi betűmintákra, az a kutatás jelenlegi stádiumában nem állapítható meg.

A grúz könyvnyomtatás történetét feldolgozta Kristine Sarasidze *Az első nyomda Grúziában* c. művében. Előbbi megállapításainkban az ő munkájára

1739; No. 30: *Marchvani* 1741; No. 33: *Biblia* 1743; No. 43: *Daudzsdomeli* (Nagybőjti Mária-könyörgés) 1762; No. 125: *Forma pirvelta zeda ekteniata* (Imakönyv esti, hajnali stb. ájtatossághoz) 1821.

⁴² No. 42: *Miszalmeba Theimuraz II-szadmi* (II. Theimuraz király köszöntése).

⁴³ No. 86: *Ganceszeba* (Törvénykönyv), Moszkva 1801; No. 88: *Menipheszti Szakartvelosz Ruszethan seerthebisze* (Grúzia Oroszországhoz csatlakozásának manifesztuma), Moszkva, 1801; No. 111: *Aristoteles*, Szentpétervár 1818.; No. 118: *Sekreba ruszulta ubnobata* (Orosz szólások fordítása), Tbiliszi 1819; No. 126: *Szaero ganc-hadeba* (Kíáltvány Imeretia népéhez), Kutaszsi 1821.

⁴⁴ No. 32: *Szakisztiano modzgvareba* (Keresztény tanítások), Róma, 1741.

is támaszkodtunk. Vizsgálataink e kérdés körében az első grúz betűk keletkezésének történetét érintik, ezért itt következő néhány megjegyzésünk csupán témánkra vonatkozik.

Néhány megjegyzés Tbiliszi első nyomdászának történetéhez

Grúz földön nyomtatott grúz nyelvű könyv első ízben 1709-ben látott napvilágot Tbilisziben. Nyomtatója Mihai Iştvanovici illetve ahogyan a grúz könyvek nyomdajelzésében magát nevezi, Mihail Sztefanesvili, „Ungrovlachia-i” vagyis Havasföldről jött nyomdász volt. A havasalföldi, de grúz származású Antim Ivireanul kezdeményezésére ment Grúziába, hogy meghonosítsa a könyvnyomtatást. Előtte csak Rómában, 1629-ben és Moszkvában, 1705-ben nyomtattak grúz könyveket, de azoknak betűje nem állott rendelkezésre. Tbilisziben tehát új betűt és új nyomdát kellett teremteni. Az Arcsil király kezdeményezésére készült betűk sem Amszterdamból, sem Svédországból nem jutottak el Tbiliszibe: lehetséges, hogy Iştvanovici és munkatársai maguk metszettek új betűt, lehet, hogy ami azidőben szokásos volt, külföldről hívtak oda betűmetszőt, s az sem kizárt, hogy külföldön készítették el típusaikat.

Külföldi kapcsolatukról tanúskodnak az 1711. évi *Davitni* kötetében található görög versszövegek is. Ezeknek szedése Robert Granjon francia betűmetsző „Parangon görög” típusának felel meg. Ezt a betűt Granjon-nál 1565-ben rendelte meg Christopher Plantin antwerpeni könyvnyomtató. A betűt eladásra kínálják és mintalapjukon bemutatják frankfurti és holland betűöntők, többek között Konrad Berner, 1592, Johann Berner, 1622, Johann Philipp Fievet, 1664, Johann Daniel Fievet, 1682, valamennyi Frankfurtban, Dirck Voskens özvegye, 1695 körül, Amszterdamban. Johann Daniel Fievet mintalapján görög verzálisokat is láthatunk, amelyek az 1711-es *Davitni* egyik görög címsorának betűire emlékeztetnek.⁴⁵ A csekély mennyiségű görög betűt vagy betűmatricát azonban Iştvanovici Erdélyből vagy Havasföldről is magával vihette, akárcsak az európai nyomdászatban szelvényben használt körzeteket (szedhető nyomdai díszeket), amelyeknek szállítása szintén nem jelenthetett gondokat. Az 1710. évi *Kondakiban* azonos tipográfiai szerkezetben és azonos reneszánsz körzetelemekből épített keret fordul elő, mint a Snagovban 1701-ben kiadott *Görög-arab miscskönyvben*.⁴⁶ Az 1711. évi grúz *Davitniban* látható makkos körzetsor elemei azonosak a gyulafehérvári *Chiri-acodromiconban* közölt metropolitai címer díszítésére használt körzetekkel.⁴⁷

Az első grúz nyomtatványok tipográfiájában azonban a nyugat-európai hatások inkább csak közvetve tükröződnek. Mesterüknek esztétikai, formaalkotói forrása elsősorban a román egyházi könyvek tipográfiai világa (4. kép). Ez nemcsak olyan jellegzetes kompozíciókban mutatkozik mint többek között az 1709. évi *Szahareba*, a Tbilisziben nyomtatott Evangélium címlapja, hanem a havasföldi eredetű könyvdíszítésben is. A nyugati eredetű és nemzetközileg általánossá vált körzetekkel szemben a rendszerint a könyv tartalmához szabott, esetenként készült illusztrációk többet árulnak el a könyv tervezőjének

⁴⁵ *Type Specimen Facsimiles*, szerk. John DREYFUS. Bev. Stanley MORISON. London 1963., p. 6; 2, 3, 4, 5. és 8. sz. mellékletek.

⁴⁶ *Liturghier grecesc si arabesc*. Snagov 1701. In BIANU-HODOŞ: *Bibliografia Românească Veche I.*, Bucureşti 1903, BRV. I. 130. 242. ábra.

⁴⁷ BIANU — HODOŞ i. m. 244. ábra.

orientációjáról. A tbilisi nyomda első nyomtatványainak több illusztrációja kétségtelenül havasföldi eredetű. Az 1711-es *Davidniban* előforduló Dávid profétát köriratos grúz szöveggel ábrázoló fametszet például kisebb méretű változata egy bukaresti és két snagovi egyházi kiadványban román nyelvű körirattal szereplő illusztrációnak.⁴⁸ Érdekes, hogy mindhárom könyvet, 1694 és 1697 között, Antim Ivireanul nyomtatta. Vajon szerepe lehetett neki magának is a grúziai fametszetek készítésében — vagy csak tanítványainak közvetítésével hatott rájuk?

Az ornamentális jellegű fametszetű díszek között az 1709-es *Szaharebában* látunk egy arabeszk karakterű záródíszet, amelynek sok változata ismeretes. Soltész Zoltánné is közöl néhányat.⁴⁹ A Szaharebában is szereplő megformálását azonban csak 1673-ban láttam Veresegyházi Szentyel Mihály egyik könyvében s ettől kezdve sok kolozsvári nyomtatványban, valamint a Havasalföldön, Buzeuban 1700-ban kiadott *Octoih*, bizánci szertartású zsolozsmás könyvben.⁵⁰ Valószínű, hogy Iştvánovici ezt a metszetet, vagy annak több társát, Erdélyből vagy Havasalföldről vitte magával. Kimetszhették azonban már grúz földön is, hazai mintára. Érdekesebbek a nemzetközi hatásoknak kevésbé alávetett, román eredetű könyvdíszek. Ezeknek szép példája az 1710-es *Kondaki* fejléce, amely, kevésbé rutinos kéztől újrametszve, meggyegyezik egy 1697. évi Snagovban nyomtatott Evangeliarium egyik fejlécével⁵¹ (5. kép). A fejléc a XVII. századi román egyházi könyvekben látható indás-virágdíszes ornamentika egyik jellegzetes példája.

5. Az 1710-es grúz *Kondaki* egyik fametszetű fejléce (kicsinyítve)

Egy biztos: az első Tbilisziben nyomtatott könyvek kiválóan metszett szép betűkkel és nagy tipográfiai kultúráról tanúskodó nyomdai hozzáértéssel készültek.

Ki volt Antim Ivireanul, a grúz nyomtatás megteremtésének patrónusa, és tanítványa, Mihai Iştvánovici, a grúz nyomtatás úttörője? Antimról úgy tudják, hogy Grúziában született és az Ivireanul neve Ivériai vagy Ibériait jelent, a későbbi Kartli királyság régebbi nevén. Török fogságban, Konstantinápolyban sajátította el a fametszést, a festést és más készségeket és nyelveket. Constantin Brâncoveanu fejedelem hozatta Havasalföldre, ahol a bukaresti nyomdában megtanulta a nyomdászatot. A bukaresti és snagovi nyomda az ő vezetése alá került és számos egyházi kiadvány impresszumában találko-

⁴⁸ BIANU — HODOŞ i. m. *Psaltire*, Bucureşti 1694. BRV I. 96.; *Anthologion*, Snagov 1697. BRV. I. 106.; *Psaltire grecăscă*, Snagov 1697. BRV. I. 122. Mindhárom nyomt. Antim Ivireanul. Mindháromban ill.: 239. ábra.

⁴⁹ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Budapest 1961. Manskovit-nyomda: XLVII. tábla 6.; Bártfa: LX. tábla 10.

⁵⁰ Veresegyházi Szentyel: RMK. I. 1146; *Octoih*: BRV. I. 120.

⁵¹ *Evanghelie*, Snagov 1697. BRV. I. 103. BIANU — HODOŞ i. m. 204. ábra.

zunk nevével az 1690-es években. Az ő közbenjárására küldte a fejedelem Iştvanovicit, Antim legjelesebb tanítványát Grúziába. Antim 1717-ig élt.⁵²

Iştvanovici nevével előbb erdélyi kiadású román egyházi könyvek kolonijában találkoztunk. 1699-ben Gyulafehérvárott egy *Chiriacodromion* . . . c. prédikációs könyv jelent meg román nyelven, melyet a címlap szerint Athanasie erdélyi metropolita áldásával Mihai Iştvanovici Ungrovlachia-i nyomdász nyomtatott. A könyvet a nyomdász Athanasie metropolitának ajánlja, magasztalva az egyházfőt, hogy nem kímélte a költségeket a mű kinyomtatására. Elmondja az ajánlásban, hogy őt Athanasie metropolita és az erdélyi szent zsinat kérésére Constantin Brâncoveanu havasalföldi vajda küldte Erdélybe, hogy e munkát kinyomtassa. Ugyanazon évben még egy könyvet nyomtatott Gyulafehérvárott: a *Bucoavnă* című ábécéskönyvet, melyet ugyancsak Mihai Iştvanovici nyomdász nevével jegyezt.⁵³ Erdélyben többé nem találok meg nevével, 1706-ban (és talán 1707-ben) Havasalföldön, Rîmniceben nyomtat és jegyez nevével könyveket. Ezeket a könyveken kivétel nélkül „Mihai Iştvanovici ypodiacon, nyomdász”-nak nevezi magát. Bianu-Hodoş román nemzeti bibliográfiája őt ilyen könyvet tart számon 1706-ból és egyet, amelynek megjelenését 1707? keltezéssel közli.⁵⁴

Tbilisziben Iştvanovici 1709-től nyomtat könyveket. 1709. évi *Szahareba* (Evangélium) kiadványának előszavában többek között azt is közli, hogy a (királyi) nyomdának elegendő mennyiségű betűje és egyéb felszerelése van, s hogy e nyomdának ő a vezetője. Tbilisziben nyomtatott könyvein nevét így tünteti fel: Mihail Sztefane svili Ungrovlaheli — azaz „havasalföldi”.

A *Bibliografia Românească Veche I.* kötete néhány grúz nyomtatvány leírását is közli, közte az 1710-ben Tbilisziben megjelent és Iştvanovici által nyomtatott *Kondakiét*. Közreadja a könyv ajánlásának szövegét, melyet előbb oroszra, majd ebből románra fordítottak. A szöveg így fejeződik be: „Al vostru fiu de suflet, tipografu ungrovalach Mihail Ştefanovici”.⁵⁵

Itt tehát Iştvanovici nevének egy harmadik változatával találkozunk: Ştefanovici. Ez azonban csak ebben a fordításban szerepel, sem a gyulafehérvári, sem a rîmnici, sem a tbiliszi könyvek impresszumában nem találok meg vele. Lehetséges, hogy levéltári dokumentumokban így is előfordul, ezeket azonban nem ismerem. A *Kondakiból* idézett szöveg, amely egyébként Vah-tang előszavához csatlakozóan a nyomdásznak az olvasóhoz intézett ajánlásának befejezése, így hangzik: „Tkvemi szulieri svili mesztambe Mihail Sztefane svili ungrovlacheli” (Lélekben a ti fiatok Mihály, István fia, a havasalföldi).

⁵² Mircea PACURARIU: *Istoria bisercii ortodoxe române*. Sibiu 1962. Ivéria, Ibéria a kelet-grúziai királyság görög, bizánci és latin elnevezése.

⁵³ Mircea PACURARIU: *Istoria bisercii ortodoxe române*. Sibiu 1962. Ivéria, Ibéria a kelet-grúziai királyság antik görög, bizánci és latin elnevezése.

⁵⁴ *Bucoavnă*, Gyulafehérvár 1699. Ábécéskönyv, vö. BIANU—HODOŞ: i. m. BRV. I. 113. SZABÓ Károly *Régi magyar könyvtára* is közli RMK. II. 1951. sz. alatt. *Chiriacodromion* . . . , Gyulafehérvár, 1699. Prédikációsönyv. Vö. BRV. I. 115.

⁵⁵ BRV. I. 150. *Sljuba Născătoare de Dumnezeu*, (Szűz Mária tiszteletére), Rîmnice 1706. BRV. I. 151. *Oktoih*, Rîmnice 1706. BRV. I. 152. *Cuvînt la patima Domnului* (Prédikáció az Úr kínszenvedéséről), (görög), Rîmnice 1706. BRV. I. 153. Radu BRÂNCOVEANU: *Cuvînt panegric la St. Nicolae* (Prédikáció Szt. Miklós tiszteletére), Rîmnice 1706. BRV. I. 155. Georghe MAIOTA: *Cuvînt la patima Domnului*, Rîmnice 1707n BRV. I. 150₁. *Molîtervie* (Imakönyv) Rîmnice 1706.

⁵⁵ BRV. I. 161. pp. 483—484.

A Bianu-Hodos, amikor néhány helyen francia fordítást közöl a grúz könyvek-ből, ugyanezt a formát használja: „Michel, fils d'Etienne”.

Nem is kívánok a névhasználat helyességére kitérni, csupán annyiban vagyok kénytelen érinteni, mert az irodalomban Iştvanoviciról több helyen úgy szólnak, mint magyar tipográfusról. Ezt a véleményt részben nevére (Iştvanovici, azaz István fia), részben a nevéhez csatolt Ungrovlachia-i, illetve grúzul Ungrovlaheli jelző téves értelmezésére, részben gyulafehérvári működésére alapozzák.

Ungrovlachia nem más, mint Havasalföld, a románul Țara Românească néven ismert fejedelemség régi neve. Területe megközelítőleg az volt, mint a mai Romániának a Kárpátoktól délre, a Dunáig terjedő része. Az Ungrovlachia földrajzi név szó szerinti fordítása és az összetétel első tagjának „magyar” értelmezése a jelentésváltozás folytán ma nem helytálló, következőképpen e névhasználatból nem lehet Iştvanovici nemzetiségére következtetni. Ugyanígy semmit sem bizonyít magyar volta mellett gyulafehérvári működése, annál is inkább, mert ott román egyházi ügyekben tevékenykedett.

Marad az Iştvanovici név, amely kétséget kizáróan a magyar Istvánból ered és arról tanúskodik, hogy Iştvanovici apja, vagy valamelyik felmenő ági őse magyar volt. A Stephanus név ugyanis románul Stefan, szerb-horvát nyelven Stevan, Stepan, Stipan, grúzul Sztefani, az Istvánhoz hasonló alakja nincs más számbajöhető nyelven sem. „Vici” képzője azonban már nem magyar. A név viselője vagy elődei tehát valamikor más nyelvet beszélő közösségbe települhettek.

Bizonyos azonban, hogy Iştvanovici a román görög keleti egyház tagja, hiszen aldiakónusnak nevezi magát, majd Grúziában román verset ír — grúz betűkkel nyomtatva — a grúz *Kondakiba*. A román egyház kebelében kialakult tiszteletreméltó könyvművészeti kultúrának igen érdemes munkása és terjesztője. Tevékenységével több nemzet művelődését eredménnyel szolgálta.⁵⁶

Az 1709—1711. évi tbiliszi nyomtatványok kitűnő betűje és magas tipográfiai színvonala arra vall, hogy Iştvanovici kiváló nyomdász volt. Nemcsak nyomdaalapító, hanem olyan mester, aki előzmények nélkül nyomdai kultúrát teremtett Grúziában. Ehhez munkatársakkal is kellett rendelkeznie. Sarasidze, Iştvanovici kiadványainak ajánlásai alapján, néhányat felsorol Tbiliszi első nyomdászának (feltehetően grúz) tanítványai közül: *Mikael* pap, aki egy helyen „a nyomdászok főnökének” nevezi magát; *Giorgi* mhatvari („művész”), *Garszevan*, volt Gábrriel pap; valamint *Szalukazanavili* Abrama.⁵⁷ Úgy tűnik azonban, hogy Iştvanovicinek nem csak grúz tanítványai voltak, hanem hazájából is vitt magával nyomdászokat. Az 1709-es *Szaharéba* tipográfusi előszavában ugyanis, amikor elnézést kér a nyomtatás esetleges hibáért, megemlíti, hogy mind ő, mind szolgálai idegenek, azelőtt nem jártak Georgiában. „Szolgák” alatt itt nyilván nyomdai munkásokat kell érteni. Esetleg betűmetszéshez, fametszéshez is értő szakembereket. Ime, a grúz és román személyek, akik között a magas színvonalú tbiliszi kiadványok, betűk és könyvek alkotóit kereshetjük.

⁵⁶ A grúz betűk és Iştvanovici kérdését érintették újabban: BÓNÉ Gyula: Az újjáéledt Miszt-tótfalusi Kis Miklós, in Korunk, Cluj, 1972. pp. 140—150., A. BARAMIDZE grúz akadémikus reflexiója uo. pp. 303—304. BÓNÉ Gyula viszontválasza uo. 1973. pp. 327—328. Román szerzők tanulmányairól l. JAKÓ Zs. i. m. pp. 7—8.

⁵⁷ SARASIDZE, 1955. I. m. p. 101.

P. Constantinescu Iași román munkája foglalkozik Antim Ivireanul 1713 áprilisi, a pátriárkához intézett jelentésével. Eszerint Mihai egy évvel ezelőtt elutazott Ivériából [Grúziából], megérkezett Moszkvába, majd onnan, hogy mesterségét tökéletesítse, Hollandiába.⁵⁸ Sarasidze egy fél mondatban utal arra, hogy Iștvanovici hazájába tért vissza.⁵⁹ Itt egyelőre nyomát veszítjük ennek a tehetséges tipográfusnak.

Értékes tanácsaiért Dr. Tardy Lajosnak, a svéd vonatkozások tisztázásában dr. Lakó Györgynek, a román vonatkozások felderítésében dr. Fazakas Józsefnek, az amszterdami mintalap olvasatának és fordításának megoldásában való közreműködéséért dr. Ritoók Zsigmondnének itt mondok köszönetet.

GYÖRGY HAIMAN

À la recherche des modèles des caractères géorgiens de Miklós Tótfalusi Kis

L'affaire des caractères de presse géorgiens de Miklós Tótfalusi Kis, préparés lors de son activité à Amsterdam entre 1680–1689, préoccupait durant longtemps la littérature spéciale. Tout récemment ce problème a été mis sous un autre jour par la page-modèle des caractères géorgiens qui a été trouvée à Amsterdam par Róbert Dán. L'auteur tient compte de la littérature suédoise, soviétique et hongroise s'occupant de la fabrication des caractères géorgiens, en accentuant les sources et les constatations qui peuvent être mises en rapport avec les caractères de la page-modèle récemment retrouvée. Il s'occupe à part de deux lettres de Tótfalusi, conservées à Linköping en Suède et des modèles de caractères qui sont traités en elles, en soulignant que celles-là présentent seulement quelques détails de la gravure de caractères de Kis, tandis que la page-modèle d'Amsterdam contient tout l'arsenal des caractères géorgiens. Il analyse les caractères de la page-modèle d'Amsterdam, en constatant qu'ils sont les produits de haut niveau de l'art de caractères contemporain, mais ils diffèrent de leur source, des formes de lettres de la calligraphie géorgienne contemporaine, de même que des lettres des premiers livres géorgiens imprimés qui étaient plus proche du manuscrit géorgien. D'après des considérations d'histoire de caractère et esthétiques et d'après l'examen du texte de l'épigraphie, il est d'avis que cette page-modèle a été fabriquée par Miklós Kis. Il démontre que les caractères du modèle d'Amsterdam ne peuvent pas être trouvés sur des imprimés géorgiens, par conséquent ces caractères ne pouvaient pas parvenir en Géorgie. De même, on ne peut pas trouver de trace, dans l'impression géorgienne, des caractères géorgiens retrouvés plus tôt à Stockholm et à Uppsala que l'on attribuait d'ailleurs jusqu'aujourd'hui à Tótfalusi, mais sans aucun fondement. Il esquisse que l'impression géorgienne a été basée, aussi bien dans le domaine du style de typographie que dans celui des caractères, sur les traditions de la culture de livre roumaine ecclésiastique de la Valachie, culture qui a été transmise de la Valachie à Tbilissi par Mihai Iștvanovici, sousdiacre et imprimeur d'abord à Gyulafehérvár, plus tard à Rîmnic.

⁵⁸ P. CONSTANTINESCU—IASI: Legăturile țărilor Române cu Georgia (Antim Ivireanul). In Studii 1951. No. 4. Lásd SARASIDZE, 1955. i. m. p. 99.

⁵⁹ SARASIDZE, 1955. i. m. p. 101.

Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században

Debrecen a 18. században az ország legnépesebb városa. Lakosainak száma 20—30 000 között van, kivéve amikor egy-egy járvány, mint pl. az 1739—40. évi nagy pestis, nem megtizedeli, hanem éppen megharmadolja.¹ A kor viszonyaihoz képest jelentős és nagy kultúrájú értelmiséggel rendelkezik. A Kollégium 4—5 professzora, a református egyház ugyancsak 4—5 lelkésze, a város vezetői, a főbíró, a szenátorok egy része, orvosai (a század második felétől kettő), gyógyszerészei valamennyien éveket töltöttek a legkiválóbb külföldi egyetemeken, Svájc, Németország, Hollandia, Anglia főiskoláin, s az ott tanultak mellett több élő nyelv, a német, francia, angol tudásával és hatalmas könyvcsomagokkal tértek haza.² Hogy ne csak a professzorok, lelkészek műveltségéről beszéljek, akiknek a tudomány „mesterségük”-höz tartozott,³ Domokos Márton főbíró (1697—1764) pl., a század legjelentősebb debreceni vezetője, aki a hallei, jenai egyetemen való tanulás után került a város nótáriusi székébe, mindenkor kitűnt nagy tudásával, a tudományok pártolásával, sőt művelésével. A temetésekor felette tartott egyik beszéd is kiemeli nagy tudományát:

„Mindent kívánt tudni, nem csak azt, a mi egyenesen az ő Birói hivatalára, hanem valami egy Consummatus értelmes, Tudós Secularis embernek eruditiójára, tudományára tartozott. Nem volt olyan Háza, Szobája, Szállása, vagy mulató Helye, a'holott a'Könyvek, mindenkor ad manum, keze ügyében véle és mellette ne lettenek volna.”⁴

Mikor pedig felsorolja a szónok, hogy mi és ki mindenki vészett el benne halálával, többek közt megemlíti, hogy

„egy nagy Historicus: egy nagy Geógráphus: egy nagy Lingvista, vagy az Idegen Nemetek nyelvének tudója a' Városban. Olyan Linguista (hogy tsak ez utólsót illessem) a’

¹ Az 1739—40. évi pestisben elhaltak száma a hivatalos adatok szerint 8697 fő volt, ami a város akkori lakosságának mintegy harmadát tette ki. L. Tóth Béla: *Maróthi György az 1739—42. évi debreceni pestisről*, Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 1974., 487. l.

² Bod Péter pl. „a maga életéhez tartozó jegyzéseiben” megemlíti, hogy Bányai István, aki sárospataki professzor lett, 15 mázsa, Berzétei József 8 mázsa, ő maga pedig 7 mázsa könyvet hozott haza külföldi tanulmányútjáról. L. DÖBRENTEI Gábor: *Hírek Bod Péter felől*, Erdélyi Múzeum, 1817. (VII. f.) 177. l. — Maróthi György is több láda könyvvel érkezett Debrecenbe hét és fél éves külföldi tanulmányútjáról. L. LÉNGYEL I. — Tóth B.: *Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei*, Könyv és Könyvtár VIII: 2., Debrecen, 1971., 66. l.

³ Szándékosan használok ezt a kifejezést a latin „ars”-ra gondolva, ami egyformán jelentette a tudományt, a művészetet s az egyszerű kézművességet, egyszóval mindent, amit az ember tudott.

⁴ TATAI Ferenc: *Nebo hegye* stb., Debrecen, 1764., C₂.

ki Német Nyelven a' született Némettel, Francia Nyelven a' Frantziával, Olasz Nyelven az Olasszal, Deák Nyelven Caesarral, Ciceróval, Minuciussal, nem tsak pennával és írással, hanem élő nyelvel is bátran beszélhetett".⁵

Nyelvtudásának emlékét megjelent fordításai is őrzik.⁶ De itt van mindjárt mellette Szeremley Sámuel (1695—1771) szenátor és kereskedő, aki egy évben (1753) viselte a főbírói tiszteletet is, aki valószínűleg szintén külföldi egyetemeken tanult,⁷ és szintén több nyelven tudott, amint ezt fordításai is elárulják. Többek közt ő is hatalmas könyvtárral is rendelkezett, amint arról végrendeletében részletesen megemlékezik.⁸

E „világi” értelmiség színvonálára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy mikor Maróthinak egyéb és sürgősebb elfoglaltsága miatt félbe kellett hagynia Osterwald *A keresztyének között ezidőszerint uralkodó romlottságának kútfejeiről* c. francia nyelvű művének fordítását, a munkát négy debreceni „vezető értelmiségi”, Domokos Márton, Szeremlei Sámuel, Szilágyi Sámuel és Buzinkai György „főfizikus” fejezte be.⁹ De a nagytanultságú világiak sorába tartozott Veszprémi István és Csapó József városi orvos, valamint Kazay Sámuel gyógyszerész is, akik közül az előbbi kettő mint író is bevészte nevét művelődéstörténetünk lapjaira, s Domokos Lajos főbíró, a Márton fia, aki szintén mint fordító is tevékenykedett.¹⁰ Ezek valamennyien igen jelentős könyvtárakkal is rendelkeztek. S ezzel már rá is térhetünk szorosabban vett tárgyunkra.

Debrecen könyvtári kultúrájának alapját (és csúcsát) ez időben a Kollégium alkotta kétféle értelemben is. Egyrészt folyton gyarapodó s a kor viszonyaihoz képest gazdagnak mondható könyvtárával, másrészt professzorainak könyvtári tevékenységével, azok saját könyvgyűjteményével, melyeknek egy része az idők során mások, volt diákok anyagával szintén az anyakönyvtár állományát gazdagította.

Ez a könyvtár, mely a Kollégiummal együtt keletkezett és fejlődött, a század folyamán nemcsak mennyiségben gyarapodott — állománya ez idő alatt 1529 műről 5810 tételre, 7405 darabra nőtt —¹¹, hanem szervezettségben is fejlődött.

A század első felében a könyvtár fejlesztésében a legjelentősebb lépést Maróthi György hajtotta végre. Ez a rövid életű (1715—1744) zseniális professzor 1738-ban foglalta el tanszékét a Kollégiumban, melynek feladata az ékesszólás (eloquentia, litteratura elegantissima) és a történelem tanítása lett

⁵ I. mű, C₃.

⁶ Részt vett Fr. OSTERWALD *A keresztyének között ezidőszerint uralkodó romlottságnak kútfejeiről* c. művének fordításában (l. lentebb!) s lefordította J. LA PLACETTE *A keresztyén etikának summája* c. művét.

⁷ Kár, hogy ennek körülményeit életrajzírója, Nagybakay Antal nem tárja fel Szeremley Sámuel stb. (Debrecen, 1942.) című életrajzában.

⁸ HBmL. Végrendeletek 465. A végrendeletet Nagybakay Antal is közli említett műve függelékében.

⁹ L. TÓTH Béla: *Ki fordította Osterwald „Traité des sources” ... stb. c. művét magyarra?* Magyar Könyvszemle, 1975., 165—166. l.

¹⁰ Az irodalom (l. Révész Imre: *Bécs DebrecenA ellen*, k. k., Bp., 1966, 116. l.) neki tulajdonítja az *Álom II. Józseftről németből magyarra fordítva* (Buda, 1781) c. röpirat fordítását, s a kollégium könyvtára kéziratban őrzi Fénélen Télémaque-jából készült fordítását (L. KÖPECZI Béla: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában*, in: „Sorsotok előre nézzetek”, Bp. 1975., szerk. Köpeczi Béla és Sziklay László, 29—30. l. A fordítás újabban nyomtatásban is megjelent (Magyar Helikon, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980))

¹¹ L. VARGA Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum*, Debrecen, 1945, 29. l. — A továbbiakban: Varga Zs.

volna, de ő rövidesen kiterjesztette előadásai körét a földrajz, a korszerű matematika (először tanította hazánkban főiskolai szinten ezt a tudományt¹²) s a kísérleti fizika irányába is. Közben a tanítás, tanulás elősegítésére latin auktorokat ad ki, megírja *Arithmeticáját*, s új tankönyvek egész sorát vezetibe (Cellarius könyvei, Breitinger logikája stb.). Diákjait többszólamú éneklésre tanítja, és megjelenteti a zsoltárok négyyszólamú kiadását. Ezek mellett *Idea* és *Opiniones* címmel átfogó terveket készít a kollégiumi tanítás egész rendjének átszervezésére, korszerű színvonalra való emelésére.

„Természetes, hogy az iskola egész életét átfogó eme törekvésből a könyvtár sem maradhatott ki, sőt éppen ez volt a terület, hol terveit, kívánságait a legkönnyebben és legsikeresebben megvalósíthatta. Őt tekinthetjük a kollégiumi könyvtár regenerátorának, egyetemes irányban az első céltudatos fejlesztőjének” — írja Varga Zsigmond a kollégiumi könyvtár történetéről szóló nagy munkájában¹³, valóban találóan jellemezve Maróthinak a könyvtár érdekében kifejtett munkásságát.

Ez a tevékenység, mondhatnánk így, kiterjedt a könyvtári élet minden mozzanatára. Először is rögtön héteves külföldi tanulmányútjáról való hazatérése után, még tanári munkájának megkezdése előtt hozzálátott a könyvtár rendezéséhez. Ennek köszönhető az ún. III. katalógus, mely ugyan csak Jánki Péter ifjúsági könyvtáros nevét őrzi, de a vele foglalkozók Sinka Sándortól Varga Zsigmondig egyértelműen Maróthinak tulajdonítják a készítését.¹⁴ S erről magam is meggyőződtem. Ez a katalógus ugyanis annyira „preciz és bibliografikus,”¹⁵ hogy ez csak a könyvtárak szerelmesétől, annyi európai nagy könyvtár ismerőjétől telhetett akkor ki Debrecenben, nem szólva azokról a könyvtártudományi munkákról, melyeket tanulmányútjáról magával hozott, s amelyek ma is megvannak a Kollégium könyvtárában, amelyek Maróthi ezirányú érdeklődésének tudatos, tudományos szintjét is tanúsítják.¹⁶ Ez a katalógus betűrendben, a fejleceken megjelölt rovatok szerint tartalmazza a szerző nevét, a könyv címét, nagyságát, állapotát kiadási helyét, évét, s megjelöli a tékát, és abban a sort, ahol a könyv található. Ilyen formán:

Nom.	Auth.	Maa	Tractatus	Quant.	Qualit.	Ubi	Anno	Thec.	Ord.	Lib.
------	-------	-----	-----------	--------	---------	-----	------	-------	------	------

Az egyes betűk után s a következő előtt több lapnyi üres hely maradt a később beszerzendő könyvek számára. — Ez az elrendezés már bizonyos csoportosítást is lehetővé tett, ami meg is történt. Mindez azonban csak kezdete Maróthi és a könyvtár kapcsolatának. Az a vaskos, bőrbe kötött fólió alakú R. 71.8 jelzetű Album, mely az előbbi katalógust is tartalmazza, további nyomait is őrzi az ifjú tudós könyvtári munkájának. Az Albumnak a katalógus után következő része, amelyet a rövidség kedvéért a továbbiakban II. résznek fogok nevezni, ceruzával számozott húsz üres lap után a latin nyelvű megje-

¹² L. TÓTH Béla: *Mit tanított Maróthi matematikából?* Múzeumi Kurír, 1977. december (25. sz.), 58–61. l.

¹³ I. mű, 21. l.

¹⁴ SINKA Sándor *A gymnasiumi oktatásügy története 1848-ig c. tanulmányában* (A debreceni Ev. Ref. Főgymnasium Értesítője az 1894–95. iskolai évről, 72. l.) ezt írja: „... Jánki készítette ugyan a névtárt, de Maróthi közreműködése és utasítása szerint”.

¹⁵ Varga Zs., 22. l.

¹⁶ Felsorolásukat l. TÓTH Béla: *Maróthi György szerepe a debreceni Kollégium könyvtárának fejlesztésében*, Könyv és könyvtár: XI., Debrecen, 1975., 216. l.

lölés szerint azok részére volt fenntartva, akik a könyvtárat adományaikkal gyarapították.¹⁷ Itt a 27. lapon már Maróthinak a nevével is találkozunk. Az 1738-ból származó négy lapra terjedő bejegyzés ugyanis azokat a könyveket sorolja fel, melyeket az „Inclutus Magistratus” „Belgium”-ból vele hozatott. A felsorolásból nyilvánvaló, hogy professzorunk a tanulmányútján vásárolt könyvek egy részét adta át a Kollégiumnak, illetve azokat már eleve a magistrátus megbízásából vásárolta ezzel a céllal. A 127 címet, de ennél jóval nagyobb kötettszámot magába foglaló jegyzék főleg klasszikus, elsősorban latin írók műveit tartalmazza, fel egészen a római irodalom vaskoráig, de található a könyvek között szép számmal görög szerző alkotása (Homéros, Hérodotos, Xenophon, Pindaros stb.), némelyik mű több kiadásban is (Lucretius pl. háromban), és szinte mindegyik jelentős kommentátorok gondozásában. De megtalálható köztük az ókortudomány több egykorú és korábbi képviselőjének munkája is, nyelvtanok stb. A következő lapokon ugyancsak 1738-ból, illetve 39-ből ismét újabb Maróthi által beszerzett könyveket találunk, mintegy 19 címet, köztük szintén több klasszika-filológiai munkát (pl. Joh. Alb. Fabricius *Bibliotheca Graecaját* (4 kötetben), továbbá természettudományi (Barrow Euklidése) s teológiai műveket (34–38. l.). A II. rész 39. lapján 1740. július 10-i dátummal s Weszprémi István könyvtáros¹⁸ kezeirásával annak a kilenc darab könyvnek a bejegyzését találjuk, amelyet Maróthi más peregrinus diákok szokása szerint, hogy — „animum suum in Cives Collegii Debrecinensis optime affectum” (a bejegyzés szavai) megmutassa, a könyvtárnak adományozott.

Maróthi könyvtári tevékenysége azonban az eddigiekkel nem ért véget, inkább csak megkezdődött. 1742 decemberében levelet intézett Domokos Márton főbíróhoz (azért hozzá, mert mint tudjuk a Kollégium „gazdája” akkor még a város volt), melyben arról tájékoztatja, hogy „a Coetus Bibliothecáját alkalmasint rendbe és jó lajstromba szedtük”, javaslatot tesz továbbá nagyszámú könyv árverésen való eladására, mellékeli az eladásra javasolt könyvek lajstromát, s részletesen előadja azokat a szempontokat, amelyek szerint a kiválogatás történt, illetve amelyek szerint a könyvtárat a továbbiakban gyarapítani kellene:

„... azzal is törődnünk kell, amit minden könyvtárban látunk, hogy legyen bizonyos rendszer a könyvtárban, vagyis teológiai, filozófiai, történeti művekből néhány legjobb meglegyen nálunk is, mintegy alapvető könyvek, hasonlóképpen a jogi és orvosi művekből is, nem sok, de jó. Ezt elég könnyen meg lehetne valósítani az eladott könyvek árából és a Kenessey-hagyatékból”.¹⁹

Érdekes és jellemző a kilenc és fél oldalas lajstrom „tartalma” is. Kiténik ugyanis belőle, hogy Maróthi elsősorban a túl nagyszámú, felesleges és elavult teológiai (Amesius, Cocceius) és filozófiai (Cartesius!) művek mennyiségét akarja csökkenteni, hogy helyettük szükségesebb, frissebb, korszerűbb műveket szerezzen be, elsősorban a történelem, s az újabb filozófia (természettudományok) felé tágítva a kört, — nem szólva a „jogi és orvosi művekről”.

¹⁷ L. Maróthi György szerepe stb., 217. l.

¹⁸ Ez a Weszprémi nem azonos a későbbi híres orvosíróval, aki ugyan szintén volt ifjú-sági könyvtáros, de 1749–51 között, s a Kollégiumban is csak 1743 őszén kezdte meg a tanulását.

¹⁹ A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára (TREL), Debrecen, Iskola-történeti egyes adatok, Z. 13a. (Maróthi-levelek).

Maróthi kísérő levele a „laistromocska” segít eldönteni az ún. IV. (R. 71,5 c) katalógus ügyét is, amelyet Varga Zsigmond emlegetett művében tévesen 1749-es eredetűnek tart. A fenti levélből s a jegyzékből, továbbá abból, hogy az egész Maróthi kezeírása (ezt én, aki Maróthinak több ezer oldalt kitevő kézíratait végigolvastam, biztonsággal állíthatom), nyilvánvaló, hogy ez a katalógus, amelyet ezután nyugodtan nevezhetünk Maróthi-katalógusnak, az említett iratokkal egyidőben, tehát 1742-ben keletkezett. Nyilván erre a munkára utal a levél „jó lajstomba szedtük” kifejezése is, nem szólva arról, hogy szempontjai is egyeznek a III. katalóguséval azzal a különbséggel, hogy itt nincs feltüntetve a könyvek állapota, valószínűleg azért, mert az ott „tritus”-nak, kopottnak jelzett könyveket Maróthi kiselejtezte vagy eladásra jelölte ki. Erre utal az is, hogy ez a jegyzék kevesebb tételszámot tüntet fel az előbbihez képest. Ott 2433 (kb. 2700 darab), itt 2351 (kb. 2500 darab) szerepel.

Az árverés is megtörtént 1743. augusztus 15–17-én, s az eladott könyvek árából 1160 frt 22 d[enarius] folyt be.²⁰ Maróthi az eladásra szánt könyvek lajstromát kísérő levélben mindjárt javaslatot tett a beszerzendő könyveket illetőleg is, hangsúlyozva az *Acta Lipsiensia* beszerzésének fontosságát,²¹ az R. 71,8. jelzetű Album II. 48. lapján pedig ott olvasható 13 könyv jegyzéke, melyeket az árverésen nyert pénzből vásároltak. Szerepel itt Robertus Stephanus (Étienne) négy kötetes lexikona, J. Fr. Weidler *Historia Astronomiae* c. műve, Deschales *Cursus Mathematicusa*-a s Pufendorf *Historia Europae* c. könyve.

Mind e tevékenység, a beszerzések volumene, a vásárolt könyvek magas szintje, a tudományok általuk képviselt körének kiszélesedése, a könyvtár rendjének korszerűsítése, kiemelte az intézményt addig erősen teológiai irányú, s inkább ifjúsági segítő könyvtár képviselő jellegéből és elindította a szakszerű gonddal kezelt egyetemes érdekű könyvtárrá fejlődés irányába. Ez a helyzet és igény tette szükségessé, hogy a könyvtár kezelésében, mely addig csupán az ifjúság köréből, többnyire évenként választott, „bibliothecarius”, illetve a senior gondja volt, vezető szerepet biztosítsanak a nagyobb felelősséggel és hozzáértéssel bíró professzori testületnek. Így lett Maróthi kezdeményezésére a Kollégiumban az első tanár-igazgató (praefectus Bibliothecae) Szilágyi Sámuel, aki 1744-től 1749-ig viselte ezt a tisztséget, amikor Szathmári Paksi István vette át tőle.

Az a munka, amelyet Maróthi a kollégiumi könyvtár gyarapításának, fejlesztésének szentelt, nem ért véget halálával sem. Könyveinek nagy része halála után a könyvtár birtokába került. Ez kétféle módon s két alkalommal történt. A II. rész 53–65. lapjain olvasható azoknak a könyveknek a jegyzéke, amelyeket Szilágyi Sámuel, praefectus bibliothecae „secundum aestimationem eiusdem b[eatae] m[emoriar]e viri” vásárolt meg az özvegytől. (Az elhunyt becslésére való hivatkozás itt arra utalhat, hogy Maróthi a legtöbb általa vásárolt könyvbe beírta az árat is, vagy esetleg arra, hogy egy külön jegyzéken is őrizhette a könyvekre vonatkozó kiadásait). Az előbbieket folytatásaképpen pedig azoknak a könyveknek a felsorolását találjuk, amelyeket a néhai nagy

²⁰ Az elszámolást l. *Maróthi György szerepe* stb. tanulmány 220. lapján.

²¹ Ez meg is történt, de nem az árverésből befolyt pénzből, hanem az ún. Kenessei-alapítványból, mint azt az R. 71. 8. jelzetű Album II. 48. lapján olvasható bejegyzés tanúsítja.

professzor könyveinek 1745. július 30-án tartott árveréssel való kiadásán vásárolt meg a Kollégium. A két jegyzéken összesen 237 tétel szerepel, természetesen jóval több kötetet képviselve, nem szólva a szépszámú kolligátumról.

E listák, továbbá Maróthinak bázeli barátjával, Jakob Christoph Beckkel folytatott levelezésének adatai alapján²² előttünk áll Maróthi könyvtárának képe is. Ötvös János *Maróthi György könyvtára* c. tanulmányában²³ részletesen ismerteti e könyvtár darabjait, illetve azokat, melyek a nagy professzor halála után árverés, majd későbbi vásárlások útján a Kollégium könyvtárába bekerültek. Ezek száma összesen 248 darabot tesz ki. A legnagyobb számot itt is a klasszika-filológiai, illetve történeti munkák adják, az előbbieket mintegy százat a görög és latin irodalom köréből, az utóbbiak mintegy ötvenet, bár a két csoportot természeténél fogva nem mindig lehet élesen szétválasztani. De szép számmal fordulnak elő földrajzi, általános filozófiai, zenei, és mint már jeleztük, könyvtártudományi munkák is. A földrajzi művek közt pl. ott találjuk a *Quatuor Navigationes Americi Vespucii* c. munka 1507-es kiadását (Saint Dié) s Varenus *Geographia Generalis*-át 1712-es Elzevir-kiadásban, megvolt Galilei *Systema Cosmicuma* is (Elzevir, Hautt, 1635), de megtalálhatók az újabb kori természettudomány művelőinek, Jakob Bernoullinak, Leibniznek, Wolffnak, s Gravesandenak, Newtonnak, legjelentősebb művei is, a kisebbekről (Musschenbroek, Barrow, Tacket, Pardies, Prestet, L'Hôpital, Ozanam) nem is beszélve, s nem szólva a hatalmas lexikális művekről, mint J. Chr. Iselin 4 kötetes *Neu vermehrtes historisch und geographisches allgemeines Lexikona* (Basel, 1726—1727). De szép számmal találhatók a könyvek sorában magyar történelmi, irodalmi s más tudományos művek is, pl. Bethlen János *Rerum Transylvanicarum libri IV.* (Amstel., 1664) c. munkája, Czwittinger *Specimen Hungariae Literatae*ja (Frankfurt-Lipcse, 1711) s Vásárhelyi Tőke István *Institutiones philosophicae*ja (Szeben, 1736) — Maróthi tanultságát (Bázelben lelkészi oklevelet szerzett) és korának főleg debreceni viszonyait tekintve feltűnő az általa szerzett könyvek közt a teológiai művek csekély száma, mintegy húsz, hozzáátéve, hogy itt sem lehet mindig meghúzni a határt a történelem és a filológia felé. Mindez egy rendkívül kiterjedt érdeklődésű, kora minden tudományos eredményét megismerni óhajtó tudós képét tárja elénk. Külön értéke a könyveknek, hogy gyakran olvashatók bennük Maróthi lapszéli jegyzetei, illetve az ívek közé kötött lapokon részletes megjegyzései, mint pl. J. Potter *Archeologia Graeca* c. művében és V. Tőke István filozófiájában.

Mindez, mint mondtuk halála után a kollégiumi könyvtár állományát gazdagította. Így került a könyvtárba az első öt ősnymtatvány, s így az első Aldus-kiadványok (3 darab). A Maróthi könyvei közül való két Stephanus (Étienne)-, négy Plantin-, hét Frobenius-, tizenegy Elzevir-, négy Blaeu- és öt Janson-nymtatvány. Az ő vásárlásai révén jutottak a könyvtárba a klasszikusok legrégebb és legszebb kiadásai, pl. Stobaeus 1549-ből s egy Apuleius 1560-ból. Mindezekről részletesen szól Varga Zsigmond és Ötvös János is.

²² L. LENGYEL I.—TÓTH Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja, Könyv és könyvtár VIII: 1*, Debr. 1970. s *Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei, Könyv és könyvtár, VIII: 2.*, Debr., 1971.

²³ Ötvös János: *Maróthi György könyvtára* (KLTE könyvtárának évkönyve 1955., 331—370. l.) Bp., 1956.

A könyvtár ezután ebben az irányban s nagy lendülettel folytatta munkáját. 1747—48-ban még Szilágyi Sámuel igazgatása alatt külön épületet kapott.²⁴ Később pedig olyan igazgatók, mint Szathmári Paksi István, Hatvani István, Sinai Miklós gondoskodtak fejlesztéséről a század folyamán. Az ő működésüket, annak eredményeit azonban részletesen megrajzolja Varga Zsigmond többször említett könyvében. A továbbiakban ejtsünk szót inkább a városban meglévő magánkönyvtárakról.

* * *

A 18. sz. második fele, a 19. sz. eleje hazánkban a nagy könyv- és egyéb gyűjtemények kialakulásának kora. Mintha az az európai társadalomban még a reneszánsz idején kialakult erőteljes véna táplálta volna ezeket a törekvéseket, mely a felvilágosodás művészi, kulturális megnyilvánulásait is éltette, nem szólva a tudomány, a műveltség e korbéli nagyarányú előretöréséről. A tudományok századában, a fény századában vagyunk. Ekkor keletkeznek hazánkban is a nagy főpapi könyvtárak, gyűjtemények, a Teleki-téka, a Ráday-gyűjtemény, Apponyi György Hungarica-gyűjteménye, ekkor kezdi meg nagyarányú gyűjtését Széchényi Ferenc is.²⁵ Debrecenben, ha az előbbieknél olykor szerényebb méretekben is, szintén hatalmas magángyűjtemények alakulnak ki.

Nézzük pl. Hatvani István (1718—1786) könyvtárát. Ennek alapjait ő is külföldi beszerzésekkel vetette meg. J. Chr. Beckhez írott leveleiben többször esik szó arról, hogy könyvei egy részét Bécsben kellett hagynia (valószínűleg átvizsgálás végett), más része pedig Svájcban maradt éppen a Beck őrizetében.²⁶ Sikerül azonban megszereznie, amint sajátkezű bejegyzéséből kitűnik, a Kollégium könyvtára számára P. Bayle híres *Dictionairejét*.²⁷ Könyvvásárlásait Hollandiában is folytatja.²⁸ Hazajöve ismét Beck segítségével vásárol könyveket mind a maga, mind a Kollégium, mind tanítványai számára. Így szerzi be pl. a *Museum Helveticum* néhány füzetét s J. Chr. Iselin már említett lexikonának pótköteteit.²⁹

Hatvani 1780. december 31-én kelt végrendelete is utal könyvtárára:

„4^oHalálom után, hogy az én könyveim tsak kevés idő múlva mindgyárt eladattassanak, ezt akarom ki vévén azokat, ha mi *manuales* könyvek kellenek Istvánkának, és a Magyar-Bibliákat magyar Énekes 's imádságos könyveket, és a Vallásra tartozókat 's különösen a kegyesség gyakorlására. Ezen osztozzanak meg gyermekeim magok között”.³⁰

²⁴ Szilágyi Sámuel könyvtárépítéséről Hatvani lelkes szavakkal, ékes latin nyelven emlékezik meg az R. 71, 8. II. r. 210. lapján.

²⁵ Ezeknek a főpapi, főúri könyvtáraknak a kialakulásáról részletesen ír BERLÁSZ Jenő *Könyvtári kultúránk a XVIII. században* c. tanulmányában, in: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor, Ak. k., Bp., 1974. — A tanulmány debreceni vonatkozásban meglehetősen hiányos és több tévedést is tartalmaz (pl. hogy Sinai könyvtára egyben, árverés útján jutott Fáy János debreceni polgármester birtokába, Kazay S. könyvtárát pedig Jankovics Miklós vásárolta meg. Ezekről később lesz szó).

²⁶ Ezek csak évek múlva kerültek birtokába, amint az egy 1754 végén Beckhez írott levélből kiderül, L. LENGYEL Imre: *Hatvani István levelesládájából*, Déri Múzeum Évkönyve, 1972., Debrecen, 1974., 514. l.

²⁷ A lexikon másik példánya, mely ma is megvan a könyvtárban, valószínűleg Maróthi révén került oda. L. LENGYEL I. — TÓTH B.: *Maróthi György nevelési törekvéseinek* ... Könyv és könyvtár VIII: 2., 67. l.

²⁸ L. Lengyel I.: I. mű, 509. l.

²⁹ Lengyel I.: I. mű, 508., 509., 531. l.

³⁰ PAPP Károly: *A „Magyar Faust” életrajzához*, ItK XXVI. évf. (1916), 457. l.

Nyomatott művei is nagy irodalmi tájékozottságra, olvasottságra vallanak, ami szintén jelentős könyvtári kultúrát tételez fel, ebben azonban a kollégiumi könyvtár egyre gyarapodó állománya is segítségére lehetett. Hatvani könyvtárának más nyomával azonban ez idő szerint nem rendelkezünk. A Kollégium könyvtárába is alig került valami belőle. Possessor-bejegyzések szerint tudtommal eddig csak két orvosi művet sikerült azonosítani, amelyek a Hatvani birtokában voltak. Ezek közül is az egyik Sárvári Pál tulajdonából jutott a Nagykönyvtárba. Jelzetük: Q.196., Q. 2206. — Igaza van tehát Varga Zsigmondnak, mikor azt írja Hatvanival kapcsolatban: „Páratlan kultúrérzékét mutatja válogatott nagy könyvtára (kiem. V. Zs.-tól), melyet Maróthi példájára odakünn gyűjtött össze, de amely, sajnos, szétszóródott, a Kollégiumnak csak morzsák jutottak belőle.”³¹

Jóval több nyoma van Sinai Miklós (1730—1808) hatalmas könyvtárának, amelynek szinte teljes jegyzékével is rendelkezünk. Ez lehetett a legnagyobb magánkönyvtár Debrecenben a 18. században. Nagyságáról az elhelyezéséről ránk maradt néhány adat is tudósít. Fogarasi Sámuel marosvásárhelyi diák pl., akinek emlékezései nem régen jelentek meg *Marosvásárhely és Göttinga* címmel (Kriterion, Bukarest, 1974) 1795-ben Göttinga felé vivő útjában meglátogatta Sinait is, és emlékezéseiben többek közt ezt írja látogatásáról: [Sinai] „bevívén egy más szobába, megmutatta teménytelen könyveit, mely egy nagy házban alig fért...”³²

A könyvek jegyzékét a Kollégium könyvtára őrzi R.509/3. jelzet alatt. Címe: „Catalogus Librorum Bibliothecae Nicolai Sinai” stb. A fólió alakú kézirat 24 levélen, 45 lapon sorolja fel a könyveket, 3 lap ugyanis üres.³³ A felsorolt művek száma mintegy 1700, mert az egyes lapokon átlagban 38 mű címe olvasható. A kötetek száma azonban jóval magasabb, mert szép számmal akad a felsoroltak között 2, 4, 9, 12, sőt 52 kötetes mű is.

A jegyzék tartalmazza az írók nevét, a könyv címét, a kiadás helyét és idejét. Írása több kéz munkája, s a könyvek soknyelvűsége ellenére pontosnak, gondosnak mondható. A művek legnagyobb része, mintegy 1650 darab, 18. századi kiadás, mindössze ötvenkét 1500—1600 közötti kiadványt számoltam össze benne; inkunábulumot egyet se találtam.³⁴ Egyéb jelek mellett ez is azt mutatja, hogy Sinai elsősorban korszerű ismeretanyagot nyújtó könyvtár kialakítására törekedett. Tartalmilag, a könyvek sora rendkívül változatos, átfogó. Talán hivatásának megfelelően is legnagyobb számban a történeti, egyháztörténeti, teológiai művek, bibliák vannak jelen az egyházatvákon kezdve a humanista írók, Vitruvius, Erasmus, Melanchton, J. Lipsius, Hugo Grotius stb.-n át pl. Voltaire *Essay sur l'Histoire generale* c. 1761-ben, nyolc kötetben kiadott művéig. Természetesen már ez a terület is szorosan kapcsolódik a filológiához, melynek köre az ún. „philologia sacra”-tól a szorosan vett

³¹ Varga Zs., 47. l.

³² I. mű, 169. l. — Sinai maga is beszél könyvtára elhelyezéséről, elhelyezési gondjairól a könyvei jegyzéke után (Koll. könyvtár, R. 509/3) kötött két folyamodvány-fogalmazványa másodikában.

³³ A jegyzék nagyság szerint csoportosítja a könyveket. Az első csoport a fólió, a második a kvartó, a harmadik az oktáv, a negyedik 12° alakú könyveket foglalja magába.

³⁴ Több jel mutat arra, hogy a jegyzék nem volt teljes, elsősorban olyan könyvek későbbi felbukkanása, melyek az adatok szerint Sinai könyvtárából kerültek a Nemzeti Múzeum (OSZK) könyvtárába, mint Sylvester nyelvtana s Szegedi Lőrinc *Theophaniája*. Idevonatkozólag l. GÉRESI Kálmán *Sinai Miklós gyűjteményéről* c. tanulmányát (Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelő, 1877., 118—123. l.).

klasszika filológiáig terjed, hullámzik. A történetírók sorában bőséges hely jut a magyar történelem forrásainak, amelyek egy része kéziratos másolatokban van jelen. Tíz fólió kötet tartalmazza pl. jónéhány erdélyi történet- és emlékiró (a jegyzék sorrendje szerint Szalárdi J., Forgács Ferenc, Kemény János, Cserei M., Bethlen János és Farkas stb.) mellett pl. szász történetírók munkáit kéziratban. De szinte hiánytalanul ott találhatók a régebbi (Bonfini, Istvánfi) és korabeli magyar történetírók, pl. Bél Mátyás és Károly, Schwandtner, Kovachich, Pray, Kaprinay, Wallaszky, Rotarides, J. Seivert, Czwittinger művei is. A görög, latin írók pedig teljes számban oldalakon át szerepelnek a jegyzékben (pl. 19—20, 22—23. r. v.). Ha kisebb arányban is, mint Maróthnál s talán Hatvaninál is, de ott találhatók Sinai könyvtárában is a természettudomány és filozófia legjelentősebb képviselői Baconon, Locke-on, (*De intellectu humano*) kezdve pl. Leibniz több munkája (*Principia Philosophiae, Tentamina Theodicea, Epistulae ad Clarkium, Opera Philosophica Gallice*), Chr. Wolff *Elementa Matheseos, Cogitationes rationales* stb. c. műve mellett a kor nagyhatású holland fizikusának, 's Gravesandenek legjelentősebb könyvei (*Institutiones Philosophiae Newtonianae, Introductio ad Philosophiam*) stb., de találunk művet L. Eulertől is. Feltűnő, bár a kor viszonyaiból megérthető, az orvosi művek szapora előfordulása (pl. *Castelli Lexicon Medicum Graeco-Latinum*, Fr. Hoffmann *Opuscula Physico-Medicaja* stb.), de botanikai (orvos-botanikai), földrajzi (fizikai földrajz) stb., művek is képviselik a természettudományokat. Történeti, jogi, filozófiai művekkel szerepelnek pl. az azidőben nagyhírű S. Pufendorf és J. G. Heineccius. Érdekes és jellemző viszont, hogy a szépirodalom az ókori költőkön, drámaírókon, szónokokon kívül csak két művel van képviselve: A. Pope *Carmen de Homine* c. költeményével, ami valószínűleg az *Essay on Man* latin fordítása s Bél András *Poemata*jával. Találkozunk hatalmas lexikális vagy bibliográfiai művekkel is, mint Ioh. Alb. Fabricius *Bibliotheca latina*ja s a *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des Savoins de l'Europe* 52 kötetben. Folyóiratként a *Museum Helveticum* hét kötetét találjuk a könyvtárban. A könyvek nyelve a görögön, latinon kívül főleg francia, s néhány angol. A kiadások helyei pedig egész Európát képviselik, ezekkel az adatokkal is jelezve, hogy a Sinai könyvtárszobája az európai tudomány gyűjtő s tulajdonosa személyén át kiárasztó helye.³⁵

A jegyzék, mely valószínűleg a 18. sz. végén vagy a 19. sz. legelején (nincs dátumozva), s eladás céljából készülhetett (több cím után vagy fölötte ott olvasható: „ezt adom”, „nem eladó”) feltehetőleg nem teljes, hiszen pl. néhány olyan jelentős mű, mely későbbi megállapítások szerint a Sinai könyvtárából került a Nemzeti Múzeum könyvtárába, mint Sylvester János nyelvtana, mely a Fáy-örökösöktől, s Szegedi Lőrinc *Theophaniája* (Debr., 1575), mely Farkas Lajos útján jutott az intézmény birtokába (Szabó K. I. 64. l.), nem szerepel benne. De nem szerepel több olyan mű sem, bár ezek egy része később is a család birtokába kerülhetett, melyek Sinay Gábor ügyvéd halála után a hagyatéki leltárba 1826. február-márciusában felvették (L.HBmL. IV.A. 1011/k. 119—144).³⁶ A Sinai-könyvtár ugyanis minden ellenkező híreszteléssel szemben ez időpontig nem szóródott szét, hanem ha csökkent számban és értékben is,

³⁵ Sinai nagy könyvészeti tájékozottsága, hozzáértése meglátszik a kollégiumi könyvtár igazgatása alatt történt gyarapodásán is (l. Varga Zs., 63—66. l.).

³⁶ A gondosan kiállított jegyzék a „Series Librorum in Domo Domini Advocati Gabrielis Sinay repertorium” címet viseli, s akárcsak az apai jegyzék, nagyság (illetve ládák) szerint sorakoztatja a könyveket.

együtt maradt, sőt bizonyos vonatkozásban (pl. szépirodalom) még gyarapodott is. A leltárba 1096 mű vétegetett fel 1293 forint 38 krajcár értékben. A 17 kötetet kitevő kézirat, melyek egy része a Sinai Miklós jegyzékében is szerepelt, nincs értékelve. A fennmaradt könyveken az öt örökös (Ágnes, Károly, Ferenc, Dániel és Lajos) úgy osztozott, hogy az első négy testvér saját választása szerint (illetve: „A Kis Daninak egy néhány Classicus Auctorok ki keresődtek, a’ mellyekből tanul az alsóbb oskolákba”) magához vett, 104 ft. 50 kr. értékű könyvet, a többit pedig 800 forint értékben (tehát a becsült értéken alul) átengedték Lajosnak, aki akkor kollégiumi tógás diák volt. A Sinai-könyvek további sorsa tehát a Lajos vonalán nyomozandó.³⁷

* * *

De nemcsak a professzorok gyűjtöttek könyvet Debrecenben, hanem mint láttuk, az ún. világi értelmiség is. Ezek sorában a legkiemelkedőbb személyiség Weszprémi István (1723—1799), aki hosszú kollégiumi tanulás és könyvtároskodás majd külföldi egyetemek hallgatása után lett a város főfizikusa (orvosa). Könyvtára nem is annyira mennyiségében, mint sokoldalúságában mondható jelentősnek. Anyagáról az a fennmaradt leltár tudósít, amely örökösei osztozása idején az özvegye után „maradott jóknak” 1807. július 17-én „kezdet és több következő napokon fojtatott (!) becsüje és rész szerént Licitatiója” alkalmából vétegetett fel (HB. n. L. IV. A. 1011. 59.). A leltárba vett művek száma 667 volt, ami természetesen jóval több darabot jelentett, mert volt köztük több 4—12 kötetből álló sorozat is, rendkívül alacsony becsértékük pedig 302 réhenes forint 27 krajcárt tett ki. Könyvészeti szempontból először Elekes György foglalkozott a könyvtárral a *Könyvszemle* 1942. évi folyamában (305. 1.). Szerinte a könyvek között volt 6 darab 16. századi magyar és 12 külföldi nyomtatvány. A 17. századból egy magyar és 19 külföldi. A többi 18. századi kiadvány. — A legtöbb mű orvostudományi tartalmú volt, összesen 225, gyógyszer-tani 22, orvostörténeti 12, állatorvosi 4, természettudományi (botanika, ásványtan, állattenyésztés) 24, matematikai 5, földrajz, útleírás 14, történeti, irodalomtörténeti (életrajz) 82, szépirodalmi 42, filozófiai 38, teológiai 108, jogi 14, politikai 6, neveléstudományi 8, nyelvtudományi (szótárak, nyelvtanok stb.) 20, folyóirat 14, bibliográfia 6, kézirat 3, kolligátum 2, ismeretlen tartalmú 18. Természetesen ezek a számok nem tekinthetők egyértelműen lezártaknak, hiszen egyes művek más, sőt több helyre is besorolhatók, csupán az arányokat tüntetik fel, s a felosztás a könyvtár sokoldalú tartalmi gazdagságára szeretne rámutatni. Mint látjuk vezetnek az orvosi, természettudományi művek, ami tulajdonosuk foglalkozását tekintve nem is csoda, de nagy helyet foglalnak el a sorban a filozófiai, teológiai munkák s Weszprémi történeti érdeklődésének megfelelően a történelmieket is. Az irodalmi, nyelvészeti, neveléstudományi művek s a többiek pedig a tudós gazda széles körű érdeklődését reprezentálják, nem szólva a művek nyelvének kiterjedt skálájáról, melyben a latin, görög (héber) mellett az angol, francia, német, magyar nyelvűek sokasága található, ami a kiadványok európai hátterére is utal, jelezve itt is, hogy a debreceniek megtalálták az utat az Európa-szerte megjelent könyvekhez, azok pedig Debrecenbe. Tegyük még ehhez hozzá, hogy mint a fentebbi adatokból is kitűnt,

³⁷ Kazinczy is megemlíti egy Kölcseyhez írott levelében, hogy a Sinai-féle könyvek három évvel a professzor halála után fiánál, Gábornál heverték: „a szép monumentumok mint valamely Holz-magazinban” (1314., 1996. levél).

a könyvek legtöbbször 18. századi, Wespriemi korából származó kiadvány, vagyis tudósunk minden téren igyekezett lépést tartani korával, teljes korszerű műveltségre törekedett. Ott volt pl. könyvtárában az egykorú orvosi műveket most nem tekintve, Linné munkáinak négy kötete (1742, 1748, 1749, 1751. évi kiadások) s Kant valamennyi munkája öt kötetben, amelyek 1791–94 között jelentek meg. De megtalálhatók a könyvek sorában a korábbiak mellett a kortárs magyar, sőt debreceni írók művei, mint Pápai Páriz, Bod Péter munkái, Hatvani *Introductiója* (1757), Szilágyi Sámuel Voltaire-fordítása (1789) s debreceni orvostársának, Csapó Józsefnek botanikai, orvosi művei. Szép számmal akadnak könyvritkaságok is, mint pl. Melius *Herbariuma* (1578) s Beythe András *Füveskönyve* (1595). A folyóiratok közt ott található a *Philosophical Transactions* 1705. évi évfolyama vagy a pozsonyi *Ungrisches Magazin* 1781. évi kötete és sok más.³⁸

Wespriemi még halála évében is folytatta a könyvek beszerzését. Ott volt a leltárban, talán éppen mint utolsó szerzemény, Sajnovits János *Demonstratiojának* 1799. évi göttingai kiadása.

Mint az egyik legjelentősebb „világi” gyűjtőt Debrecenben, akinek gyűjteménye végül is (1796-ban, a Budai Ézsaiás könyvtárossága idején) vásárlás útján bekerült a Kollégiumba, említsük meg Kazay Sámuel debreceni gyógyszerészt (1711 k. — 1797). A gyűjteményről a vásárlás alkalmával kiállított leltár (Koll. Könyvtár, R. 1460) ad számot.³⁹ Ez 1386 könyvtári tételt foglal magába, azonkívül nagyszámú érmet és egyéb régiséget (ezeknek jó része a II. világháború idején szétszóródott). A fentebb említett reneszánsz jelleg talán ebben a gyűjteményében tükröződik leginkább, pl. képek és szobrok is voltak benne. A könyvgyűjtemény kiterjedt minden tudományszakra; teológia, filozófia, történelem, irodalom éppúgy található a leltárban, mint klasszika-filológia, keleti nyelvészet, természettudományok. De igazi értékét a könyvek régisége és ritkasága adja meg. Volt köztük pl. 27 kódex, ezek sorában a nevezetes nürnbergi kódexek (17 darab), 40 ősnymtatvány, ezek közül tizen-négy 1480 előttről. De a későbbiek közt is akadnak kivételesen ritka és szép könyvek, mint a *Das New Testament* (Strassburg, 1524) Lucas Cranach illusztrációival, vagy A. Dürer *Uebertragung der Messung* c. munkája (Nürnberg, 1525) s még két első kiadású, Dürer-könyv (1528-ból), valamennyi a mester metszeteivel, Willibald Pirckheimernek, Dürer barátjának tulajdonából (Varga, 76.). De akad a könyvek közt unikum is, mint pl. B. Eck *De mundi contemptu* c. műve. A rendkívül gazdag térképgyűjteményben megtalálhatók pl. Nic. Germanus kéziratoss térképei (Pomponius Mela *De situ orbis* c. munkája 1518-as krakkói kiadásába kötve) s egy 1482-ből való ptolemaeusi térkép. Az illusztrált növénytanok mellett, melyek sorát egy 1509-ben Velencében nyomtatott *Herbarium* nyitja meg, megtaláljuk az első híres orvosi anatómiákat, mint pl. a Vesaliusét 1555-ből. A kódexeken és nyomtatott műveken kívül

³⁸ Bőséges nyoma van annak is, elsősorban Wespriemi levelezésében, hogy tudósunk nagy számú könyvet is kölcsönzött, főleg nagy munkája a *Succincta Biographia* készítéséhez, de maga is adott kölcsön könyveket, amint arról a *S. Biographia* első kötetének kézírata végén [(TREL, Z. (3), 204. l.)] található feljegyzések tanúskodnak.

³⁹ Ezt a jegyzéket részletesen ismerteti Varga Zs. többször említett művében (72–78. l.). Sajnálatos módon az újabb irodalom erről a tényről nem vett tudomást (l. Berlász J.), vagy újra feltárta (hiányosan) az ott ismertetett adatokat (L. BALOGH István: *A debreceni református kollégium gyűjteményének keletkezése*, in: *Művészet és felvilágosodás*, Ak. k., Bp., 1978).

egyéb érdekes kéziratok is akadnak a gyűjteményben, köztük arab, török és tamil nyelvűek. De a Kazay-féle anyag legnagyobb jelentősége a Nagykönyvtár szempontjából talán abban van, hogy visszafelé, a középkortól a felvilágosodás koráig biztosította az egyetemesség folytonosságát a Könyvtár állományában.⁴⁰

Itt Kazay közelében kell megemlítenünk, hogy az 1700-as évek legelején keletkezett debreceni gyógyszerár is rendelkezett kisebb könyvtárral. Az itt levő könyvekről éppen abból a leltárból van tudomásunk, amely akkor véteztett fel, amikor 1771-ben Kazay a patikát a várostól megvásárolta. A leltár 22 tételben 23 művet sorol fel 21 ft. 72 kr. értékben. „Ez a könyvtár kora egyéb patikáinak könyvállományához mérten bőségesnek mondható” — írja róla ismerője és ismertetője Benkő Ferenc⁴¹, a továbbiakban pedig részletesen ismerteti a könyvtárban található műveket. Ezek szinte kivétel nélkül Kazay könyveivel együtt a Kollégium könyvtárába kerültek, s legtöbbjük ma is megtalálható.

* * *

De nemcsak papok, tanárok, orvosok, jogi képzettségű emberek rendelkeztek könyvekkel Debrecenben, hanem voltak könyvek a diákok kezén is. Egy 1798-ban, Szikszai Benjámint kollégiumi esküdt diák kunyhójának leégése alkalmával felvett leltár („a tűz által esett kárnak specificatioja”) mintegy 40 könyvet sorol fel (nem szólva a „Bibliotheca”-nak ugyanott elégett 34 könyvéről s a többi, ugyancsak károsodott kunyhókban tönkrement néhány műről). Szikszai könyvei közt több klasszikus auctor, bibliák, tankönyvek (köztük természettudományiak, pl. Horváth: *Elementa Arithmeticae*, Mus-schenbroek: *Fizika*) szerepeltek, s legvégül: „Monteskieu, Tillotson, et alii Libri Gallici et latini, quorum non meminit”, vagyis néhány francia és latin könyv, amelyekre nem emlékszik, ami nem is csoda, hiszen három évvel vagyunk a Martinovics-féle szövetkezés felszámolása után. Montesquieu, Tillotson még csak elment valahogy . . .⁴²

* * *

Mindezek a könyvtárak azt mutatták, hogy Debrecen értelmisége igyekezett átfogni az egész európai kultúrát s a könyvek beszerzését illető minden nehézség ellenére igyekezett lépést tartani annak vívmányaival, elsősorban tudományos téren. E tekintetben mondhatni napnyi elmaradás sem tapasztalható. Nemcsak az igazolja ezt, hogy a könyvek zöme, mintegy 90%-ig, 18. századi kiadású, de az is, hogy az újkort megalapozó úttörő filozófusok (Bacon, Locke mellett szinte minden könyvtárban jelen voltak folytatóik, Leibniz, Newton, Wolff, akiknek jelenléte a korszerű matematika, a természettudományok széles

⁴⁰ Kazay gyűjteményéből már a kollégiumi vétel előtt kerülhettek ki könyvek, amint azt az a jónéhány mű is tanúsítja, melyek később más forrásból kerültek be a Kollégium könyvtárába (l. Varga Zs. 81., 85., 87. l.). Kazay személyéről, gyűjteményéről, illetve annak áruba bocsátásáról újabb adatokat tárt fel SZELESTEI N. László *A collectio Kuzaiána c. tanulmányában* (Az Országos Széchényi Könyvtár 1976–77. évi Évkönyve, Bp., 1980., 417–443. l.)

⁴¹ *A debreceni városi patika könyvtára Kazay Sámuel idejében*. Acta Pharm. Hung., 1976., 309. l.

⁴² L. CSOHÁNY János: *Szikszai Benjámint debreceni togátus diák kunyhójának leltára*. Múzeumi Kurír, 1975. (II. k. 8. sz.), 25–26. l.

kapuját is megnyitotta, nem szólva a legújabb orvostudományi munkák nagy számáról Boerhavetól van Swietenig, amelyeknek a debreceniek nemcsak olvasói, alkalmazói, de eredményeik terjesztői is voltak (Hatvani, Weszprémi, Csapó J.). De ott vannak a könyvtárakban Kant vagy Linné műveinek első kiadásai is, és tulajdonosaik lépést tartottak a kibontakozó magyar, sőt magyar nyelvű tudományossággal is. A legnagyobb hiányt talán a korabeli szépirodalmi művek távolléte jelenti. Dehát ezek követelése e korban meglehetősen törénélmietlen szemléletre vallana. Szemére szokták vetni a debrecenieknek azt is, hogy könyvtáraikból hiányoznak d'Holbach, Voltaire, Rousseau művei. Ezek távolléte azonban nem bizonyítható egyértelműen, legalább is a század második felét illetően nem, másrészt jelenlétüket a debreceni társadalmi viszonyok még nem követelték meg, (a tolerancia-elvet hirdető Henrias-kivételével), s harmadszor: bőségesen rendelkeztek Voltaire, de főleg Rousseau tanainak ősforrásával, Locke műveivel, akinek mind társadalmi, mind nevelési nézeteit Maróthi már az 1740-es évek elején hirdette Debrecenben, később pedig az utóbbiakat Weszprémi, — amikor pedig szükség és lehetőség nyílt a két nagy francia debreceni megszólaltatására, főleg a Rousseau-éra, akkor — csodák csodájára — Debrecenben harsant fel a hangjuk legerőteljesebben, éppen a Csokonai lantján.

De híven tükrözik ezek a könyvtárak a 18. sz. ama megkapó, páratlan sajátóságát is, hogy ebben a században, a század tudományában, művészetében, a tudományos ismeretekben s azok nyelvében, kifejezőmódjában ölelkezett a régi az újjal, még élt a klasszikus ókor minden értékes alkotása, élt a görög és latin nyelv, s ezekkel együtt, velük párhuzamosan, reájuk építve vagy velük vitatkozva bontakozott az új: tudásban és nyelvekben, a tudomány mezején mindinkább tért hódító és annak terjedését társadalmi téren egyre inkább segítő nemzeti nyelvek előretörésében. S ezeknek a könyvtáraknak, tulajdonosaik foglalkozásának, de a tudományok iránti apostoli odaadásuknak, hevüknek köszönhetően, a könyvben rejtőző tudás szétáradt Debrecenbe, sőt a Kollégium diákjai révén azon túl is, az egész országra, időbeli viszonylatban pedig jelentős alapjait képviselik mai könyvtári kultúránknak is: *πρήματα εἰς αἰ.*⁴³

Debrecenben a könyvek, könyvtárak szerepe, a város könyvkultúrája nem ért véget az ún. „litterátus” réteg házaiban. Akármilyen mélyre ásunk a város társadalmi rétegződésében, szinte lépten-nyomon találkozunk könyvekkel. Ennek legjobb tükröi ismét a hagyatéki leltárak, melyeknek százait őrzi a HBm Levéltár ebből az időből. Ha pl. az ember a *Relationes* (IV. A. 1011. k.) elnevezésű anyagot forgatja, az ott található leltárak sorában alig akad olyan, amelyben legalább két, három könyv ne található. De van leltár 43 könyvvel („Néhai Veresmarti Sára asszony Senator Néhai Sárói István Uram Özvegye — jószágainak Inventariuma”, kelt 1756. június 2.), s néhány alig kevessebbel (pl. Tikos István hagyatékában, 1760. júl. 16.), amelyek akkor jelentős magánkönyvtáraknak számítottak. Ezeknek a nagyobbak mondható könyvtáraknak a „tartalma” ugyancsak rendkívül változatos, a teológiától, történelemtől az orvostudományig terjed, míg a kisebbek jóformán csak bibliákat,

⁴³ Említésre méltónak tartom, hogy Debrecenben keletkezett a 18. sz. második felében, ha kézirat formában is, az első hazai szakbibliográfia (teológiai könyvek ajánló ismertetése), amelyet a *Ref. Egyház* c. folyóirat 1976. évf.-ban ismerttettem (250–252. l.).

zsoltárokat s úgynevezett kegyességi iratokat tartalmaznak, s több közöttük a Kollégiumban akkor használatos tankönyv (Kis- és Nagy-Cellarius, Freyer *Oratoriája*, *Eutropius Brevariuma*), melyek valószínűleg a kollégiumi diákok emlékeiként maradtak meg. Álljon itt néhány példa ezekre a kisebb könyvtárakra is. Földvári Szabó Ferenc hagyatékában (1754. március 18.) találtatott egy „ótska könyvtartó” 30 kr. értékben, „1. Viseltes Amstelodami Biblia (2 ft. 72 kr.), 1. fél Soltár könyvetske (48 kr.), 1 könyörgés könyvetske, (24 kr.) 1. Halottas könyvetske (18 kr.)”. „Néhai Szilágyi Szabó János elmaradt javainak „Inventatiója” közben a „Szabó Mesterséghez való művek” mellett leltárba vétetett „egy Biblia ócska Hannoviában edált, egy ócska Soltár, egy ócska halottas könyv” (1757. november 14.). „Megholt Balog Szabó Pál házánál talált aprólékos jószágok” között az alábbi könyvek kerülnek felsorolásra: „Egy Új Testamentom, Három öreg Énekes Soltár, Egy Jedző könyv, Kegyelem Szövetsége, Menyei Tárház kulcsa, Egy Bennyitzki, Egy Új Kalendarium, Kassai” (1757. január 28.).⁴⁴ Oláh János földműves hagyatékában az alábbi könyvek kerülnek felsorolásra: egy biblia, Lukács Pap könyve s Bethlen Kata *Bujdosásnak emlékezet köve* c. munkája (1759. szeptember 1.).⁴⁵ Ez utóbbi többször is előfordul a kegyességi iratok sorában.

E széles körű könyvtári kultúrának az alapját Debrecen magasfokú iskolázottsága alkotta, amely a nőkre is kiterjedt, Míg a fiúk tanítását 1864–65-ig egyedül a Kollégium látta el, a lányok részére már 1692-től külön iskolák nyíltak. Ezek tanítói számára, akik ekkor már tíznél több tagot számláló „Leánytanító Társaságot” alkottak, a Senatus 1708-ban működésüket szabályozó regulákat állít össze.⁴⁶ 1714-ben 14 leányiskolának van nyoma a városban.⁴⁷ E körülményekből következett, hogy az 1870-es népszámlálás adatai szerint országos viszonylatban Debrecenben volt a legkisebb az írni-olvasni nem tudók aránya: 20 %, míg pl. Pozsonyban 27, Kolozsvárott 43, Temesváron 46, Aradon 50, Kecskeméten 53, Szegeden 62 (!), Szabadkán 78 százalék.⁴⁸

Az iskolákon kívül természetesen jelentős mértékben táplálta és meghatározta a város könyv- és könyvtári kultúráját 1661 óta működő nyomdája is, amint azt Benda Kálmán *A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a 16–18. században* c. tanulmányában⁴⁹ részletesen bemutatta. A nyomda 18. századi kegyességi kiadványai szinte kivétel nélkül előfordulnak a hagyatéki leltárok anyagában.

Már az eddig előadottak is mutatják, hogy a Kollégiumi könyvtár nemcsak gyűjtő központja volt a Debrecenbe került könyveknek, hanem mintegy kisugárzó, „fertőző” góca is. A kollégiumi diákok, elsősorban a volt ifjúsági könyvtárosok sorából pl. jeles könyvgyűjtők kerültek ki, mint pl. Weszprémi István, Sinai Miklós, Kazay Sámuel, később pedig Rétsey János, Cseh Szombati Sámuel, Nagy Gábor, akiknek magas színvonalú, kiterjedt könyvgyűjteménye végül is a Kollégium könyvtárába, illetve a legutóbbi esetében közvetve vagy közvetlenül az OSZK-ba került be, nem beszélve azokról a könyveiről, amelyek 1811-ben a Debrecenben oly gyakori tűzvészek egyikének áldozatául

⁴⁴ Az elhunyt az adatokból kivételgleg tehetős iparos, talán bognár volt.

⁴⁵ Hasonló adatokat közöl BALOGH István *Civisek társadalma* (Misztótfalusi, 1946.) c. munkája 47–48. lapjain.

⁴⁶ L. ZOLTAI Lajos: *Debrecen város utcai elemi iskoláinak keletkezése*, Debr., 1936., 2. 1.

⁴⁷ Zoltai: i. m. 4. 1.

⁴⁸ L. KELETI Károly: *Hazánk népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*, Pest, 1871.

⁴⁹ *Előadások a nemzetközi könyvév ünnepén*, Debrecen, 1973., Alföldi Nyomda.

estek⁵⁰ (Mint láttuk, ezek a tüzek többször is beleszóltak a debreceni könyvtárak sorsába). Rétesy János, Cseh Szombati könyvtáráról, könyvadományozásáról részletesen szól Varga Zsigmond emlegetett munkája (90—91., ill. 97—98 l.), Nagy Gábor debreceni ügyvéd elhamvadt könyveiről pedig emlékezzünk meg barátja, Kazinczy ez alkalomból hozzá írt verses episztolájának néhány sorával:

Hamv lón könyvtárod is, 's a' mit belé
Didot, Bodoni 's Baskerville adának;
Az Encyclopédie, Bayleddel, a'
Természet' és való' nagy férfiával,
Filangiérival, Montesquieuvel,
Raynállal, 's azzal a' csufolkodóval,
Ki békét prédikált, és szüntelen dult:
Együtt lelék fel itt a' vad halált.⁵¹

Igen, ezek a könyvek elhamvadtak, de Nagy Gábor mint tudjuk, tovább folytatta a gyűjtést, s folyt a többi debreceni könyvtár „építése” is. De ez már a 19. század . . .

BÉLA TÓTH

Die Bibliothekskultur Debrecens im 18. Jahrhundert

Im 18. Jahrhundert war Debrecen die grösste Stadt Ungarns und, im Vergleich mit den Verhältnissen der Epoche, hatte eine bedeutende und kultivierte Intelligenz. Seiner Bibliothekskultur liegt die Bibliothek des Reformierten Kollegiums zugrunde, mit ihrer immer zunehmenden Sammlung und durch die bibliothekarische Wirksamkeit ihrer berühmten, gelehrten Professoren. In der ersten Hälfte des Jahrhunderts hat der Professor György Maróthi um die Entwicklung der Bibliothek das meiste getan, dessen Wirksamkeit sich auf alle Gebiete des Bibliothekslebens ausbreitete; er liess auch seine eigene Bibliothek dem Kollegium hinter.

In der Stadt, im Laufe des 18. Jahrhunderts — wie im ganzen Land — entstanden bedeutende Privatsammlungen. Ihnen liegen zumeist die vom Ausland kommenden Büchererwerben zugrunde. So z. B. die Bibliothek des Professors Hatvani, die aber grösstenteils zerstreut wurde. Von der Bibliothek Miklós Sinais, des anderen namhaften Professors des Kollegiums, blieben schon viel mehr Spuren über. Diesen Beweisen nach strebte Sinai vor allem eine zeitgemässe Kenntnismaterial gebende Bibliothek herauszubilden.

Nebst den Professoren nahm auch die weltliche Intelligenz Debrecens ihren Anteil am Buchsammeln. Die unter ihnen hervorragendsten Persönlichkeiten, der Arzt István Weszprémi und der Apotheker Sámuel Kazay besaßen ebenfalls wertvolle Bibliotheken, aber auch unter den Studenten fanden sich Büchersammler vor. Die Untersuchung der Debrecener Bibliotheken beweist, dass ihr Stock bestand überwiegend aus zeitgenössischen, im 18. Jahrhundert erschienenen Büchern. Es waren unter ihnen die Werke der die Neuzeit begründenden Denker, Bacon, Locke und ihrer Nachfolger, Leibniz, Newton, Wolff, Linné, Kant und anderer zu finden, und die charakteristischsten Werke der zeitgenössischen Naturwissenschaften und der Medizin. All dies knüpfte sich harmonisch zu den wertvollen Schöpfungen des klassischen Altertums an. Das Zentrum und der ausstrahlende Mittelpunkt der Bücherkultur Debrecens war im 18. Jahrhundert die Bibliothek des Kollegiums.

⁵⁰ Nagy Gáborról és gyűjteményéről részletesen megemlékezik KARDOS Albert, *Csokonai barátja, Nagy Gábor c. tanulmányában*, Debreceni Képes Kalendárium, 1940., 55—56. l.

⁵¹ Az episztola megjelent az *Erdélyi Muzéum* 1815. évfolyamában (II. f. 98. l.) s a Bajza—Schedel-féle Kazinczy-kiadás (1836) I. kötetében (211—214. l.). Kazinczy jól ismerte Nagy Gábor könyvtárát, hiszen levelezésük szerint jó néhány nehezen beszerezhető könyvet kölcsönzött tőle, szavai tehát hitelesen tanúsítják, hogy Nagy Gábor könyvei közül nem hiányzott Bayle mellett sem az „Enciklopédia”, sem ama „nagy csufolkodó”, Voltaire sem.

Schedius Lajos és folyóirata

(Zeitschrift von und für Ungern, 1802—1804)¹

Nehéz időben, a felvilágosodás és általában a modernebb gondolkodás szemzőgéből nézve, kedvezőtlen körülmények között határozta el a pesti egyetem esztétikai tanszékének népszerű professzora, a pest-budai polgári társasélet tevékeny szervezője, a Göttingában igen tehetségesnek tartott és szép reményekkel indult Schedius Lajos, hogy olyan folyóiratot ad ki, amely a német (és kevésbé az osztrák) tudományos körök előtt híven reprezentálja a jórészt terra incognitának számító magyar világot. A ferenci abszolutizmus rideg cenzúra-politikája, a magyar írói és tudósi közvélemény fejletlensége, a külszín szerint teljes diadalt ülő és előjogaira féltékenyen vigyázó nemesi-klerikális reakció nem könnyítette meg a merész vállalkozó munkáját. Pesten nem volt ekkor magyar újság, a Bécsben tengődő *Magyar Hírmondó* és a *Magyar Kurír* sem színvonalban, sem híryanaga frissességében nem közelítette meg az egykor Rát Mátyás, Révai Miklós és mások fémjelezte magyar publicisztikát; olyan periodikus kiadvány megjelentetésére, mint az 1780-as, 1790-es években (Batsányi *Magyar Museuma*, Kazinczy *Orpheusa*) szó sem lehetett. Batsányi nem Magyarországon élt, Kazinczy épp csak kijött a börtönből, Versegly épp elhagyni készült a börtönt, az egykor Schediusszal és részben Schedius segítségével jó lapot csináló Kármán József (ki tudja, hogyan?) meghalt, Csokonai tervei sorra kudarcot vallottak. S a német-latin nyelvű, publicisztikai hajlandóságú szerzők is kiszorultak a közvetlen politikai cselekvés mezejéről; Berzeviczy Gergely legfontosabb művei kéziratban maradtak, vagy külföldön jelentek meg; s ha Magyarországon, akkor illegálisan, s ha végre megjelentek is, oly kevesen értették meg szándékait. Bredetzky Sámuel az ártatlanabbnak tetsző topográfiai gyűjteményekbe ölte szervezői energiáit (ahogy Kis János lapalapítási tervei is lassan-lassan fölcserélődtek a nehezebb és eklektikusabb almanach- és egyéb alkalmi jellegű kötet-kiadásokkal), a számottevő történetírói tehetség mellett erőteljes publicisztikai vénával is

¹ A folyóirat teljes címe: *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Eräkunde und Literatur*. A cím egyben a folyóirat fő érdeklődési területét is megjelöli. Schediusszal eddig kevesen foglalkoztak, a szakirodalom legértékesebb darabjai az adatközlések. Jó hasznát vettük az alábbi dolgozatoknak: ZÜBER Marianne: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig*. Bp., 1915., DOROMBY Karola: *Schedius Lajos mint német-magyar kultúrközvetítő*. Bp., 1933., FRITZ VALJAVEC: *Briefe deutscher Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius*. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 3 (1933) Bp., 1933. 258—302., WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest történetéből*. Bp., 1935., *A magyar sajtó története I. 1705—1848*. Szerk. KÓKAY György. Bp., 1979. Az e művekből vett adatokat a továbbiakban csak kivételes esetben lábjegyzeteltem.

rendelkező Engel János Keresztélynek sem igen nyílt alkalma Magyarországon arra, hogy mondanivalóját könnyedebb, többekhez szóló formába öntse. Ilyenkor aztán úgy segítettek magukon, ahogy tudtak. Rendkívül fontosnak kell tartanunk azt a tényt, hogy Berzeviczy, Engel, Schedius és mások éltek a lehetőséggel, és tartották a kapcsolatot a német (elsősorban a göttingai és még inkább a jénai) lapokkal, illetve főleg német periodikus kiadványokhoz anyagot szolgáltatottak. Engel és Schedius voltak a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* legfontosabb magyar recenzensei, és a jénai lapban megjelent cikkeikben számtalan olyan eseményről, olyan kiadványról írhattak, mondhattak bátor véleményt, amelyet idehaza legfeljebb a legbizalmasabb baráti körben emlegethettek.² Cikkeik, recenzióik névtelenül láttak napvilágot, a teljes titoktartásra, a névtelenségre hívta föl a később bekapcsolódó Rummy György figyelmét a magyar cenzúráról sok tapasztalattal rendelkező Berzeviczy Gergely.³ Csakhogy ez a névtelen, jénai megjelenés aligha elégítette ki a tudományos ambíciók mellett a publicisztikában is tevékenykedni kívánó Engelt és Schediust. A jénai lap eljutott ugyan Magyarországra, tudjuk, hogy Pesten is, Sárospatakon is voltak olvasói (Pesten pl. Virág Benedek!),⁴ de a visszhang hiánya, a mozgás a lényegileg légüres térben kedvezőtlenül hatott szerzőinkre. Fárasztónak bizonyult az a konspiratív jellegű tevékenység, amellyel írásaikat megfogalmazták, eljuttatták a németországi címzetthez. Emellett is állandóan figyelték őket. Engel Bécsben élt, kormányhivatal tisztviselőjeként, jónevű és széles körű kapcsolattal rendelkező történészként.⁵ Schedius feje fölött egyszer már ott lebegett az elbocsáttatás Damokles-kardja,⁶ ha másutt talán nem is, de az udvar előtt nem volt titok szoros kapcsolata a Martinovics-per egyik áldozatával, Öz Pállal, a megannyi hivatalos és baráti szál, amely az ellenzéki szellemiségű protestáns nemességhez (Podmaniczky Józsefhez, Prónay Sándorhoz) fűzte, együttműködése Kármán Józseffel, állandó levelezése a kantianus Kreil Antallal (ki Schedius és Batsányi között is közvetített),⁷ akit éppen a jakobinus mozgalom utáni megtorlás során távolítottak el a pesti egyetemről. S talán az a jezsuita-klerikális tábor sem tudta

² Karl-Heinz JÜGELT: *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ 1785–1803*. Rostock 1975. Schediusról: 71–77., Engelről: 77–81., a folyóiratról: 89–93. Ugyanó: *Die ungarische Jakobinerbewegung in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“*. In: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock* 26 (1977). Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. Heft 3, 307–315.

³ Vö.: Berzeviczy – Rummy-levelezés. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (MTAKK) M. irod. lev. 4-r. 21. sz. 1802. szept. 4-i levél.

⁴ Magyar Hírmondó 1793. I. 285–287., 1794. I. 951–956. Részlet egy levélből: „Azt mondom, hogy a' Jénai Allgemeine(!) Literatur Zeitungnak közönségesebb esmérete, tartása, olvasása, sött tanulása, Hazánkban olly szükséges, mint az Éhezőnek a' falat kenyér . . .”, Kazinczy Levelezése II. 65. és 503., LUKSICS Pál: *Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége*. Veszprém, 1914., 68., K.-H. JÜGELT: *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798*. In: *Arbeiten zur deutschen Philologie IX*. Debrecen, 1975., 66. Vö. még: NÉMEDI Lajos: *Schedius Lajos magyar irodalomtörténetéről*. ItK. 1979. 282–286.

⁵ THALLÓCZY Lajos: *Johann Christian Engel und seine Korrespondenz*. München – Leipzig, 1915.

⁶ DOMANOVSKY Sándor: *József nádor iratai 1792–1804*. Bp., 1925. 37., 44., 42., 46.

⁷ MTAKK M. irod. lev. 4-r. 154. sz.

Schediusnak megbocsájtani, hogy az esztétikai tanszéket ő kapta, amely Tóth Farkast szívesebben látta volna azon a helyen.⁸

Ennyi gátló tényező, ennyi nehézség sem riasztotta vissza Schedius Lajost attól, hogy folyóiratát megindítsa, és abban a szellemben szerkessze, amely az 1790-es évek reformeszméivel közös. Látszatra ugyan a folyóirat (főleg néhány szerző szerepeltetése és néhány cikk közlése miatt) visszalépésnek tetszhet az 1790-es években elfoglalt állásponthez képest. S ha a nyílt anti-feudális hangú cikkeket; ha az egyértelmű Habsburg-ellenességet; ha a jakobinus-mozgalom melletti kiállást tekintjük mércének, akkor ez valóban így is van. Ugyanis a jénai lapban közölt Engel- és Schedius-cikkek, Schedius ott megjelentetett két magyar irodalomtörténete⁹ olyan — szinte hihetetlenül merész — radikális nézőpontot sejtet, amelyhez hasonló (csupán Berzeviczy Gergely névtelenül kiadott röpiratában találhatunk. Ez és még néhány adat feltételezheti velünk, hogy már az 1790-es évek elején (1792 után, de feltétlenül Berzeviczynek Kakaslovnica-ra való kényszerű távozása előtt) szoros, esetleg munkatársi kapcsolat jöhetett létre Schedius és Berzeviczy, valamint Engel között.¹⁰ Schedius lapjának Engel szorgalmas munkatársa lett, Berzeviczy is adott Schediusnak cikket. Mindenesetre az álláspontok feltűnő hasonlósága (helyenként azonossága) azt feltételezheti, hogy összehangolt akcióról beszélhetünk. Az a Göttingát járt, protestáns vallású és a radikálisabb reformok érdekében munkálkodó, a szaktudományokat a gyakorlat (még hozzá a reformok gyakorlata) szolgálatába állítani igyekvő, részben nemesi, részben polgári származású, részben birtokaira visszakényszerített, részben hivatalnoki — tanári (esetleg lelkészi) állásba került, értelmiségi tudatú réteg hallatja a hangját, amely 1790-ben csatlakozott a nemesi ellenálláshoz, de a konzervatív szárny magyarkodó — retrográd attitűdjével nem értett egyet; II. Lipót uralkodása idején és az uralkodó halála után a felületesen szemlélve egységesnek tetsző nemesi ellenállás élesen differenciálódott, a „reformerek” folytatták harcukat, részben a szabadkőműves páholyok fedezékébe húzódva, részben a magyar jakobinus mozgalommal valamiképpen együtt sodródva. 1795 után aztán a külföldi (német) nyomda- és lap-lehetőségeket ragadták meg, és névtelenül publikálva vagy itthon szűk körben, a szaktudományokba rejtőzve várták kedvezőbb lehetőségek elkövetkeztét. Ahova Berzeviczy Gergely eljutott, ti. oda, hogy alkotmánytervezetet próbáljon eljuttatni Napóleonnak, oda Schedius és Engel nem jutott el. Sőt, 1807 után törés vehető észre Schedius pályáján, még elkészült esztétikáját sem merte kiadni. Engel egyre inkább történeti stúdiumainak adta át magát, minthogy Schedius *Zeitschriftje* megszűntével, majd Romy kudarcos vállalkozásaival bezárult előtte a publicisztikus cselekvés magyarországi kapuja, viszont megnyíltak a bécsi újságok hasábjai. A XIX. század elején azonban Schedius töretlenül őrzi hitét a lapkiadásnak a reformok körébe vágó hasznában, ama 1790/92-es reménykedések bármily

⁸ Toldalék A' Magyar Hirmondónak Februárius' 14-dik napján 1792-ben költt árkusához, 1792. I. 225 — 230, 507., SZAUDER József: *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikái irányzataink 1791-ben.* ItK 1971. 78 — 106.

⁹ Vö.: JÜGELT: 4. sz. jegyzetben i. m.

¹⁰ H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763 — 1795.* Bp., 1967. nem emlékezik meg Schedius és Engel kapcsolatáról Berzeviczyvel; de az 1802-es bizalmas viszony Berzeviczy és Schedius között, valamint az igen sok közös ismerős korábbi megismerkedést tételez föl. Berzeviczy önéletrajzában szükségesnek tartja, hogy a *Zeitschrift*-ben, 1803-ban megjelent cikkéről megemlékezzék. H. BALÁZS: i. m. 232.

csékély megvalósíthatóságában. Jóllehet kevesen láttak oly tisztán, mint épp Schedius. Egy erdélyi látogatójának, a németországi tanulmányútra induló Bethlen Eleknek pontosan körvonalazta saját helyzetét. Bethlen 1796. január 2-án látogatta meg Schediust, „ki egy valóságos jó ízlésű kellemetes ifjú ember. Ezzel beszélgettem az univerzitásnak mostani állapotjáról, mely csodálatosan van, mert 1, a város nagy, a tanulóknak sokféle az elvonattatások, nagy benne a vesztség (!). 2, a papoknak keze kötetlen, kivált a mostani kényes környül-állásokban, 3, a thékának ötszáz forint esztendei fundussa. 4, a józanabban gondolkodó professorokat teszik ki, mint most is Koppit; a külső renden levő professzorok nagyon üldöztetnek, most közelebről a Szombathelyi püspök Szily a fő helytartó tanácsnak egy projectumot adott be, melyben azt állította, hogy minden veszttségnek a külső rendű tanítók legyenek okai. Schediusnak is keze az aestheticában meg van kötve, és tartozik magát csak Szerdahelyihez tartani . . . ”¹¹

Mindez nem tartotta vissza Schediust attól, hogy a jénai lapban ne tegyen tanúbizonyságot Hajnóczy József emberi nagysága mellett;¹² hogy nyomtatásban megjelent irodalomtörténeteiben ne hangoztassa a magyar jakobinus per során kivégzettek és letartóztatottak ártatlanságát, ne írja le becsüléssel Kazinczy, Batsányi, Verseghy, Kármán, Szentjóni Szabó nevét, ne értékelje műveiket, és 1797-ben ne ilyen szavakkal zárja irodalomtörténetét: „E tiszteltre méltó patrióták neve most legjobb és legnemesebb polgártársaik szívébe van írva, a jövő nemzedék hálával fogja őket emlegetni (. . .) E földről a csillagokig nem könnyű az út . . . ”¹³ Tegyük gyorsan hozzá: elhangzott előadásaiban sem volt sokkal óvatosabb. Egy tanítványa ránkmaradt jegyzeteiben (a jegyzetek 1797–1801 között készülhettek)¹⁴ szintén föllehetjük a jakobinus per vádlottjainak nevét. S minthogy a jegyzet csupán neveket, művek címét és tömör utalásokat tartalmaz, Schedius kommentárjaira vagy méltatásaira csak következtethetünk. Feltehetőleg a jénai értekezésnél kevésbé nyíltan, mégis merészen nyilatkozhatott jelenkorának vagy a közeli múltnak magyar irodalmáról és tudományosságáról. Mind irodalomtörténete, mind egyetemi előadása még nem a mai értelemben vett irodalomtörténet, inkább nevezhető művelődéstörténetnek, körülbelül olyan értelemben, ahogy a *Zeitschrift* tárgyalja együtt a különböző diszciplínákat. Csakhogy a *Zeitschrift* nem elsősorban és kimondottan „társadalomtudományi” szaklap, majdnem annyi helyet kap benne a természettudomány. S ez sem ellentétes azzal a szellemiséggel, amelyet az 1790-es években a reformer-nemesség (pl. Prónay Sándor)¹⁵ képviselt. Ennek a nemességnek és általában annak a körnek, amely Schedius lapja körül felsorakozott, az eszménye a—jobb szó híján—sokoldalúan képzett, mozgékony szellemű, a humaniorákban és az országot érintő gyakorlati

¹¹ *Gróf Bethlen Elek úti naplója 1795–1797*. Közli: Torma Károly. In: Kolozsvári Nagy Naptár. Szerk.: K. PAPP Miklós. 3 (1867) Kolozsvár, 79–101. A naplóból egy részletet újraközöl: IVÁN Ede: *Egy erdélyi főúr a német klasszikusok társaságában*. Vasárnapi Újság 57 (1910) 145–148.

¹² ALZ Intelligenzblatt 1801. Bd. IV., 1897–1900. hasáb.

¹³ JÜGELT: 4. sz. jegyzetben i. h. és uo. 88.

¹⁴ *Lineae primae Litteraturae Antiquorum et Recentiorum Populorum ex Praelectionibus Ludovici Schedius*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt) Quart. Lat. 1477. DOROMBY: i. m. több téves adattal ismertette a kéziratot.

¹⁵ SZÉKÁCS József: *Emlékbeszéd Prónay Sándor ig. tag. felett*. In: Magyar Tudós Társaság Évkönyvei V. Budán, 1842. 188–189.

kérdésekben egyképpen jártas tudós, szakember volt. Maga, Schedius az 1790-es években nemcsak az esztétika (és, olykor illegálisan, a magyar irodalomtörténet—művelődéstörténet) oktatásával foglalatосkodott, hanem Kármán mellett állt az *Uránia* szerkesztésekor, részt vett a magyar színtársulat munkájában, később tevénьykedett a pesti evangélikus iskola és tanterve megszervezésében, egy természettudományi társaság tervét vizsgálta föl, érdeklődött a földrajz iránt, készült egy magyarországi írói lexikon összeállítására, belekóstolt a diplomatikába, őre volt a Cornides-hagyatéknak, és így tovább. Ez a fajta embereszmény lebegett előtte, ennek kialakítására adta ki lapját.

Nem ez volt első próbálkozása. Sokoldalú tevékenységének jellemzéséhez szolgáljon az alábbi adat: feltehetőleg német mintára állítja össze a Magyarországon kiadott könyvek jegyzékét, terve szerint évenként két füzetben regisztrálná a könyvtermést. Nagy-nehezen sikerül majd évenként egy füzetet megjelentetnie. Az 1798-as első füzetet azonban félreértések kísérik. 1798—99-ben *Literärischer Anzeiger für Ungern* címmel ad ki lapot,¹⁶ amely a pesti *Neuer Courier* melléklete, tulajdonképpen előkészület a *Zeitschriftre*. Ismertetésével, híreivel óvatosan előlegezi folyóiratát, amely az 1801-es hirdetést követve 1802-ben jelent meg.¹⁷

A lap célkitűzései és eszmevilága részben szorosan kapcsolódtak a közvetlen elődök, elsősorban Windisch Károly Gottlieb és Kovachich Márton György kezdeményeihez. Schedius bevezető cikke, amelyet apósának, Windischnek szentelt, rámutat a követendő példára: a két extremitás között, amelyekben az emberek nagy része elveszett, a helyes középutat fogja járni. Óvatos, körültekintő helyzetmegjelölés ez, de éppen nincs ellentétben Schedius eszményeivel. Már egyetemi előadásaiiban, egyes értékeléseiben megfigyelhetjük, hogy elhatárolja magát a ferenci abszolutizmus szélsőségeitől és olyan írók, gondolkodók érdemeit hangsúlyozza, akik a reformok sürgetői, előkészítői voltak. Így az egyetemi előadásokban különös jelentőséghez jut L. A. Schlözer (*Multa opera scripsit, Criticus summus, Nunc prof. in Gottingensi. Magnum meritum*), aki éppen a reformokat és nem a forradalmat ajánlotta híveinek. Az izlandi irodalomról szólva is Schlözer adatait idézi, míg az orosz irodalommal kapcsolatos ismereteit szintén göttingai forrásokból merítette. Előadásában Lessing: *inter meritissimos autores Germaniae referendus, illetve Rousseau: Philosophus celebris. Duas virtutes in (. . .) operibus manifestavit: 1, Animi fortitudinem singularem, 2, Stylum energeticum et praecisum. Memorabilis obvitam in qua multa fata pertulit, quae eo adduxerunt, ut osor generis humani esset et ideo vitia cultura deduxit. A magyarok közül sosem mulasztja el, hogy a sajtóvállalkozásokat ne említse. Így kerül szóba Kazinczy *Orpheusa*, Kármán *Urániája*, illetve Rát Mátyás, majd Csokonai *Diétai Magyar Műzsája* és ebbe a körbe sorolható Kis János *Zsebbe való könyvének* emlegetése. A *Zeitschrift* programjában az egyetemi előadások tendenciája is érződik: ismeretterjesztésre vállalkozik. Ez az ismeretterjesztés kettős irányú: egyfelől a németül olvasó külföldet akarja tájékoztatni a magyar irodalom és tudományosság fejlődésének eredményeiről, másfelől olyan hazai fórumot akar létesíteni, ahol a nézetek kicserélődhetnek. A helyes középút hangoztatása Schedius számára ezúttal nemcsak az udvari vagy tanácsai cenzúrának szóló taktikai helytartó fogás,*

¹⁶ ZUBER: i. m., DOROMBY: i. m., KÓKAY: i. m.

¹⁷ A hirdetést közölte a jénai ALZ Intelligenzblatt 1801. Bd. III. 1073—1074. hasáb, a Magyar Hírmondó 1801. II. 678—680, de megjelent kisnyomtatványként is.

hanem a helyzet tüzetes ismeretében megfogalmazott szerkesztési elv: ugyanis sem a magyar íróársadalom, sem a csekély számú olvasóközönség, sem a politikai—társadalmi helyzet nem tette lehetővé az álláspontok nyílt konfrontálását, a határozottabb, elemző recenzióra még később is felszisszent a megbírált (és megannyi híve), bizonyos kérdésekről nem volt szabad szólni, így ezekről vita sem indulhatott meg. Tehát az a szellemi pezsgés, az az élénk eszmecsere, amely a göttingai előadásokat, a szemináriumokat, Schlözer egész magatartását jellemezte, amelynek szellemében Heyne folytatta szövegkritikai munkásságát, de még az 1789—1792-ben megjelent paszkvilluszok jó részét is eredményezte, 1802-ben már csak emlékekben élt. Ezért volt helyes Schediusnak az a módusa, amely az egymástól gyökeresen eltérő szemléletű írásokat, olykor egy számon belül, kommentár nélkül közölte, így mentve át a progresszív (vagy jozefinista, vagy reformer) gondolatot a jobb időkre. Ne felejtjük: a szigorú cenzúra megkötötte a szerkesztő kezét, és csak néha-néha engedhette meg magának Schedius, hogy burkoltan, inkább a szaktudományok problémáit fejtegetve, szólhasson, illetve jelentethessen meg merészebb hangvételű cikkeket. Nem tett más lehetővé a lap olvasótáborra sem, melynek beállítottságára tekintettel kellett lennie. Pl. az 1803-as esztendő végén 271 példány talált előfizetőre; szerte az országban olvasták, de eljutott a lap Brnoba, Karlócára, Károlyvárra, Bécsbe, Göttingába, Drezdába, illetve Erdélybe is. Az előfizetők között súllyal szerepelnek azok a protestáns nemesek, akik egyházi-hivatalos kapcsolatban álltak Schediusszal, illetve akik Schediushoz hasonlóan a maguk területén igyekeztek továbbvinni az 1790-es évek eszméit. Elsősorban a Prónayakra utalhatunk (Prónay Sándor, László, Gábor, Lajos neve olvasható az előfizetői névsorban), majd Podmaniczky József, a Berzeviczyekre, a Telekikre, Festetits Györgyre. Igen jelentős a protestáns értelmiség részesedése az előfizetői névsorban: Kis János, Kralovánszky András, Hrabovszky István, Podkonitzky Ádám, Liedemann Márton, Raitsy Péter, Fábri István, Németh László, Boczkó Dániel, Tessedik Sámuel, Sennovitz Sámuel, Volny András, Asbóth János neve sorakozik többek között élénk, egyikük-másikuk protestáns líceumnak volt tanára, szinte valamennyi jelentősebb—kevésbé jelentős (latin vagy német nyelvű) mű szerzője, többnyire külföldet járt, felvilágosult szellemű tanár, lelkész, gazdász. De legalább ennyire fontos, hogy a szerbek és a szlovákok között is olvasóra talált Schedius lapja: Tököly Száva mellett a lap szorgalmas munkatársa Skolka András; majd *A tökéletes szőlőgazda* c. mű szerzője, a később a *Tudományos Gyűjteményben* emlegetett Prokop Bolíé archimandrita, a folyóirat munkatársa Jovan Lazarević, a neves fizikus Atanasije Stojković, a kevésbé neves Jovan Živković is előfizetője volt a *Zeitschrift*nek. S nem csupán azért, mert Schedius Magyarországot a szó legtágabb értelmében fogta föl, és a lap elemzési körébe vonta a történészek által melléktartománynak felfogott országokat, illetve a Balkán egy részét is. Mert amilyen szorgalmasan közölte Schedius pl. a szerb irodalom újdonságairól szóló ismertetéseket (alkalmi költemények recenzióit, megemlékezést a kiváló történészről, Jovan Rajiéről), olyan tág teret engedett a magyar nyelvi—nyelvtani irodalomnak is, pl. annak a Beregszászi Nagy Pálnak, akinek kódos nyelvészeti elképzeléseivel nemcsak Schlözer nem értett egyet, hanem később Kazinczy Ferenc sem. Schedius előfizetői között a magyar és erdélyi íróársadalom számos tagját föllelhetjük: Tertina Mihály, Éder József Károly, Aranka György, Czinke Ferenc, Grigely József, Beregszászi Pál, Barits Adalbert, Bene Ferenc, Miller Jakab Ferdinánd, Jankovich Miklós, Nagyváthy János... De figyelemmel

kísérte Schedius lapját feltehetőleg Csokonai Vitéz Mihály,¹⁸ egészen bizonyosan Kazinczy Ferenc, aki cikket is küldött Schediusnak.¹⁹ Nem egységes világnézetű tábor sorakozott föl Schedius mögött, és még a Schedius törekvéseit teljes egészükben helyeslők is megoszlottak, mind világnézet, mind pedig az esztétikai vagy más szaktudományos ismeretek mélysége és irányultsága szempontjából. Schedius vállalkozása azonban belföldön és Göttingában helyeslésre lelt,²⁰ és megállapítását bizonyára sokan igenelték: „Keine Periode der Literatur bedarf der Hilfe, welche zweckmäßig verfaßte Zeitschriften zu ihrer Ausbildung darbieten, so sehr, als diejenige, in welcher sich gegenwärtig die ungrische Literatur befindet . . .”²¹

A továbbiakban az újságírás és a folyóiratok hasznáról olvasható az előfizető, és a sorokban Schlözer újságolvasó kollégiumának jótékony hatását fedezhette föl. S a programadó cikk,²² a Windischről szóló tanulmány is a felvilágosodás jegyében fogant eszmék szerény sugárzását bizonyította. Ennek nem mond ellent, hogy a Windisch mellett tanúságot tévő értekezést egy Prayról szóló tanulmány követi (a szerző: Schedius), holott egyetemi előadásában Schedius nem emlegette Prayt a magyar historiográfusok között. Itt érhetjük tetten a szerkesztői egyensúlyozó manővereket: közread a vitathatatlanul jelentékeny, de feltétlenül egy korábbi szemléletet bármily színvonalasan képviselő történelemszöveget; s bár hangsúlyozza, hogy Pray barátja volt Windischnek és Cornides Dánielnek, a Pray-cikk mintegy ellensúlyozása a lap egésze felvilágosodott szemléletének. Hiszen ugyanebben a számban közli a szerkesztő J. Rajic nekrológiát, s itt azt hangsúlyozza, hogy a görög keleti szerzetes és történetíró „képmutatástól (Heucheley) és babonától mentesen szolgálta nemzetét és egyházát”, és ez némileg a Prayról írottakkal is feleselni látszik. A Prayról szóló cikket a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* erőteljesen bírálta.²³ A bírálathoz feltehető szerzője Engel János Keresztély. A bíráló hangneme és célzata egybevág a jénai folyóirat egy másik Prayt illető kritikájával.²⁴ A *Historia regum Hungariae* . . . c. Pray-műről a recenziens (valószínűleg Engel) így ír: „Man erwarte nicht von dem Vf. tiefe Blicke in das Innere der jedesmaligen Ungarischen Staatsverwaltung und Verfassung, und in deren allmähliche Entwicklung und Veränderung: man vergesse nicht, daß man eine *historia Regum*, und nicht *Regni Hung[ariae]* vor sich habe. Eben so wenig erwarte man Partheylosigkeit in Religionsangelegenheiten”. A recenziens elhatárolja magát a jezsuita és a jakobinus állásponttól, és mintegy a helyes középút követése mellett teszi le voksát. Ismerte Schedius és Engel szoros kapcsolatát, és mind Schediusnak, mind Engelnek Prayról és általában a jezsuitákról (s a klerikális történelemszemléletről) kialakított véleményét, feltételezzük, hogy Schedius Pray-cikke, Engel két recenziója egyazon taktikának építőköve. Engel (aki egyébként cenzorként is tevékenykedett) tisztában volt Schedius lapszerkesztési és kiadási nehézségeivel, és nem valószínű, hogy Schedius tudta nélkül tette volna közzé bírálatait. Hiszen éppen

¹⁸ Kapcsolataikra vö. Csokonai 1795. júl. 9-i levelét Schediushoz, továbbá Gulyás József szöveggözlését: ItK 1936. 470.

¹⁹ Kazinczy Levelezése III. 92., 231.

²⁰ L. Chr. G. Heyne leveleit. Közli: VALJAVEC: i. m.

²¹ Előfizetési felhívás.

²² 1802. I. kötet I. füzet.

²³ JÜGELT: *Die Rezensionen* . . . 89–93.

²⁴ ALZ 1800. Bd. III. 263–266. hasáb.

Schedius tudta talán a legjobban Magyarországon, kik a jénai lap magyar recenziói. Hogy a pesti *Zeitschrift* szabadabb szellemű dolgozatokat tessen közzé, ahhoz pl. Paintner Mihály és mások írásait is publikálni kellett.

Így a több részes tanulmány Zápolya Jánosról Habsburg-párti szemléletről tanúskodik.²⁵ Egy másik számban viszont III. Andrásnak Ausztria ellen viselt háborújáról emlékezik meg Engel, éppen nem Habsburg-párti szellemben.²⁶ Másutt Engel a pragmatikus történetírás, a források *kritikai* feldolgozása mellett tör lándzsát (mintegy kimondatlanul is vitakozva Paintner Mihály egy régebbi szemléletű történeti cikkével).²⁷ Gibbon, Hume és Robertson történetírását vallja ideáljának, és megállapítja: A pragmatikus történetírás első követelménye az igazság. A második követelmény: valamennyi kéznél levő és felhasználható történeti forrás teljes mérvű fölhasználása. Elpanaszolja, hogy nincs igazi nemzeti könyvnyomda, minthogy az Egyetemi Nyomdát nem tekintheti annak. S általában: mind Engel oklevél-magyarázatai, mind Schediusnak a Cornides-hagyatékából származó forrásanyag-ismertetései, valamint recenziói a hívebb, felvilágosult szemléletű, a múltat elfogulatlanabban ábrázoló történetírásnak hírnökei. Ezért szól Schedius nagy elismeréssel Cornidesnek Anonymus-védelmét szolgáló könyvéről (ezt a recenziót pedig Engel ismerteti a magyar sajtóban),²⁸ ezért adja közre Schedius J. Lazarevičnek a szerb királyság errdetéről szóló, oknyomozó tanulmányát (amelyben Schlözer, Dobrovský, Engel, Rajić adatait szembeesíti),²⁹ ezért jelenteti meg Édernek a magyar történelem viharos korszakát érintő írását.³⁰ Éder a Pázmány-Bethlen-Rákóczi-viszonyt tárja föl, történeti szempontból a Pázmány-Rákóczi-viszonyra hívja föl a figyelmet, míg diplomatikai szempontból a szövegközlés hűségét, pontosságát tartja szem előtt. Az ugyancsak erdélyi Marienburg József Lukács pedig azt hangoztatja, hogy a pragmatikus történetíró is szól a háborúkról és a csatákról, méghozzá olyan módon, hogy együttal azok okát és következményeit is feltárja.³¹ Engelnek egy cikke viszont azt is körvonalazza, hogy a történetírás és segédtudományai nemcsak a múlt valóságának hívebb feltárását is célozzák, hanem az együttlakó nemzetek közösségi érzését mélyítik.³² Természetesen sem Schedius, sem Engel nem vallotta a hivatalos birodalmi patriotizmust, de az 1790-es évek magyar nemesi (konzervatív) mozgalmát sem tudták a magukénak. S nyilvánvaló félreértésnek vagy rossz információnak tartjuk ugyan Virág Benedek egy közlését, miszerint Schedius azt mondta volna, hogy a magyar nyelv alkalmatlan a kultúrára,³³ de Schedius és Engel nem osztotta a nemesség jórészének konzervatív-hazafiaskodó szemléletét. Engel szerint³⁴ csak egy félig művelt magyar veszi rossz néven ama történeti megállapítást, hogy a magyarok (Ungern [Magyaren]) harcias nomádokként léptek Pannonia területére, a földművelést és a szükséges kézművességet jórészt a szlávoktól, a legyőzöttektől tanulták, mint ez a magyar nyelvbe átvett

²⁵ 1802. I. kötet 2–3. füzet.

²⁶ 1802. II. kötet 1. füzet.

²⁷ 1804. VI. kötet 1. füzet.

²⁸ 1803. III. kötet 2. füzet, Magyar Kurír 1803. II. 430–432.

²⁹ 1803. III. kötet 3. füzet.

³⁰ 1803. IV. kötet 1. füzet.

³¹ 1803. IV. kötet 2. füzet.

³² 1804. V. kötet 2. füzet.

³³ Kazinczy Levelezése III. 6. Vö.: WALDAPFEL: i. m. 144.

³⁴ A 32. sz. jegyzetben i. h.

valódi szláv szavakból és megnevezésekből kitetszik. Engel azonban itt nem áll meg: „Es war und bleibe also auch ferner mein Lieblingsgeschäft—írja alább—das wechselseitige Verkehr aus- und inländischer, vorzüglich deutscher und Magyarischer Cultur nach Kräften mitbefördern zu helfen”. Mind Schedius, mind Engel a maga módján cáfolni igyekszik Schlözernek Anonymus szava-hihetőségét kétségbe vonó állításait, Schedius teret biztosít a magyar nyelv ápolását sürgető cikkeknek, a magyar nyelv Engelétől eltérő szemléletének (pl. Beregszászi Nagy Pálénak), illetve Révai Miklós magyar nyelvfejlés-tési terveit tartalmazó írásainak.³⁵ Schedius lelkesen számol be a Széchényi Könyvtár alapításáról, a könyvtáralapítás további fejleményeiről, mintegy beleillesztve a kultúraápoló, a műveltségterjesztő törekvések szélesebb és időben is tágabb folyamatába. Nem kevésbé örömteli Schediusnak az az ismertetése, amely Kisfaludy Sándor Himfyjének jelentőségét igyekszik érzékeltetni.³⁶ A Kisfaludyt, Virág ódáit, Ányos érzékeny énekeit prezentáló cikkek és a konzervatív nemesi szemléletet tagadó tanulmányok nem semlegesítik egymást, és nem Schedius opportunistusáról tanúskodnak. Schedius ugyanis nem lát ellentétet a magyar nyelvápoló, kultúraterjesztő és a göttingai szellemiségtől ihletett, polgáribb fogantatású és nem csupán a magyar nyelvű műveltséget szem előtt tartó törekvések között. Ahogy Engel Schlözerrel szemben a német kulturális missziót tagadó, a magyar kultúra értékét és önállóságát valló álláspontot képviselte, de később Horvát István és mások szemében nem számított hazafinak. Schediusnak szándéka az volt, hogy mindenféle színezetű törekvésnek helyet biztosítson a lapban, a külföld előtt azt prezentálja, hogy a magyar tudományos és kulturális élet sokszínű, izgalmas problémákat vet föl. A horatiusi *Ars Poetica*-fordításáról szólva, a recenzens (Schedius) megemlíti, hogy Verseghy a wielandi Horatius-értelmezést fogadta el;³⁷ Csokonai Amaryllisét pedig ekképpen méltatja: „Eine liebliche Blume auf dem Felde der Idyllen-Gattung (...) Die fruchtbare Phantasie und das innige Gefühl, wodurch sich die Poesieen des Hrn Csokonay (!) auszeichnen, so wie die Anmut seines Ausdrucks, wird auch in diesem Gelegenheits-Gedichte Niemand vermissen.”³⁸

A történettudomány és a szépirodalmi művek recenziói mellett igen fontosak a *Zeitschrift*nek azok a közleményei, amelyek az ország általános helyzetével foglalkoznak. Természetesen itt sem lehetett szó a gazdasági nehézségek nyílt és mélyre ható elemzéséről; ezen a területen is inkább utalásokban él a szerkesztőnek és munkatársainak az a vágya, hogy a merev feudális rendszeren legalább is enyhítsenek javaslataikkal. Egy cikk például egy ipari-mezőgazdasági szakiskola iránt tesz javaslatot, s a sorok között az iparosodást sürgeti. „Es ist nicht bloß für die unadelige Jugend bestimmt (ti. az iskola); auch der Adelige ist ein Staatsglied, folglich auch ein Bürger, auch unter den Adelichen gibt es viele junge Leute, welche einstens Künstler, Handelsleute, Handwerker, oder Oekonomen werden wollen.”³⁹ Verseghy egykori verses röpiratát idézi ez a megállapítás. Másutt Engel Szepes, Gömör, Abaúj, Liptó és más felvidéki megyék rossz úthálózatát teszi szóvá, és hiányolja a központi intézkedéseket.

³⁵ 1803. III. kötet 6. füzet.

³⁶ 1802. I. kötet 2. füzet.

³⁷ Uo.

³⁸ 1803. IV. kötet 6. füzet.

³⁹ 1802. I. kötet 3. füzet.

az útépitésben. Engelt követőleg a szerkesztő Tessedik Sámuel egy tanulmányát hozza, amelyben a magyarországi ipar előtt álló nehézségeket tárja föl, különös tekintettel a Tisza mentén elterülő vidékekre.⁴⁰ Ebbe a körbe vágnak Kitaibel Pál, Berzeviczy Gergely és Skolka András dolgozatai, amelyeknek országismertető jellegük mellett a mezőgazdaság, az ország ásványi kincseinek ismerete, a talajfajtákkal való helyes élés, stb. szempontjából is megvan a maguk gyakorlati haszna. Ugyancsak ez az oka annak, hogy Schedius vezetőd helyen, méltató szerkesztői bevezetővel hozza Winterl professzor új kémiai rendszerének bemutatását tartalmazó tanulmányát.⁴¹ A természettudományok talán nem kapnak annyi helyet mint a történettudomány és az irodalom, illetve annak megannyi recenziója, de a szerzők szigorúan tudományos előadása, az országismertető topográfiának a gyakorlati haszon szolgálatába állítása megnöveli a dolgozatok kisugárzásának erejét. Ugyanis, az alaposabb természettudományi ismeretekkel, a jobb helyismerettel, a környezet alaposabb elemzésével célszerűbben történhet a termelés, s ez gazdaságosabb életvitelt eredményezhet. Schedius óvakodik attól, hogy az ország társadalmi berendezkedését a bíráló tárgyává tegye. Tessedik, Berzeviczy, Skolka, Engel és mások azonban közvetett módon mégis a reformokat képviselik, az egyes topográfiai leírások alig burkoltan éreztetik azokat a visszasságokat, amelyek hátráltatják az ország fejlődését. Egy ízben a kivitel szabadsága mellett száll síkra egy cikkíró, azt hangsúlyozva, hogy a szabad kivitel sosem okoz drágaságot, ellenben a nemzeti szorgalmat növeli.⁴² Egy másik alkalommal — nyilván nem célzat nélkül — közzéteszik a göttingai mester, Heyne egy Rummy Károly Györgyhöz intézett levelét. A franciák garázdálkodásairól szóló rémhíreket cáfolja Heyne: „Durch öffentlich bekannt gemachte Schreiben des Französischen Gouvernements ist der Universität Schutz, Ruhe und vollkommene Sicherheit zugesagt; noch kein Mann von Franzosen ist hieher gekommen; uns sind unsre Universitäts-Fonds gelassen, wir leben in aller Ruhe, ungestört.”⁴³ Schediusék nem voltak teljes hívei a franciáknak, de a kormánynak sem; Heyne tekintélye mögé bújva, így, ilyen óvatosan, jelentették olvasóiknak külön véleményüket.

Az ismertetések, a recenzióknak számító írások, a hirdetések egyébként — ha határozott állásfoglalást kevésbé tükröznek is — jellegükkel, terjedelmükkel és megfogalmazásukkal sugallják, hogy a szerkesztő és a szerzők jelentékeny része a göttingai szellemiséget szeretné Magyarországon népszerűsíteni. Igen sűrűn látnak napvilágot hírek Engelről, Berzeviczyről (nemcsak egyes műveik megjelenéséről, hanem életük fordulójáról is), viszonylag részletesen ismertetik a jénai Ásványtani Társaság és magyar vonatkozásai körébe vágó évkönyvet, Bertuch *Allgemeine Geographische Ephemeriden* c. vállalkozásáról is megemlékeznek. Örömmel adják hírül, hogy a göttingai tudós társaság tagjai közé választotta Schediust, Festetics Györgyöt és Berzeviczy Gergelyt, Skolka András egy cikke Schlözer *Staatsanzeigen*-jét idézi, megtudhatjuk, hogy a jénai lateinische Societät Schediust tagsággal tisztelte meg, terjedelmes leírást olvashatunk — Rummy Károly György tollából — a wolfenbütteli könyvtárról és annak magyar vonatkozású kéziratairól; egyszóval a németországi — magyar kapcsolatok emlegetése annak bizonyítékául szolgál, hogy Ausztriát mintegy

⁴⁰ 1802. II. kötet 3. füzet.

⁴¹ 1803. IV. kötet 5. füzet.

⁴² 1803. III. kötet 5. füzet.

⁴³ 1804. V. kötet 1. füzet.

megkerülve, a magyar tudósok közvetlen érintkezése a külföldi tudományos élettel számos haszonnal járhat. A körülmények nem tették lehetővé, hogy a francia és az angol tudományos törekvéseket is ismertessék, jöllehet Schediusnak, Berzeviczynek, Németh Lászlónak és másoknak e területről is voltak ismeretei. Viszont néhány cikkben lengyel—magyar összefüggések kerültek szóba, Batthyány Vince útleírásai a Krakkótól Bártfáig tartó út beszámolóját, illetve egy konstantinápolyi útét adták, a délszláv vonatkozások feltárása pedig a szerkesztői célkitűzések (és pl. Engel stúdiiumai) közé tartozott.

Az 1804-es év hatodik kötete második füzetének 135. lapján aztán furcsa bejelentés zavarta meg az olvasókat. A *Zeitschrift* e száma késve jelent meg, a következő is késedelmesen fog megjelenni, de ennek sem a szerkesztő, sem a kiadó nem oka. A következő számban pedig Schedius bejelenti, hogy megszünteti a lapot, mivel fizikai állapota, egészsége megromlott, túl sok az egyéb elfoglaltsága, amelyek között egy Magyarország földrajza c. könyvet emleget és egy „Lexici scriptorum Hungariae” c. vállalkozást, majd azt ígéri, hogy talán 1806-ban folytatni fogja az újságot. Az eddigi szakirodalom jórészt elhitte Schediusnak, hogy valóban megromlott egészségi állapota miatt hagyta abba a feltehetőleg nem könnyű szerkesztési munkát. Csakhogy mind a Schediusszal naponta érintkező Ferenczy János, mind Horvát István naplókban egyetlen szóval sem emlékeznek meg Schedius bármiféle betegségéről vagy gyógykezeléséről, annál inkább terveiről. S ami még feltűnőbb, Ferenczy egyetlen szót sem szól a *Zeitschrift* megszünéséről.⁴⁴ Horvát István mindössze annyit jegyez meg, hogy Hartleben Konrád vette át a *Zeitschrift* kiadását, nála halt el a folyóirat.⁴⁵ Ez azonban nem látszik elég indoknak, hiszen Schediusnak voltak jómódú és befolyásos ismerősei, sőt, a nádorhoz is megtalálta az utat, így a kiadói nehézségeket át tudta volna hidalni. Sokkal inkább az ausztriai és magyarországi viszonyok rosszabbodásában, a magyar törekvések bécsi felszámolásában látjuk a *Zeitschrift* megszünésének okát. 1803-ban ugyanis sikerült a két magyar lap közül az egyiket, a *Magyar Hírmondót* megszüntetni, s az udvar nem titkolt reménykedéssel várta a másik magyar lap, a *Magyar Kurír* elhalását. S az 1804-es késedelmes megjelenésnek sem csak az olvasók elől titkolt kiadói packázás volt az oka; s ha a kiadó hirtelen packázni kezdett, azzal talán „magasabb” érdekeket szolgált. 1802-ben — mint tudjuk — Berzeviczynek a magyar parasztság helyzetéről szóló munkája Schediushoz került.⁴⁶ Schedius lefordította (vagy az egészet vagy csupán egy részletet), majd tanítványának, Ferenczy Jánosnak másolás céljából átadta. Ferenczy nemcsak lemásolta a latin nyelvű munkát, hanem egy részletet naplójába illesztett. Berzeviczy e művét Horvát István is olvasta. Schedius — nyilván Berzeviczy kívánságára — szeretett volna e műből egy részt közzétenni a lapban. Hogy egyetlen részlet sem jelent meg, a helyzet ismeretében természetesnek tetszik. Csak azt nem tudjuk, hogy Schedius maga állt-e el a publikálástól, vagy „magasabb” helyen megérdeklődte: érdemes-e próbálkoznia a közzététellel. Mályuszné Császárné Edit szerint — aki az Országos Levéltárban a cenzúrai anyagot átnézte — nincs nyoma annak, hogy Bécsből vagy a Helytartótanács részéről betiltást javasoló-sugalló határozat, rendelet érkezett volna. De hogy a

⁴⁴ FERENCZY JÁNOS: Napi jegyzések. OSZK Kt Quart. Hung. 463.

⁴⁵ HORVÁT ISTVÁN: Mindennapi. Bp., 1967., 68.

⁴⁶ Erről részletesen: FRIED István: *Adatok Romy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*. MKsz 1979. 3. sz.

Berzeviczy-írás és a lap megszűnése között valamiféle kapcsolat lehetséges, talán nem egészen valószínűtlen. Nem tartható teljesen kizártnak, hogy Schedius valóban önként szüntette meg folyóiratát, de erre „magasabb” helyről, pl. a nádortól vagy a nádor közvetlen környezetétől intést, ösztönzést kapott. Tény, hogy csak a folyóirat szűnt meg, Schediusnak egyéb tevékenysége nem. Már 1805 februárjában ismét szervezkedni kezd, és a pesti ifjúságból tudós társaságot akar felállítani, maga magyar történetírókkal és irodalomtörténettel szeretne foglalkozni. Bár tisztában van azzal, hogy vállalkozása „mostani Hazánk szomorú környüállásában az Uralkodó Hatalom miat(!) semmi mód lábra nem állhat”, mégis meg kell kezdeni a munkát. „Valaha tökéletes Nemzet Históriajáj”-t akar előkészíteni, ezért kezd neki írói lexikona anyaggyűjtésének, és ezért szólítja föl Horvátot és Ferenczyt a történeti gyűjtésre, az oklevelek másolására.⁴⁷ Horvát emígy írja le: „A’ mi Schedius Plánumait illeti, az ezekből áll: Maga, én, és Ferentzy öszve vetett vállal jegyezzük ki minden eddig kiadott régi leveleket rövideden, tudniillik azoknak szerzőjüket, eszendeiket, kezdeteiket, és végzeteiket; hogy így a’ kiadottakról egy lajstromot készíthessünk. Ekkor, úgy mond, Kornides könyvtartójából, a’ Nemzeti Könyvtárból, Jankovits gyűjteményéből, és más effélékből kiadjuk a’ még ki nem adottakat. Másodszor azt akarja, hogy ugyan mi szedjük öszve minden nembeli Magyar Íróinkat . . .” Később Horvát „hatalmasan” biztatta „egy Magyar Tudós Újság el kezdetére”, ennek mintája az *Annalen der Österreichischen Literatur* lenne. „Ajánlottam magam, Ferentzy, Vitkovits, és többeknek segédöket”.⁴⁸ De Schedius tudta, hogy nem azért szüntette be 1804-ben *Zeitschriftje* szerkesztését, hogy 1805-ben vagy 1806-ban újrakezdhesse, lapalapítási engedélyt aligha remélhetett.

Schedius és *Zeitschriftje* jelentőségét először Waldapfel József méltatta, a magyar nyelvi törekvések segítésére vetve a súlyt: „Virágtól kifogásolt működésének az ad jelentőséget, hogy a teljes élettelenység után ő tett először próbát az irodalmi élet megszakadt fejlődésének újrafelvételére. A visszaesés után első komoly számbavevője az irodalmi termelésnek, sőt a maga módján egyik legkomolyabb előkészítője a magyar nyelvművelő törekvések megújulásának is.”⁴⁹ Waldapfel kissé egyoldalúan láttatja Schedius jelentőségét; ahogy Doromby Karola Schedius-monográfiája számos becses adat mellett is csupán a német-magyar „kultúrközvetítő”-t mutatja be, és a *Zeitschriftet* mint a bécsi „patriotisztikus” (?) törekvések szolgálatát méltatja. Láttuk, mennyire nem volt az. Kókay György az új sajtótörténetben érdemének megfelelő terjedelemben ír Schedius vállalkozásairól, és a magyar irodalomtörténet szemszögéből, valamint — a célnak megfelelően — a magyar publicisztika fejlődésébe beleágyazva az alábbi következtetéshez jut: „Közvetítő és áthidaló volt a 18. század eleji, Bél Mátyás-i, hungarus-szemléletű államismereti iskolázottság, valamint a századvégi, neohumanista göttingai eredetű felvilágosultság, sőt a reformkorszak törekvései között. Publicisztikai tevékenysége, folyóiratai révén, a 18. század elejének és végének sajátos szintézisét tükrözi.”⁵⁰ Kókay találó jellemzéséhez azt tehetjük hozzá, hogy e szintézis Magyarországon még a XIX. század elején is időszerű feladatnak bizonyult. Schediusszal ekkor még Kazinczy

⁴⁷ FERENCZY: i. h.

⁴⁸ HORVÁTH: i. m. 102., 169.

⁴⁹ WALDAPFEL: i. m., 145.

⁵⁰ KÓKAY: i. m., 242.

Ferenc is messzemenően egyetértett. De az értékeléshez még egy, kevésbé elhanyagolható szemponttal járulnánk hozzá. Habermasnak ugyan főleg a nyugat-európai törekvésekre érvényes megállapítását idéznék: „A politikailag okoskodó közönség főleg a polgáriak magánösszejövetelén találja meg a maga helyét. A XVIII. század utolsó évtizedeiben kivirágzó folyóiratok, a politikaiak is, a magánemberek társas életének valóságos kristályosodási pontjaivá válnak.”⁵¹ S minthogy Schedius szalonjában, illetve Teleki László estélyein jó részt azok találkoztak, cseréltek eszmét, akik a *Zeitschrift* hasábjain publikáltak, illetve akik előfizettek Schedius lapjára, a társasélet vitáinak, beszélgetéseinek mintegy „kristályosodási” pontját is láthatjuk a *Zeitschrift*-ben. A maga óvatosságával, körültekintésével, sokféle orientáltságával képet adott arról az 1790-es években kialakult törekvésről, amelynek gyors és nyílegyenes fejlődését az 1794/95-ös évek eseményei, majd a ferenci abszolutizmus gátolták ugyan, de megsemmisíteni nem tudták. A cikkírók, a szerkesztés azért kelthettek számottevő visszhangot Göttingában, a lap folytatását azért sürgette Horvát István, illetve azért kísérelte meg Rummy Károly György, mert a 90-es évek reformeszméi szólaltak meg, bármily halkán, bármily elváltoztatott hangon. Schedius ezért lehetett közvetítő Waldapfel József, Dorombay Károly és Kókay György értelmezése szerint *egyaránt*. A *Zeitschrift* színvonalas folyóirat volt (jóllehet természetszerűleg egyenetlen), jól képviselte a magyar tudományosságot a külföld előtt, bár nem elég erőteljes hatással. S amikor Ferenczy hírül adja Horvátnak, hogy Schwartzner és Schedius érdemeik jutalmául a császártól „arany pixist” kaptak, Horvát rezignáltan válaszolja: „miért köllött legyen a’ drága Pixist nekik a’ Politia Ministerétől nyerniek?” „Félek — teszi hozzá — ne hogy e’ jutalom nem a’ Tudománynak, hanem másvalaminek, érdem jutalma legyen.”⁵² Schediust mindenestre megtörte sok kudarc, lassan-lassan elszigetelődött a német tudós világtól, Hegel megkeresésére feltehetőleg nem is válaszolt, és esztétikáját is csak megkésve adta ki, amikor már hatásra aligha számíthatott. Mindez mit sem von le a *Zeitschrift* jelentőségéből. S bár Wertheimer Ede még idézni tudta Schedius Bécsbe küldött jelentéseit,⁵³ teljesen gyanú felett állóvá nem vált sosem. Feljelentésekben elő-előfordul az ő neve.⁵⁴ S folyóiratával,⁵⁵ esztétikai előadásával olyan nevet szerzett magának, hogy még később is, a Pestre látogatók szívesen keresték föl. 1817-ben pedig ott látjuk a *Tudományos Gyűjtemény* első cikkírói között.

⁵¹ Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp., 1971., 107.

⁵² Ferenczy és Horvát levelezése. 1808-as levelek. OSZK Kt Levellestár. Az adatot Soós Istvánnak köszönöm.

⁵³ WERTHEIMER Ede: *Az 1811/12-iki magyar országgyűlés*. Bp., 1899. Egy Leurs nevű ágens jelentéseiben Schedius beszervezett emberként szerepel. Vö.: OL—I. 5c Privatbibl. Fasc. 46. pag. 39a Mályuszné Császár Edit szíves közlése.

⁵⁴ Egy konfidens 1810-es jelentése szerint Schedius „illírek” Oroszországba történő kivándorlását támogatja és könnyíti meg. Aleksa Ivic: *Arhivska gradja o srpskim i hrvat-skim književnim i kulturnim radnicima II*. Beograd, 1931., 13.

⁵⁵ A *Litterarische Anzeiger*-ből és a *Zeitschrift*-ből viszonylag gyakran merített az egykorú magyar sajtó. Vö.: Magyar Hírmondó 1799. I. 383–384., 1802. I. 327–328., 384., 1803. 390–393., Magyar Kurír 1804. I. 580., 586. A szerb tudományos sajtóban még lényegesen később is fel-felbukkan a *Zeitschrift* egy-egy közleménye. Vö.: Srpske Letopisi 1831. 26. k. 1–9. idézi J. Lazarevićnek a *Zeitschrift* 1803-as kötetében közreadott értekezését.

ISTVÁN FRIED

Lajos Schedius und seine Zeitschrift
(Zeitschrift von und für Ungern, 1802—1804)

Lajos Schedius, Professor des Lehrstuhls für Ästhetik der Pester Universität, begründete seine Zeitschrift in 1802 unter ungünstigen Bedingungen, zur Zeit des Absolutismus Franz I. In seiner Zeitschrift mochte er vor allem für die deutsche gelehrte Welt die von ihnen kaum gekannte ungarische Kultur demonstrieren. Das ungarische wissenschaftliche, literarische und publizistische Leben — nach einer Aufschwung am Ende des 18. Jahrhunderts — war damals in einem paralysierten Zustand. Einige (wie z. B. Berzeviczy, Engel, Schedius) liessen ihre Artikel in Deutschland, vorwiegend in Göttinger und Jenaer Zeitschriften erscheinen. Mit seiner Zeitschrift unternahm Schedius eine populärwissenschaftliche Arbeit in zwei Richtungen: einerseits wollte er das Ausland über die Lage der ungarischen Literatur und Wissenschaft informieren, andererseits wollte er ein vaterländisches Forum zum Austausch der Meinungen erschaffen. Zum Jahrgang 1803 meldeten sich 271 Abonnenten, vorwiegend aus den Reihen des protestantischen Adeltums und der protestantischen Intelligenz, doch gab es Leser auch unter den Serben und Slovaken. Der Redakteur, obwohl er in der liberalen Atmosphäre der Göttinger Universität erzogen wurde, war doch gezwungen, zu Hause sich mit den Umständen abzufinden, und liess auch konservative Verfasser zu Worte kommen. Er selber wollte allerlei Richtungen Platz geben, und er wollte für die ausländische öffentliche Meinung demonstrieren, dass das Geistesleben in Ungarn vielfarbige, interessante Probleme aufwarf. Die Zeitschrift teilte oft Nachrichten über das kulturelle und wissenschaftliche Leben der Städte Jena, Göttingen und anderer Deutschlands mit. Im Jahre 1804 — wegen der noch ungünstigeren Umstände — musste die Zeitschrift eingestellt werden.

A Kner-kiadó orosz és szovjet könyvei a 20-as években

(Az „ismeretlen fordító”, Haiman Hugó centenáriuma)

A húszas évek hazai orosz, illetve szovjet irodalmi könyvkiadásáról, közléséről alkotott ismereteink — Lengyel Béla és mások kutatásai nyomán — ma már lényegesen bővebbek és árnyaltabbak annál, amit erről a felszabadulást követő első évtizedben vallottunk. A korszak egészére a rendszer lényegéből fakadóan jellemző szovjetellenes irányultság ellenére ez az irodalom — az egyes időszakokban más-más intenzitással, de kiaknázva a konszolidáció kínálatát különböző lehetőségeket, a legális és illegális alkalmak sokféle kombinációját — eljut a magyar olvasókhoz, még ha ez esetenként csak egy-egy viszonylag szűkebb — társadalmi vagy szakmai — réteget jelent is. Az illegális kommunista párttól a legváltozatosabb fedőszerveken át a haladó polgári kiadókig terjed az a — szinte népfrontnyi szélességű — ív, mely századunk honi történelmének a legnehezebb idején is közvetíti számunkra Tolsztoj és Gorkij, Dosztojevszkij és Leonov, Majakovszkij és Jeszenyin humanista irodalmát.

Fontos és mindmáig elemezetlenül maradt szerepet tölt be e folyamatban a gyomai Kner-nyomda és kiadóvállalat. Az orosz klasszikusokat már a századforduló óta közreadó saját (és a békéscsabai „szomszédvár”, a Tevan) hagyományaira építve Kner Imre a húszas években 13 orosz és szovjet kötet kiadását vállalja s ezzel a békési nagyközség, melyet — kiadványainak rangja alapján — külföldön amolyan magyar Oxfordnak vagy Cambridgenek képzelnek el,¹ az évtized — témánk szempontjából — egyik legjelentősebb kisugárzó központjává válik.

A magyar könyvtörténeti szakirodalom már a méltó helyére emelte a gyomai officinát annak megállapításával, hogy ez „az évszázad egyik legfontosabb és a magyar könyvnyomtatás történetében a Tótfalusi Kis Miklóse után talán a legjelentősebb tipográfiai kísérlet színhelyévé, majd ennek nyomán egy új magyar tipográfiai kifejezésmód és könyvművészet iskolájává” lett.² Ez az első pillantásra pusztán technikainak tűnő, valójában azonban esztétikai körülmény igen lényeges tényező lett a húszas évek atmoszférájában, a Knerék kínálta orosz és szovjet könyvek fogadtatásában.

Kner Imre társadalmi dimenziókban gondolkodó, szinte programvállaló 1916-os cikke (*A magyar könyv jelenéről és jövőjéről*) talán az első fogódzó, melyből témánk fölfejtését elkezdhetjük. Ebben (pl. „a nemzet nagy jövője küszöbén áll, nagy feladatok előtt” stb.) benne vannak a csírái a két év múlva, az 1919. évi *Almanach* előszavában kifejtendő reményének arra nézve, hogy

¹ HAIMAN György: *Kner Imre a könyvnyomtató és az ember*. — KNER Imre: *A könyv művészete*. Szépirodalmi 1972.

² Uo. 8.

„a leghatalmasabb szellemi és erkölcsi erőknél kell összefogni egy új világrend kiépítésére”. A maga hivatását — és általában a kiadók szerepét — itt abban látja, hogy fő portékájává a „közepes árú, nagy példányszámú, széles rétegekbe jutó könyvet” tegye, mely „csak így teljesítheti a könyv igazi hivatását”³. A Kóhalmi Béla szerkesztette *Könyvek könyve* c. vallomáskötetben megfogalmazza humanista író-eszményét is, azét, aki „az egész ember érző lelkét viszi az írásba”.⁴ Arról, hogy lelkesen fogadja március 21-et, hogy aktívan közreműködik a Tanácsköztársaság munkájában, nem feledkezhetünk meg témánkat tárgyalva sem, még ha tudjuk is, hogy később, osztályhelyzetének konzekvenciáit levonva, tisztázza magával világnézetét és Fülep Lajoshoz írt levelében a szocializmustól való végleges eltávolodásáról ír.⁵

A szóbanforgó 13 mű két nagyszabású Kner-vállalkozás keretében lát napvilágot. Az első, egy Tolsztoj-novella, a *Monumenta literarum* korszakos kezdeményezésében, míg a többség az orosz klasszikus és szovjet írók műveit tartalmazó sorozatban jelenik meg.

Ehelyütt a két sorozat megjelenésének körülményeiről szólunk mindeddig vizsgálatlanul hevert levéltári anyagok, jelesen Kner Imre és a művek fordítója, Haiman Hugó levelezése alapján.

A *Monumenta literarum* bölcsőjénél Király György, az a következetesen haladó irodalomtörténész állt, akit 1919-es professzori kinevezése miatt az ellenforradalom még a középiskolai katedrától is megfosztott.⁶ Kner és Király 1920 végén — 1921 elején dolgozza ki a sorozat elveit és konkrét összetételét. Király 1921. január 9-i levelében már a végleges helyén, az első sorozat utolsó feledékenységből áll „legenda” műfaj-megjelöléssel a Tolsztoj-mű, igaz, bizonyára feledékenységből (nem volt a keze ügyében a feltehetőleg német kiadás) nem *Két*, hanem *Három zárándok* címmel.⁷ Egy kilenc nap múlva kelt levélben már a kötet — és valamennyi itt tárgyalásra kerülő mű — tolmácsolója, Haiman Hugó vállalja a kötet fordítását. Igaz, mint írja, oroszul nincs meg neki a szöveg (Király György kifejezett föltétele, hogy új fordítás készüljön és természetesen csak eredetiből),⁸ de kapcsolatai révén — ilyenként a berlini Laziznyikov-kiadóra céloz — sikerül megszereznie.⁹

Ki volt Haiman Hugó? Nevét sem a *Magyar irodalmi lexikon*, sem a *Magyar életrajzi lexikon* nem tartalmazza. Élete, munkássága legfontosabb állomásait csupán a családi iratgyűjteménynek az üldözések és háborús pusztítások során nagyon megfogyatkozott dokumentumaiból hámozhatjuk ki.

1881. november 20-án született az Árva megyei Nizsnán. Magyar-német szakos tanári oklevelén Beöthy Zsolt elnöki aláírása szerepel 1912-ben. Ezt követően egy évig óraadó egy magániskolában, majd 1913-ban a budapesti Mester utcai felső-kereskedelmi iskolába nyer kinevezést. Ez lesz civil életének — egészen haláláig — egyetlen munkahelye. Tanártársai között olyan barátokra tesz szert, mint Füst Milán, az 1905-ben Oroszországot járt Gorkij-

³ Uo. 21, 23.

⁴ Uo. 18.

⁵ Uo. 31.

⁶ *Magyar irodalmi lexikon. I. k.* Akadémiai, 1963. 633.

⁷ *A könyv mestere. Kner Imre levelezése.* M. Helikon, 1969. 55.

⁸ Uo. 56.

⁹ Haiman Hugó levele Kner Imréhez, 1921. febr. 7. Békés megyei levéltár, Gyula. Kner-fond, Kner Imre és Haiman Hugó levelezése I. dosszié. A továbbiakban valameny-nyi levél e fondból, a dosszié és a dátum megjelölésével.

fordító Faber Oszkár és a *Magyar Írás* későbbi szerkesztője, Raith Tivadar. Filológusi pályakezdése 1913-ra tehető: ekkor jelenik meg doktori disszertációja, *Kürnberger Ferdinánd regényei és novellái*, az egykor „osztrák Lessing”-nek nevezett íróról (1821—1879), Széchenyi döblingi sakkozópartneréről.^{9a}

Gyermekkori szlovák nyelvtudása alapján még a tízes évek elején szlavisztikai stúdiumokba kezd. A Mester utcában tanít, amikor Kner Imrének arról ír, hogy folytatja „a télen abbahagyott bolgár tanulmányait”: „A szláv nyelvekkel már egyetemi hallgató korom óta foglalkoztam, valami komolyabb célt is követek vele; hogy el is fogom-e érni, nem tudom”.¹⁰

Szarajevo után a Monarchia hadigépezete fölszippantja a javakorbeli férfit. Haiman pusztán azért nem jut az elpusztuló-megnyomoruló milliók sorsára, mert már 1914 szeptemberében Lublínál fogságba esik. Szibériai leveleiben végigkövethető mind az orosz nyelvvel való ismerkedése, mind pedig az orosz kultúra megismerésére irányuló törekvése. Mint írja, tanulmányaihoz Pétervárról és Moszkvából is kap — nyilván rendelésre — könyveket, lapokat. 1916-ban már arról számolhat be, hogy könnyen megy neki az orosz nyelv tanulása. Kultúraismeretére jellemző apróság: nem csupán a hadifoglyok számára rendszeresített szabványlevelezőlapokon ír haza, hanem esetenként egy-egy orosz klasszikus (Korovin, Kuindzsi stb.) festmény-reprodukciónak tartalmazó „otkritkán” (képeslevelező-lapon) is s ezek címeit gondosan lefordítja az otthonlevőknek, sőt néha egy-egy rövid kommentárt is fűz hozzájuk. Nyikolaj Ge ismert képéhez pl., mely azt ábrázolja, amint Nagy Péter a fiát, Alekszej cárevicset vallatja, ezt teszi hozzá: „Illustration zu Mereschkowski”.

Később (feltehetően 1917 február után, amikor általában is liberálisabb lett a bánásmód a hadifoglyokkal) már nem kizárólag „elméletileg” studiózza a nyelvet: egzisztenciális okok mellett feltehetőleg éppen nyelvgyakorlási megfontolásból is munkát vállal a városban. Kevésszámú hazakerült s itt az évtizedek során fennmaradt irata közül az egyik, egy 1918 szeptemberében kelt igazolás az Akmolinszk városi előljáróságnál betöltött „vízhasználati (ma így mondanánk: környezetvédelmi) ellenőri munkáját tanúsítja. Egy másik „szpravka” közvetlenül a hazaindulása előtt kelt: ebben a Nyikolszk-Usszurijszki leánygimnázium igazolja, hogy az 1919/20. tanévben e tanintézetben pedagógusi hivatását gyakorolta: hangsúlyozottan magas színvonalon látta el a latin és az angol nyelvek oktatását.¹¹

Megkerülve egész Dél-Ázsiát, Szuezen és a Földközi-tengeren át 1920-ban tér haza.

Még a háború előtt feleségül veszi Kner Izidor Ilona nevű leányát. Formailag kezdetben ez a tény határozza meg a Kner-kiadónál az orosz könyvek fordításába való bekapcsolódását. Később, éppen ezek sikere nyomán Kner Imre kizárólag rá bízta híres orosz sorozatának fordítását, de más kiadók is szívesen adnak neki megbízást: 1929-ben a Gutenberg kiadó részére Tolsztojtól az *Ifjúságom regényét* és az *Élő holttestet* fordítja, a Dante kiadó számára pedig — már Halmy András álnéven — Ilja Ehrenburg *Jeanne szerelme* c. regényét, melyet az ügyészség elkobzott és a jobboldali sajtó éles támadásban részesített. Alig ötven éves korában, 1932. február 22-én bekövetkezett halála után — igaz,

^{9a} HAIMAN Hugó: *Kürnberger Ferdinánd regényei és novellái*. Bp. Rusznák és Türk, [1913], 42 p.

¹⁰ Haiman Hugó levele Kner Imréhez, I: 1913. július 11.

¹¹ A hivatkozott iratok fia, Haiman György professzor birtokában vannak.

neve jelölése nélkül — még egy fordítása jelenik meg: Ivan Bunyin kisregényét a *Pesti Napló* közli^{11a} (a fordítás kéziratát Haiman György tulajdonában megtekinthették), néhány teljesen kész munkája azonban (Bunyin, Remizov és Zamjatyin-novellák)^{11b} immár örökre kéziratban marad.

A vállaló levél után alig néhány nappal már készen van a Tolsztoj-fordítással, melynek első részét meg is küldi Kner Imrének. A sok, csak kenyérkeresés céljából vállalt kereskedelmi, jogi stb. szakszöveg után ez az első szépirodalmi próbálkozása, ezért érthető, hogy még maga is bizonytalan a kivitelezés minőségét illetően:

„Érzem és tudom, hogy ezt szebben is, jobban is meg lehet csinálni. Olvasd el és mondd meg őszintén, alkalmasnak tartod-e arra, hogy a gyűjteményben helyet foglaljon. Most győződtem csak meg róla igazán, hogy mennyire nem könnyű hüen és szépen visszaadni valamit egy teljesen eltérő nyelven. Erkölcsei haszon tehát már is meg van, annál többre becsülöm majd ezentúl az igazi műfordítást, a másik meg hogy ezen a téren is könnyebb bírálni, mint produkálni”.¹²

Kner válasza megnyugtató: „Megértem aggodalmaidat, de egészen őszintén a következőket mondom: amennyire én értek a dologhoz, a fordítás igen szép, nemesen egyszerű, és meg van az oroszos, sőt tolsztoji íze az egésznek.”¹³ Néhány nap múlva Király György is gratulál Haimannak, a fordítást „nagyon jónak, sőt kiválónak” nevezi. Ez már végleg meggyőzi: „Ennyi elismerés után most már nyugodtan átadom sorsának.”¹⁴ Hozzátehetjük: e két elismerés nem csupán a kiadásban érdekelték egyéni véleménye, hanem a kompetens művelt olvasóké is, hiszen a *Dva putnyjika* első magyar fordítását Haiman szövegével csaknem a felszabadulásig olvashatták nyelvünkön.

Király György még megéri a sorozat első részének — benne a Tolsztoj-kötetnek is — a megjelenését. Ekkorra azonban — Babits emlékezetes szavaival — már csupán „erős lélek volt egy betegségtől megapadt testben,”¹⁵ akit 1922 tavaszán, 35 évesen elvisz a megélhetés hajszájában elhanyagolt tüdőbaja. Halála után ilyen szervezett, átgondolt sorozatot a Kner-kiadó már csak egyet tud közreadni: az 1926–28. évek orosz és szovjet műveit.

Kner Izidor *Fél évszázad mezsgyéjén* c. memoárjában 1932-ben így emlékezik:

„Úgy éreztük, hogy különösen az orosz irodalom gazdag (...) kisméretű, de mégis monumentális alkotásokban. Elhatároztuk tehát, hogy kiadunk hat kötet kisregényt és novellát a háború előtti orosz irodalom legismertebb nagy íróitól, melyhez azután a háború utáni újabb orosz irodalom hasonló méretű alkotásait kapcsoljuk.”¹⁶

Ez a törekvés a Horthy-rendszer konszolidációjának éveiben születik. Az okok már idézett széles skálája ekkortájt olyan művek megjelenését is lehetővé teszi, mint Majakovszkij *Balra mars-a* és Ehrenburg *Moszkvai sikátor-a*, Babel *Odesszai történetek* és Vsz. Ivanov *Tarka szelek* c. novellásköteteinek legszebb darabjai, Katajev *Sikkasztók* és Panfjorov *Bruszki* c. regényei. E mű-

^{11a} BUNIN: *A san-franciscoi úr*. *Pesti Napló*, 1933. dec. 24, 28, 29, 30.

^{11b} [BUNYIN]: *Kazimir Sztaniszlavovics*; REMIZOV: *A katona a mennyben és a pokolban*: ZAMJATYIN: *A barlang*. Valamennyi Haiman György birtokában.

¹² Haiman Hugó — Kner Imréhez, I: 1921. június 7.

¹³ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, I: 1921. január 21.

¹⁴ Haiman Hugó — Kner Imréhez, I: 1921. június 15.

¹⁵ BABITS Mihály: *Király György*. — Nyugat, 1922. I. k. 629.

¹⁶ KNER Izidor: *Fél évszázad mezsgyéjén*. 1882–1932. Gyoma, 121.

vek már a forradalom és az új élet építésének ábrázolását asszociálják. Knerék új sorozata ezt a névsort és színpalettaát egészíti ki újabbakkal, amellet, hogy néhány klasszikus művel is elsőnek ismerteti meg a magyar olvasóközönséget.

A Gyulán őrzött levelekből jól látszik, milyen figyelemmel követi Haiman az új orosz irodalom fejlődését. Sógorának is beszámol a fontosabb újdonságokról és többször segítségét kéri egy-egy, számára fontos kiadvány megszerzéséhez. A levelekben emlegetett címekből ítélve jó áttekintése van az új orosz irodalmi termésről, így természetesen elsősorban a weimari Németországban oroszul kiadott és németre fordított, illetve a franciául és angolul megjelent művekről.

Az új sorozat gondolata még 1922-ben fogan meg Kner Imrében. Noha egyik levelének tanúsága szerint az ötletet a német Insel kiadó szép orosz sorozata adta neki, a megvalósításban itt is a maga útján kíván járni. Haiman érdeklődését és széles látókörét ismerve, nem véletlen, hogy éppen hozzá fordul javaslatával: „Téged szeretnék megkérni annak a bizonyos anyagnak a megszerzésével.”¹⁷ (Ekkor Kner ezt még csak egy — vegyes: prózai és verses — orosz antológiaként képzelte el). Ezt követően Haiman fölvázolja neki elképzeléseit mind általában („főként egészen újaktól, akik irodalmi irány tekintetében mégsem szélsőségesek, vagyis nem igazán destruktívak”), mind pedig az egyes műveket illetően. Itt „egy-két régebbi, nálunk teljesen vagy majdnem ismeretlen íróra” gondol (neveket még nem említ, de bizonyára Korolenko, Leszkov és Garsin képe van előtte), egy Tolsztoj elbeszéléskötetre „az ifjúság számára” és — eddigi tudomásunk szerint hazánkban első ízben — fölveti A. Gribojedov klasszikus komédiájának a kiadási gondolatát: „Volna itt egy nagyon értékes, szép régi orosz színmű, »Jaj az okosnak« (csak kb. ez a címe).”¹⁸ Ez utóbbit — műfaja miatt — később elejtik, mivel kizárólag próza mellett döntenek, ezért kiadása elodázódik, egészen a folszabadulásig.

Kner teljesen szabad kezét ad neki a könyvek külföldről való rendelésében, miközben — szinte mellékesen — a formai kultúra oldaláról fölhívja Haiman figyelmét a Szovjetunió első meglepő eredményeire: „Hugónak mondd meg, — írja hugának, — hogy a Zwiebelfisch szerint a tavalyi flórenci vásáron az oroszok kiállították a szovjet könyvgyártását és nagy meglepetésemre roppant dicsérik, azt írják, gigantikus leistung, amit kulturális téren itt produkáltak.”¹⁹ Az összetételre vonatkozóan — a magyar könyvpiac természetét és a közönség érdeklődését szemlélve — egyre határozottabb elképzelése lesz s mindinkább arrafelé hajlik, hogy főként az újabb orosz írókat kell kiadni: „Most egyelőre ama fiataloknál maradjunk, az itt teljesen ismeretlen nem egészen szélsőségeseknél, hátha valami egészen speciális ízű, újszerű kötet kerülne ki belőlük, amelynek egészen más lenne a jelentősége, mint a régiék följújtásának. Úgy szeretném, ha egy két-három-négy kötetes [a terjedelem — mint látjuk — az egyre újabb „jó nevek” miatt hirtelen felszökik. — F.I.] kis gyűjtemény lenne fiatal oroszokból. Ha lenne mutatóba egy-két destruktív is közötté, mint exotikum, nagy baj nem lenne.”²⁰

Lassanként Haiman elképzelése is kialakul, a sorozat megvalósulása azonban váratlanul és egyre több okból hosszabb, végül is több évesnek bizonyuló kése-

¹⁷ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, II: 1922. február 13.

¹⁹ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, III: 1923. február 20. A Gribojedov-mű legelső magyar fordítástörredékéről (1861) VAJDA Gy. Mihály tudósít: *Tanulmányok a magyar — orosz irodalmi kapcsolatok köréből*, Akadémiai, 1961. I. k. 307.

²⁰ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, II: 1923. február 21.

delmet szenved. Egyrészt ugyanis a vártnál nagyobb problémákkal találják szembe magukat a szerzői jogdíjak terén (más-más elbírálás alá esnek, tehát különböző megközelítést igényelnek, pl. az emigráns írók oroszul, ill. németül, franciául stb. megjelent írásai, mint a Szovjetunióban élők otthon ill. Németországban kiadott művei s ez utóbbiakkal kapcsolatban — a levelezés szerint is — még 1926-ban is meglehetősen sűrű homály uralkodik a magyar jogászberkekben), másrészt ezek megoldása után (az emigráns írókkal való levelezés révén) speciálisan hazai nehézségek támadnak: a külföldről megrendelt könyvek nagy késéssel érkeznek meg, másokat pedig (a szovjet írókéit, köztük olyanokat, amelyeknek német fordításait szabadon árusítják a pesti boltokban) a magyar hatóságok lefoglalják.

Haiman javaslatai további, nem kizárólag műfaji viták tárgyát alkotják kettőjük között. A válogatás lehetséges szempontjait Kner így válaszolja: „Milyen a program? Az, hogy a nagy orosz klasszikusok mellett a közönség nem ismeri a *dii minorum gentium* értékes csoportját? És ezeket akarjuk ismertetni? Vagy az, hogy a nagy és közismert oroszok után egy újabb generáció következett, amelyet itthon nem ismernek? Vagy az, hogy a régi és ismert orosz irodalom mellett van egy generáció, mely emigrációban van és amely a mostani forradalmi orosz irodalom *előtti* irodalmat képviseli és a maga szétszórtságában nem tud érvényre jutni? Szóval a válogatás és elhatárolás valamelyes szempontját kellene ezek közül megválasztanod, és eszerint összeszedni az anyagot.”²¹ Itt jegyezzük meg, hogy végül is mindhárom elv szintézise fog érvényesülni a 12 kötetesre bővülő sorozat fölépítésében: míg Puskin, Turgenyev és Tolsztoj után Korolenko, Leszkov és Garsin művei révén a „második klasszikus vonal”, addig Remizov és Smeljov könyveivel az emigránsok kerülnek itt kiadásra, A. Tolsztoj és L. Leonov, M. Prisvin és A. Nyeverov pedig immár a szovjet irodalmat képviselik a sorozatban. (A második hatos sorozat tervei között, az 1927. március 12-i levél tanúsága szerint — valami helyett vagylagosan — szerepelt még Szergejev-Censzkij *A kakukk* és Zamjatyin *A barlang* c. novelláskötetével). Ertérően a kor politikai és kommerciális konjunktúrájára építő kiadótól, Knerék kezdetétől fogva nyílt kártyákkal játszanak, nem árulnak zsákbamacskát: a kolofonon vagy az utószóban mindig egyértelműen az olvasó tudomására hozzák, hogy a kötetben szereplő mű mikor és hol íródott.

A műves köntöséről híres Kner ezeket az új kiadványait sem tudja másként elképzelni: „Kellene valami jellegzetes és művészi külsőt adni az egész dolognak . . . Esetleg minden kötet elé egy-egy kis rajzot vagy címlapot tétetnénk, hogy egységes és jellegzetes külsőt adhassunk neki, de kevés orosz dolgot ismerek ehhez, hogy meg tudjam csinálni.”²² Ez utóbbi mozzanatra adott válaszában Haiman meglepő jártasságot árul el a legújabb orosz grafika terén is, hiszen amennyire igaza van a „*Mir iszkusstva*” csoporthoz tartozó művészek általánosabb törekvéseit illetően, annyira pontosan orientál a 20-as évek legjobb szovjet illusztrátorai között: „Én elég sok orosz könyvet forgattam, de olyasfélét, ami azonkívül ennek a célnak megfelelne, sehol se találtam. Illusztrációban még inkább, de persze nem Szomovra és hasonlókra gondolok, hiszen azokban jóformán semmi igazán orosz vonás nincsen. Vannak azonban az újabbak közül egyesek, pl. Maljutyin, Bilibin, Anyenkov stb., azokban van

²¹ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, II: 1925. november 25.

²² Uo.

nemzeti karakter.”²³ Illusztrációkra Kner sem gondol, hiszen ez megdrágítaná a kiadást, ami pedig ellentmondana a könyvek hozzáférhetőségéről alkotott s fentebb már idézett szándékának, csak „néhány fejlécre, esetleg záródíszre, iniciáléra s a címlapkeretre.”²⁴ A kötetek végül is ilyen formában valósulnak meg, igaz, nem valamiféle oroszos stílusban.

A sorozattal kapcsolatos levelezésük meglehetősen pontosan láttatja mindkettejük világnézeti állásfoglalását. Már az idézett 1923-as passzus („ha lenne mutatóba egy-két destruktív is közötté, mint exotikum, nagy baj nem lenne”) mutatja, hogy jóllehet — ha enyhén ironikus felhanggal is — a hivatalos frazeológiát használja az ideológiai hovatartozás jelölésére, Kner nem zárkózik el a szovjet művek bemutatásától. Ezt hangsúlyozza 1927-ben is:

„A mi kis sorozatunknak az lehet a célja csak, hogy érdekes és színes, és a maga keretei között lehetőleg helyes és tökéletes képet adjon az oroszokról. Nekünk tehát éppen az ennyire és speciálisan orosz dolgokat kellett hozni, amelyek új színekkel egészítik ki az oroszországról a köztudatban élő képet. Ez a Leonov-kötet csupa olyasmit tartalmaz, ami csak Oroszországban történhetett meg s amit nem lehetne a nevek behelyettesítésével más országba, más kultúrába áthelyezni. És ez áll kb. az egész sorozatra nézve.”²⁵ A Smeljov-kötet kapcsán megjegyzi: „Ha a többi is ilyen lesz, akkor igen boldog leszek és büszke erre a sorozatra, amely elfogadható magyarázatát adja annak, hogyan kellett és miért Oroszországban annak történnie, ami történt.”²⁶

Amit pedig az A. Tolsztoj-kötetről ír, annak első feléről lehet vitatkozni, mennyiben van igaza a részletek megítélésében, a második felében viszont — több mint félszázaddal ezelőtt! — szinte a proféciával határos tisztánlátással ítélte meg saját tevékenységét:

„A Péter cár-nak nagyon örülök [a *Gyeny Petra*-ról van szó — F. I.]. Eddig csak annyit olvastam el belőle, amennyi korrektúra van, de az rendkívül érdekelt. Úgy érzem, hogy a Nagy Péter-féle kísérlet legbelül rokon a mostani kísérlettel és mindkettőnek az a tanulsága, hogy kívülről és az adott helyzet ellenére milyen nehéz egy nép haladásának tempóját erőszakosan befolyásolni. Ez a kötet is nagyon beleillik a sorozatba és egy új vonással gazdagítja a belőle kialakuló képet. Nagy kár, hogy itt az ilyesmi nem érdekli az embereket s azt hiszem, hogy a 12 kis kötet együtt valamikor még igen fontos dokumentum lehet.”²⁷

Trócsányi Zoltán egyik recenziójának észrevételére ezt jegyzi meg:

„Kifogásolja, hogy csupa szenvedésről van szó a kötetekben, s hogy ma optimistább olvasmány kellene; mi pedig éppen azt a végtelen, emberrel-állattal szemben megnyilvánuló részvétet, mások szenvedésébe való tökéletes beleérzést akartuk megmutatni, mely ezekben a könyvekben olyan sokrétűen tükröződik és amely — úgy látszik — az orosz lélek egyik alapvető jellemvonása.”²⁸

Az a tény, hogy 1927-tel a sorozatban lezárul a XIX. századi klasszikusok közlése s a sorozat teljes második fele a XX. századi s azon belül is zömmel szovjet írók műveit tartalmazza, aligha függetleníthető Kner Imre ugyanitt kifejtett véleményétől:

²³ Haiman Hugó—Kner Imréhez, II: 1926. február 22.

²⁵ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, III: 1927. április 4.

²⁶ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, III: 1928. március 26.

²⁷ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, III: 1928. április 10.

²⁸ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, III: 1927. november 11.

„Ha lehet, terjeszd ki a kereteket s úgy gondoltam, hogy általában közelebb jöhetnek a jelenhez. Újabb írókat hozhatnánk. Ha érdekel, rövidesen megkapom Ilja Ehrenburg németül megjelent kötetét is.”²⁹

Természetesen nyilvánvaló, hogy ez nem a szovjet irodalom valamiféle tudatos, ideológiai célzattal bíró és programszerű vállalása, „csupán” a haladó, becsületos polgár tárgyilagosságra törekvő álláspontja. Azt is látni kell, hogy Kner tudja: még ilyen tevékenysége is gyanút kelthet, tehát maximálisan óvatos kell hogy legyen a művek közlésében. Az egyik német folyóiratban olvasott, nyilvánvalóan szovjet novella kapcsán írja Haimannak: „Ha ilyesmit lehetne adni, az is érdekes lenne, habár egy kissé veszedelmes. Legalábbis minden szóra nagyon kellene vigyáznunk.”³⁰

Haiman sokban Kneréhez közeli álláspontot vall. Hogy véleményei még árnyaltabbak, az érthető, hiszen számára az orosz irodalom nem pusztán egy az európai irodalmak közül, hanem tudatos stúdium tárgya is. Erre vonatkozóan jó támpontul szolgál számunkra az a jegyzetei között fennmaradt néhány lap is, melyeken mintegy az új Oroszországgal kapcsolatos alapinformációit összegezte. Az egyik ilyen gépirásos feljegyzésen (címe: „Az orosz események krónikája, 1894—1930”) felsorolásszerűen 14 szovjet író — köztük már Ognyev és Szejfullina, Panfjorov, Pilnyak és Fegyin — és művész, pl. Meyerhold és Tairov neve is szerepel. Egy másikon Paszternak és Babel sorakozik Vsz. Ivanov és Zamjatyin mellett.^{30a} A korszak kevés számú magyar russzisztája közül Haiman a legtájékozottabbakkal áll kapcsolatban: jól ismeri Gellért Hugót és Trócsányi Zoltánt, Bonkáló Sándortól könyveket is kap kölcsön, egy időben személyes kapcsolat fűzi az emigrációban élő Faludi Ivánhoz. Mindezeket tudva nem lehet meglepő számunkra, hogy pl. a magyar olvasó előtt szinte teljesen ismeretlen Leszkovnak a sorozatba való fölvételét azzal indokolja, hogy „ma az irodalomtörténet sokban Dosztojevskij mellé állítja és sok *modern* orosz író mesterének nevezi.”³¹

De benne is a Knernél már föntebb megindokolt óvatosság munkál, amikor az újabb hatos sorozat kapcsán így ír: „Én úgy gondolom, hogy egy-két oroszországi, de *nem* kommunista tendenciájú író lehetne benne, többet azonban nem volna célszerű fölvenni.”³² Ez magyarázza azt is, hogy pl. a Leonov- és a Nyeverov-kötet kapcsán, — mint írja, — kénytelen kisebb kompromisszumokat is vállalni a kiadhatóság érdekében:

„A két utolsó kötetben több helyen apró változtatásokat csináltam, nehogy az igen t. illetékeseknek kifogása lehessen, hogy a vörös uralommal rokonszenvező dolgokat adunk ki. Ha korrigálás közben esetleg akadnál olyasmire, ami ebből a szempontból aggodalmas lehetne, azon is segíthetünk.”³³

Amikor végre tudomást szerez a külföldről rendelt könyvek jelentős részének sorsáról (hogy ti. azokat a magyar rendőrség lefoglalta), a listát, amelyben Gladkov *Cementje*, Ehrenburg *Julio Jurenitoja*, Babel *Konarmijaja*, Szejfullina *Virinejaja* és Libegyinszkij *Nedeljaja* volt (valamennyi címet oroszul idézi), ezt így kommentálja:

²⁹ Uo.

³⁰ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, III: 1928. február 13.

^{30a} Lásd 11. jegyzet.

³¹ Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1926. december 2.

³² Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1927. november 22.

³³ Haiman Hugó — Kner Imréhez, III: 1928. július 15.

„Az utóbbin kívül mind igen dicsért, nagy irodalmi értékkel bíró munkák, valamennyi nemcsak német, de francia, angol stb. nyelvre lefordítva és fordításban Bp.-en is minden jobb könyvkereskedésben kapható. Micsoda végtelen bornírtság kell hozzá ezeket 'államellenes műveknek' megtenni.”³⁴

Sajnos Haimannak a Bunyinnal, Smeljovval és Remizovval a kiadás kapcsán folytatott levelezése nem maradt fenn, ezek tartalmát csak a kézhezvétel nyomán „azon melegében” Knerhez írt beszámolóiból tudjuk nagy vonalakban rekonstruálni. (Egyes esetekben a levelek néhány mondata szószerinti fordításban is megtalálható). Mindhármukkal kapcsolatban néhány, személyiségükre is apró fényt vető részletet itt ismertetünk.

Bunyin egyik válaszáról így ír Haiman Knerhez: „Nem a \$-kat sürgeti, ellenkezőleg: arról értesít, hogy előző levelét ne tekintsem végleges válasznak, mert időközben felszólítást kapott egy magyar könyvkiadótól, hogy közölje összes munkái magyar kiadásának feltételeit.”³⁵ Két hónap múlva ismét erről ír: „Bunyintól kaptam bocsánatkérő levelet, az Athenaeumnak adta el összes művei copyright-ját.”³⁶

Smeljovról a levelekben igen szerény adalék található. Lényegében csupán a kötet megjelenését és a szerzői példány kézhezvételét nyugtázó levélből és a címzett hangulatából, tehát csupán a Haiman levelének tükrében világlik ki az a tónus, ahogyan ír:

„Ma kaptam egy levelet Smeljovtól Sèvres-ből. Végtelenül hálás az ő megkedvesebb könyvének fordításáért és igen büszke rá, hogy ilyen szép külsőben jött ki magyarul. Mellékel egy levelet az Athenaeum igazgatójának, melyben igen meleg hangon kéri, hogy adják át nekem ott levő egyik könyvének fordítását”. Ehhez fűzött megjegyzése jól bevilágít a kor fordítási viszonyaiba is: „Holnap elviszem Fejesnek, de nem sokat remélek tőle, ők csak a bennfentesekkel fordíthatnak orosz könyveket — németből.”^{36a}

Remizov következő soraihoz, melyeket a honoráriumra nézve ír neki: „Tudom, hogy az nagyon kevés. Rendesen szerző és fordító félösszegben osztzkodnak, de attól tartok, hogy így önnek nem sok jutna. Tartson meg magának, amennyit gondol, a többit küldje el nekem”, — Haiman megjegyzi: „Hihetetlenül szerény ember, pedig a mai oroszok közül egyike a legkiválóbbaknak.”³⁷ Amikor pedig Remizov Knernek megküldi a fényképét, ő e sorokkal továbbítja azt Haimannak: „Nagyon kedves ez a figyelem, s úgy látom, nem valami kedvező tapasztalatokat szerzett külföldi kiadóival, hogy ennek szükségét érezte. A képet átengedem neked”³⁸ (Haiman György édesapja gyűjteményében őrzi), a fordító így nyugtázza a küldeményt: „Remizov fényképét letét gyanánt őrzöm, neki pedig nevedden meg fogom köszönni. Nem tudom, hiúságból-e vagy egyszerűen hálás természeténél fogva végtelenül boldognak látszik azért, hogy könyve magyarul, tehát egy kvázi exotikus nyelven megjelent.”³⁹ Knernek arra az észrevételére, hogy a kép alapján ítélve Remizov

³⁴ Haiman Hugó — Kner Imréhez, III: 1928. október 14. Külföldi utazásai során személyesen is szerez be orosz könyveket. Fennmaradt noteszében 1924. júliusi párizsi tartózkodásának „Kiadások” rovata is őríz egy „8 orosz könyv” tételt.

³⁵ Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1926. január 31.

³⁶ Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1926. márc. 20.

^{36a} Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1928. december 20.

³⁷ Haiman Hugó — Kner Imréhez, III: 1928. február 21.

³⁸ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, II: 1928. november 13.

³⁹ Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1928. november 18.

mi lehet: „zsidó vagy tatár, de érdekes profil,”⁴⁰ Haiman fölvilágosítja Knert az író nemzeti hovatartozásáról („egyébként se nem zsidó, se nem tatár, hanem törzsökös muszka, miként ez kötetje utószavában is olvasható”) utolsó mondatában pedig („azonban Méhely-féle vizsgálattal ki tudja mi mindent lehetne megállapítani”) a kor hirhedt prefasiszta, fajvédő biológusának tudománytalan módszerét figurázza ki.

Levelezésükben Haiman gondos fordítói munkájának egyes mozzanatai is tükröződnek. Az A. Tolsztoj-kötet kéziratának késését indokolva pl. elmondja, hogy az egyik elbeszélés (*A víz alatt*) tolmácsolásához néhány tengerészszakkifejezésnek kellett utánanéznie, s ecélből még egy tengeralattjárókról szóló szakkönyvet is átnézett.⁴¹ A Prisvin-kötetet ausztriai nyaralása alatt fordítja: a hegyek között nem áll rendelkezésére megfelelő szótár, ezért néhány apróságot (egy-két növénynek, lovak színének a neve), írja, otthon ír majd be a szövegbe.⁴² Máskor Kner a Smeljov-kötet címét „A Boldogasszony kelyhé”-re javítja, ezzel Haiman vitába száll a névelő miatt és magyar analógiákra hivatkozva („Úgy érzem, hogy a »Boldogasszony« már szinte tulajdonnévvé vált és más hasonló birtokviszonyban is névelő nélkül használatos: »Boldogasszony ünnepét ülték« stb. Olyan tehát, mint pl. az »Arianna siratása«, »Jóka ördöge«, »Szent László füve«”⁴³) megvédi a végleges változatot.

Fordítói műhelyébe természetesen leginkább azon eredeti példányok vizsgálata alapján lehetne bepillantani, amelyeket ő használt. Ezek közül egyelőre egy került elő: Remizov Prágában 1925-ben kiadott *Zga* c. kötete.^{43a} A szerző jellegzetes ó-orosz kalligráfiájú dedikációján^{43b} túlmenően főként Haiman lapszéli német nyelvű preparátumai az érdekesek (ti. nyilván orosz-német szótárt használt: a több évtizeddel korábban megjelent egyetlen orosz-magyar szótár, a Mitrák Sándoré semmilyen szempontból nem elégíthette ki). Ezek elemzésére itt nem térhetünk ki, csupán két mozzanatra mutatunk rá. Az egyik az, hogy a kiírt szavak kis számából és „mélységéből” is (pl. a *Žertva* c. elbeszélésből csak a következőket kellett megnéznie: *povodyr*; *ne piknuv*; *obežživoteli*; *djačok*, *deržavšij teplotu*; a *Slonenok*-hoz: *trasoguzka*; *mjakiš*; *sukrovica*; *oščeriť*; *na zakorkax*) látszik, milyen alaposan értette a valamennyi szerző között legnehezebb Remizov szövegét. A másik az, hogy esetenként az adott szerzők (de legalábbis Remizov) hozzáférhető német, francia ill. angol nyelvű kiadásaiban is visszaellenőrizte egy-egy saját megoldását. Erről tanúskodnak pl. a *Zga*-ban az orosz címek mellé írt megfelelő idegen nyelvű címek is.

Itt kell megemlíteni néhány kötethez írt tömör jegyzeteit is. Puskin kapcsán írja Knerhez: „Van ezekben az elbeszélésekben néhány név és kifejezés, amelyek a mai idők olvasójának többé-kevésbé érthetetlenek. Ezekhez csináltam rövid magyarázó jegyzeteket, ami ugyan az ilyen nem filológiai kiadásnál kissé szokatlan és nem is nagyon fontos, ezért rád bízom, hogy tetszésed szerint megtartod-e vagy elhagyod.”⁴⁴ Kner, jöllehet kiadványaiban valóban nem

⁴⁰ Lásd 38. jegyzet.

⁴¹ Haiman Hugó – Kner Imréhez, II: 1928. február 14.

⁴² Haiman Hugó – Kner Imréhez, II: 1928. augusztus 2.

⁴³ Haiman Hugó – Kner Imréhez, III: 1928. április 15.

^{43a} Az MTA könyvtárában található. Itt köszönöm meg Dukkon Ágnesnek, hogy föl-hívta e tényre a figyelmem.

^{43b} Проф. др. Хуго Хаиману с благодарностью за переводы из этой книги на венгерский. Алексей Ремизов. 27. II. 29. Париж. = Fordítása: Prof. dr. Haiman Hugónak, hálaival e könyvből készült magyar fordításaiért. Alekszej Remizov. Párizs, 1929. február 27.

⁴⁴ Haiman Hugó – Kner Imréhez, II: 1926. november 1.

kultiválta az eféle segédapparátust, maga is a jegyzetek mellett foglalt állást.⁴⁵

Közleményünknek a közvetlen tárgyát képező orosz és szovjet könyvsorozaton túlmenően — valószínűleg kivehetően — Haiman Hugó az egyik főszereplője. Úgy véljük, a történelmi igazság diktálta arányokat tartottuk be azzal, hogy személyét ill. produktumát ily mértékben kiemeljük. Ugyanis a magyar-orosz irodalmi kapcsolatoknak a főlzabadulást megelőző százszentéds története számos ilyen, az olvasók számára lényegében névtelen (vagy éppen csak a sportban szokásos „futottak még”-gel egyenrangú „fordította” szintjéig ismert és „elismert”) munkáséletre épül. Viszont nélkülük, az ügy iránti odaadásuk, folytonos tájékozódásuk és újatkeresésük nélkül — valljuk — nem lenne magyar-orosz irodalmi kapcsolattörténet.

Teljesítményének részletes kvalitatív értékelése a jövő elodázhatatlan feladata. Annyi azonban máris, az általa fordítottak újraolvasása és az eredetivel első egybevetése után is kirajzolódik, hogy Haiman Hugó a húszas évek fordítástörténetének egyik legjelentősebb egyénisége volt. Azok közül való, akik az ekkorra immár elméletileg is megfogalmazott követelmények — kiváló nyelvtudás, pontos tartalmi visszaadás, stílárís-hangulati beleérzés — mindegyikének Szabó Endre és Ambrozovits Dezső e szempontból elsőnek tekinthető nemzedékét jóval meghaladó mértékben feleltek meg.⁴⁶

Tolmácsolásainak értékelésekor aligha lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy nem volt „szabadúszó”, de még hivatásos műfordító sem. (Ilyen az akkori magyar viszonyok között aligha tudott egzisztálni). Iskolai munkája mellett, hogy családját a fokozódó infláció, majd a közeledő nagy gazdasági világválság viszonyai közepette eltarthassa, tanítványokat korrepetál, valamint kereskedelmi és jogi ügyiratok fordítását is vállalja (bolgár és cseh, orosz, szerb és szlovák nyelvből magyarra, németre, franciára és angolra, valamint viszont)^{46a}. Ilyen mellékkeresetnek indult eleinte az orosz írók műveinek fordítása is. Szubjektíve talán az is maradt számára végig. Mégis: ma objektíve éppen ezáltal tűnik ki a névtelen fővárosi tanárság tömegéből, ennek révén emelkedik ki az elfeledés homályából. Tehát végső fokon ez lett a viszonylag távoli jövő szempontjából (hiszen immár csaknem egy fél évszázada halott) az az öt napjainkban is tovább éltető személyes többlete, amit ő az életnek nyújtott. Halálát követően jól fejezte ezt ki Kner Imre az özvegyéhez küldött vizsgáztató soraiban:

Csak egyet lehet tudni: éspedig élni a szegény Hugó világfelfogása értelmében, vagyis érdeklődéssel szemlélni az életet és nagy életfilozófiával kikeresni belőle azt, ami szép és amiben az ember értelmet, gyönyörűséget és vigaszt talál.⁴⁷

A Kner-sorozat helye az 1919—1944. közötti történelmi korszak magyar-orosz irodalmi kapcsolattörténetében igen jelentős. Emlékeztetőül: a húszas években itthon megjelent mindössze 7 szovjet könyv közül négyet Kner bocsát útjára s a sorozat 12 kötetének kétharmada az adott művekkel való első vagy éppenséggel egyetlen ismerkedés lehetőségét nyújtja — egészen a felszabadulásig. Ezért további vizsgálatáról aligha mondhatunk le. Befejezésül csupán mint-

⁴⁵ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, II: 1926. november 3.

⁴⁶ A kötetekhez írt utószavai is az akkori Magyarországon (csupán) feltételezett, de ténylegesen hiányzó *átlagszavisták* fölé emelik.

^{46a} Hirdetésszöveg másolata. I: 1921. október 17.

⁴⁷ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, II: 1932. március 6.

egy vezérszavakban utalunk néhány olyan irányra, problémára, amelyek felé a további munkálatokat szükségesnek látjuk.

Az első a Kner (és hozzátesszük: a békéscsabai Tevan) kiadói tevékenységének szerepe a XX. századi magyar-orosz irodalmi kapcsolattörténetben. Mindkét kiadó szinte kivétel nélkül olyan műveket tett a magyar közönség közkincsévé, amelyekkel az olvasók első ízben vagy kizárólag csak náluk találkozhattak a felszabadulás előtt. Működésük az adott korszakban erjesztő jellegű: kiadványaik sikere más kiadók számára is ösztönző szerepű. Említsük meg — a teljesség kedvéért — azt is, hogy pl. Knerék két kiadványa, a *Monumenta literaria* sorozatban 1922-ben kibocsátott Barlám és Jozafát legenda (ez a végleges formájában grúz szerző által megírt mű) és az 1933-as észt prózai sorozat ma is becses hagyományként könyvelhető el a Szovjetunió népei irodalmának megismertetésére irányuló korai törekvések között.

A második, további vizsgálódást érdemlő probléma a Kner-kiadványok kritikai fogadtatása. Mert ha pl. a *Monumenta literaria* (s benne a Tolsztoj-kiadás) sorsa szinte az agyonhallgatás volt, ugyanez egyáltalán nem mondható el az 1926—28. évek orosz-szovjet sorozatáról, hiszen ezt az *Esti Kurirtól* a *Napkeletig* és a *Munkától* a *Nyugatig* tucatnyi recenzió jegyzi. Ezekből itt — a polgári vélemények különböző árnyalatain túl — Laziczius Gyula és Zelk Zoltán recenziója kívánkozik kiemelésre. Laziczius úgy látja:

„A kiválasztás munkájában se politikai, se világnézeti elfogultságok nem vezérelték csak az az egyetlen igaz szempont, hogy amit fordít, minden átültetésen és átültetéssel járó szükségképpen zökkenőkön túl is megmaradjon háborítatlan esztétikai élménynek.”⁴⁸

Zelk — elismerése mellett — már annak a nem csupán egyéni meglátásának is hangot ad, hogy igazából még ezek a könyvek sem mutatják meg a forradalom hozta változásokat:

„Most már várjuk a többi, világszemléletben is fiatal orosz író könyvét, hogy a magyar közönség teljes képét láthassa a mai orosz irodalomnak.”⁴⁹

Végül részletes elemzés tárgya kell hogy legyen a tulajdonképpeni fordítás minősége. (Egy ilyen munka fontos adalék lehet az egyszer valamikor megírandó magyar műfordítástörténethez). Ezt már a megjelenéskor kiemelte szinte minden ismertetés, Trócsányi Zoltántól kezdve⁵⁰ a *Magyar Írás* kritikusan át, aki egyenesen kongeniálisnak nevezte,⁵¹ egészen Zelkig. Utóbbi hangsúlyosan szól „pompás magyarságáról”, holott — írja — „a könyvek stílusa után ítélve ez nagyon nehéz feladat lehetett”. A legrészletesebben Laziczius analízálja Haiman munkáját. Konklúziója ez: „Avatott fordító, aki nemcsak tucatmunkára, hanem hibátlan, művészi megoldásokra is képes”. Ennek nem mond ellent az sem, hogy „a makrancos remizoviádák magyarra szelidítése” és a leonovi „stíluskanyarodók vétele” esetleg — véleménye szerint — nem is mindig sikerült.

A tolmácsolás színvonala hosszú életet biztosított e könyveknek. Nemcsak a felszabadulás utáni első években adják ki a Haiman-szövegekkel Leszkov,

⁴⁸ LAZICZIUS Gyula: *Modern oroszok. Haiman Hugó fordításai*. Nyugat, 1928. II. k. 840.

⁴⁹ ZELK Zoltán: *Hat orosz könyvről*. — Munka, 1928. 5. sz. 157.

⁵⁰ TRÓCSÁNYI Zoltán: *Öt orosz könyv*. — Könyvbarátok lapja, 1927. 1. sz. 83.

⁵¹ [RAITH Tivadar]: *Kner három orosz könyve*. — Magyar Írás, 1927. 1. sz. 44.

Prisvin és Leonov e műveit: Korolenko *Vak muzsikusa* és Nyeverov *Taskent-je* az ötvenes-hetvenes években is az ő átültetésében kerülnek az olvasók kezébe.

Mindez Haiman Hugó, az „ismeretlen fordító” életművének nem perceként élő értékeit jelzi.

ISTVÁN FENYVESI

Les livres russes et soviétiques de l'éditeur Kner
aux années vingt

L'imprimerie Kner de Gyoma, un des ateliers les plus considérables de la typographie et de l'art du livre du siècle en Hongrie, a rempli un rôle important dans le domaine de l'édition des ouvrages russes et soviétiques dans notre pays. Le premier ouvrage publié par elle était une nouvelle de Tolstoï qui a paru dans la série Monumenta Litterarum et la majorité des ouvrages ont paru dans la série contenant les ouvrages des écrivains classiques russes et soviétiques. L'étude nous informe sur les circonstances de la parution des deux séries — à la base de la correspondance d'Imre Kner et du traducteur des ouvrages, Hugó Haiman. Hugó Haiman a commencé ses études comme slaviste au début des années dix; durant sa captivité il avait l'occasion de connaître plus à fond la langue et la culture russes. Après son retour, Imre Kner lui a confié le travail de traduction de sa série russe, mais il a traduit du russe pour d'autres éditeurs aussi. Leur correspondance nous donne des informations intéressantes sur le processus de la réalisation de la série. De ces lettres, on peut déceler aisément entre autres la prise de position idéologique de tous les deux. Outre les écrivains russes classiques, Kner ne s'est pas refusé à publier les ouvrages des auteurs soviétiques non plus. Tout en ayant un point de vue bourgeois progressiste et s'efforçant à l'objectivité, il était contraint de procéder avec une grande précaution: la police hongroise a saisi, de parmi les livres commandés de l'étranger, entre autres le Ciment de Gladkov, Julio Jurenito d'Ehrenburg et la Konarmia de Babel. A la fin, l'étude publie la reconstruction de la correspondance de Haiman avec Bounine, Chmelev et Rémisov, elle souligne le rôle de Hugó Haiman dans l'histoire des relations littéraires russo-hongroises et analyse les manifestations les plus intéressantes de l'écho de la critique.

Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1920 után*

Szinte ugyanolyan dermedt csend ülte meg Magyarországot a kormányzó bevonulásakor, mint a Bach-korszak idején. Az „ébredő magyarok” azonban hamarosan feltűzelték a „hazafias” szíveket, és a maguk oldalára állítottak sok becsületes ingadozót is. Mindennek „Trianon volt az oka”: az inflációnak, a nincstelenségnek, a válságnak, a tömegek szociális és szellemi nyomorának. Aki történetesen nem így látta vagy más okot talált, azt aljas hazaárulónak, elvetemült destruktívnak, sőt kommunista bitangnak kiáltották ki. Az úgynevezett „kultúrfölény” jelszavától visszhangzott az ország. Mindenből tudományos komédiát csináltak, a selejtes kultúra és felszínes művészet tisztelői értetlenül mentek el az igazi tudomány eredményei mellett, tudománytalanságuknál már csak sznobizmusuk volt nagyobb. Hangzatos látszatintézkedésekkel alapították a semmit nem érő népiskolákat és a rosszul összeválogatott népkönyvtárakat, adták ki a rosszabbnál rosszabb tankönyveket, de a megdöbbenő analfabétizmus igazi okát így nem lehetett megszüntetni. Aki újat akart, azt elgáncsolták, vélemény- és gondolatszabadság csak papíron létezett. Ezért nincs mit csodálkozni azon, ha Móra Ferenc maró szatírájú korképét, a *Hannibál feltámasztása* c. regényt egyetlen kiadó sem merte vállalni. Az sem véletlen, hogy egész sor novellájában, cikkében gúnyolja ki a „kultúrfölényt”, a közönyös, kispolgári gondolkodású embereket, és elkeseredetten tiltakozik a gyerekeket elnevelő, elbutító iskolarendszer ellen. „Nem hazudtam bele semmi optimizmust az írásaimba, s mégis — sötétebb a valóság, mint ábrázolásom, mert a legfelháborítóbb tényeket el kellett hallgatnom, s mert a legelviselhetlenebb élmények engem nem kínoztak.”¹

Móra Ferenc vall így, aki 1917 óta látja el a patinás multú szegedi Somogyi-könyvtár igazgatói tisztét, s akit a forradalmak idején tanúsított emberi és politikai hitvallása miatt nemcsak meghurcoltak, hanem közvetlen életveszély is fenyegette. Mégis hű maradt városához és a sokablakos házhoz, s a legreménytelenebb években próbálta kimozdítani a mélypontról a 40 éves intézetet.

Szegeden a művelődési lehetőséget az újonnan odatelepipített kolozsvári egyetemen kívül a Városi Színház jelentette — olcsó kabaréival, silány, giccses operettjeivel. A város vezetősége milliókat ölt bele a színházba, s emellett szinte alig dotálta a nagyértékű könyvtárat. Móra meg is jegyzi egyik cikkében:

* A tanulmány első része, *Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1917-től 1919-ig* címmel, a MKsz 1980. 1. számában jelent meg.

¹ VAJDA László: *Móra Ferenc társadalomszemlélete* = Tiszatáj, 1954. 1. sz. 1–11.

„Mi mindig ahhoz voltunk szokva, hogy lógó sok legyünk Szeged pompás kultúr fogatában. Itt helyel-köznel díshelyet kapott minden, amire rá lehetett kenni, hogy a kultúrát szolgálja, tán még a kuglipálya is, — csak a kultúrpalota volt magára hagyva.”²

De nem is lehetett mást várni tőlük, hiszen a „felsőbb körök” tudatában még mindig úgy élt a könyvtár, mint ahol reggeltől estig vagy regényt olvasnak vagy regényt írnak, de komoly, hasznos munkát soha nem végeznek!

Az állami támogatás sem tartott lépést a devalvációval, egyre inkább szimbolikussá vált. Végül már csak a bürokráciában nyilvánult meg: egy ív papír áráról is bélyeges nyugtát követeltek az igazgatótól, aki kénytelen volt még a bélyeget is a magából ragasztani a válaszlevelekre. 1923-ban, amikor az infláció és az anyagi csőd már majdnem a tetőfokon állt, Móra a város módosabb közönsége előtt tartott beszédében ecsetelte a kultúrpalota helyzetét:

„Kapunk pedig erre az évre városi és állami segílyt, apait, anyait beleszámítva 400 000 koronát, ami majdnem annyi, mintha békében 400 koronát kaptunk volna a 18 000 helyett . . . Itt nincs más segítség, csak az, ha a Somogyi Károly lelke szállja meg a társadalmat.”³

Még ugyanebben az évben közzétett egy cikket a könyvtár siralmas állapotáról a budapesti *Világ* hasábjain . . .

Mintha megmozdult volna a társadalom szíve, pusztán a tények hatására felolvadt a közönyösség jégpáncélja, és annyi pénzadomány érkezett az ország különböző vidékeiről, hogy az többszörösen meghaladta a hivatalos évi segély összegét. A budapesti papír-kereskedők pedig papírral és írószerezrel látták el a könyvtárat. Szegeden már valamivel előbb megindult a társadalmi mozgalom: a kultúra néhány áldozatkész barátja — Móra Ferenc, Tonelli Sándor és Szalay József kezdeményezésére — 1920-ban létrehozta a Múzeumbarátok Egyesületét, melynek egyedüli célja a kultúra támogatása volt. A begyűlt tagdíjakból elsősorban ritka és értékes könyveket, műtárgyakat, szegedi vonatkozású régiségeket vettek a könyvtár és múzeum számára, emellett fedezték a könyvkötéseket és a könyvtár egyéb kiadásait. A leginségesebb esztendőkből ez a lelkes kis csoport segítette az intézetet több mint kétmillió koronával és mintegy 3000 kötet könyvvel.

1925-ben a Múbarátok alkalmi Irodalmi Egyesülése, röviden a „folyóirat-járató társaság” vette át az előbbi örökét és lelkesedését. Figyelemreméltó az alakuló felhívásban meghatározott cél:

„A világkultúráról való tájékozódás legolcsóbb eszköze a háború kitöréséig az illusztrált folyóirat volt, amelyhez Szegeden még a szerényebb anyagi viszonyok között élő intelligens ember is könnyen és bőséggel hozzájuthatott, akár a kávéházakban, akár a Somogyi-könyvtárban. Tíz év óta erről a kultúr szükségletéről lassankint teljesen le kell mondanunk. A háború lehetetlenné . . . megfizethetlenné tette . . . a folyóiratok előfizetését, sőt a Somogyi-könyvtár is lemondott erről az erejét meghaladó szükségletéről. Ilyen körülmények között ma Szegeden az európai értelemben vett kultúrember, akinek kulturális szükségleteit a »Tolnai Világlapja« mégsem elégítheti ki, valósággal szellemi blokád alatt van . . . Ha csak huszonötön kötelezik magukat arra, hogy havonta fizetendő 30 000 koronát áldoznak erre a célra, tizennégy különböző magyar és külföldi folyóirat beszerzését teszik lehetővé.”⁴

² MÓRA Ferenc: *Vezércikk a Múzeumról* = Szegedi Friss Újság, 1928. szept. 30.

³ MÓRA Ferenc: *A szegedi kultúra válsága* = Szeged, 1923. jún. 3.

⁴ NAGY Dezső: *A Szegedi Múzeumbarátok és Folyóirat-járató Társaság története 1920–29.* = A József Attila Olvasómozgalom Szegedi Híradója, 1956. 3. sz. 20–23.

Az eredmény minden várakozást fölülmúlt: néhány nap alatt 40 ember jelentkezett — nemcsak Szegedről, hanem a környékről is — és félév múlva 95 tagot számlált a Társaság. Szavazással döntöttek az új folyóiratok beszerzéséről, s 1925-ben 24 lapot járattak, 1926-ban pedig már 58-at! — egyetlen fillér adminisztrációs költség nélkül. A folyóiratokat először a tagok használták egy, külön erre a célra berendezett kis olvasószobában, majd az év végén, bekötött állapotban kerültek a Somogyi-könyvtár birtokába — olvasótermi használatra és megőrzésre. Ilyen módon az egyesület csaknem 60 millió korona értékű folyóirattal gazdagította a könyvtár állományát, köztük igen jelentős napilapokkal, művészeti és szakfolyóiratokkal. Beszerzései között szerepelt a *Berliner Tageblatt*, a *Deutsche Kunst und Dekoration*, a *Fliegende Blätter*, *L'Illustrazione Italiana*, a *Literarisches Zentralblatt*, a *Larousse Mensuel*, a *Nyugat*, a *Zeitschrift für Bücherkunde*, *L'Art et les Artistes*, a *London News*, a *Magyar Grafika* és még sok más értékes folyóirat. Először próbaszámot rendeltek belőlük, s ha meggyőződtek szükségességükről, akkor tették folyamatossá a rendelést.

A társadalmi gyűjtés azonban csak átmeneti segítséget jelentett, a pénztelenség újra előhozta és még jobban elmérgesítette a régi gondokat. Az épület állapota tovább romlik, repedezik a fala, hullik a vakolata. A kultúrpalota előtti téren cirkusz kocsik, kimustrált bódék, homokbuckák vannak szanaszéjjel, pedig a könyvek legnagyobb ellensége a por. A lépcsőfeljáró is annyira rozoga, hogy balesetet is okozhat. Persze, nincs ráírva, hogy már három éve megszavazták a pénzt a rendbehozatalára. Ez a pénz sem valami nagy összeg, hiszen a renoválás 1921-ben már milliókba kerülne, de annyira éppen futotta belőle, hogy az intézet összes ablakait rendbehozatta az igazgató. Így legalább újabb rablástól nem kellett tartaniok!

A vakolat-hullások javítására viszont senki sem adott egy fillért sem, így az igazgató maga próbálkozott egy szerény kis ötlettel:

„Jót akartam én ezzel is. Mikor láttam — írja egyik novellájában — hogy bevakoltatni úgysem tudom a kultúrházat, akkor szót értettem a főkertész úrral, hogy legalább valami zöld levélszönyeggel takarjuk el a rongyosságunkat. A vadszőlő tapadó kis tenyerei talán még össze is tartják az omladozó, silány anyagú köveket.”⁵

De még ez is a visszájára sült el: a vadszőlő befutotta a kultúrpalotát őrző kőoroszlánokat is, ezért a város mélyen felháborodott honpolgárai követelték annak eltávolítását, mert ez az ősi magyar vitézség megsértését jelentette. Móra csak azon utközik meg, hogy a megsértett oroszlánoknak rögtön akadt pártfogója, a szegény kultúrpalotának azonban még mindig senki. Pedig magában az épületben is olyan méreteket öltött a rongálódás, hogy az már a gyűjteményeket, sőt az emberek testi épségét is veszélyeztette. 1923-ban a főkönyvtár mennyezete ismételten beázott, a régiségárban nagy darabon leszakadt a vakolat, a főkönyvtár alatti folyosón ijesztő repedések keletkeztek, végül a szakértői vizsgálat megállapította, hogy az épület Tiszára néző része süllyed — valószínűleg a főkönyvtár óriási súlya miatt. Mintha elátkozott bagolyvárról lenne szó, nem pedig egy igen értékes és nagyforgalmú könyvtárról!

Móra egymásután menesztette a városi mérnökséghez a sürgető és segélykérő leveleket, s mikor tapasztalta azok nemtörődömségét, az ügy halogatását, kezdte a mulatságos oldaláról felfogni a dolgot:

⁵ MÓRA Ferenc: *Impériumátvétel* = Szegedi tulipántos láda. 1936. 2. köt. 86.

„Sajnálattal tudatom, hogy húsvét hétfőjén hajnalban a régiségtár mennyezetének vakolata nagy darabon leszakadt, s beütötte egy tárlónak az üvegét. Szerencse a szerencsétlenségben, hogy nem nyitási időben történt a dolog, mert tömeges emberhalál lett volna belőle . . . Így aztán majd csak lesz belőlünk valami, ha kívül-belül pusztul a házunk, az lesz aztán a legszebb, ha egér módjára összenyom bennünket. Ilyen még úgyse volt: saját múzeuma által agyonütött nem szorosan vett múzeumigazgató.”⁶

A bajokat tetézte a helyhiány is. Az óriási ütemben fejlődő intézet anyagát egyre kevésbé tudták elhelyezni. A főkönyvtárban ugyan még lehetett volna néhányezer kötetet elraktározni pótállványok beiktatásával, de a múzeumi részlegben egyenesen katasztrofális volt a helyzet. A Szépművészeti Múzeum ajándékát egyszerűen nem tudták elfogadni, mert nem volt hová tenni. Jellemző, hogy a bővítés éppen 20 éve volt napirenden, s csak 1928-ban jutott a papírra vetésig!

A személyzet kérdése is visszaterő gonddá vált. A rengeteg munkát alig tudták elvégezni, a két tiszteletdíjas és a két teljesen ingyen dolgozó kisegítő — Banner János és Sebestyén Károly támogatása ellenére. 1921-ben például azért maradt beosztatlanul jelentékeny anyag, mert a könyvtártiszt egymaga nem győzte a címtározást (még nem voltak nyomtatott katalóguscédulák!), a beosztást, az akták másolását, az olvasótermi felügyeletet és a kölcsönzések lebonyolítását. Ezt el is hisszük neki, ha csak egy pillantást vetünk a statisztikára: naponta átlag 20 katalogizálandó és beosztandó könyv, 27 felvilágosítást váró olvasó és 4 kölcsönző a számolatlan mennyiségű aktákon kívül. Nem volt könnyebb a két „szolga” feladata sem: naponta több mázsa könyvet kellett le-fölcipelniök az emeletre. Emellett a múzeumnak végeredményben nem is volt személyzete, a múzeumi örök tisztjét is nekik kellett ellátni, vagy pedig külön fogadtak öröket, akik azonban nem voltak megbízhatóak, és nem is tudták őket rendesen fizetni. A könyvtári dolgozók csekélyke fizetése is fillérekre zsugorodott a devalváció után.

Teljesen jogos volt tehát Móra félelme, hogy alkalmazottai bármelyik pillanatban otthagyhathják az intézetet. Tudta, hogy ha a raktárkezelők lépnének ki, hónapokra megbénulna a könyvtár forgalma, de azzal is tisztában volt, hogy nem érdemes egy kiló kenyér áráért (300 korona) a hónap minden délutánját lekötöni, amikor minden munkaerejükre szükségük van megélhetésük érdekében. Aggodalma nem volt alaptalan, a legnehezebb években sorra elhagyták munkatársai, bár a kultúra iránti szeretetből szabadidejükben szívesen dolgoztak továbbra is a könyvtárban. Először a 25 éve alkalmazott szakdíjnok, Szász Gyula mondott le, majd a nagy szakmai tudással rendelkező Fischhof Ágota könyvtártiszt. Helyét a város — megint ideiglenes állásban — Szőke Mihály egyetemi hallgatóval töltötte be 1923-ban.

Az igazgató majdnem teljesen magára maradt a roppant mennyiségű munkával. Másolhatta az aktákat, nyugtákat, vezethette az iktatókönyvet, végezhette a gyűlölt adminisztrációs munkát, s nem őrajta múltott, hogy 1923-ban a szokott formájú évi jelentés helyett csak az állomány és gyarapodás adatait terjeszthette be a felettes hatóságnak. A másoltatásra ugyanis már nem telt a dotációból, hiszen az egész évre szánt segély a „legzsugoribb gazdálkodás mellett” is elfogyott — már az első negyedévben. Ezért kellett áttörni az ingyenes használat elvét: az olvasótermi kérőlapokért darabonként 1 koronát

⁶ MÓRA Ferenc levele Berzenczey Domokos műszaki főtanácsosnak, 1923. IV. 3. — 153/1923. sz. akta.

szedtek, hogy legyen miből fedezni az új kéréslapok nyomtatási költségeit. Ez volt az oka annak is, hogy szinte könyörgő levelet kellett írnia a Szent István Társulathoz, hogy legalább a *Katholikus Szemlét* küldjék továbbra is ingyen.

Hogy a képtelenül nehéz körülmények az utókor számára is hihetőek maradjanak, 1919 óta afféle historia domus-t vezetett, az ő elnevezésében „Robinson naplója”-t, amely mentőgetőzéssel kezdődik:

„Ti ismeretlen utódok, akik majd egyszer itt ültök az én helyemen és igazgatjátok ennek a kis vidéki múzeumnak a dolgát, ne tegyetek nekünk szemrehányást azért a sok mulasztásért és fogyatékoságért, amit rátok hagyunk örökbe. Mi tudtuk volna, mit hogyan kell csinálni . . . de a kultúra süllyedő szigetén csak egy feladatot végezhattünk: az ár növekedtével magasabb ormokra mentettük, amit lehetett”.

Ezután a napló beszámol egy-két „érdekes” dologról, arról, hogy hat év óta nem volt nagytakarítás az intézetben, hogy a városi hajdú által összeszedett szavazócédulák tiszta felét használják kéréslapnak és hogy egyetlen pesti lapot sem tudnak már jártni. 1921-ben valóban „robinzoni” tettel maguk próbálnak tintát csinálni gubacsból, gumiarábikumból, mert a tinta nagyon drága. Ugyanebben az évben Móra kiadja a szigorú parancsot, hogy ezután „mindenféle papiros hozzám adandó be, amelyiknek az egyik oldala tiszta. Utóvégre az aktának mindegy, ha csomagolópapíroson fogalmazzák is.”⁷ (Ez utóbbiról magam is meggyőződtem: saját szememmel láttam az ócska, szakadt vagy tenyéryei papírokon készült statisztikákat, jelentéseket, kutya-nyelvekbe tördelt levél-fogalmazványokat — orvosi díjszabás, rossz levélboríték, régi színlap, Móra-kézirat vagy éppen egy bútorszállító cég fényezett kartonjának hátlapján. Még olyan válaszlevelet is találtam, amely a címzett saját levelének margójára volt írva, igen apró, jellegzetes Móra-betűkkel, ceruzás fölé-javításokkal!) Igazán bámulatos, hogy ilyen keserves viszonyok között is megmaradt derűje, bizakodása.

Az a néhány ember, aki jóban-rosszban kitartott Móra Ferenc mellett, szinte emberfeletti munkát végzett. Minden tisztviselő többféle feladatkörrel volt megbízva: Móra — aki nem alaptalanul nevezte magát a „kultúrpalota minden cselédjének” — egy személyben volt igazgató, a régiségtár, az aprónyomatvány- és kéziratár vezetője, emellett az adminisztráción kívül vezette az iktatókönyvet, a számadásokat és a járuléknaplót, hogy a múzeumbarátoknál és a néprajzi társaságban vállalt funkcióiról ne is beszéljünk. Ha jól meggondoljuk, ez ma egy százezer kötetes Megyei Könyvtárban legalább 2–3 ember munkájának felel meg! A könyvtártiszt hasonlóan bokros teendőiről már előbb megemlékeztünk. Ha ehhez még hozzászámítjuk az évenként adódó új feladatokat: a különböző katalógusokat, a különgyűjtemények kezelését, az egyes szakok szétválasztását és sok egyebet, akkor némi fogalmat alkothattunk arról, hogy nem is volt olyan könnyű dolog a világháború után vidéki könyvtárigazgatónak lenni.

Néhány jelentősebb katalógusról külön is beszélnünk kell: 1920-ban Fischhof Ágota elkészítette a szegedi nyomtatványok 1530 művet tartalmazó katalógusát, így együtt volt a helyi vonatkozású anyag nagy része. Ugyanebben az évben tették használhatóvá a 867 darabból álló térkép-gyűjteményt külön karto-tékkatalógussal, mely a helynevek betűrendjében tartalmazta az állományt. Még ebben az évben kezdték el és 1921-ben fejezték be az idegennyelvű művek

⁷ MÓRA Ferenc: *Robinson naplója* — *Reynald szenátor úrnak* = Világ, 1923. nov. 20.

külön címjegyzékét, melynek alapján megállapították, hogy az állománynak mintegy 40%-a idegennyelvű s ennek tekintélyes része német és latin munka. Értékes anyagot dolgoztak fel a *Budapesti Szemle* és a *Vasárnapi Újság* cikkeinek kicédulázásával is, ez a katalógus 1926-ban készült el. A legfontosabb mégis a tárgyszó-katalógus, melynek több ezer címszava az állomány 80%-át öleli fel. Éveken át cédulázta hozzá az anyagot Móra Ferenc: az első évben csak az A—E betűk anyagával készült el, a másodikban eljutott a K-ig és később is csak így haladt. Alapjait még Tömörkény idejében rakták le, de a tulajdonképpeni munka 1920-ban kezdődött és 1925-ben fejeződött be. Hogy miért ment ilyen lassan? Mert a hivatalos időn kívül készült „otthoni munkával, mivel a hivatalos órákból erre nem futja; így évekbe fog kerülni — írja Móra 1920-ban — míg elkészül, szüksége pedig egyre égetőbb.”⁸ Nagy és fontos vállalkozás volt ez, igen nagy hasznát vették — és veszik ma is — könyvtárosok és olvasók. Magyarországon akkor egyedül a Fővárosi Könyvtár rendelkezett ilyen nagyméretű tárgyszó-katalógussal!

Az előre megtervezett munka meghozta gyümölcsét, ezért kerülhetett sor egyes szakok szétválasztására, az aprónyomtatványok és a kéziratár feldolgozására, a restancia megszüntetésére és a — legalábbis részleges — állományrevízióra, melyet a könyvtár 40 éves fennállása indokoltta tett. Volt azonban olyan tervbevett munka is, amit nem sikerült végrehajtani: Móra már évek óta készült az intézet történetének megírására, legalább összefoglaló kimutatások, statisztikák formájában, de sokszor még az évi jelentés megírására sem maradt ideje. A pénzhiány okozta a szintén tervbevett könyvkötések elmaradását, pedig ez sem volt felesleges luxus. Móra aggódva látta, hogy a sokat forgatott régi kötések pusztulnak, az új könyvek pedig olyan rosszul vannak fűzve, hogy mire a második olvasó kezébe kerülnek, már széthullanak. Akkor már évek óta nem köttettek a megfizethetetlen árak miatt, és választaniok kellett: vagy beköttetik a legkeresettebb könyveket a beszerzési alap rovására, vagy nem bocsáthatják őket az olvasók rendelkezésére, mert tönkremennek. Szerencsére néhány kereskedő megkönnyült rajtuk némi vászon-, bőr- és kéregpapír-adománnyal, a Múzeumbarátok Egyesülete pedig fedezte a költségeket.

A múzeumbarátok segítsége leginkább a szüntelenül fejlődő állományban mutatkozott meg. A könyvek egyre fokozódó drágulását csak így lehetett követni, hiszen az ő támogatásuk nélkül egyszerűen nem járhattak volna régóta rendelt külföldi folyóiratokat és sok értékes folytatásos mű csonkán maradt volna, így Grimm nagyszótára, a Siebmacher és társaik. Nagyon csínján kellett bánni a csekély dotációval, arányosan osztották el a legszükségesebb kiadások számára. Bevételeiket főként könyvbeszerzésre fordították, hiszen pótolni kellett a háború alatt megjelent — és az említett okoknál fogva be nem szerzett — kiadványokat is. A lehetőségek szerint Móra itt is megvalósítja a tervszerűséget: „Gyarapítani egyformán igyekeztem minden szakot, tervszerű könyvtárpolitikával, amely túlmegy a közönség alapján elég szerény kívánságainak keretein.”⁹ Elképzeléseit azonban nem mindig tudta keresztülvinni, mert egyfelől csak olyan művet vehettek, amit meg lehetett kapni, másfelől a nagyközönség és az egyetemi ifjúság igényeihez alkalmazkodva elsősor-

⁸ Móra Ferenc: Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1920-ban. Kézirat.

⁹ *A Somogyi-könyvtár sorsa. — Interjú Móra Ferenc igazgatóval = Szegedi Napló, 1921. júl. 24.*

ban szépirodalmi, aktuális politikai és tudománynépszerűsítő munkákra volt szükség.

Ezért a legterjedelmesebb és a legnagyobb ütemben fejlesztett állománycsoport a szépirodalom és az irodalomtudomány, a gazdag anyagot tartalmazó „G. Történelem” szak is — mely Somogyi Károly könyvtárának alapját képezte, és Tömörkény idejében is a legnagyobb kötettségű volt — a második helyre szorult. A természettudományos művek pótlására is nagy gondot fordítanak, de ennek ellenére ez az állományrész még mindig nem éri el a hittudományi művek mennyiségét sem.

A gyarapodásban fontos szerepet játszottak az adományok. Ameddig csak adat áll rendelkezésünkre, megfigyelhetjük, hogy a szaporulat felét, néha kétharmadát is az ajándékok alkotják. A minőség nincs mindig arányban a mennyiséggel, de a belőlük adódó — és jelentősen felszaporodó — duplumanyagot is igen jól lehetett értékesíteni cserével. Az ajándékok egy része magánkönyvtárak hagyatékeként jut a könyvtár birtokába. Így szerzik meg 1920-ban Kálmány Lajos, szegedi folklorista nagyértékű szakkönyvtárát, melynek darabjai közt sok a már beszerezhetetlen mű. Néha egész sorozatokhoz sikerül hozzájutniok igen olcsón, köztük a Deutsche Verlag kiadásában megjelent *Die diplomatische Aktenstücke des Weltkriegs* 14 kötetéhez s vele együtt nagyszámú, az 1830—1860-as években kiadott magyar vonatkozású német nyelvű munkához. Móra meg is jegyzi, hogy ezeknek az áráért év végén — 1923-ban — már csak 5—6 új regényt lehetett volna venni.

Az egyéni adakozók sorából külön is ki kell emelnünk Szalay József nevét. A „litterátus főkapitány” többek között Nagy Frigyes összes munkáinak 1789-es kiadását (42 kötetben) szerzi meg az intézet számára, és Mórával együtt ő szedi össze az aprónyomtatványok naponta bővülő anyagát. Emellett összegyűjti az 1919—20-ban megszállott területek hírlap-anyagát, rendkívül becses kortörténeti dokumentumokkal gazdagítva így a hírlap-állományt. Hasonló jellegű a *Szegedi Napló* szerkesztőségének ajándéka, mely a cserepéldányul járt fővárosi lapokat tartalmazza.

Móra Ferenc nagy gondot fordít a helytörténeti anyag gyűjtésére is. Nemcsak a szegedi Nemzeti Tanács iratait őrzi meg, nemcsak irodalmi szobát létesít Dugonics, Tömörkény, Mikszáth relikviáival, hanem 18—19. századi iktatókönyveket, katonai lajstromokat és adókönyveket is szerez. Ezért különösen megőrül, amikor egy 1832-ből való, Grün Orbánnál nyomott cirillbetűs könyvet ajándékoznak neki: „... ez a könyv nagy érték. Mert régi szegedi nyomdatermékek dolgában nagyon szegényesen vagyunk kiházasítva, pedig azok nagyon hozzátartoznának a régi Szeged kultúrképéhez.”¹⁰ Ezért járja össze a zsidópiacokat, eldugott kis szatócsboltokat, és mindenféle furfanggal elkoldulja a falusi nénikéktől a szemétnek hitt drága könyveket. Ritka értéket tud így összegyűjteni a fáradhatatlan szenvedéllyel dolgozó igazgató. Ezek képezik a gazdag aufklárista és szabadkőműves irodalom alapját, és ezért mondhatja magáénak az intézet a Régi Magyar Könyvtár 96 kötetét, köztük a Zrinyiász első kiadását, valamint 91 db ősnymotatványt.

A nehéz körülmények ellenére óriási mértékű a könyvtár gyarapodása ez alatt a másfél évtized alatt. Sajnos, csak részben állnak rendelkezésünkre pontos adatok, mert folyamatosan megírt jelentésekre csak 1923-ig támaszkodha-

¹⁰ MÓRA Ferenc: *Szegedi hírek* = Szegedi tulipántos láda. 1936. 2. köt. 104.

tunk. A következő két évről még van táblázatos gyarapodás és statisztika, de ettől kezdve csak összefoglaló, novellaszerű írásokra akadunk, melyek vagy teljesen ellentmondó adatokat közölnek, vagy hozzávétőleges, ezres pontossággal megadott számokat. Az 1934-es jelentés viszont — amely már Sebestyén Károly tollából származik — ellenőrizhetően pontos állományi statisztikát mutat ki Móra utolsó működési évéről is, ezért kénytelen vagyok ezt tekinteni irányadónak. E szerint 1933-ban 119 968 kötet volt a könyvtárban, amely a következőképpen oszlott meg:

könyvek	109 716 kötet
hírlapok	5 741 kötet
aprónyomtatványok	2 114 darab
térképek	1 153 darab
kéziratok	902 darab
egyéb	342 darab

Ez hihetetlenül kevésnek tűnik a Móra által emlegetett adatokhoz viszonyítva: egyik érdeklődőhöz írt levelében 130 000 kötetes nyilvános könyvtárról beszél (1929-ben): az ugyanebben az évben készült összefoglaló jelentésben 144 192 kötetet említ és hozzáteszi, hogy ebben nincs beleszámítva a pár ezer darab aprónyomtatvány, gyászjelentés, plakát stb. 1931-ben Gucher Ottó kérdőívére beküldött adata 150 000 kötetes főkönyvtárról ad számot, s 1933-ban is megközelítőleg ekkora kötet számról tájékoztat egyik cikkében. Tizenöt évvel később viszont, 1949-ben a *Kis Újság* egyik munkatársa ilyen címet ad a könyvtárról szóló riportjának: „Átvette az állam Szeged világhíres kultúrkincsét, a 150 ezer kötetes Somogyi-könyvtárat”. Az adatok tarkaságát azzal magyarázhatjuk, hogy Móra Ferenc valószínűleg hozzászámította a könyvállományhoz a múzeumi anyagot is, amely évenként mintegy 4–5000 darabbal növelte az állományt. Sebestyén Károly adatait véve alapul, továbbra is ilyen fejlődéssel számolva, 1949-re valóban közelítőleg 150 000 kötetet kapunk eredményül. Így az a legvalószínűbb, hogy Móra Ferenc halálakor mintegy 120 000 kötetes állománya volt a Somogyi-könyvtárnak.

Végül, ha összehasonlítjuk a két neves igazgató állománygyarapítását (Tömörkény idejében évente átlag 1741 kötet, Móránál 2040 kötet), szembetűnő az erőteljesebb állományfejlesztés Móra Ferenc idejében. Ezt elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy 30 év alatt jobban meg lehet ismerni a közönség igényeit és a könyvszeretete, de a tudatos beszerzési politikát Móra nagy műveltsége és könyvszeretete is elősegítette.

A háború után visszaszállingózó olvasók egyre jobban birtokukba vették a könyvtárat, az évi 20–25 ezres létszám állandósult. Ezért az olvasóteremben is kezdett fenyegetővé válni a helyhiány. 1927-ben írja Móra, hogy a 72 olvasó számára készült olvasóterem már a 16 pótszékkal együtt is kicsi. A fő olvasási szezonban, ősztől tavaszig gyakran sorfalat állnak az előcsarnokban a könyvtár látogatói, míg hely üresedik. A számszerű adatokról azonban ismét csak hézagos értesüléseket kapunk. Az első évek csekély forgalmát még mindig a fűtési nehézségek és a fásult politikai hangulat okozták. A későbbi jelentések szerint is kevés még a nyitvatartási napok száma, csak 1922-től kezdve emelkedik a 200 fölé. Ettől kezdve a látogatottság arányosan és fokozatosan nő egészen a csúcspontig, amely valószínűleg meghaladja az évi 30 ezret. Ez a növekedés a napi átlagokban is megmutatkozik: az 1920-as napi 15 olvasóval szemben 1924-ben 81 látogató, 1929-ben pedig 126 látogató keresi fel naponta az olvasótermet a nyitvatartás hat órájában!

Kik ezek a látogatók? Az igazgató hosszú könyvtárosi ténykedése alatt alaposan megfigyelhette őket: „Az olvasóknak két kategóriája van: olyan, aki tanulni és olyan, aki időt tölteni jön a könyvtárba, de a földműves és a munkás majdnem teljesen hiányzik mindezekből... a szervezett munkást a párt látja el olvasnivalóval.”¹¹ Szegeden 1921 óta működött az egyetem, ezért az olvasók háromnegyed részét a tanulók tették ki, akik nagyobbrészt egyetemisták voltak. Érthetően több volt még a katonák száma is, de a többi foglalkozási ág alig néhány százalékot tett ki. Örvendetes jelenség azonban, hogy a földművelési és ipari „alkalmazottak” látogatási aránya 0,6%-ról 1,6%-ra nőtt 12 év alatt. Még egy jelentős változást olvashatunk ki a statisztikákból: a nőolvasók száma a régi 10–11% helyett lassan eléri a 20–22 százalékot.

Érdekes kultúrtörténeti adatokkal gazdagodunk az olvasott művek minőségére nézve, ha elolvassuk Móra Ferenc válaszát Gucher Ottó, fővárosi könyvtáros kérdőívére, melyet ez utóbbi a Felnőttek Világszövetségének Nemzetközi Könyvtári Bizottsága képviselőjében bocsátott ki. Móra a jelentésekben is több helyütt megállapítja, hogy feltűnően kevés szépirodalmi művet forgatnak az olvasók, sőt 1923-ban számszerűen is tájékoztat erről: csak 28% a szépirodalom aránya a tudományos művekkel szemben. Tehát a tiszta gyönyörűséget keresők száma már sokkal kevesebb, mint a gyakorlati célú olvasóké. A tanulókon kívül — akik többnyire szakkönyvet olvasnak — a nagyközönségnek is legalább fele népszerű tudományos munkákat keres, elsősorban földrajzi, művészeti tárgyúakat, útleírásokat, memoárokat, esszéket, aktuális technikai és politikai dolgokat. Az átlagolvasók másik fele még mindig a szépirodalmat kedveli. A versekért nemigen rajonganak, csak a divatos költőket szeretik, s az íróknak 70 százaléka magyar. Olvasottságban természetesen még mindig Jókai vezet, de a keresettek között vannak Gárdonyi, Herczeg Ferenc, Móra, Erdős René, Karinthy, Kosztolányi és Móricz írásai is, bár a nyugatosokat nem nagyon olvassák. Igaz, vannak olyanok is, akik Courts-Mahlert követelik a könyvtárason, de az szerencsére nem található meg az állományban. Persze, még mindig akadnak olyan szakterületek, amiket nemigen bolygat meg senki. Egy ilyen esetet mesél el Móra Kerkápoly Károly könyvről: „Kikerestem a Tiszta észtant a könyvek kriptájából, amelynek csőze vagyok, és megdöbbenve láttam, hogy 1863 óta, amikor megjelent, nem sokan éltek felénk tiszta észtannal, mert a könyv nem volt felvágva.”¹²

Az olvasók számát gyarapítják a kölcsönzők is, bár jóval kisebb arányban. Móra ellenezte ugyan a kölcsönzést, mégis az ő határozott kívánságára szűkítették le a kölcsönzési tilalmat *csak* az alapítványi művekre. Hogy jelentéseiben mégis sokat panaszkodik, annak több oka van. Nemcsak a közönség fegyelmezetlenségére és a könyvek rongálódására hivatkozik, mikor egyre nagyobb biztosítékhoz köti a kölcsönzést, végül már csak az egyetemi tanároknak engedélyezi, a szépirodalmi művek kiadását pedig — a keserves tapasztalatokon okulva — egyenesen megtagadja. Állandóan hangsúlyozza a kölcsönzés szükségességét, sőt a szabadpolc-rendszert is jónak tartja, mert mindig a közönség igényeinek minél messzebbmenő kielégítését tartja szem előtt.

¹¹ MÓRA Ferenc: *Válasz Gucher Ottó kérdőívére* = BÓDAY Pál: *A könyvtáros Móra Ferenc*. 1954. 10. p.

¹² MÓRA Ferenc: *A legokosabb magyar emberről* = Napok, holdak, elmúlt csillagok. 1935. 286. p.

A csekély személyzettel azonban nem mer vállalkozni nagyobb arányú kölcsönzésre, mert a megnövekedett forgalmat nem tudnák ellátni, és ilyen körülmények között a szabadpólc is csak rendetlenséget okozna. Ennek ellenére, ahol tud, enyhít a szigorú rendszabályokon, sőt — inkább a saját könyveit adja kölcsön az egyetemistáknak.

Így érthető az, hogy a statisztikák szerint a kölcsönzők alig egy-két százalékat teszik ki az össz-olvasói létszámnak, a kikölcsönzött művek átlaga pedig másfél-két kötet körül mozog.

Sokkal fontosabbnak tartotta Móra Ferenc az előzékeny kiszolgálást, a szakszerű tájékoztatást, anélkül modern könyvtárat el sem tudott képzelni. Az olvasóknak rendelkezésükre állt az időnként felfrissített, 4000 kötetes kézikönyvtár, azonkívül az olvasótermi katalógusok, a dobozokra erősített használati utasítással. Az alap- és szakcímtár azonban — az igazgató megállapítása szerint — sokban elavult, ajánló bibliográfiákra pedig a személyzet hiány miatt nem is gondolhattak. Ezért rendszeres tájékoztatást csak a hírlapok útján kaptak az érdeklődők: Móra a helyi sajtóban minden vasárnap közzétette az újonnan beszerzett könyvek jegyzékét. Másféle furfanggal is segítette a tájékozódást: az olvasóterem egyik asztalán „böngészőt” létesített az új könyvekből. Élőszóval is próbálta népszerűsíteni a tudományt: 1922-ben ismeretterjesztő előadásokat szervezett, szombat este a módosabb polgári, értelmiségi köröknek — belépődíjjal, s ugyanazt az előadást vasárnap délelőttönként megismételték a nagyközönségnek — ingyen. A „kísérlet” — Móra szóhasználatával — nagyszerűen bevált, az előadásokra mindig zsúfolásig megtelt a nagyterem. Öt-hat előadást tartottak így — sajnos, arról nem ad tájékoztatást, hogy milyen tárgykörből — de aztán abbahagyták, mert a szívesen hallgatott előadókban hamar kifogytak, s ugyanaz a néhány ember nem szerepelhetett minden héten. Móra sajnálattal közli ezt, mert tudja, hogy „ez egyik legfontosabb feladata volna minden tanító múzeumnak.”¹³

A propaganda másik eszközét, a kiállításokat már gyakrabban alkalmazhatták. Különböző évfordulók, Jókai-, Petőfi-, Byron- és Kant-centenáriumok idején mindig megteltek a kupolacsarnok tárlói, de rendeztek kiállítást a szegedi árvízi emlékekből, illusztrált divattörténeti művekből és könyvkötésekből is. A nagy érdeklődésre számot tartó kiállítások a könyvtárba is vonzották az embereket, s ez szinte mindig követhető az olvasói statisztikában. Néha bonyodalmat okoztak a nem odaillő szőnyeg-, baromfi-, csónak- és egyéb kiállítások, de aztán az igazgató kívánságára a városi tanács határozatot hozott ezeknek az intézetből való kitiltásáról.

1929-től kezdve a kultuszminiszter elrendelte a könyvnapok rendezését, de a módszerekről nem esett szó. Tapasztalatok és a közönség érdeklődése híján nehéz is volt ez a feladat. Móra ismerte a közhangulatot: „Sípbal, dobbal, tarkaruhás heroldokkal, kosztümös látványosságokkal kellene csalogatni, ahogy Pesten tervezték, s itt-ott meg is csinálták az áldozatkészebb cégek. Akkor esetleg még tömegelés is lenne. De a könyvvásárlás akkor sem biztos.”¹⁴ Ugyanez a megdöbbentő szellemi közöny uralkodott Szegeden is. Nagyon csendesen zajlott le a szegedi könyvhét, egyáltalán nem álltak sorfalat az emberek a könyvesboltok előtt. Maguk a könyvkereskedők is szegyenkezve

¹³ MÓRA Ferenc: *A Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum történetének nevezetesebb adatai 1922-től 1929-ig*. Gépírat.

vallották be, hogy csak néhány szakácskönyvet, esetleg irodalmi levelezőt és 16—20 példány Courts-Mahlert adtak el. Mások meg úgy értelmezték a könyvvetet, hogy akkor a könyvtár tartozik megvenni minden nyomtatott lim-lomot azon az áron, amin kínálják. Móra Ferenc világosan látja ennek a nagy érdektelenségnek az okát:

„Szeged statisztikai lakosságának fele nem számít. A tanya régebben legalább »istóriás« könyvet vett a ponyváról. Most már azt se vesz. Nincs is nekivaló könyv... Itt is kétféle közönség van, mint másfelé. Olyan, amelyik venne könyvet, de nincs rá pénze. Meg olyan, amelyiknek sok pénze van, vesz is mindent, csak könyvet nem. Amazok nem segíthetnek a könyvön, mert őrajtuk sem segít senki. Emezek pedig nem tehetnek róla, hogy nem éheznek a könyvet, mert nincs hozzá lelkük.”¹⁴

A múzeum azonban ingyen állt az érdeklődők rendelkezésére, ezért óriási látogatottságnak örvendett. Akárcsak Tömörkény idejében, ez a szám most is sokszorososan fölülmúlja az olvasói létszámot. 1921-ben például 60 112 ember járt a múzeumban — amely csak vasárnaponként volt nyitva 3 órára! — míg az olvasótermet ugyanebben az évben csak 5604 olvasó kereste fel. Helybeli közép- és elemi iskolák, vidéki tanintézetek, társintézmények képviselői, Stockholmból, Koppenhágából, Párizsból érkezett külföldiek nagy számban látogatják a híres múzeumot, sőt néha még a könyvtári főfelügyelőségtől is odamerészkedik valaki. Móra érdekes adatokkal szolgál erre vonatkozólag is, bár — mondja — az öröndetesen nagy vendégjárás hátráltatja a személyzetet egyéb munkájában:

„Huszonvalahány esztendeje kalauzolatok már én itt mindenféle előkelőségeket, volitak már köztük főhercegek, basák, nagykövetek, tábornokok, angol tudósok, brazíliapolgármesterek, mekkai dervisek, japán miniszterek, sőt huszonvalahány esztendő alatt egy magyar kultuszminiszter is volt, és énnekem már nagy gyakorlatom van annak a megállapításában, ki ásítózza végig lelkében az itt töltött percekét és kinek a lelke fényesedik föl a szemén keresztül.”¹⁵

A Ferenc József Tudományegyetem képviselői is fölkeresték a múzeumot, de más ügyben: arról tárgyaltak, miként lehetne a Somogyi-könyvtárat az egyetemi könyvtárral összeolvasztani. Móra Ferencnek azonban megvolt a maga álláspontja: tudta, hogy a Somogyi-könyvtár elsőrangú közművelődési könyvtár, de egyetemi könyvtárnak csak nagyon sok pótlással felelne meg. Ezért inkább a szerződéses viszonyt ajánlotta, s hivatkozott az alapítólevélre is, amely megszabja, hogy a város elidegeníthetetlen tulajdona maradjon a könyvtár. Így a tárgyalások félbeszakadtak, bár erről ma is folyik a vita.

A szegedi intézet is fenntartotta a kapcsolatot más kultúrintézményekkel. Ez nem kizárólag látogatásokban nyilvánult meg — a Tiszántúlon és más múzeumokban — hanem segítséget is nyújtottak a társintézményeknek: a kecskeméti városi könyvtárnak megalakulása idején, majd az alsóvárosi népkör könyvtárának újjászervezésekor. Arról már beszéltünk, hogy a Nemzeti Múzeum számára 1919-es aprónyomtatványokat és hírlapokat gyűjtöttek, valamint a szegedi ifjómunkás-könyvtár számára listát állítottak össze, de Móra — ásatások idején a falvakban járva — a népkönyvtárakról sem feledkezett meg. Ilyenkor többnyire arról győződhetett meg, hogy mennyire rosszul

¹⁴ MÓRA Ferenc: *A könyvnapok körül* = Szegedi tulipántos láda. 1936. 2. köt. 205.

¹⁵ MÓRA Ferenc: *Robinson naplója* — Reynald szenátor úrnak = Világ, 1923. nov. 20.

van összeállítva ezeknek az anyaga, mert olyan műveket talált köztük, mint John Stuart Mill: *A deduktív és induktív logika rendszere* vagy Hüppe Szaniszló: *A lengyel alkotmány története* c. kötete.

Végül kiegészítésképpen, röviden meg kell emlékeznünk Móra másik szenvédélyéről, a régészetéről. Az ő működése alatt lett világhírű a szegedi múzeum régészeti anyaga, míg ő maga szakmai körökben is elismert tekintély, bár élenken tiltakozott az ellen, hogy bármiben is tudósnak tartsák. Nem egyszerűen szerencséskezű régész volt — mint irigy kollégái állították — hanem nagyszerűen bele tudta magát élni a régi korokba, ezért volt képes a legnagyobb valószínűséggel megállapítani, hol kell keresni a településeket és a temetőket. Óriási anyagot gyűjtött így össze, s a ritka értékekről a *Szegedi Múzeumi Kiadványok* sorozatában számolt be. Móra életében csak 12 füzet jelent meg az ő és munkatársai tollából, de annyira keresettek voltak ezek, hogy több mint 40 külföldi folyóiratot kaptak értük cserébe.

Talán a világhírnél is nagyobb eredmény volt az, hogy a szellemileg nehezen mozduló külvárosi parasztságnak rendes vasárnapi szórakozása lett a múzeum látogatása. Ebben nem csekély része volt magának az igazgatónak, aki nagy szorgalommal és pedagógiai tapintattal tette közérthetővé a legegyszerűbb emberek számára is a tudományok elvont világát. Jól tudta azt is, hogy a vidéki intézmények sorsa a vezetők személyéhez van kötve, s érezte, hogy nehez lesz megfelelő embert kapni a helyére, ha ő kidől.

Sebestyén Károly, az utódául kijelölt ideiglenes igazgató, majd Csallány Dezső, az intézet véglegesen kinevezett vezetője is tudatában volt a megtisztelő, de nehéz feladatnak. Hogy mit jelentett Móra működése az intézetnek, azt maguk a számadatok is fényesen bizonyítják. Tizenhét évig volt a könyvtár igazgatója, s ezalatt csaknem 40 000 kötettel nőtt az állomány, és az ásatásokból hihetetlen mennyiségű anyagot halmoztak fel. Az is nagy szó, hogy 1933-ban egy vidéki könyvtár közel 30 000 olvasót számlált ugyanakkor, amikor a Fővárosi Könyvtárnak 42 000 olvasója volt. Az általuk olvasott művek még jobban megközelítik a Fővárosi Könyvtár adatát: a 63 000 kötetet. Tehát az intézet fejlődése jócskán meghaladta a valószínűleg igen alacsony országos átlagot, ezt nyugodtan mondhatjuk Móra Ferenc személyes érdemének.

Halála — érthetően — óriási veszteséget jelentett: „Szeged város kulturális és közéletének legértékesebb és legérdekesebb alakja volt. Hiányát pótolhatatlannak érezzük még ma is.”¹⁶ Beláthatatlan tömeg kísérte utolsó útjára a nagyszerű embert, élvezetesen író elbeszélőt és fáradhatatlan igazgatót. Szeged kulturális életének ragyogó szakasza zárult le az ő elmúlásával, és sokáig nem akadt méltó utóda, aki a mórai szeretetet és mórai szakértelmet is örökölni kapta volna.

¹⁶ PÁLFY József: *Móra Ferenc emlékének* = Magyar Hírlap, 1935. febr. 10.

MADAME SÁRA—LUKÁTSY, SAROLTA

**L'activité de directeur de bibliothèque de Ferenc Móra
après 1920**

L'étude (dont la première partie a paru dans le N° 1 de l'année 1980 de notre revue), analyse et apprécie l'activité en tant que directeur de bibliothèque de Ferenc Móra à Szeged, après la première guerre mondiale. Elle esquisse les résultats importants qu'il a obtenus dans la direction de la bibliothèque, dans des circonstances défavorables et sous un régime indifférent envers les valeurs culturelles. En faveur de soutenir la bibliothèque, il a créé des sociétés, il a acquis des revues, mais il était incapable d'arrêter le dépérissement de l'édifice et de résoudre les problèmes causés par le manque de localité. Il luttait contre le manque de main-d'œuvre, et resté presque seul, il devait soutenir et faire fonctionner la bibliothèque. Malgré tout cela, la bibliothèque a atteint des résultats considérables sous sa direction, dans le domaine de l'élaboration, de l'augmentation et du service des lecteurs également. Le nombre des lecteurs allait en croissant, et à la fin des années vingt il a atteint à 30 mille par an. Móra jugeait plus important que toute autre chose, le service prévenant des lecteurs et l'information professionnelle. Avec sa mort, une période splendide de la vie culturelle de Szeged devait prendre fin.

K Ö Z L E M É N Y E K

Az augsburgi Steiner-nyomda impresszum nélkül kiadott nyomtatványai. A XVI. század elején a könyvkiadás fontosabb központjaiban más társadalmi-gazdasági adottságok szabtak irányt a nyomdák működésének, mint Közép-Európa számos országában. Ez utóbbi területeken — így Magyarországon is — általában még mecénások támogatták a nyomdaalapítást, s gondoskodtak a fontosabb művek közreadásához szükséges anyagi fedezetről. A délnémet városok nyomdászainak viszont ugyanezekben az évtizedekben már erős konkurenciával kellett számolniuk. Kitűnő üzleti érzékkel kialakított kiadói politikára és gazdaságos munkaszervezésre kellett törekedniök ahhoz, hogy sajtójukat folyamatosan és nyereségesen működtethessék. Csupán tudományos művek, vagy tipográfiai remekek közreadásával kevés nyomdatulajdonos biztosíthatta vállalkozása fennmaradását. A kisebb tőkével rendelkező nyomdászok ilyen feladatokra szinte csak akkor vállalkozhattak, ha a drága kiadványok előállítási költségeit nagyobb példányszámban terjeszthető, népszerű művek közreadásával már előteremtették. Ezért is nőtt meg a XVI. század első felében az olyan kisebb terjedelmű és gyorsan piacra dobható, eladható nyomtatványok száma, amelyek a polgárság legszélesebb köreiből jelentkező olvasói igényeket elégítették ki. Biztos könyvsikernek számítottak a korszerű művelődési és szórakozási lehetőségeket nyújtó, nemzeti nyelvű szépirodalmi művek, továbbá a korabeli aktuális eseményekről — politikai és világnézeti küzdelmekről — tájékoztató rölapok, újságok.

Hogy milyen mértékben befolyásolta a sajtótermék társadalmi szerepének megváltozása a nyomdák kiadói politikáját, az a kiváló könyvsajtókban bővelkedő Augsburg városában elég pontosan nyomon követhető. E város igényes korai nyomdászai rendszerint kimagasló szépségű kötetekkel alapozták meg hírnevüket s vállalkozásuk anyagi bázisát. A korszak legnagyobb augsburgi bibliofil kiadványai Miksa császár udvari nyomdájában, Heinrich Schönsperger üzemében láttak napvilágot. A császár művészi kiállítású imakönyvéhez, vagy a Theuerdankhoz hasonló alkotások csak fejedelmi támogatással készülhettek.¹ A Ratdolt-nyomda más jellegű pompás kiadványokkal vívott ki magának kivételes rangot. A XVI. században már tőkeerős és kiváló üzleti kapcsolatokkal rendelkező Ratdolt-cég szinte specializálódott a liturgikus könyvek közreadására: számtalan változatban szerzett be különleges betűtípusokat és fametszeteket a költséges egyházi szerkönyvek előállításához.²

¹ *The Book of hours of the emperor Maximilian the first decorated by Albrecht Dürer, Hans Baldung Grien, Hans Burgkmair the elder, Jörg Breu, Albrecht Altdorfer and other artists.* Printed in 1513 by Johannes Schoensperger at Augsburg. Ed. and comment.: Walter L. STRAUSS. New York, 1974. 321. l.

² SCHOTTENLOHER, Karl: *Die liturgischen Druckwerke Erhard Ratdolts aus Augsburg, 1485 bis 1522.* Mainz, 1922. — KUNZE, Horst: *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert.* Leipzig, 1925. Textband. 243. l.

Az 1520–1550 között Augsburgban tevékenykedő, kisebb nyomdák hasonló kiállítási nyomtatványok kibocsájtására vagy egyáltalában nem, vagy csak ritkán vállalkozhattak. Sigmund Grimm nyomdász 1518-ban Marx Wirsung gazdag kereskedővel társult, hogy igényes könyveket adhasson közre. Neves művészek készítették az illusztrációkat a tervezett Ciceró- és Petrarca-kötetekhez, de a Grimm-nyomda e művek közreadása előtt, 1527-ben csődbe jutott.³ A szép metszeteket más augsburgi nyomdászok — köztük Heinrich Steiner — használták fel később nyomtatványaik illusztrálásához.

Heinrich Steiner nem tartozott a nyomdászatot kultúrmisszióknak tekintő, vagy teljes mértékben a hitújítás szolgálatába állító nyomdatulajdonosokhoz. A luteranizmus korai alkotásai közül sokat közreadott, de nem tekintette kizárólagos feladatának a reformáció eszméinek terjesztését. Kiadói politikájára leginkább a lehetőségek józan mérlegelése, a biztos közönségsíkiert jelentő művek kiválasztása és gazdaságos közreadása jellemző.

Heinrich Steiner negyedszázadig tartó (1522–1547) működése alatt aránylag kevés tudományos értékű munkát adott ki. Nagy érdeme azonban, hogy az ilyen típusú, népszerű műveket többnyire nemzeti nyelven és vonzó köntösben hozta forgalomba.⁴ Az antik szerzők közül kedvelt írónak számított e korban Cicero, Thukydides, Trogus Pompeius—Julius Caesar korának történetírója — és a IV. században Konstantinápolyban élt Vegetius Renuat. A Steiner-nyomda valamennyiüktől kiadott néhány németre fordított művet, rendszerint képzeletindító és szemet gyönyörködtető illusztrációkkal. Hasonló kiállításban tárta az olvasók elé e sajtó Boccaccio és Petrarca egyes munkáinak német szövegét, Johann Carion és Sebastian Franck népszerű krónikáit, valamint Ulrich von Reichenthal nagy sikert ért krónikáját a konstanzi zsinatról.

Nem került el Steiner figyelmét az sem, hogy Európa-szerte megnőtt az érdeklődés a diadalmasan tért hódító török birodalom iránt. Számos nyomdásztársával versengve igyekezett megjelentetni minél több török tárgyú művet és aktuális híryanagot. Díszes kiállításban hozta forgalomba Veit Traut Türkiicher Kayser Ankunfft-ját, Marino Barlezio Castriota Gyögyről írt munkáját, valamint Georgius de Hungaria sok kiadást megért értekezését a török fogságban szerzett megfigyeléseiről, tapasztalatairól.

E művelődéstörténeti értékű kötetekkel egyidejűleg számtalan igénytelenebb kiadvány készült a Steiner-nyomdában: elsősorban népkönyvek, moralizáló és szerelmi történetek s az aktuális eseményekről tudósító híradások, újságok, rölapok. Az ilyen típusú nyomtatványok szinte minden mennyiségben vevőre találtak a XVI. század első felében.

Heinrich Steiner üzleti érve azonban nemcsak a kelendő művek kiválasztásában mutatkozott meg. Tisztában volt azzal is, hogy kiadványai csak akkor lehetnek versenyképesek, ha olcsón és mégis vonzó köntösben kerülnek piacra. E célból szinte minden lehetséges módon igyekezett csökkenteni kiadványai előállítási költségeit. A korabeli nyomdákban bevált módszereket alkalmazták a népszerű művek gazdaságos közreadásához. Heinrich Steinerre legjellemzőbb e fogások közül az utánnomás és az illusztrációk ismételt felhasználása.

Az utánnomás már a XV. században széles körben elterjedt. Konrad Haebler szerint az 1500 előtt megjelent nyomtatványoknak mintegy a fele utánnomát.⁵ A reformáció korának közgondolkozása sem ütközött meg a népszerű művek egymást követő újabb kiadásain. Az érthetően olcsóbban terjeszthető utánnomát azonban nem kevés kárt okozott a művet első ízben sajtó alá rendező nyomdaüzemnek.⁶ Ezért igyekeztek a nyomdatulajdonosok privilégiummal védeni költségesebb kiadványaikat.⁷ Heinrich Steiner is privilégiumot szerzett a Grimm-féle illusztrációkkal forgalomba hozott, 1532. évi Petrarca-

³ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 15. l.

⁴ Uo. 16–17. l.

kötetéhez s a mű előszavában meg is jegyezte, hogy a gazdagon díszített könyv szép fametszeteit nem kevés pénzért vette: „nit umb ein klein gelt erkauft.”⁸

A másodlagos felhasználás — az utánnomás — nem korlátozódott az irodalmi alkotásokra. A korabeli nyomdák fametszeteiket is ismételten felhasználták; gyakran különböző témájú műveket illusztráltak ugyanazzal a kompozícióval. Utánnomataikhoz pedig rendszerint a mintaképül használt nyomtatvány díszeiről készítették kópiát. Heinrich Steiner kihasználta mindezeket a lehetőségeket: a sajtóján megjelent rölapokat, újságokat korábbi kiadványainak metszeteivel díszítette; ugyanazt a címképet eltérő tartalmú művekben ismételten lenyomatta; sőt eleve olyan dúcokat is metszetett, amelyeket különböző képhatású illusztrációk kialakításához szinte mozaikszerűen állíthatott össze.⁹ Hasonló ügyeskedéssel más könyvkiadók is éltek. A strasbourgri Rihel-nyomda ugyancsak képrészleteket ábrázoló dúcokkal állította elő népszerű Livius-kiadása illusztrációit.¹⁰

A felsorolt módszerekkel hosszabb-rövidebb ideig biztosítani lehetett a nyomdák nyereséges működését. Heinrich Steiner 25 évig életben tudta tartani üzemét és számtalan kiadvánnyal árasztotta el a könyvpiacot. 1547-ben azonban az ő vállalkozása is csődbe jutott. Minthogy számos művet nyomdahely és nyomdásznev nélkül adott ki, sajtója összterméséről még nincs pontos áttekintésünk. Josef Benzing szerint több, mint 800 mű jelenhetett meg sajtóján.¹¹ A British Museum XVI. századi német nyomtatványainak mintaszerű katalógusa — számos impresszum nélkül megjelent kiadványt meghatározva — kereken 250 Steiner-nyomtatványt sorol fel.¹²

Hasonló célkitűzéssel készül az Országos Széchényi Könyvtárban a XVI. századi külföldi nyomtatványok katalógusa. E kiadványok együttese — az ún. antikva-gyűjtemény — mintegy 120 impresszummal megjelent, vagy betűtípusvizsgálattal külföldön már meghatározott Steiner-nyomtatványt foglal magában. Ilyen gazdag anyag birtokában vállalkozhattunk a Steiner-kiadványok tipográfiai vizsgálatára s állapíthattuk meg, hogy az Országos Széchényi Könyvtár állományában olyan Steiner-nyomtatványok is vannak, amelyeket a szakirodalom eddig nyomdahely és nyomdásznev nélkül tartott számon. Ez alkalommal 12 újabban meghatározott Steiner-kiadványt ismertetünk, előbb rövid címléírásukat, majd meghatározásunk bizonyítékait közölve.

E nyomtatványok többsége 4–12 leveles rölap; tartalmukat, műfajukat tekintve azonban igen eltérnek egymástól. A korabeli kedvelt kiadványtípusok szinte kivétel nélkül képviselve vannak ebben a kis együttesben. A Frawen Biechlin (1. sz.) olyan fajta moralizáló írásmű a nőkről, mint a kolozsvári Tótfalusi-nyomda egyik elveszett könyvecskéje, amelynek közreadásáért és „megbővítéséért” Tótfalusi Kis Miklóst sokat támadták.¹³ Egy másik nyomtatvány (3. sz.) a korabeli felekezeti küzdelmek egyik áldozatának halá-

⁵ KUNZE, Horst: *Über den Nachdruck im 15. und 16. Jahrhundert*. Gutenberg-Jahrbuch, 1938. 135. 1.

⁶ KUNZE: *Geschichte der Buchillustration* i. m. 176. 1.

⁷ SCHOTTENLOHER, Karl: *Die Druckprivilegien des 16. Jahrhunderts*. Gutenberg-Jahrbuch, 1933. 90. 1.

⁸ Ua.: *Widmungsvorreden deutscher Drucker und Verleger des 16. Jahrhunderts*. Gutenberg-Jahrbuch, 1943. 171–172. 1.

⁹ SOLTÉSZ Zoltánné: *Magyar vonatkozású rölapok eddig ismeretlen nyomdászai*. Magyar Könyvszemle, 1976. 324–325. 1. 2. és 3. kép.

¹⁰ Az 1562-ben megjelent kiadás jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban Ant. 9159.

¹¹ BENZING i. m. 17. 1.

¹² *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum*. London, 1962. 1185–1188. 1.

láról tudósít: a Wittenbergben Luther és Melanchthon tanítványaként kitűnt Heinrich von Zutphen 1524-ben végrehajtott máglyahaláláról számol be.¹⁴

Az aktuális eseményekhez kapcsolódó további rölapok közül magyar vonatkozása miatt különösebb figyelmet érdemel a Bécs 1529. évi elfoglalásáról szóló rölap (6. sz.), valamint a Sigmund Weixelberger császári követ konstantinápolyi követjárásáról beszámoló kis mű. Ez utóbbi ugyanabban az évben két változatban látott napvilágot a Steiner-nyomdában (4–5. sz.). 1530-ban jelent meg ugyanitt német fordításban Macedóniai László szerémi püspök beszéde a török veszedelemről (7. sz.), két évvel később V. Károly császár felhívása a török elleni összefogásra (8. sz.), majd 1542-ben a „Vier warhafftige Mißfivve” című rölap (10. sz.), amely Buda török kézre jutásáról ad hírt. Ezek a magyar vonatkozású nyomtatványok újabb bizonyítékai annak, hogy az augsburgi Steiner-nyomda jelentős részt vállalt a magyarországi hadi események külföldi megismertetésében s így közvetve az európai politikai közhangulat formálásában.

Impresszum nélkül kiadott Steiner-nyomtatványok

A nyomtatványok jegyzékében rövidítve idézett irodalom:

Apponyi, illetve App. H.	Apponyi, Alexander: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Bd. 1-4. München, 1903-1927.
BMC German	L. 12. jegyzetet.
Göllner	Göllner, Carl: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. 1-2. Bucuresti-Berlin, 1961-1968.
Hubay, illetve Röpl.	Hubay Ilona: Magyar és magyar vonatkozású rölapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480-1718. Feuilles volantes, gazettes et pamphlets hongrois ou relatifs à la Hongrie, conservés à la Bibliothèque Nationale de Budapest 1480-1718. Budapest, 1948.
Index Aureliensis	Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. Prima pars. Tomus I-VI. Aureliae Aquensis, 1965-1976.
Kertbeny	Kertbeny Károly: Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454-1600. Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke 1454-1600. Budapest, 1880.
Pegg	Pegg, Michael A.: A catalogue of German reformation pamphlets (1516-1546) in libraries of Great Britain and Ireland. Baden-Baden, 1973.
Schottenloher	Schottenloher, Karl: Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517-1585. 1-7. Leipzig, Stuttgart, 1933-1966.
Sturminger	Sturminger, Walter: Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683. Graz-Köln, 1955.
Szabó 1522.	Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. I-III. Budapest, 1879-1898.

1. Frawen Biechlin // Zu rum vnd breyfe allen tugentfa = // men auch erberen weybern . . .
 4° [8] lev. Fametszetes címlapkeret. (1. kép) Ant. 2752 (8)
 A címlap putókkal és stilizált virágokkal díszített reneszánsz fametszetes kerete az „Ain kurtze Christliche auszlegung des Ewangelijj” című nyomtatványban alkalmazott fametszettel azonos. Ez utóbbi kiadvány (Ant. 2736 (6)) ugyancsak impressz-

¹³ HAIMAN György: *Tótjalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus. A bibliográfiát összeállította SOLTÉSZ Zoltánné. Budapest, 1972. 297-298. l.*

¹⁴ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Bd. II. Leipzig, 1750. 1509-1510. hasáb.*

Kamen vñ Suma
 deren vom Adel so auf de Hrenschliche
 zug verfolde leuend worden. Auch wol che und wie vil
 Schloffer von gemainen Zumbes standen
 eyngenommen und ver-

brant seind.
 1523.

2. kép

Frantzwechlin

Zu dem end breyt allen tugendle-
 men auch erben wer bernist dics Tractes
 in auß vor schaff des heyligen woer-
 gores als am gebraucht
 und verfasset.

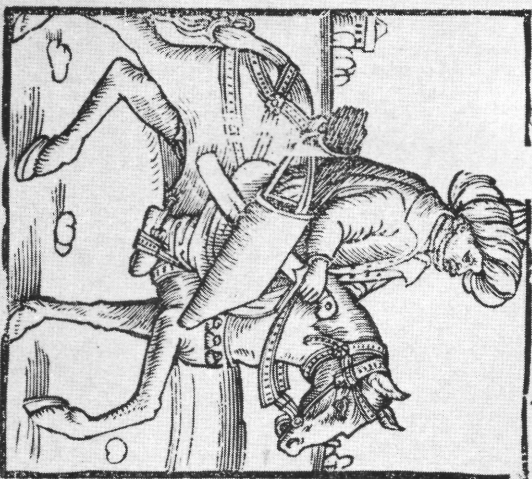
Zu wechlich es sude hat vomo den salig-
 macher geboren vñ durch sine leben weir alle.
Luc. 17.

Da er gegen auch in krafft erlicher hauffen
 rige vñ boßschaffiger weir erwey-
 auß der hayligen geschaffte
 gezogen.

Leuc. 25.
 Von ainem wechlich der ansamung der sünd/
 vñ durch sine sterben weir alle.
Gen. 5.

1. kép

**Wolcher d'falt Rünig
 klidder z'd aierer zu l'ungern v'nd
 z'dem bott'offrem / nemlich S'et S'immund
 z'derberger / on ein z'ungerr'ider S'et / z'd dem E'rd'e
 schen Kayser an v'n ab'leiten sind / soult ungers'lich
 auß verg'ens'licher l'ag erp'alten worden s'f.**

M. D. XXX

3. kép

**Siebelagerung der Stadt
 Wien in O'erreych / von dem aller grauw
 samsten Tyrannen v'nd vererber der Ch'risten
 heit dem E'urch'schen Kayser / genant Sultan
 Soliman / v'entlich besch'eben / Im Mo
 nat September des**

1529.

4. kép

Ein Oration an den

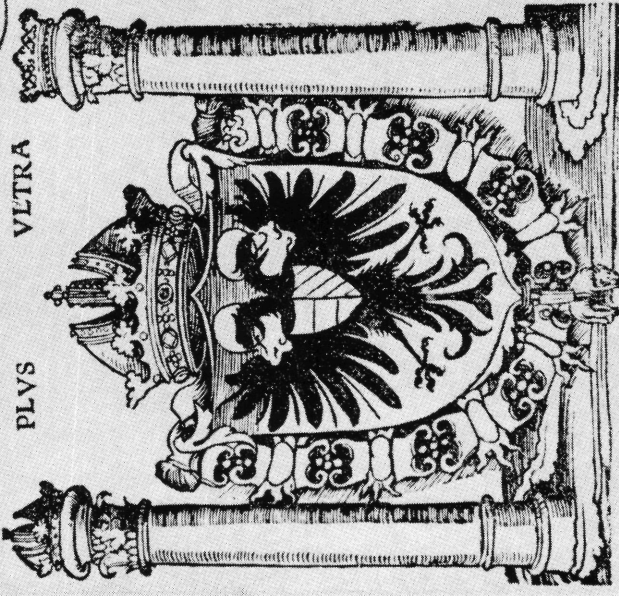
Allerdurchleuchtigsten Hof-
mächtesten und vnberwindlichsten Rö-
mischen Kayser Carolum/allzeit meret des
Reichs/ vnd auch an die Hochwürdigsten
durchleuchtigste Hochgebornen Churfür-
sten/Fürsten/ vñ eindre des heilige Reichs
stände/vñ der Dingen vñ Sclanoniern be-
schwerliche not vñ vberfal des Türcke we-
gen/ Durch den Hochwürdig herin Ladis-
laus von Macedonia Bischoff zu Wardeyn.
des Allerdurchleuchtigsten vñ großmächti-
gen Fürsten vñ Herren herin Ferdinanden
des Königs zu Ungern vnd Beham etc.

Kath/vnnd des Königreichs Un-
gen Oration/ zu Augspurg auff
dem Keychstag am dießli-
gsten tag Septembus
in Laten fürbracht/
1548

M.D. XXX.

5. kép

Römischer Keyserlichen
Majestat aufschreiben vnd
vermanung/an alle stend der Chuffen
bey/den Türcken zug be-
treffend.

6. kép

szum nélkül került ki az augsburgi Steiner-nyomdából (Pegg 118.) Ugyanebben a nyomtatványban megtalálhatók a „Frawen Biechlin”-ben alkalmazott betűtípusok is.

- 1523.
2. Namen vñ Suña // deren vom Adel fo auf dē Frenckifchē // zug verfürdt feyndt worden . . . // 1523. //
 4° [4] lev. Címlapmetszet. (2. kép) Ant. 2752 (5) Ant. 10.065
 A címlapmetszet a Steiner-nyomtatványok egyik jellegzetes díszé. Ugyanezzel a páncélos lovast ábrázoló képpel jelent meg a Róma 1527. évi elfoglalásáról tudósító röplap „Warhafftige vñnd kurtze bericht” címmel (Ant. 3271). Az ugyancsak impresszum nélkül forgalomba hozott röplapot a British Museum katalógusa publikálta a Steiner-nyomda termékeként (BMC German 356. l.). Öt évvel később, 1532-ben a „Hernach volgend die Zehen Krayß” szövegkezdetű, magyar vonatkozású röplapban (BMC German 355. l., Hubay 142) e metszetet már kissé módosítva alkalmazta újra a Steiner-nyomda. Maga a páncélos lovasalak változatlan maradt, de jobbra a háttérben a két kis épületből felcsapó lángokat lefaragták a dűcről.
- 1525.
3. JACOBUS von Hypern: Ain erfchrockliche geschicht wie etliche Ditmarfchen den // Chriflichen prediger Haynrich von Zutfeld new- // lich fo jemerlich vmb gebracht haben . . . // MD XXV. //
 4° [4] lev. Címlapmetszet. Ant. 2742 (7). Ant. 10.134
 A Heinrich von Zutphen máglyahalálát szemléltető címlapmetszet a Széchenyi Könyvtárban meglevő Steiner-nyomtatványokban nem fordul elő. A kiadvány betűtípusa azonban pontosan megegyezik az ugyancsak 1525-ben forgalomba került „Handlung, Ordnung vñ Instruction” című röplap betűivel (Ant. 2805), amelyet a British Museum katalógusa a Steiner-nyomda termékeként publikált (BMC German 381. l.)
- 1529.
4. Wölcher gftalt Küinig // klicher Maieftet zu Hungern vñnd // Behem bottfchafftenn, nemlich Herr Sigmund // Weyxelberger, vñ ein Hungerifcher Herr, zu dem Türcki - // fchen Kayfer an vñ abkomen find . . . // M.D.XXIX. //
 4° [4] lev. Címlapmetszet. (3. kép.) App.H.218
 Ugyanezzel a címlapmetszettel és típusokkal jelent meg fenti kiadvány következő variáns-kiadása:
5. Wölcher gftalt Küinig // klicher Maieftet zu Behem vñnd // Hungern bottfchafftenn, benandtlich Herr Six // Weyxelberger vñ ein Hungerifcher Herr, zu dem Türcki - // fchen Kayser an vñ abkomen find . . .
 4° [4?] lev. Címlapmetszet. Röpl. 92
 Az Országos Széchenyi Könyvtárban ez utóbbi röplapnak csak egy csonka példánya van meg, amely a címlapot és az utolsó levelet foglalja magában. Maga a címlap is sérült: a török lovast ábrázoló fametszet alsó szélénél egy része, valamint az évszám nem látható, mert a levél alsó szélét levágták. Hogy mindkét nyomtatvány az augsburgi Steiner-nyomdában készült, azt az azonos fametszettel 1532-ben közreadott „Warhafftige neue Zeittung” (App. H. 254) ismertetésekor bizonyítjuk.
6. Die belägerung der Statt // Wien . . . // 1529. //
 4° [8] lev. Címlapmetszet. (4. kép) Ant. 4341
 Az esemény illusztrálására alkalmazott csatakép, a szövegkezdő A iniciálé, valamint a betűtípusok megegyeznek a Bécs 1529. évi elfoglalásáról kiadott azonos szövegű röplapéval (App. H. 212, Sturminger 16). Ez utóbbi nyomtatvány csak a cím szedésében tér el kiadványunktól s a British Museum megállapítása szerint az augsburgi Steiner-nyomdában készült (BMC German 842. l.).
- 1530.
7. LADISLAUS de Macedonia: Ain Oratíon an den // . . . Rö - // mifchen Keifer Carolum // . . . M.D.XXX. //
 4° [10] lev. Fametszetes címlapkeret. (5. kép) Szabó III. 279.
 A váradi püspöknek a török előretörését ismertető beszéde egymás után latinul és

némétül is megjelent. Ez utóbbiban elsősorban a fametszetes címlapkeret utal a magát meg nem nevező nyomdászra: Heinrich Steinerre, aki e keretdísz léceit a „Der Teütsch Cicero” című reprezentatív kiállítású kötetében 1534-ben egyenként használta fel. A keret alsó léce a „Der Teütsch Cicero” (Ant. 793(1) CV levelének verzóján, a bal oldali léce a CXX levél rektóján, a jobb oldali keretléc pedig a CXX levél verzóján fordul elő. Megegyeznek a két nyomtatványban használt betűtípusok és iniciálék is.

1532.

8. CAROLUS V. imp: Römifeher Keyferlichen // Mayefat außfchreiben vnd // vermanung an alle stend der Chriften- // heyt, den Türcken zug be- // treffendt. // 4° [4] lev. 1 fametszetes címer. (6. kép) Röpl. 145.
A címlapot díszítő császári címert az 1540. évi „Warhafftige auch gantz glaubwürdige Neue Zeytung”-ban (Ant. 2793 (13)), a betűtípusokat az 1534-ben kiadott „Der Teütsch Cicero”-ban (Ant. 793 (1)) használta a Steiner-nyomda.

9. Warhafftige neue zeit // tung von dem Türckē, wel // liche eyn gefangner Türck zu Wien, auff die // Fragtuck, fo hierin begriffen // geantwort. // M.D.XXXII. // 4° [4] lev. 1 címlapmetszet. App. H. 254.
A címlapon illusztrációként alkalmazott fametszet — török lovaskép — ugyanarról a dúcra készült, mint a 4-5. tételként ismertetett röplapok címlapdíszé. Ez utóbbiak 1529-ben kerültek forgalomba, amikor a fametszet felső vonalkeretéből még csak egy kisebb rész hiányzott; 1532-ig viszont tovább sérült a dúc, így a felső keretléc bal oldali része már nem látható kiadványunkban.

1542.

10. Vier warhafftige Milfi = // ue . . . // M.D.XLII. // 4° [12] lev. 1 fametszet. (7.—8. kép.) Szabó III.341
A számos bibliográfiában részletesen leírt nyomtatványban — Kertbeny 568, Apponyi 290. Hubay 196, Göllner 777 — a legkönnyebben felismerhető Steiner-dísz az A₃ rektóján levő L iniciálé. Ugyanez a puttóval díszített fametszetes kezdőbetű tíz évvel korábban felhasználást nyert már a Steiner-nyomda egyik díszes kiadványában (Cicero: Officia, L 3 verzó lev. Ant. 793 (2)). A nyomtatványunk címlapján használt két kiemelőtípus és a szövegtípus viszont egy ugyancsak 1542-ben közreadott Luther-röplapban (Eine Heerpredigt Wider dē Türcken. Röpl. 187) ismerhető fel, amely a Steiner-nyomda kolofonjával került forgalomba.

A Buda 1541. évi elfoglalásáról tudósító röplapunkban a címlap verzóján levő fametszet nyilván Buda török kézre jutását kívánja szemléltetni; az esemény hiteles ábrázolásának azonban nem tekinthető. E metszet ugyanis kicsinyített változata a kilenc évvel korábban a Steiner-nyomdában megjelent Thucydides-kötet egyik illusztrációjának (Ant. 862 LXXXVIII rektó lev.). A mintaképül szolgáló fametszet mérete 141 × 155 mm, a röplapunk számára készült kép viszont 118 × 115 mm nagyságú átalakított kópia, amely az eredeti metszetnek a bal felső részletét ismétli meg kisebb-nagyobb változtatásokkal. Legszenbetűnőbb az átdolgozás a városkép előterében ábrázolt oszlopcsarnokon. Az eredeti metszeten e csarnok oszlopai között kisebb csoportok tárgyalnak, a kópián viszont semleges fekete háttér előtt emelkedik az épület három oszlopa. Az oszlopcsarnok mögötti jobb oldali épületek helyére pedig felcsapó lángoszlopokat metszett a Steiner-nyomda ügyes illusztrátora. Jobb oldalt mintegy 48 mm, alul kb. 20 mm nagyságú részlet maradt le a Buda ostromának illusztrálására felhasznált, kicsinyített és módosított kópiáról.

1544.

11. Heinrichs der sich nen // net den Jüngern von // Braunschweig Replie, // auff den vorgehen // den bericht. // M.D.XLIIII. // 4° [80] lev. (9. kép.) Ant. 2807
Betűhív leírás hiányában nem dönthető el, hogy kiadványunk azonos-e a Schottenloher 29.794, illetve Index Aureliensis 124.045 számon leírt, 114 levél terjedelmű, hely és nyomda nélkül közreadott nyomtatvánnyal. Ha igen, akkor példányunk csonka. A címszöveg azonos, de mindkét említett bibliográfiában a „nennet” szó helyett „nennt” szerepel.
A nyomtatványban használt betűtípusok, valamint a V3 verzón levő gótikus A iniciálé egyaránt megtalálható a Steiner-nyomda egyik ismert kiadványában, Veit

Traut 1543-ban megjelent "Türkischer Kayser Ankunfft" című művében (App. H. 1726). Ez utóbbiban az említett A kezdő az A4 levél verzóját díszíti. A másik, fonatos díszű A iniciálé (40×48 mm) pedig ugyanabból az iniciálékészletből való, mint az említett „Türkischer Kayser Ankunfft” szövegkezdő E iniciáléja (mindkét műben A2 rektó levélen szerepel az azonos jellegű két kezdőbetű).

12. Letzliche vnd endtliche // Ablainung oder Duplic Churfürten // Fürten... //
 ... Auch gemainen Reichstän- // den zu Speir, Anno 1544 in scharfften vber- //
 geben ... // M.D.XLIII. //
 4° [148] lev. (10. kép.) Ant. 2760

Az illusztrálatlan nyomtatványban a A2 rektó levél nagyméretű, fonatos E iniciáléja utal elsősorban a Steiner-nyomdára. Ezt a díszes kezdőbetűt Veit Traut „Türkischer Kayser Ankunfft” című kiadványában (App. H. 1726 A2 rektó lev.) használta az ausburgi nyomda. A kisebb méretű, gótikus iniciálék, valamint a betűtípusok pedig az 1535-ben megjelent „Der Teütsch Cicero” című Steiner-nyomtatványból (App. H. 2540 (1)) ismertek.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus (†1600). Der dritte Bischof der evangelisch-sächsischen Kirche Siebenbürgens Lukas Unglerus (Ungleich) hat eine für seine Zeit reiche Bücherei besessen und sie vor seinem Tod testamentarisch dem Gymnasium von Hermannstadt (Sibiu, Nagyszeben) vermacht. Dort ist sie bald darauf, 1603, in die wenige Jahre vorher neuengerichtete Gymnasialbibliothek eingereiht worden, wobei nahezu jedes Buch den Vermerk „Ex testamento reverendissimi domini magistri Lucae Ungleri, superattendentis ecclesiarum Saxonicalium” erhielt. Im Jahre 1879 ist sie mit allen anderen älteren Bücherbeständen des Gymnasiums in die Bibliothek des Brukenthalmuseums übergegangen.

Nach der Umschrift auf seinem im Mausoleum der Birkhölmer Kirchenburg befindlichen Grabstein ist Unglerus am 22. November 1600 im Alter von 74 Jahren gestorben.¹ Er dürfte somit 1526 geboren sein. Damit stimmt allerdings eine Randnotiz auf der ältesten Matrikel des Hermannstädter Gymnasiums aus 1598 nicht überein, die besagt, dass Unglerus Ende 1548 im Alter von 18. Jahren nach Deutschland zum Studium abgegangen sei.² Geboren ist er in Hermannstadt; das geht u. a. aus seinem Monogramm L V C (Lucas Unglerus Cibiniensis) auf einigen seiner Bücher, meist aus 1562 stammend, hervor. Dort lässt sich sein Geschlecht bis 1479 zurückverfolgen. In diesem Jahr taucht in den Steuerregistern der Stadt zunächst als incola, aber schon mit dem Steuersatz des hospes ein Mathys Ungleich auf.³ In einer Torhutrechnung aus 1485 erscheint Mathys sodann als hausgeessener Wirt; 1495 ist er Ratsherr und wird als solcher zu verschiedenen Missionen verwendet.⁴ Sein Haus lag vermutlich auf dem Grossen Ring, so dass man ihn zur stadtführenden Bürgerschicht zählen muss. Um das Jahr 1500 wird unter den Hausbesitzern der Stadt ein Jakob Ungleich erwähnt, dessen Verwandtschaftsbeziehung zu Mathys ungeklärt ist.⁵ Von Beruf Schneider gehört er einer der hochangesehenen, einflussreichen städtischen Zünfte an. 1526–1527 ist er Ratsher und stirbt 1528 als Stadthann.⁶ Nach

¹ J. M. SALZER, *Der königl. freie Markt Birkhalm in Siebenbürgen*. Wien, 1881.

² Archiv der Evang. Kirchengemeinde A. B. Hermannstadt.

³ *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens. Bd. I, 1. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt. Bd. 1.* Hermannstadt 1881, S. 39 u. 70.

⁴ Ebenda, S. 110, 185 passim.

⁵ Ebenda, S. 260, 264, 578/9.

⁶ Staatsarchiv Hermannstadt (Sibiu), Protokollbuch des Hermannstädter Rates Bd. 1, 1522–1565, S. 58.

Jakobs Tod hat seine Witwe den Kaufmann Huppertus geheiratet.⁷ Auf Beziehungen des Jakob Ungleich zu Bistritz lässt schliessen, dass er dem dortigen Bürger Johannes Clemens einen Silberbecher vererbt.⁸ In diesem zur Oberschicht gehörenden Jakob Ungleich kann man vielleicht den Vater unseres Lukas Unglerus sehen. Dafür spricht, dass Lukas Unglerus vorübergehend einen Zweitnamen geführt und sich auch Lukas Franck genannt hat. Unter diesem Namen wird er von seinem Kronstädter Zeitgenossen Christian Massa in den „Acta capituli Barcensis“ erwähnt, wobei es sich zweifellos um die gleiche Person handelt. Denn der von Massa als „Lucas Franck, artium liberalium et philosophiae professor in schola Cibiniensi“ bezeichnete, der von siebenbürgisch-sächsischer Seite zusammen mit den Dechanten des Burzenlandes und von Hermannstadt im Herbst 1561 an die Universitäten von Wittenberg, Leipzig, Frankfurt/Oder zum Einholen von Gutachten in der Abendmahlsfrage entsendet worden ist, kann nach der Lage der Dinge der Dinge niemand anderes sein, als eben Lucas Unglerus. Wir erklären uns diesen Doppelnamen, der übrigens im 16. Jahrhundert keineswegs etwas Einmaliges darstellt, in der Weise, dass die Mutter des Unglerus nach dem vermutlichen frühen Tod ihres ersten Gatten sich wiederverehelicht und der Sohn Lukas vorübergehend den neuen Familiennamen angenommen haben wird. Die Identität Unglerus-Franck nämlich vorausgesetzt, für die weiter unten noch schlagkräftige Argumente ins Feld geführt werden, lässt sich die Biographie des Lukas Unglerus über das heute Bekannte noch um einiges ausweiten.

Darnach lässt er sich im Jahr 1547 in „scholam Coronensem liberaliori doctrinae“ einschreiben, die Johannes Honterus wenig vorher ins Leben gerufen hatte, und wo ein Jahr darauf bezeichnenderweise der schon genannte Christian Massa ebenfalls erscheint.⁹ Am 28. Dezember 1548 ist Unglerus dann „studiorum gratia“ nach Deutschland gezogen,¹⁰ wird aber erst am 9. Juni 1550 als Hörer der Universität Wittenberg in deren Matrikel verzeichnet.¹¹ Dort dürfte er auch den „magister artium liberalium“ gemacht haben, den er später als Titel führt. Nach einem ungewohnt lang ausgedehnten Auslandsaufenthalt kehrt Unglerus am 11. Januar 1556 in die Heimat zurück;¹² und schon am 11. Februar wird er zum Lektor an das kurz vorher ebenfalls neubegründeten Hermannstädter Gymnasium bestellt. In dieser Eigenschaft und wegen seiner gründlichen wissenschaftlichen Ausbildung tritt er zu Bischof Matthias Hebler in nähere Beziehung, der ihn 1561 zusammen mit Georg Christiani, Pfarrer von Heltau und Dechant des Hermannstädter Kapitels, zu Verhandlungen nach Kronstadt in Angelegenheit des wegen Glaubensabweichung abgesetzten Stadtpfarrers Titus Amicinus, wo offenbar mit dem Stadtrat schwierige Auseinandersetzungen bevorstanden.¹³ Im Herbst des gleichen Jahres entsendet ihn die Synode, wie schon erwähnt, mit den Dechanten von Hermannstadt und dem Burzenland an einige Hochschulen Deutschlands, von wo Unglerus am 23. Januar 1562

⁷ *Inventarul protocoalelor primariei Sibiu 1521–1700*. Bukarest 1958, S. 17 Nr. 69 und S. 27 Nr. 154.

⁸ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt Bd. VIII*, Heft 2, S. 7 f. Das Heft ist 1918/9 wegen der damaligen Umstände nicht zur Auslieferung gelangt, liegt aber in der Bücherei der Evang. Kirchengemeinde A. B. in Kronstadt auf. Darauf und auf die ganzen Zusammenhänge Unglerus-Franck bin ich von Herrn Gernot Nussbächer-Kronstadt freundlicherweise aufmerksam gemacht worden, wofür ich Ihm Dank schulde.

⁹ Fr. SCHIEL, *Die Matrikel des Kronstädter Gymnasiums vom Jahre 1544–1810*. In: Programm des ev. Gymnasiums Kronstadt 1862/63, S. 13.

¹⁰ Randnotiz in der Anm. 2 erwähnten Hermannstädter Gymnasialmatrikel aus 1598.

¹¹ K. FABRITIUS, *Die siebenbürgischen Studierenden auf der Universität Wittenberg*. In: Archiv d. Ver. f. siebenbg. Landeskunde N. F. 2, 1855, S. . .

¹² Wie Anmerkung zwei und 10.

¹³ Vgl. die Anmerkung 8 genannte Quelle, S. 4 f.

heimkehrt.¹⁴ Von der Universität Frankfurt bringt er je ein Schreiben an die Nationsuniversität und an die sächsische Geistlichkeit Siebenbürgens mit, die sein persönliches Auftreten und Wirken lobend hervorheben.¹⁵

Ab 1562 erscheint in dem Pfarrerverzeichnis von Mühlbach (Sebes, Szászsebes) der Name Lukas Franck, den wir nach dem oben gesagten ebenfalls mit Lukas Unglerus gleichsetzen möchten.¹⁶ Auch eine Reihe von Büchern aus der Bibliothek des Unglerus legen diese Gleichsetzung nahe, ja sie machen sie nahezu zur Gewissheit. Im Jahr 1563 schenkt der Wittenberger Professor Georg Maior, der Nachfolger Melanchthons, seinen im gleichen Jahr erschienenen Predigtband (Nr. 88 des Anhanges) „Lucae Franck, pastori ecclesiae civitatis Millembach in Transilvania . . . in symbolum amoris“. Hier ist die Identität Franck-Unglerus mit den Händen zu greifen, da ein Lukas Franck unter den Wittenberger Studenten jener Zeit nicht nachweisbar ist, Unglerus aber während seiner Studienjahre und vermutlich erneut im Herbst 1561 mit Maior in engere Beziehung getreten ist.¹⁷ Auch eine Auswahl aus Werken Augustins (vgl. Nr. 8 des Anhanges) besitzt Unglerus, die ein Doktor J. E. Lang dem Lukas Franck vermacht hat. Schliesslich findet sich in seiner Bücherei auch eine Erasmusausgabe, die um 1530 einem Laurentius Franck geschenkt worden ist (vgl. Nr. 46 des Anhanges). Man wird daher in Zukunft Lukas Unglerus zwischen 1562–1565 als Pfarrer von Mühlbach anzusehen haben, falls sich nicht ein begründeter Gegenbeweis führen lässt.

Im Jahr 1565 wechselt Unglerus dann als Pfarrer in das unweit Mühlbach gelegene Kelling (Cilnic, Kelnek) und wird Dechant des Unterwälder Kapitels. In dieser Eigenschaft unterzeichnet er mit einer Reihe anderer Dechanten die auf der Hermannstädter Synode am 25. November beschlossene Artikel.¹⁸ Im Mai 1567 wird er von der Gemeinde Birtihalm (Biertan, Berethalom) zum Pfarrer berufen und als solcher am 6. Mai 1572 von der in Mediasch versammelten Synode zum „Generalsuperintendenten der sächsischen Kirche Siebenbürgens“ mit 36 von 51 abgegebenen Stimmen gewählt.¹⁹ Seine Gegenkandidaten waren die Stadtpfarrer von Hermannstadt und Kronstadt. Neben der anerkannten Gelehrsamkeit des Unglerus dürfte bei der Wahl ausschlaggebend gewesen sein, dass damit das Bischofsamt automatisch nach Birtihalm verlegt wurde, und man auf geistlicher Seite dadurch der mitunter lästigen Bevormundung durch die Nationsuniversität bzw. im Falle der beiden Stadtpfarrer einer Einengung bzw. Schmälerung des Bischofswahlrechtes aus dem Wege gehen konnte.²⁰

In seiner über 28 Jahre währenden Amtswirksamkeit hat Lukas Unglerus die von seinem Vorgänger Matthias Hebler kraftvoll angesteuerte Linie fortgeführt und mit der „Formula pii consensus“ von 1572 eine Ausweitung des Augsburger Bekenntnisses von

¹⁴ Vgl. die Anmerkung 2 und 10 genannte Quelle.

¹⁵ K. SCHWARZ, *Die Abendmahlsstreitigkeiten in Siebenbürgen*. In: Archiv N. F. 2, 1855, S. 282: Is officio suae legationis apud nos sedulo et praestantissime est functus“, ein Zeugnis, das man ihm nicht verwehren dürfte.

¹⁶ G. ARZ, *Series pastorum*, Maschinenhandschrift Archiv der Evang. Kirchengemeinde A. B. Hermannstadt und in anderen städtischen Kirchengemeinden.

¹⁷ A. SCHULLERUS, *Luthers Sprache in Siebenbürgen*. In Archiv 41, 1928, S. 254 Anm. 5 ist der Meinung, dass Unglerus die im Anhang unter Nr. 83, 84 und 41 verzeichneten Werke zur Abendmahlsfrage von seiner Akademiereise aus 1561 heimgebracht habe.

¹⁸ G. D. TEUTSCH, *Die Synodalverhandlungen der Evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert*. Hermannstadt 1881, S. 108.

¹⁹ Ebenda, S. 136.

²⁰ G. E. MÜLLER, *Die Verlegung des siebenbürgisch-sächsischen Bischofssizes von Hermannstadt nach Birtihalm*. In: Beiträge zur Geschichte der ev. Kirche A. B. in Siebenbürgen. Hermannstadt 1922, S. 71f.

1530 in Richtung der späteren Theologie Melanchthons angestrebt.²¹ Erst gegen Abend seines Lebens mußte er der nun auch in Siebenbürgen Fuss fassenden Theologie der Konkordienformel Zugeständnisse machen, die im Laufe des 17. Jahrhunderts auch in Siebenbürgen zur lutherischen Hochorthodoxie ausarten sollte.²²

Nur wenige Bücher aus der Bibliothek des Lukas Unglerus stammen nachweisbar aus Familienbesitz. Mehrere theologische Werke aus den frühen Fünfzigerjahren sowie eine Lyoner Hesiodausgabe aus 1550 (Nr. 62) gehen auf „Martinus Unglerus, Cibiniensis“, wohl einen älteren Bruder des Lukas zurück. Auch von den älteren Bänden in Großformat, meist der Patristik und der Kanonistik verhaftet, dürften von früher herrühren, doch weisen sie keine bezüglichen Einzeichnungen auf. Aus der Bücherei des siebenbürgisch-sächsischen Humanisten und Theologen Johannes Lebel stammen vier Wiegendrucke meist geschichtlichen Inhaltes (Nr. 41, 69, 70, 121). Es sind werke, die sich Lebel als „collaborator maius“ unter dem Rektorat des Wenzeslaus Hyrsberger an der Schule zu Kaschau (Košice, Kassa) angeschafft hatte. Wahrscheinlich hat sie Lebel vor seinem Abgang aus Talmesch (Tálmaciu, Tolmács) dem jungen Unglerus vermacht oder verkauft. Der Bücherei des Mediascher Generaldechanten Matthias Glatz entstammen ein Evangelienkommentar des Augsburger lutherischen Pfarrers Wolfgang Musculus, der später als überzeugter Calviner in die Schweiz hinüberwechselte, sowie die Summarien des streng lutherischen Erasmus Sarcerius in Eisleben. Der Bistritzer Pfarrer Johannes Grau überlässt Unglerus im Jahre 1580 geschenkweise die Genfer Ausgabe von 1578 des zum Calvinismus neigenden Christoph Pezelius „De praecipuis articulis christianae doctrinae“ (Nr. 117). Mit eigenhändiger Widmung schenkt, wie schon erwähnt, der Wittenberger Professor Georg Maior, dem ihm befreundeten Unglerus einen 1563 erschienenen Band seiner Homilien.

Im übrigen erscheint Lukas Unglerus auch nach dem Ausweis seiner Bücherei als ein vornehmlich von Melanchthon, Georg Maior und der Wittenberger Schule geprägter Theologe. Melanchthon ist mit nicht weniger als zwölf Werken vertreten, darunter Kommentare, Exegesen zu mehreren Paulusbriefen, seiner Ethik in einer Ausgabe von 1589, den „Loci communes“ von 1521 in einem Druck von 1523, sowie Predigten und Reden. Vom langjährigen Dekan der Wittenberger theologischen Fakultät und vermutlichen Lehrer des Unglerus, Georg Maior, liegen zehn Werke vor — die gegen Westphal gerichtete Streitschrift in der Abendmahlsfrage gleich in zwei Ausgaben von 1555 und 1557 (Nr. 85 und 86). Sonst ist Maior mit den grossen exegetischen Werken zu den Briefen des Paulus an die Römer, Galater, Philipper und Kolosser sowie mehreren Homilien vertreten. Von Luther besitzt Unglerus einige Bände der Werkausgabe aus der Druckerei des Hans Lufft, die Hauspostille in der Ausgabe von 1552 und den Kommentar zum Galaterbrief, von anderen Wittenbergern etwa noch Veit Dietrich, Caspar Cruciger und Caspar Peucer, der Schwiegersohn Melanchthons und eifrige Vertreter des Philippismus nach dessen Tod.

Für die starke Beachtung, die das reformierte Schriftgut auch bei Unglerus gefunden hat, legen Zeugnis ab in erster Reihe Calvins Hauptschriften: Die „Institutio christianae religionis“ (Nr. 19) und die „Praellectiones in duodecim prophetas . . .“ (Nr. 20), dann Beza's berühmte „Confessio christianae fidei“ (Nr. 10), Homilien des Züricher Zwinglianners Rudolf Gualtherus und Schriften von Musculus, Ökolampad und Konrad Pellikan sowie Lavater, Viret u. a. Auch das Haupt der evangelischen Bewegung in Italien, Bernardino Ochinus, ist vertreten, der in Zürich als Flüchtlingspfarrer tätig war und von

²¹ L. BINDER, *Theologie und Bekenntnis in der evangelischen Kirche Südsiebenbürgens. von 1570—1630*. In: Kirchliche Blätter 4, 1976, Heft S, 2. 4 f.

²² L. BINDER, *Melanchthon in der siebenbürgischen evangelischen Kirche*. In: Theologische Literaturzeitung 102, 1977, Sp. 11—14.

dort als antitrinitarischer Lehren verdächtig nach Polen und Mähren ausweichen mußte.

Vom Würtemberger Johannes Brenz, dem eigenwüchsigen Lutheraner, hat sich Unglerus einen Kommentar zum Alten und Neuen Testament, einen Predigtband und seine berühmte Katechismuserklärung angeschafft. Von David Chyträus, einem der Hauptmitarbeiter am Konkordienwerk von 1580, besitzt Unglerus lediglich eine Chronologie sowie einige Gelegenheitsreden. Für sein historisches Interesse sprechen auch die vielen Werke klassischer Autoren wie Appian, Apulejus, Cicero, Quintus Curtius, Hesiod, Flavius Josephus, Justinus, Valerius Maximus, Plinius u. a.

Von Humanisten finden sich Flavio Biondo mit seinen Hauptwerken zur Römischen Geschichte, Paolo Giovio, Joachim Camerarius mit Arbeiten über die Redekunst. Erasmus ist mit einem bibelkritischen Werk und mit einer Art Einführung in das Studium der Theologie vertreten.

Auffalend sind die vielen Werke kirchenrechtlichen Inhaltes, vor allen die Dekretalisten Gratian, Gregor IX, Bonifaz VIII, Clemens V und Nikolaus von Deutz. Sie liegen fast durchwegs in Ausgaben vom Ende des 15. und aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts vor, so dass sie vermutlich von einem Vorfahren des Unglerus herrühren.

Auf die äussere Form seiner Bücher hat Lukas Unglerus weniger Wert gelegt. Er unterscheidet sich darin etwa von Franz Salicaeus,²³ Damasus Dürr,²⁴ Albert Huet²⁵ oder seinem Nachfolger Matthias Schiffbaumer,²⁶ die ihre Bücher fast durchwegs haben einbinden, sowie mit Monogramm und Jahreszahl auf dem Einband versehen lassen. Unglerus hat das nur mit wenigen Bänden gemacht, die vorwiegend aus dem Jahr 1562 stammen. Zahlreiche seiner Bücher haben glatte Pergamenteinbände.

Von dem persönlichen Leben des Unglerus wäre noch nachzutragen, dass sein Sohn Johannes im November 1589 die Tochter des Hermannstädter Bürgermeisters Johannes Bayer ehelicht und der Superintendent zur Hochzeitsfeier sämtliche Dechanten und Pfarrer der evangelischen Landkapitel Siebenbürgens einlädt.²⁷ Jener „Lucas Unglerus, BIRTHALBENSIS“, der 1590 an der Universität Frankfurt/Oder immatrikuliert wird, dürfte gleichfalls ein Sohn des Superintendenten gewesen sein.²⁸ Am bekanntesten von seinen Söhnen ist der als Kaufmann zu grossem Reichtum gelangte Christoph Unglerus, der 1626 als Hermannstädter Stadthann stirbt. Dieser ist der Vater jener Katharina Ungleich, die in den sogenannten Götzmeisterischen Unruhen von 1645 in Hermannstadt eine so unselige Rolle gespielt hat.²⁹

²³ G. GÜNDISCH, *Franz Salicaeus*. In: *Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewährung* Festschrift Fr. Müller. Stuttgart 1967, S. 204 ff.

²⁴ *Die Bibliothek des Damasus Dürr*. In: *Revue Roumaine d'Histoire* 12, 1973, S. 947 ff.

²⁵ Derselbe, *Die Bibliothek des Sachsengrafen Albert Huet*. In: *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde* 4, 1974, S. 32 ff.

²⁶ Derselbe, *Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer (1547–1611)*. In: *Revue des études sud-est européennes* 15, 1977, S. 463 ff.

²⁷ Staatsarchiv Hermannstadt (Sibiu), Bistritzer Kapitelsurkunden Nr. 295/184.

²⁸ Fr. SCHULLERUS, *Siebenbürger Studierende an d. Universität in Frankfurt a. d. Oder*. In: *Archiv* 22, 1889, S. 406.

²⁹ G. GÜNDISCH, *Soziale Konflikte in Hermannstadt um die Mitte des 17. Jahrhunderts*. In: *Forschungen zur Volks- und Heimatkunde* 3, 1960, S. 63. ff.

Anhang

1. *Aepinus Johannes*, Liber de iustificatione hominis. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1551, Kl. 8°. Unter der Signatur V. I, 2067 begebunden zu Nr. 150.
2. *Althamer Andreas*, Conciliationes locorum scripturae, qui specietenus inter se pugnare videntur, centuriae duae. Leipzig, Georg Hantzsch 1555, 16°. Signatur V. I, 2369.
3. *Andrae Jacobus*, Ad Friderici Staphyli confietas et calumniae plenas antilogias responsio. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1558, 16°. Signatur V. I, 2727.
4. *Andrae Petrus*, De modo disputandi ac rationandi in iure liber I. Antwerpen, Antonius Goini 1540, 16°. Unter der Signatur 2791 begebunden zu Nr. 153.
5. *Appianus Alexandrinus*, Romanorum historiarum de bellis . . . libri seu potius epitome omnia per Sigismundum Gelenium latine reddita, de bellis Hispanicis liber Caelio Secundo curione translate, de bellis Illyricis liber P. Candiolo interprete. Basel, 1554, Fol. Signatur V. III, 924.
6. *Apuleius Lucius*, In asinum aureum aureum opus. Cum commento Beroaldi figuris noviter additis. Venedig, Johannes Tacuinus 1516, Fol. Signatur V. III, 605.
7. *Auctarium*, in secundum topicorum Aristotelis . . . Löwen, Servatius Zassenus 1537, Quart. Unter der Signatur 708 a begebunden zu Nr. 35.
8. *Augustinus Aurelius*, Omnium operum epitome, primum quidem per Johannem Piscatorium compendiarie quadam via collecta. Köln, Melchior Novesianus 1539, Fol. Signatur V. III, 253.
9. *Betrachtungen* zu den Festtagen (es fehlt der Titel und die Lage A zu 8 Blättern). Nürnberg, Johannes Montanus u. Ulricus Neuber o. J., 16°. Ohne Signatur begebunden zu Nr. 35.
10. *Beza Theodorus*, Confessio christianae fidei et eiusdem collatio cum papisticis haeresibus. Paris, Nicolaus Barbirius u. Thomas Courteau 1563, Kl. 8°. Signatur V. I, 2353.
11. *Blondus Flavius* (Flavio Biondo), Historiarum ab inclinatione Romanorum libri XXXI. Basel, Frobenius 1531, Fol. Unter der Signatur V. III, 926 begebunden Nr. 12.
12. *Blondus Flavius* (Flavio Biondo), De Roma triumphante libri decem. Romae instauratae libri III. Italia Illustrata. Historiarum ab inclinato Roma imperio decades III. Basel, Frobenius 1531, Fol. Signatur V. III, 925.
13. *Bonifatius VIII.*, Sexti libri decretalium. Paris, Thielman Berver 1505, Quart. Signatur V. II, 659.
14. *Brentius Johannes*, In acta apostolica homiliae centum viginti duae. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1553, Fol. Signatur V. III, 293. früher im Besitz des Franz Salicaeus.
15. *Brentius Johannes*, Catechismus piae et utili explicatione illustratus. O. O., o. D. 1558, Kl. 8°. Signatur V. I, 427.
16. *Brentius Johannes*, In epistola Pauli ad Philemonem et in historiam Esther commentarioli. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1544, 16°. Signatur V. I, 2138.
17. *Budaeus Gulielmus*, Epistolae. Paris, Jodocus Badius 1520, Quart. Unter der Signatur V. II, 493 begebunden zu Nr. . . .
18. *Budaeus G., Tusanus I., Junius H. u. a.*, Dictionarium graecolatinum supra omnes editiones postremo nunc ex variis linguae graecae commentariis . . . locupletum. Basel, Hieronymus Curio 1562, Quart. Signatur V. III, 736.
19. *Calvin Johannes*, Institutio christianae religionis, in libros quatuor nunc primum digesta. o. O. o. D. 1561, Fol. Signatur V. III, 60.
20. *Calvin Johannes*, Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores. Genf, Johannes Crispinus 1559, Fol. Signatur V. III, 493.
21. *Camerarius Joachim*, Libellus Ciceronis de partitione oratoria, totius artis capita complectens. Leipzig, Valentin Papa 1549, 16°. Unter der Signatur V. I, 2792 begebunden zu Nr. 153.
22. *Camerarius Joachim*, Notatio figurarum orationis et mutatae simplicis elocutionis in apostolicis scriptis ad perspicendam de intellectu sermone sententiam autorum. Leipzig, Valentin Papa 1556, 16°. Signatur V. I, 1076.
23. *Camerarius Joachim*, Praecepta morum ac vitae accomodata aetati puerili soluta oratione et versibus quoque exposita. Leipzig, Valentin Papa 1549, 16°. Unter der Signatur V. I, 1898 begebunden zu Nr. 150.
24. *Chelopaeus Petrus*, Oratio de angelis. Wittenberg, Vitus Creutzer 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 683 begebunden zu Nr. 137.
25. *Chrysosotomus Johannes*, De laudibus Pauli homiliae VIII, tomus III, IV, V. Basel, Johannes Frobenius 1517, Fol. Signatur V. III, 123.

26. *Chytraeus David*, Chronologia historiae Herodoti et Thucydidis. Rostock Jacobus Lucius 1578, 8°. Signatur Tr. XVI/117. Vgl. D. Nägler, Catalogul Transilvanicelor. Bp. I, Nr. 113.
27. *Chytraeus David*, Oratio de coniugio, recitata is sacro nuptiali clarissimi viri Tilemanni Stellae pudicissimae virginis Helenae filiae honestissimi viri Baldasari Rotermunds consulis Suerinensis. Epithalamion scriptum a Johanne Willebrochio. Wittenberg, Johannes Crato 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 677 beige bunden zu Nr. 137.
28. *Chytraeus David*, Oratio de coniugio u. s. w. wie oben. Unter der Signatur V. I, 1979 beige bunden zu Nr. 133.
29. *Chytraeus David*, Oratio continens historiam Henrici Leonis ducis Saxoniae et Bavariae, recitata Rostochii. Wittenberg, Johannes Crato 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 1980 beige bunden zu Nr. 133. Ein zweites Exemplar unter der Signatur V. I, 675 beige bunden zu Nr. 137.
30. *Cicero M. Tullius*, De officiis libb. III cum commento Petri Marsi de senectute cum notis Philatici. De amicitia et paradoxa cum notis Omniboni Leonicensi. Venedig, Bartholomeus de Zanis 1498, Fol. Signatur Inc. 60. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 105.
31. *Cicero M. Tullius*, De officiis libri tres. Commentariis illustrati a Martino Henrico Saganensi. Wittenberg, Simon Gronen 1532, 8°. Signatur V. I, 585.
32. *Clemens V.*, Constitutiones cum profundo apparatu Johannis Andreae. Paris, Thielman Kerver 1505, Quart. Signatur V. II, 560.
33. *Clichtoveus Jodocus*, Sermonum tomus posterior sanctorum vitam continens. Homiliam praeterea et libellum de compassione beatae Mariae . . . Paris, Johannes Roigny 1547, 8°. Signatur V. I, 435.
34. *Cogler Johannes*, Similitudines accomodatae ad necessarias et praecipuas partes doctrinae coelestis, partim ex scriptis patrum . . . partim usu observatae et iusta virtutes decalogi in ordinem redactae. Wittenberg, o. D. 1561, Kl. 8°. Unter der Signatur V. I, 356 beige bunden zu Nr. 81.
35. *Commentaria* in isagogen Porphyrii et in omnes libros de dialectica Aristotelis. Löwen, Servatius Zassenus 1535, Quart. Signatur V. III, 708.
36. *Commentarii* In evangelium secundum Matthaeum, Marcum et Lucam ex ecclesiasticis scriptoribus collectae. Novae glossae ordinariae specimen, donec meliora dominus. Oliva, Robertus Stephani 1553, Fol. Signatur V. III, 1098 beige bunden zu Nr. 107.
37. *Comoediae ac tragoediae* aliquot ex Novo et Vetere Testamento desumptae. Adiunximus praeterea duas lepidissimas comoedias . . . Basel, Nicolaus Brylin 1512, 16°. Signatur V. I, 1182.
38. Gallicarum ecclesiarum *confessio* christianissimo regi anno 1561 exhibita, nunc vero in latinum converso. Genf, Johannes Crispinus 1566, 16°. Unter der Signatur V. I, 2356 beige bunden zu Nr. . . .
39. *Cracovius Georg*, Oratio Isocratis Atheniensis oratoris, qua gravissime hortatur cives et universam Graeciam ad pacem conversa ex graeco in sermonem latinum. Wittenberg, Vitus Creutzer 1551, 16°. Unter der Signatur V. I, 671 beige bunden zu Nr. 137.
40. *Cruciger Caspar*, In evangelium Joannis apostoli enarratio. Strassburg, Samuel Emmel 1557, 16°. Signatur V. I, 1605.
41. *Curtius Quintus*, De rebus gestis Alexandri Magni. Venedig, Johannes Tacuinus 1496. Fol. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Unter der Signatur Inc. 232. beige bunden zu Nr. 70. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 125.
42. *Cyrillus* (Kyrillos, Patriarch von Alexandria), Fides de praesentia corporis et sanguinis Christi in sacra coena communione. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 712 beige bunden zu Nr. 83.
43. *Dedekind Friederich*, Grobianus de morum simplicitate libri duo. Breslau, Andreas Wingler, 16°. Unter der Signatur V. I, 1899 beige bunden zu Nr. 150.
44. *Dietrich Veit*, Der Prophet Esaias ausgelegt durch . . . Nürnberg, Joachim Heller o. J., 16°. Signatur V. I, 1401.
45. *Eitzen Paul v.*, Commentariorum in Genesis liber primus. Frankfurt, Petrus Braubach 1560, 16°. Signatur V. I, 2401.
46. *Enchiridion* titulorum iuris, quibus universum pene ius summam continetur. Löwen, Petrus a Colonia 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 1117 beige bunden zu Nr. 68.
47. *Erasmus*, Paraphrases in omnes epistolas Pauli germanas et in omnes canonicas, diligenter ab autore recognitae ac marginalibus indicibus illustratae. Basel, Johannes Frobenius 1521, 8°. Signatur V. I, 420.

48. *Erasmus*, Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologia. Strassburg, Johannes Knobloch 1522, 16°. Signatur V. I, 1319.
49. *Erasmus*, Tomus primus paraphraseon in Novum Testamentum. Basel, Johannes Frobenius 1524, Fol. Signatur V. III, 734.
50. *Ecumologesis* de optimo maximo. Antwerpen, Aegidius Diesth 1553, 8°. Unter der signatur V. II, 494 a beigeunden zu Nr. 62.
51. *Ficinus Marsilius*, De vita libri tres, recens iam a mendis situque vindicati. Quorum primus: De studiosorum sanitae tuenda. Secundus: De vita producenda. Tertius: De vita coelitus comparanda, eiusdem apologia. His accessit epidemiarum antidotus tutelamque bone valetudinis continens. Basel, Andreas Cratander 1532, Kl. 8°. Signatur V. I, 379.
52. *Fischer Christofferus*, Harmonia evangelistarum. Das ist die gantze evangelische Historien von unserm lieben einigen Heiland Jhesu Christo ordentlich aus den vier Evangelisten in eine Historien zusammengebracht, in fünff Bücher geteilet vnd einfeltig erkleret. Vlssen, Michael Kröner 1575 – 1577, Fol. V. III, 735.
53. *Forster Johannes*, Oratio de illustrissima principe Sibylla coniuge illustrissimi ducis Saxonicae Johannis Friderici electoris etc. Wittenberg, Georg Rhaw's Erben 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 676 beigeunden zu Nr. 137.
54. *Goniaeus Johannes*, Selectas declamationes. Strassburg, 1554, 16°.
55. *Gratianus*, Decretum cum apparatu. Nürnberg, Anton Koberger 1483, Fol. Signatur Inc. 34. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 158.
56. *Gregorius IX*, Decretalium libellus. Paris, Thielman Berver 1505, Quart. Signatur V. II, 662.
57. *Gualtherus Rodolphus*, In acta apostolorum per divum Lucam descripta homiliae CLXXV. Zürich, Christoph Froschauer 1569, Fol. Signatur V. III, 561.
58. *Gualtherus Rodolphus*, In evangelium Jesu Christi secundum Joannem homiliae CLXXX. Zürich, Christoph Froschauer 1565, fol. Unter der Signatur V. III, 494 beigeunden zu Nr. 20.
59. *Guilms Caspar*, Oratio de salinis saxoniceis. Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 682 beigeunden zu Nr. 137.
60. *Gusebius Paulus*, Oratio de dignitate principum, quibus electio imperatoris in Germania commendata est. Wittenberg, Georg Rhaw Erben 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 681 beigeunden zu Nr. 137.
61. *Hartman Johann*, Die Epistel S. Judas, darinnen neben viel notwendiger Stücken gehandelt wird, das man ob dem Glauben kempffen, bey der reinen Lehr des Evangelii bleiben . . . möge. Rotenburg o. T., Albrecht Gros 1564. Signatur V. I, 1277.
62. *Hesiod*, Opera et dies. Lyon, Theobald Paganus 1550, 8°. Signatur V. II, 492.
63. *Hesshusius Tileman*, Ennaratio psalorum triginta quinque. Magdeburg, Wolfgang Kirchner 1561, 16°. Signatur V. I, 618.
64. *Hesshusius Tileman*, Oratio de sublimi autoritate apostolorum et prophetarum in ecclesia dei. Jena, Donatus Richtzenhan 1569, 16°. Unter der Signatur V. I, 2139 beigeunden zu Nr. 16.
65. *Hofman Christophorus*, Commentarii in epistolam Pauli apostoli ad Titum, in quibus agitur copiose de universa doctrina christiana et de corrigendis abusibus, qui in ecclesiam coniventibus episcopis et doctoribus irperserunt. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1541. Signatur V. I, 223.
66. *Hoppius Johannes*, Oratio funebris de obitu clarissimi viri Cunradi Lagi, iurium doctoris consultissimi ac Gedanensis civitatis syndici recitata in Academia Regiomontana 1546, o. O., o. D. 1548, 16°. Unter der Signatur V. I, 670 beigeunden zu Nr. 137.
67. *Huberinus Caspar*, Postilla Deutsch: Uber alle Fest und gemeine Feiertage. Wittenberg, Lorenz Schwenk 1561, 16°. Signatur V. I, 2702.
68. Institutiones imperiales cum novis et brevibus annotationibus. Löwen, Petrus Colonnaeus 1554, 16°. Signatur V. I, 1116.
69. *Johannes Andree*, Lectura Jo. An. super arboribus consanguinitatis et afinitatis nec non cognationis spiritualis et legalis . . . (Leipzig, Martin Landsberg vor 1498, Fol. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Unter der Signatur Inc. 234 beigeunden zu Nr. 70. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 15.
70. *Josephus Flavius*, De bello Judaico. Venedig, Johannes Rubens 1486, Quart. Signatur Inc. 231. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 193.

71. *Jovius Paulus*, Historiarum sui temporis. Tomi secundi pars altera. Venedig, Cominus de Tridino Montisferrati 1553, 8°. Signatur V. I, 638.
72. *Justinus*, In Trogi Pompeji historias exordium. o. O. O. D. o. J., Fol. Unter der Signatur Inc. 116 beige bunden zu Nr. 118. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 195.
73. *Lavater Ludovicus*, In librum proverbiorum sive sententiarum Solomonis regis . . . commentarii. Paulo locupletiores et multo castigatiorum antea editi. Zürich, Christoph Froschauer 1572, Fol. Signatur V. III, 327.
74. *Lazius Wolfgang*, Liber de passione domini nostri Iesu Christi. Basel, Johannes Oporinus 1552, Fol. Unter der Signatur V. III, 294 beige bunden Nr. 14. früher im Besitz des Franz Salicaeus.
75. *Lossius Lucas*, Annotationes scholasticae in epistolas dominicales et eas quae in festis Jesu et sanctorum ipsius praecipuis leguntur in ecclesia per totum unum. Frankfurt, Christoph Egenolf 1554, 16° Signatur V. I, 1930.
76. *Luther Martin*, Bücher und Schriften deutsch. Wittenberg, Hans Lufft 1548 ff., Fol.
77. *Luther Martin*, In epistolam s. Pauli ad Galatas commentarius ex praelectione d. Martini Lutheri collectus. Wittenberg, Johannes Lufft 1535, 16°. Signatur V. I, 2253.
78. *Luther Martin*, Hauspostil vber die Sontags vnd der fürnemesten Feste Evangelien durch das gantze jar. Mit vleis auff's new vbersehen gebessert vnd mit XIII Predigten von der Passio oder Historia des leidens Christi gemehret. Wittenberg, o. D. 1552, 16°. Signatur V. I, 1811.
79. *Lybius Christopher*, In canonicas epistolas divi Johannis apostoli simplex et brevis explicatio. Wittenberg, Georg Rhaw Erben 1562, 16°. Signatur V. I, 1449.
80. *Maior Georg*, Auslegung des vierden Buss Psalmen, welcher im Psalte der ein vnd funffzigste ist. Aus der latinischen Auslegung . . . verdeutschet. Wittenberg, Hans Lufft 1565, 16°. Unter der Signatur V. I, 1278 beige bunden zu Nr. 61.
81. *Maior Georg*, Ennaratio in duas epistolas Pauli ad Philippenses et Colossenses. Wittenberg, Hans Lufft 1561, 16°. Signatur V. I, 355.
82. *Maior Georg*, Ennaratio psalmi 72 deus iudicum tuum regi da, etc. Wittenberg, Vitus Creutzer 1553, 16°. Unter der Signatur V. I, 2716 beige bunden zu Nr. 86.
83. *Maior Georg*, De origine et autoritate verbi dei et quae pontificum patrum et conciliorum si autoritas. Admonitio hoc tempore, quo de concilio congregando agitur, valde necessaria. Additus est catalogus ecclesiae dei. Frankfurt/Oder, Johannes Eichhorn 1554, 16°. Signatur V. I, 710.
84. *Maior Georg*, De origine et autoritate verbi dei et quae pontificum patrum et conciliorum sit autoritas. Adminicio hoc tempore, quo iterum de concilio congregando agitur, valde necessaria. Wittenberg Johannes Crato 1559, 16° Unter der Signatur V. I, 2715 beige bunden zu Nr. 86.
85. *Maior Georg*, Refutatio horrendae prophanationis coena domini. Collecta ex evangelio et sinceris ecclesiae testimoniis. Cum praefatio ne Philippi Melanthonis. Wittenberg, Vitus Creutzer 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 711 beige bunden zu Nr. 83.
86. *Maior Georg*, Refutatio horrendae prophanationis coenae domini. Cum praefatione Philippi Melanthonis. Wittenberg, Vitus Creutzer 1557, 16°. Signatur V. I, 2714.
87. *Maior Georg*, Series et dispositio orationis in epistola Pauli ad Romanos. Lutherus in ennaratione cap. 42. Gen. tomo 6. Wittenberg, Johannes Lufft 1556, 16°. Signatur V. I, 2152.
88. *Maior Georg*, Sexta et ultima pars homiliarum in epistolas, quae diebus festis proponuntur et ennarantur. Wittenberg, Johannes Lufft 1563, 8°. Signatur V. I, 172.
89. *Maior Georg*, Septima et postrema pars homiliarum in evangelia dominicalia et dies festos, a dominica decima sexta post trinitatis usque ad dominicam primam adventus domini. Wittenberg, Johannes Lufft 1568, 16°. Signatur V. I, 1184.
90. *Matthisius Gerardus*, De extremo domini adventu oratio paraenetica. Köln, Petrus Horst 1553, 16°. Unter der Signatur V. I, 678 beige bunden zu Nr. 137.
91. *Valerius Maximus*, Factorum et dictorumque memorabilium liber. Cum commentario Oliverii Arzignanensis. Venedig, Albertinus Rubens 1500, Fol. Signatur Inc. 61. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 36.
92. *Meier Sebastian*, In utramque D. Pauli epistolam ad Corinthios commentarii. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1546, 16°. Signatur V. I, 73.
93. *Melancthon Philipp*, Argumenta psalmorum sexaginta, distributis ordine versuum sententiis. Dictata a Matthia Flacio Illyrico in Academia Witebergensi. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1550, 16°. Unter der Signatur V. I, 1085 beige bunden zu Nr. 95.
94. *Melancthon Philipp*, In Daniele prophetam commentarius. Epigramma Joannis Stigelii. Leipzig, Nikolaus Wolrab 1543, 16°. Signatur V. I, 1084.

95. *Melanchthon Philipp*, Ethicae doctrinae elementa, et ennaratio libri quinti ethicorum. Additae sunt quaestiones de iuramentis, de excommunicatione et de aliis quibusdam materiis. Wittenberg, Mathias Welack, 1589, 16°. Unter der Signatur V. I, 667 beige bunden zu Nr. 101.
96. *Melanchthon Philipp*, Selectarum declationum tomus III, IV. Strassburg 1558/9 o. D., 16°. Signatur V. I, 2127.
97. *Melanchthon Philipp*, Ennaratio epistolae prioris ad Timotheum et duorum capitum secundae. Scripta et dictata in praelectione publica anno 1550 et 1551. Item propositiones 85 complectentes praecipuorum articularum doctrinam. Wittenberg, Johannes Crato 1561, 16°. Unter der Signatur V. I, 1400 beige bunden zu Nr. 149.
98. *Melanchthon Philipp*, Epistolae Pauli ad Colossenses praelecta anno 1556. Wittenberg, Johannes Crato 1561, 16°. Unter der Signatur V. I, 2153 beige bunden zu Nr. 87.
99. *Melanchthon Philipp*, Ad reverendum virum Johannem Pfeffingerum doctorem theologiae, pastorem Lipsicae epistola de morte filii viri docti et honesti. Wittenberg, Vitus Creutzer 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 680 beige bunden zu Nr. 137.
100. *Melanchthon Philipp*, Initia doctrinae physicae, dictata in academia Witebergensi. Wittenberg, Matthaeus Welack 1589, 16°. Signatur V. I, 665.
101. *Melanchthon Philipp*, Loci communes seu hypotyposes theologicae. Cum locorum communium index. Strassburg, Johannes Hervagius 1523, 16°. Unter der Signatur V. I, 1320 beige bunden zu Nr. 48.
102. *Melanchthon Philipp*, Liber de anima. Wittenberg, Johannes Crato Erben 1584, 16°. Unter der Signatur V. I, 666 beige bunden zu Nr. 101.
103. *Melanchthon Philipp*, Praefationum in quosdam illustres autores. Tum orationum de clarissimorum virorum vitis tomus secundus. Strassburg, Samuel Emmel 1558, 16°. Signatur V. I, 2051.
104. *Meurer Wolfgang*, De vera corroborandi ratione capita ad disputandum proposita Lipsiae die XXX ianuarii, respondente Sebastiano Scheibio. Leipzig, Valentin Papa 1555, 8°. Unter der Signatur V. II, 495 beige bunden zu Nr. 62.
106. *Milichius Jakob*, Oratio de arte medica cum gradus doctorum decerneretur viris clarissimis . . . Casparo Guielmo, Johanni Dumerichio et Christophoro Schentz Hallensibus. Wittenberg, o. D. 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 677 a beige bunden zu Nr. 137.
107. *Musculus Wolfgang*, In evangelistam Matthaeum commentarii tribus tomus digesti, quibus non solum singula quaeque exponuntur sed et quid singulis Marci et Lucae differentibus locis notandum sit diligenter expenditur. Basel, Johannes Hervagius 1551, Fol. Signatur V. III, 1097. Gehörte früher dem Generaldechanten Matthias Glatz.
108. *Nonihagius Johannes*, Himmlische arztenei, das ist: Der herzliche Trostspruch Christi Matth. VI. Strassburg, Samuel Emmel 1563, 16°. Signatur V. I, 401.
109. *Ochinus Bernardinus*, Dialogi XXX. In duos libros divisi, quorum primus est de Messia continetque dialogos XVIII. Secundus est cum de rebus variis, tum potissimum de trinitate. Basel, Petrus Perna 1563, 8°. Signatur V. I, 429.
110. *Oecolampadius Joannes*, Annotationes piissimae doctissimaeque in Joseam, Joelem, Amos, Aldiam etc. Basel, o. D. 1535, Kl. 8°. Signatur V. I, 138.
111. *Oldendorpius Joannes*, De duplici verborum et rerum significatione. De vera item interpretandi et consultandi ratione paratitla. Eiusdem opera restitutum. Lexicon iuris civilis per Franciscum Jammetium textorem ex pandectis Justiniani principis concinnatum. Marburg, Andreas Colibius 1546, 16°. Signatur V. I, 1896.
112. *Oratio habita Lipsiae XI. die iulii anno MDLIII*, quo die anni superioris inclytus Saxoniae dux elector Mauritius victor e terris sublatus est. Leipzig, Georg Hantsch 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 674 beige bunden zu Nr. 137.
113. *Paulus Simon*, Methodi aliquot locorum doctrinae ecclesiae dei illustratae exordiis et aliis partibus orationeis, in quibus monstratur usus dialecticae et rethoricae in orationibus, quae per concione ad plebem habentur. Magdeburg, Matthäus Giseke 1570, 16°. Signatur V. I, 583.
114. *Pellicanus Konrad*, Index bibliorum. Zürich, Christoph Froschauer 1537, Fol. Signatur V. III, 682.
115. *Peucer Kaspar*, Oratio de illustrissimo principe Friderico Landgravio Turingiae et Marchione Mysorum cuius fuit a matre admorsa gena. Wittenberg, Johannes Crato 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 673 beige bunden zu Nr. 137.
116. *Peucer Kaspar*, Propositiones de causis liberarum actionum homini ethicis et physicis, de differentibus in homine (ut vocant) potentiis et de demonstratione de quibus disputabitur 15. die decembris. Wittenberg, Johannes Crato 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 669 beige bunden zu Nr. 137.

117. *Pezelius Christophorus*, Argumentorum et obiectionum de praecipuis articulis doctrinae christianae cum responsionibus quae passim extant in scriptis Philippi Melancthonis. Pars prima. Genf, Eustathius Vignon 1578, 8°. Signatur V. I, 1371.
118. *Plinius C.*, Historia naturalis. Venedig, Johannes Aluisius 1499, Fol. Signatur Inc. Nr. 115. Bibliographie bei Jug reanu, Catalogul Nr. 255.
119. *Plinius C.*, Liber secundus de mundi historia. Cum commentariis Jacobi Milichii. Schwäbisch-Hall, Petrus Brubacchius 1538, 8°. Signatur V. I, 754.
120. *Praetorius Abdias*, Responso ad scriptum d. Andreae Musculi cuius titulus est: De bonorum operum et novitatis vitae libertate. Wittenberg, Georg Rhaw's Erben 1563, 16°. Unter der Signatur V. I, 1450 begebunden zu Nr. 79.
121. *Quintilianus M. Fabius*, Declamationes. Parma, Angelus Ugoletus 1494, Fol. Unter der Signatur Inc. 233 begebunden zu Nr. 70. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 263.
122. *Quintilianus M. Fabius*, Institutionum oratoriarum libri XII. Eiusdem declamationum liber. Basel, Johannes Bebelius 1529, Fol. Signatur V. III, 82.
123. *Rabanus Maurus*, Commentaria antehaec nunquam typis excusa. In Genesim libri IIII, Exodum libri IIII. Köln, Johannes Prael 1532, 16°. Signatur V. I, 1989.
124. *Ramsbeccius Bilibaldus*, Oratio continens querelam de lamentabili statu ecclesiae et rei publicae, et vicisim consolationem pio et simplici studio. Adiecta est valde erudita epistola plena piae doctrinae . . . , quam recens . . . Philippus Melanthon suo et theologorum in Misnia nomine ad pios pastores qui in vicina ova Bohemiae et Lusatae misere in exilium pulsati sunt, scripsit. Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 1977/78 begebunden zu Nr. 133.
125. *Ranfius Johannes*, S. Agapeti diaconi paraeneses piae et utiles scriptae ad D. imperatorem Justinianum, quibus illum et quemlibet magistratum sui admonet officii; suntque veluti catechesis omnium magistratuum aeditae graece cum latina versione correspondente. Wittenberg, Laurentius Schwenck 1562, 16°. Unter der Signatur V. I, 1451 begebunden zu Nr. 79.
126. *Ratio et forma publice orandi deum atque administrandi sacramen et caet.* Genf, Johannes Crispinus 1556, 16°. Unter der Signatur V. I, 2354 begebunden zu Nr. 77.
127. *Reichen Stephan*, Die herliche Buspredigt Zephaniae, welche zu diesen schweren, geschwinden vnd kuemlichen Zeiten allen Christen noetig, nuetzlich und troestlich. Vrsel, Nikolaus Henricus u. Sigmund Feyerbach 1561, 16°. Signatur V. I, 2171.
128. *Roselerus Matheus*, In honorem nuptiarum . . . Alberti ducis Megalburgensium et Annae Sophiae . . . filiae ducis Prussiae virtutibus Alberti senioris libellus de Megalburgensium familiae . . . et Annae Sophiae virtutibus. Rostock, Ludwig Ditzius 1555, 8°. Unter der Signatur V. II, 494 begebunden zu Nr. 62.
129. *Rupertus Truitiensis*, Commentariorum in evangelium Joannis libri XIII denuo recogniti. Nürnberg, Johannes Petreus 1526, 8°. Signatur V. I, 1229.
130. *Sabinus Georgius*, Poemata. Leipzig, Officina Voegeliana 1563, 16°. V. I, 404.
131. *Sarcerius Erasmus*, Summarien vnd kurtzer Inhalt sampt einer zimlichen vnd voeligen Auslegung vber alle Capitel aller biblischen büecher. Leipzig, Jakob Berwalt 1558, Fol. Signatur V. III, 482.
132. *Schegkius Jakob*, In octo physicorum sive de auditione physica libros Aristotelis commentaria longe doctissima. Commentarius in Aristotelis de anima libros tres. Basel, Johannes Hervagius 1550, Fol. Signatur V. III, 14.
133. *Scripta publice proposita a professoribus in academia Witebergensi ab anno 1540 usque ad annum 1553.* Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1553, 16°. Signatur V. I, 1976.
134. *Simonius Simon*, De vera nobilitate. Leipzig, Johannes Rhamba 1572, 8°. Signatur V. I, 2584.
135. *Socolovius Stanislaus*, De verae et falsae ecclesiae discrimine libri tres. Krakau, Officina Lazari 1583, Fol. Signatur V. III, 47.
136. *Spangenberg Cyriacus*, Die erste Epistel Pauli an die Corinthier. Strassburg, Samuel Emmel 1569, Fol. Signatur V. III, 111.
137. *Stanhufius Michael*, Oratio complectens praecipua testimonia sapientiae divinae et simulachra virtutum in humani corporis fabrica, quam philosophi micron hosmon apellant expressa. Adiecta est praefatio d. Philippi Melanthonis. Wittenberg, o. D. 1553, 16°. Signatur V. I, 668.
138. *Sturmius Johannes*, Partitionum dialectarum libri quatuor. Strassburg, Vendelin Rihelius 1549, 16°. Signatur V. I, 409.
139. *Sturmius Johannes*, De anima dicendi ratione et quomodo ea recuperanda sit libri

- duo. Straasburg, Vendelin Rihelius 1543, 16°. Unter der Signatur V. I, 410 beige-bunden zu Nr. 409.
140. *Teuber Michael*, Oratio de vita clarissimi viri Hieronymi Schurffii recitatata — cum gradus doctoris docto viro M. Georgio Cracovio. Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 672 beige-bunden zu Nr. 137.
141. *Titelmannus Franciscus*, Compendium naturalis philosophiae. Libri duodecim de consideratione rerum naturalium earumque ad suum creatorem reductione. Paris, Johannes Roigny 1543, 16°. Signatur V. I, 564.
142. *Titelmannus Franciscus*, Dialecticae considerationis libri sex, summam organi Aristotelici hoc est totius dialectices ab Aristotele tractatae complectentes. Köln, Melchior Novesianus 1543, 16°. Signatur V. I, 1577.
143. *Tovites Michael*, Commentarius in orationem M. Tullii Ciceronis pro P. Quintio, pro Cn. Plancio, . . . primam contra Verrem. Ex scholis Joannis Sturmii antimeridianis. Strassburg, Vendelin Rihelius 1551, 16°. Signatur V. I, 2703—2705.
144. *Trostschrifft*, Eine — der Theologen in Meissen an die Pfarherren, welche in Behemischen und Lausnitzer Grentzen, umb der reinen Lere willen des heiligen Evangelii Christi itzt verfolget und verjagt werden, verdeutschet. Wittenberg, Petrus Seitz 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 1978 beige-bunden zu Nr. 133.
145. *Trutiger Valentin*, Oratio de similitudine in qua dicitur evangelium simile esse fermento mixto tribus farinae satis. Wittenberg, o. D. 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 679 beige-bunden zu Nr. 137.
146. *Tudeschis Nicolaus de* — (Abbas), Decretalia Bd. I—4. Perugia, Franciscus Baldassar de Cartholarius 1509, V. V, 19.
147. *Velcurio Johannes*, Commentarii in universam physicam Aristotelis libri quatuor Tübingen, Ulrich Morhard 1553, 16°. Signatur V. I, 108.
148. *Viretus Petrus*, De communicatione fidelium quibus cognita est veritas evangelii, cum papistarum ceremoniis ac praesertim cum baptismo nuptiis missa, funeribus et exequiis, libellus apprimae utilit. Genf, o. D. 1551, 16°. Unter der Signatur V. I, 2355 beige-bunden zu Nr. 10.
149. *Wellerus Hieronymus*, Brevis enarratio aliquot psalmodorum. Libellus de modo conacionandi pro studiosis theologiae. Wittenberg, Johannes Crato 1558, 16°. Signatur V. I, 1399.
150. *Willichius Jodocus*, De formando studio in quolibet artium et sacrarum et prophanarum genere consilium. Frankfurt/Oder, Johannes Eichhorn 1551, 16°. Signatur V. I, 1897.
151. *Willichius Jodocus*, Totius catecheseos expositio christiana. Frankfurt/Oder, Johannes Eichhorn 1551, 16°. Signatur V. I, 2066.
152. *Wolff Johannes*, Der Christen Sabach. Das ist: Gespraech zwischend Herren Christo vnd den Juden gehalten von raechtem vnd vnraechtem brauch des Sabaths. Zürich, Christoph Froschauer 1563, 16°. Unter der Signatur V. I, 402. beige-bunden zu Nr. . . .
153. *Zasius Udalricus*, Rethoricae ac dialecticae tractatio legalis. O. O. o. D. o. J., 16°. Signatur V. I, 2791.
154. *Froschellius Sebastian*, Conciones explicantes evangelium s. Matthaei Wittebergae habitae in ecclesia, scriptae a Philippo Melanphone. Wittenberg, Georg Rhau's Erben 1558, 16°. Signatur V. I, 1289.
155. *Huberinus Gaspar*, Postilla Deusch. Von pfingsten bis auff das Advent uber die sontägliche Evangelia Auslegung. Wittenberg, Peter Seitz 1561, 16°. Signatur V. I, 1292.

GUSTAV GÜNDISCH

Korai széles lapszélű kiadványok Magyarországon. A kéziratok könyv korának tudós és kevésbé tudós olvasói észrevételeiket a főszöveghez közvetlenül emellé, vagyis a margóra (marginális glossza), vagy — ha erre hely volt — a sorok közé (interlinearis glossza) jegyezték. Ennek tudható be, hogy 1501-től a neves velencei nyomdász és kiadó, Aldus — igényes kiadványainál a példányok egy kis részét — általában csak néhányat — a többenél lényegesen nagyobb méretű papírra nyomtatta, hogy a lapszéli jegyzetelésnek ezzel helyet biztosítson.

A széles lapszélű vagy egy fokozattal haladta meg a normális kiadványt: pl. a negyed-rét alakú szedés fólió méretű papírra került, vagy az amúgy sem egységes, kézzel merített

papírok közül lényegesen nagyobb íveket vettek igénybe ehhez. Az üresen maradt, viszonylag drága papírfelület egyben a luxus bizonyítékául is szolgált. A fontosabb és igényesebb kiadványoknál ez a szokás évszázadokon át szinte hagyományosan megmaradt. Így alakult ki a bibliofilek által mindenkor nagyra értékelt, széles lapszélű, ún. nagypapírra nyomott kiadás (németül: Grosspapierausgabe — franciául: grand papier edition — angolul: large paper edition).

Hazánkban ilyen bibliofil igényességre, ill. annak kielégítésére csak a tartós békét hozó 18. században kerülhetett sor. Ekkor láttak először napvilágot a fentiekben körülírt, széles lapszéllel készült változatú kiadványok. Miután Magyarországon csak viszonylag kevés mű jelent meg ilyen változatban, ráadásul ezek is általában csupán néhány példányban, módszeres felkutatásuk szinte megoldhatatlan. Elvben bele kellene lapozni minden példányba, ami elképzelhetetlen, hiszen a 18. század végéig hazánkban készült nyomtatványokból — hozzávető becslés szerint — kb. 200–250 000 példányt őriznek ma a bel- és külföldi közgyűjteményekben.

A kisebb szedéstükörrel nagyobb papíron megjelentetett példány kizárólag csak a kötés alapján felismerhetetlen a nagyobb formátumú szedéstükörrel nyomott művek között. Így pl. egy nyolcadrét formátumú kiadvány negyedréte alakú papíron csak kinyitva különböztethető meg az eredetileg is negyedréte alakú nyomtatványtól. Egyedül a kis fólió nyújt módot a felismerésre, amikor is ennek széles lapszélű példányai közép vagy nagy fólió alakban készültek. A kötés gerincmagassága, amely egyes gyűjtemények katalógusában feltüntetést nyer, az ilyen esetben eligazítást nyújthat. Az átlag fóliónál ez 30–35 cm, míg a közép fóliónál 35–40 cm, a nagynál pedig 40–45 cm.

A fenti módszer segítségével sikerült az Országos Széchényi Könyvtár rekatalogizált, nagy alakú kötetei közül három példányt találni, amelyek 1735 és 1751 között kétféle méretű papírra készültek Magyarországon. Az alábbiakban ezek ismertetésére kerül sor.

Időrendben az első tartalmilag is igen jelentős: Bél Mátyás nevezetes *Adparatus ad historiam Hungariae* c. műve, amelynek kinyomtatását 1735-ben kezdték meg a pozsonyi Royer-műhelyben. Az első kötet tíz részletben az 1743. évvel bezárólag készült.¹ Ennek egyik példányát a szerző részére nagy alakú papírra nyomtatták, amely ma az OSZK-ban található.² A kétféle papírméret szembesítéséből jól érzékelhető a különbség. Az *Adparatus* viszonylag kisebb nagyságú ívekre nyomták, amelynek lapmérete bekötés, ill. megvágás után általában 30–31 × 20–20 1/2 cm.³ Ezzel szemben Bél említett példányánál ugyanez a méret 39 × 25 cm.

A kétféle méretű papír ellenére a szedésben semmi eltérés sem tapasztalható. Azonban az egyes lapok változatlan szedéstükre közötti távolság az alapkiadásnál átlagban négy, ezzel szemben a széles lapszélű példánynál ugyanez nyolc cm. Ez azt jelenti, hogy a kilövést nyomtatás előtt a fentiek szerint meg kellett igazítani. Ezzel párhuzamosan a lapszél is megnőtt: a normál 22–23-ról 50–72 mm-re.⁴

A Royer-nyomda az *Adparatus* címlapjára Abraham Kaltschmied Pozsonyban készített, 74 × 114 mm méretű rézmetszetét helyezte.⁵ A kötetben belül fametszetes fejléc, záródísz és iniciálé is található. Egyértelműen kiviláglik ebből a törekvés, hogy Bél munkáját tartalmát megillető tipográfiai igényességgel kívánták előállítani. Ennek csak fokozását jelentette a szerző számára széles lapszéllel készített példány, amely mint ilyen az eddig ismert legkorábbi a hazánkban nyomtatott könyvek közül.

¹ Petrik I 216.

² Jelzete: 502 040.

³ Pl. OSZK 49 272, 296 726.

⁴ A különböző években megjelent részletek szedéstükreinek szélessége 144 és 155 mm között ingadozik, innen adódik a fenti nagy eltérés az azonos papírméretben belül is.

⁵ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951, 28. és 146.

Az OSZK-ban őrzött kötetnek Bél könyvtárába tartozását az egész bőr kötéstáblák közepén található egy-egy 73×63 mm átmérőjű arannyal benyomott szupralibrosz bizonyítja. Az álló ovális alakú díszítést kb. 8 mm széles levélkoszorú fogja körül, amelyben felül ötágú, nemesi korona látható. Kívülről befelé haladva felirat következik, amelynek szövege felül háromnegyed körben: „Cognata ad sidera tendit”, alul pedig: „Matthias Bel”. Legfelül az öt csillagból álló égbolt felé törő, kiterjesztett szárnyú sas, míg alatta csíkok formájában a földet jelképező dombok növényzettel láthatók.

A csinos szupralibrosz felveti Bél nemessége, ill. címere kérdését. Ez ugyanis problematikus, mert erről semmi hivatalos irat sem ismeretes. Johann Jakob Bruckner *Pinacotheca scriptorum nostra aetate literis illustrium* c. művében (Augsburg 1741–1755) megjelentette Bél arcképét is, amely mellett nemesi címer látható.⁶ Nem áll ezzel összefüggésben az említett szupralibrosz, de az azon látható nemesi címer megerősíteni látszik azt a feltételezést, hogy Bél valóban kapott nemességet III. Károlytól.

Érdekes nyomon követni az említett példány sorsát, amely tehát nyilván Bél részére készült. 1749-ben bekövetkezett halála után irodalmi hagyatékát özvegyétől Batthyányi József, akkori kalocsai érsek, későbbi esztergomi prímás és Kollár Ádám vette meg 1767-ben,⁷ de az átvétel csak 1770-ben történt meg. Feltehetően ezzel párhuzamosan került eladásra Bél könyvtára is. Erre lehet következtetni a címlap bal alsó sarkába ragasztott 105×86 mm méretűre vágott, ovális rézmetszetes exlibris-ből, amely a „Joannes Ludovicus L. B. de Schwartzter EM. S. Canon. Abb. de Casari L^{ae} R^{ae} Civitatis Tyrnav. Parochus” feliratot viseli az apáti jelvényekkel díszített bárói címer alatt. Schwartzter 1771. február 9-én lett nagyszombati plébános, nem sokkal később pedig casari apát. 1779. április 23-án lemondott plébániájáról, majd eladósodása miatt 1783-ban vagyonzárlat alá került.⁸ A svéd származású, protestáns főúr katonai pályája fogságba kerülésével megtört. Bécsbe kerülve a neves könyvtáros és bibliografus, a jezsuita Michael Denis hatására katolizált. 1801-ben, mint váci őrkanonok a spanyolországi Cadiz-ban halt meg.⁹ A fentiek alapján feltételezhető, hogy nagyvonalú életviteléhez — talán éppen Denis hatására — mutatós könyvtár összeszedését is fontosnak tartotta. Ezért szerezhette meg Bél e kötetét a hetvenes években. A vagyonzárlatot, de legkésőbb halálát követően Schwartzter könyvei értékesítésre kerülhettek. Talán ekkor és innen szerezte meg a nagy könyvbarát, Jankovich Miklós, akinek könyvtári bejegyzése az első szennylevél verzóján olvasható.¹⁰ Jankovich gyűjteménye és vele Bél „Adparatus”-ának e különleges példánya azután bekerült az OSZK-ba.

A példányon tehát több hazai bibliofil (Bél, Schwartzter, Jankovich) jelzése ismerhető fel, ami bizonyítja, hogy sokra tartották e kötetet. Ezt csak még aláhúzza az a rézmetszet, amely a második szennylevél verzójára ragasztva maradt fenn. A 225×165 mm méretű metszet közepén a Nádasdyak címere látható, felette F. C. D. N. betűk, alatta az 1646. évszám. A puttók által tartott és angyalfejekkel, drapériával stb. is díszített, jellegzetesen korabarokk kép alján hat soros vers alatt „Geor: Subarich scul:” felirat árulja el a metszőt. Nyilván Nádasdy Ferenc készítette ezt a maga számára, aki éppen 1646-ban lett királyi főudvarmester. Nagyméretű címerét szemmel láthatóan ex librisként felfogva ragasztotta be a kötet valamelyik ismert, vagy esetleg ismeretlen tulajdonosa.

Bod művének első részét (decas) Lotharingiai Ferencnek ajánlotta. Természetes, hogy ennek egy példányát a szerző megküldötte pártfogójának, a királynő férjének. Ugyanilyen természetes, hogy ezt — tisztelete jeléül — ugyancsak nagyméretű papírra nyomatta. A

⁶ HAAN Lajos ezt pontosan leírta: *Bél Mátyás*. Bp. 1879, 70–71. l.

⁷ HAAN i. m. 55. és 59.

⁸ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom 1900, 380–381.

⁹ *A váci egyházmegye történeti névtára. II.* Vác 1917, 906–907.

¹⁰ *Bibliotheca Hungarica Jankovichiana* D. ord. 14.

példányt ma is őrzik Bécsben az Österreichische Nationalbibliothekban, az egykori császári könyvtárban.^{10a} A szép sötétbarna bőrkötés mindkét táblájának közepén arannyal benyomva a magyar címer látható gondos kivitelben, amely nyilván a pozsonyi szerző, ill. az ottani nyomdász megbízásából készült. A lapok papírjának mérete 38 × 25 cm.

Időrendben a következő széles lapszéllel megjelent hazai nyomtatvány a Charles Du Fresne (Seigneur Du Cange) munkájából készített *Illyricum vetus et novum* c. mű, amely 1746-ban hagyta el ugyancsak a pozsonyi Royer-féle sajtót. A fólió alakú kiadvány terjedelme 10 számozatlan és 242 számozott lap. Ehhez járul az a rézmetszetes tábla, amely a délszláv országok, tartományok, ill. vezető családok összesen 15 címerét tartalmazza. A fametszetes fejlécek, záródíszek és iniciálék is hangsúlyozzák az igényes nyomdai megjelentetés szándékát.¹¹ E kiadvány egy részét felhasználták arra, hogy Keglevich József filozófiai vizsgálja alkalmával ajándékkönyvként szétosszák. A pesti piaristákánál megvédésre kijelölt tételek összeállítója „Alexius a S. Maria Magdalena”, vagyis Cörver Elek professzor volt. A téziseket Keglevich Mária Teréziának és férjének, Lotharingiai Ferencnek ajánlotta.

A fenti bővítések végett átalakították a Du Fresne-féle kiadvány első füzetének beosztását. A változatlanul hagyott címlap hátáról elmaradt a Livius-idézet, helyére a vizsga szöveges megörökítése került, amit azután tíz további lapon ($a_2 b^2 c^2$) a császári és királyi felségeknek szóló ajánlás követ Keglevich-től, majd pedig négy lapon (d^2) maguk a vizsgatételek. A rövidebb kiadásban álló „Lectori benevolo salutem”, amely 1746. szeptember 6-ról kelt, ezután következik. Az ívjelzéseket ($a_2 b^2$) ennél módosították ($e^2 f_1$), hogy az átalakítás miatt ne keletkezzék e téren zavar. Ugyanez a változtatás történt a bevezetés utolsó, Du Fresne munka indexét tartalmazó levelével (c_1 -ből f_2 lett).¹²

Megemlíthető, hogy a betoldás utolsó lapjának ($d_2 b$) alján a „Prae-” őrszó látható, ennek ellenére utána viszont a „Lectori benevolo salutem” kezdetű előszó áll. Ebből arra a következtetésre lehet jutni, hogy terveztek még egy további „praefatio”-t is. Ennél azonban valószínűbb, hogy akkor tévedtek, amikor az olvasóknak címzett és a felségeknek szóló ajánlást követő előszót „Praefatio” kezdetűnek vélték.

Mind a bővebb, mind a szűkebb változat a pozsonyi Royer nyomdában készült feltehetően egyidejűleg. Erre utal az ívjelzésben történt mutálás, amelyet azonos szedés mellett hajtottak végre. A vizsgára az előszó keletkezése, vagyis 1746. szeptember 6 táján kerülhetett sor, hiszen Cörver még ugyanebben az esztendőben befejezte pesti oktatói tevékenységét a filozófia korszerű előadásával, és visszatért Nyitrára.¹³ A Du Fresne-féle műből a horvátságra és általában a délszlávok történetére vonatkozó részletek kivonatolásával létrehozott munka igen megfelelő ajándék és emlék lehetett az ugyancsak horvát eredetű és grófi címet is nyert Keglevich család egyik sarjának vizsgálja alkalmával.

E változattól nagyobb méretű papírra is nyomtattak néhány példányt; egy ilyen ma az OSZK-ban is fellelhető.¹⁴ A kétféle alakban készült kiadványban a bekötött lapok mérete: a normál változatban $32 \frac{1}{2} \times 20 \frac{1}{2}$, a széles lapszélűnél pedig 37×24 cm. A kétszedestükör közötti távolság 40, ill. 60 mm, míg a külső lapszélén üresen maradt papírfelület szélessége a bekötés, ill. a körülvágás után 28–29, ill. 53 mm.

Fennmaradt Bécsben a Habsburgok egykori könyvtárában a műnek az a példánya, amelyet egykor Mária Teréziának és férjének adtak át. Nekik szól ugyanis a Keglevich-féle vizsgatételek ajánlása.^{14a} Az igen jó állapotban levő, élénk piros színű bőrkötés arany vaknyomással gazdagon díszített; lapjainak mérete $37 \frac{1}{2} \times 23 \frac{1}{2}$ cm.

^{10a} Jelzete: 64. A. 1.

¹¹ Petrik I 569–570.

¹² Ilyen példánya pl. OSZK 503 977.

¹³ SZINNYEI II 119–120.

¹⁴ Jelzete: 502 349.

^{14a} Jelzete az Österreichische Nationalbibliothek-ban: 64. D. 1.

Az ismertetésre kerülő harmadik kiadvány is hasonlóképpen vizsgára készült. Az alapmű, akárcsak a korábbi két esetben, tartalmilag ezúttal is jelentős munka: Bodó Mátyás gömörmezei táblabíró¹⁵ *Jurisprudentia criminalis* c. könyve, amely a haza büntetőjog történetében még ma is mérföldkőnek számít. Balassa József vizsgáját Ignaz Franz Xaver Josef Stöckl vezette Pozsonyban az országgyűlés idején 1751 júniusában. Az erre az alalomra készült változat¹⁶ és az enélküli kiadás¹⁷ ismét csak a bevezető füzetekben tér el egymástól.

Az előcímlap és a piros-fekete nyomású főcímlap mindkettőben azonos. Az utóbbi hátlapja az alapkiadásban üres, míg a másikban e helyen a vizsga ismertetése olvasható. Az utóbbiban tíz további lapon a legfőbb pártfogónak, Mária Teréziának szóló ajánlás következik Balassától. A „Praefatio ad lectorem” Csetneken 1751. április 18-án kelt nyilván Bodó tollából, amely már — akárcsak a címlapok — mindkét változatban megtalálhatók. E rész szövegében nincs eltérés, csupán a szedésben. A vizsgára készült változatban ez két lapra került méghozzá meglehetősen zsúfoltan, ami által azonban az első, nyolc levélből álló füzet befejezhetővé vált. A másik változatban azonban volt még hely, így ott ugyanaz a szöveg három lapon foglal helyet, míg a negyedikén az 1750. december 1-én Pozsonyban kelt „Censura ordinarii” olvasható. Ezzel fejeződik be ennek a rövidebb változatnak négy levélből álló első füzete. „Parerga positionum” címmel maguk a vizsgatételek következnek két levélből álló külön íven, amelyet Bodó művének „Index titulorum”-a követ négy levélben mindkét változatban.

Érdeemes megvizsgálni az ívjelzéseket is. A Balassa-féle vizsgára készült első nyolc levélből álló füzet jele”(, míg a másik négy levele ívjel nélküli. A „Parerga” „[]” jelű, az Index pedig — feltűnő módon mindkét variánsban — „[]”. Egyértelmű, hogy a két változat egyidejűleg, vagyis párhuzamosan készült, és csak gazdaságos elhelyezés végett került átszedésre az ajánlás — különben azonos — szövege.

A vizsgatételek végén külön kolofon is található: „Posonii, ex typographia Joannis Michaelis Landerer typographi”.

Bodó művének a Balassa-féle vizsgára készült változatából az átlagosnál nagyobb méretű papírra nyomtatott példányát őrzi az OSZK.¹⁸ A kiadvány kisebb és nagyobb formátumú változatainak bekötött példányaiban 30×19 1/2, ill. 37 1/2×26 1/2 cm a lap nagysága, 20, ill. 55 mm a szedéstükrök közötti távolság, és 21, ill. 61 mm az üres lapszél.

A főcímlap említett piros és fekete nyomása mellett, a kötetben alkalmazott számos könyvdísz (fejléc, záródísz, iniciálé stb.) e kiadványnál is mutatja az igényesebb tipográfiai megjelentetés szándékát.

Mind a Keglevich-, mind a Balassa-féle vizsgák alkalmával megjelentetett kiadvány széles lapszélű változata az Illésházy család dubnici könyvtárából származik. Az 1835-ben az OSZK-ba került értékes gyűjteményről 1806-ban kéziratos katalógus készült, amelyet Bucsánszky György állított össze.¹⁹ Ebben Du Fresne munkája az E I 4, Bodóé pedig a B II 58 jelzet alatt már akkor és ott megtalálható.²⁰ E jelzetek különben a kötetek gerincén ma is fellelhetők.

Az Illésházy család szeniorja a két könyv megjelenése idején József volt, aki 1723 és 1766 között Trencsén és Liptó örökös főispáni tisztét viselte, de ami lényegesen fontosabb, mint országbíró — a nádort követően — a második legnagyobb közjogi méltóság birto-

¹⁵ SZINNYEI II 1140. has.

¹⁶ PETRIK V 71. — OSZK 305 646.

¹⁷ PETRIK I 309. — OSZK 70 798.

¹⁸ Jelzete: 503 195.

¹⁹ OSZK Évkönyve 1967, 57–97.

²⁰ OSZK Fol. Lat. 29. II. 4a, ill. I. 137b.

kosa volt.²¹ Feltehetően e minőségében kapta ajándékkul e két díszes kiállítású kötetet Illésházy József gróf a két főúri sarj vizsgájának emlékére.

Szemügyre véve immár mindhárom művet, amelyet széles lapszéllel is megjelentettek, több jellegzetes azonosság figyelhető meg. Mindhárom mű tartalmilag is jelentős. Bél *Adparatusa* e vonatkozásban nem igényel külön magyarázatot, Bodó munkájának tudománytörténeti fontosságáról is volt már szó a fentiekben. Ugyanez elmondható a Du Fresne-féle műről is, amelynek speciális, délszláv szempontú összeállítása — a francia szerző halála után több mint fél évszázaddal — még különlegességnek is számít.²² Maga a fólióméret is, amelyben e kiadványok készültek; szintén jellemzője volt az igényességnek, hiszen a tudományos kézikönyvek formátuma ma is általában valamivel nagyobb az átlagnál.

Az igényesség természetesen nagyobb költséget igényelt. A 18. század második negyedében erre leginkább csak a főuraknak volt lehetősége. Ezt erősíti meg a vizsgáldás is, szemügyre véve hogy kiknek a támogatásával készültek e kötetek. Bél *Adparatusának* első része tíz részletben jelent meg 1735 és 1743 között. Mindegyik ajánlásának címzettje más és más személy volt: 1. Lotharingiai Ferenc — 2. Eszterházy Imre — 3. Domenico Passionei, bécsi pápai nuncius — 4. Pálffy János — 5. Batthyány Lajos — 6. Zichy Károly — 7. Eszterházy József — 8. Eszterházy Ferenc — 9. Erdődy Gábor Antal — 10. Illésházy József. Nyilván ők viselték a kiadvány megjelentetésének költségeit, amit a címlap összefoglalóan így jelöl: „sumptu philohistorum patriae”. A Du Fresne-mű délszláv vonatkozásainak kivonatát nyilván annak a Keglevich családnak anyagi támogatásával készítették, amely maga is délszláv származású. Megerősíti ezt a feltételezést az is, hogy a példányok jelentős részét Keglevich Ferenc vizsgája alkalmával osztották szét. Bodó Mátyás Gömör megye táblabírája volt. 1740—1770 között a főispáni tisztet Balassa Pál, a vizsgázó Balassa József édesapja töltötte be.²³ Nyilván Bodó munkájának költségeit — részben vagy egészen — Balassa Pál vállalta, így fia vizsgája alkalmával, e kiadás egy részét használták fel a jelenlevők megajándékozására.

Joggal feltételezhető, hogy Bél név szerint említett valamennyi mecénása, továbbá amint ezt Illésházy József esetében láttuk, az ország magasabb közjogi méltóságot betöltő személyei, megkülönböztetett példányt kaptak ajándékba a kiadványokból. A megtiszteléshez a nagyobb méretű papírra nyomott, így a gazdagságot, előkelőséget szinte sugárzó, szélesebb lapszéllel készült példányt szolgált.

De ezt még fokozni is lehetett. Balassa József ajánlása legfőbb pártfogójának, Mária Teréziának szolt. Ez a dedikációs példány szerencsére ma is megtalálható Bécsben az Österreichische Nationalbibliothekban.²⁴ A díszes, aranybrokátba kötött könyv lapjainak nagysága 42 1/2 × 29 cm. Tehát jóval terjedelmesebb, mint akár az Illésházy-féle 37 1/2 × 26 1/2, nem is beszélve a 30 × 19 1/2 cm-es átlagpéldányokról. A szedéstükrök közötti távolság is nagyobb ebben a példányban: a fentebb már ismertetett kis és közép méretnél tapasztalt 20, ill. 55 mm-ről ez utóbbinak éppen a kétszeresére, vagyis 110 mm-re nőtt. Párhuzamosan ezzel az üres lapszél is növekedett: 21, ill. 61 mm-ről 85 mm-re.

Ez esetben tehát jól megkülönböztethető háromféle papírméret. Valóban ez volt a legelterjedtebb három ív nagyság: 60 × 44 cm Royal — 55 × 40 cm Medium — 41 × 32 cm normál. Az ezek egyszeri összehajtogatásával létrejött fóliánsok is e három méretet mutatják: nagy- (royal), közép- (medium) és kiséfólió.

Visszatérve az OSZK három középfóliójára, annak papírja a vízjelek alapján azonos eredetűnek látszik. Úgy tűnik tehát, hogy 1735-től 1751-ig a pozsonyi műhely e nagyobb méretű példányok előállításához vagy egyetlen, korábbi, kiadós papírszállítmányt hasz-

²¹ OSZK Évkönyve 1967, 87. l. — Vasárnapi Újság 1862, 46. sz.

²² *Dictionnaire de biographie française. XI.* Paris, 1967, 1135—1136. has.

²³ NAGY Iván: *Magyarország családai. I.* Pest 1857, 124.

²⁴ Jelzete: 65 049-D.

nált, vagy szükségletét ugyanabból a forrásból folyamatosan szerezte be. A szakirodalom úgy tudja, hogy ez a bazini Pálffy-féle papírmalom volt.²⁵ Az innen származó papír vízjele a 18. században a Pálffy-család címere volt.²⁶ Ez azonban nem látható sem a nagyobb, sem a kisebb alakú OSZK példányokban.

A nagyméretű papír azonban úgy látszik nem ritkán megsérült. Költséges voltára utal, hogy még az ilyen íveket is felhasználták. Így Bél példányában két helyen a lapszél más papírral egészítették ki: a Pppp ívet alul teljes hosszában kb. két, az Uuuu₂ levél felső szegélyét pedig kb. 5–6 cm szélességben. De még Bodó művének Illésházy-példányában is javítottak a papíron: a []₂ levél alsó részében más papírral leragasztották a lapszéli szakadást.

A széles lapszéllel készült, díszpéldányoknak szánt változatokat tehát Magyarországon a pozsonyi Royer-nyomda kezdte előállítani főúri költségen. Az alapító, salzburgi születésű Johann Paul Royer 1735-ben halt meg, a Bél-féle *Adparatus* kinyomtatásának megindítása évében. Az igyekvő nyomdász következetesen és nagy szorgalommal fejlesztette műhelye felszerelését.²⁷ Nyilván az ő ambíciói nyomán valósult meg az, hogy Bél igényes kiadványának kinyomtatását az ő műhelye végezte. Jól berendezett műhelyt hagyott örökösire, akik – amint ezt a Du Fresne-mű bizonyítja – igyekeztek a korábbi színvonalat legalábbis tartani.²⁸ 1750-ben a pozsonyi Royer-nyomdát teljes egészében megvette a budai Landerer János Mihály. Ezzel új, hatalmas fejlődésnek indult a pozsonyi tipográfia. A 18. század legnagyobb hazai nyomdászgyevisége már működése legelején megmutatta, hogy nem adja alább elődjénél: a Bodó-féle művet három nagyságú papíron állította elő.

BORSA GEDEON

Megkapta-e a vizsolyi bibliát Náprági Demeter? (Egy koholt okmány hitelének megújulása). *Az utolsó magyar humanista főpap*¹ „élénken figyelte a XVII. század elején megjelenő katolikus-protestáns vitairatokat.”² „Ellentmondásokos vallási törekvései is. Barátai között ugyan sok protestáns főúr akadt, erdélyi pályafutása során mégis néha elvakult katolikusnak tűnt.”³ Ebbe a képbe, mely a tudományos közvéleményben kialakult, beleillik, hogy „Gömör megyei rokonaitól megkapta a protestáns bibliafordítás egy példányát is.”⁴ Szépen illeszkedik ebbe a képbe az is, amit kézikönyveinkben találunk. *Életrajzi lexikonunk* csupán Jenei említett tanulmányára hivatkozva summázza a Pázmányt megelőző állapotok fontos személyiségét.⁵ A *Magyar irodalmi lexikon* ugyan nem méltatja említésre, de *A magyar irodalom története* többször fűz egy-egy mondatos megjegyzést működéséhez, és ezekbe természetesen részletesebb taglalás nem férhet bele. Ezért aztán a Károlyi Radics Gáspárral, vagy a neoplátonista kapcsolatokkal foglalkozó kutató szeme felesillan, mikor *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* című rangos kézikönyvünkben megtalálja ugyanarra a levélre hivatkozást,⁶ amit a korábbi tudo-

²⁵ Gutenberg Jahrbuch 1934, 210.

²⁶ BOGDÁN István: *A magyarországi papíripar története*. Bp. 1963, 160–161. 22. ábra.

²⁷ Gutenberg Jahrbuch 1927, 87.

²⁸ Magyar Könyvszemle 1943, 25–26.

¹ Jenei Ferenc tanulmányának címe. = ItK 1965. 137–151.

² Vásárhelyi Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. I. Náprági Demeter könyvtára*. = MKsz 96. évf. 1980/2. 117–130. Az idézet a 130. lapról való.

³ Uo. 118.

⁴ Uo. 130.

⁵ Bp. 1969. 2. köt. 283.

⁶ Bp. 1972. 442.

mányos meggyőződés összegzéseként bizonyítékul említ Harsányinak a magyar bibliáról írott könyve.⁷

A szépen egymásba illeszkedő mozaikképek nyugalmát azonban gyakorta megzavarják a békétlenkedők. Révész Imre (az akkoriban már egyháza közéletétől visszavonult akadémikus) ilyen méltatlankodó kedvében írogatta *Az Út* című országos református hetilap negyedik évfolyamának 34. számába a következőket:

„Náprágyi Demeter, a dühös protestánsüldözö veszprémi majd erdélyi püspök, soha életében nem írt levelet Károlyi Gáspárnak. Vagy ha írt is, az még nem került elő és senki se látta. Ellenben: a sokunknak most is kedves emlékezetű, kiváló református pedagógus és népszerűsítő egyháztörténész, S. Szabó József (1862–1944), abból az alkalomból, hogy a vizsolyi Biblia háromszázados jubileumát ünnepelték és a Fordító képzeleti szobrát Göncön leleplezték, kapta magát és jó kedvében — lévén éppen akkor a gömörmezei Náprágyinak a lelkipásztora — írt egy egészen ügyes és kedves kis stilparódiát . . . közre is adta. A tréfa . . . a kelleténél is jobban sikerült . . . és noha az egészben véve igen ügyes stílustánzatról csak valamennyire is hozzáértő ember azonnal fel kell, hogy ismerje az apokrif jelleget: egyébként komoly és érdemes történetírók hosszú sora akadt fenn ezen a kis horgon . . .”⁸

Révész azért választhatta a „*Falra borsót hányni*” eléggé unalmas és terméketlen foglalkozás” címet írásához, mert nem mondhatta el, hogy már hasonló értelemben korábban is megszólalt, sőt, nem is csak ő.

Harsányi könyvének Pap Károly által közölt ismertetése már 1927-ben tartalmazta a hasonló értelmű részletet:

„. . . egy röpké tévedését kell a derék írónak mielőbb eliminálnia. Azt ti. hogy a tanúnak hívtott Náprágyi-féle levél (52. l.) nem eredeti, hanem tréfás koholmány, mely a múlt század 90-es éveinek elején S. Szabó József szellemes tollából eredt.”⁹

Mikor aztán két évvel később Gulyás Pálnak a máig számító tanulmánya megjelent a *Protestáns Szemlében* a vizsolyi biblia nyomtatójáról, abban mégis Harsányi állításának elismétlését találjuk.

„A teljes bibliának mindazonáltal nagy sikere volt. Érdekesen bizonyítja ezt Náprágyi Demeter veszprémi rk. püspök 1591. október 28-án kelt levele, amelyben megírja, hogy amikor atyjafiai Gömörből hozzá mentek, magukkal hozták az új bibliát is, melynek már híre-neve vagyon az egész impériumban.”¹⁰

A szerkesztő az októberi szám utolsó lapjának legalján *Hibaigazítás* címmel többek között ezt fűzte a Harsányira hivatkozó Gulyás állításához:

„Szükségesnek tartjuk a mások okulására megállapítani, hogy ez az idézet semminémű tárgyi alappal nem bír. Munkatársunk Harsányi Istvánnak a magyar bibliáról szóló összefoglalásából vette, aki adatát a Sárospataki Lapok 1891. 988. lapján találta. Náprágyi Demeternek Károlyi Gáspárhoz írt, itt olvasható levele nem egyéb, mint tréfából készült stilparódia.”¹¹

⁷ *A magyar biblia*. Bp. 1927. 52.

⁸ 1951. augusztus 19–25. 6. — Az írás többi része a Károlyi/Károlyi írásmód mindmáig téveszmék miatt eldöntetlen történetére vonatkozik, közvetlenül pedig Erdős Károly állásfoglalására, akivel többször volt Révésznek nézeteltérése, és itt is egyedül a Károlyi írásmódot tartja helyesnek. Erdős viszont mindvégig védte a maga hagyományos álláspontját. Vö. RE 1965. 12–13. MNy 1965. 209. PrSz 1930. 237–24.

⁹ ItK 1927. 128–130. (HARSÁNYI István: *A magyar biblia.*) Az idézet a 129. lapon van.

¹⁰ ProtSz 1929. 455–465. (Mantskovit Bálint, a vizsolyi biblia könyvnyomtatója.) Az idézet a 462–63. lapon van.

¹¹ ProtSz 1929. 584. lap. — Az utalás a 13. jegyzetben megnevezett cikkekre történik.

Joggal vélhetjük, hogy a hibaigazítást nem csupán az árulkodó fogalmazásmód miatt kell a Révész által igen respektált Ravasz László (1882–1975) főszerkesztő vagy a történetíró Zsinka Ferenc (1889–1930) társszerkesztő helyett a szintén társszerkesztő Révész Imrének tulajdonítanunk. Azért is, mert megvan az utalás a szintén Révész által szerkesztett *Debreceni Protestáns Lap* cikkére, azonkívül Pap Károly és S. Szabó akkor már régóta személyes ismerőse Révésznek, velük tudományos és egyházi téren minden kapcsolatra megvolt a lehetősége. Az ő lapjában pedig maga a bajkeverő így nyilatkozott meg; korholván a lépre ment Harsányit és Gulyást:

„Miután úgy látom, hogy ez a levél, mint egy ifjú elme játékos kedvének a szüleménye, kezd komoly okmányzámba menni, nehogy a tévedés tovább folytatódjék és benne maradjon a magyar egyházhistoriában, kötelességemnek tartom elmondani a következőket. Mikor 1890-ben Göncön a Károli Gáspár szobrát országos, nagy ünnepség keretében leleplezték, nemsokára *Baksay Sándor* egy pár levelet tett közzé a Vasárnapi Újságban¹² a nagy bibliafordító neve alatt, pompásan utánozván az ő stílusát s ostorozva ilymódon néhány elterjedt hibáját legújabbkori magyar református egyházi életünknek. A levelek rendkívül megragadták az én figyelmemet, aki mint minden iránt fogékony és lelkesedő ifjú lelkész, akkor kezdtem pályafutásomat Naprágyban, Gömör megyében. Nosza neki veselkedtem tehát s a Naprágyból származott, Károlival egy időben élt, hírneves veszprémi püspök, Naprágyi Demeter neve alatt, Baksay példájára, annak a kornak latinnal kevert magyar stílusát próbálva utánozni, én is egy levelet fabrikáltam, amelyben szintén korunk egyházi életének hibáira és ferdeségeire igyekeztem rámutatni. Természetesen az én koholmányom, Baksayéhoz képest, erőtelen, gyenge utánezet volt, de mégis annyira megnyerte a *Radácsi György* egykori kedves tanárom tetszését, hogy mint a *Sárospataki Lapok* szerkesztője közölte azt annak 1891-ik évi folyamában . . .”¹³

Náprági könyvtárának, személyiségének és vélekedésének értékelésében egészen egyedülálló adat lenne, ha valóban nem S. Szabó írt volna levelet a vizsolyi bibliafordítás megalkotójának, akit így akár a neoplatonikusok körében is számlálhatnánk, de legalább úgy tekinthetnénk, hogy az istenes vénember is protestáns ismerősei körét tágtította. A Jenői által megkezdett arcélformálásban tovaható következménnyel járhatna mindez, hisz már a korábbiak nyomán Harsányi és Gulyás is bizonyítékul használja az okmányként tekintett levelet. Akkor például gyanakodhatnánk arra, hogy a vitairatokra nem hivatali kötelességből, hanem humanista érdeklődésből figyelt, ezért szerezte meg Beregszászi Lőrinc Péter hitvédő munkáját éppúgy, mint Calvin Intitútiójának 1576. évi lausanni kiadását, esetleg személyes ajándékként kapta a Melius Juhász könyvtárából származó Beza kótetet.¹⁴

Máig ható mivoltában elismeréssel kell emlegetnünk S. Szabó koholókészségét, valamint szándékainak nemes voltát, melyhez semmi olyan kegyes csalás árnyéka sem férhet, mint irodalmunk dugonicsos thalykálmanos köreiből történt, hanem csak korának szóló tréfás megrovás. Azért már nem ő vádolható, hogy a közlő és lelőhely nélkül megjelent levél mindmáig okmánynak számít, az alkotó önleleplezése ellenére.

Révész tudósi méltatlankodásának háttérét így tekintvén, azt is észre kell vennünk, hogy írásából azért hiányzik a mosoly, mert a közvéleménybe ivódott meggyőződések

¹² Az irodalmi kapcsolat részletesebb vizsgálatot érdemelne. Az S. Szabó által említett ifjú tudós a következő munkát írta: Révész Kálmán: *Károli Gáspár és Káldi György bibliafordításai*. Sárospatak, 1892. Az 5. lap jegyzetében ő tekintette okmánynak legelőször az S. Szabó koholmányát. — A *Magyar Könyvszemle* 1940. (Bp. 1942. 152. lapján) csupán második kiadását ismeri a következő munkának: CSEKEY Sándor: *Károli Gáspár emlékezete*. Bp. 1940. 11 (A Kálvin János Társaság kiadványai. 9.) Azért, mert az elsőt, amelyikben ő is okmányként említette a koholmányt, bizonytalansággal megsemmisítették. Az első kiadásból nem sikerült példányt találnom.

¹³ DPL 49. évf. 36. sz. (szeptember 7.) 316–317. lap. (Dévai Biró Mátyás utódai és Károli Gáspár bibliája.) L. még Révész véleményét uo. a 324. lapon.

¹⁴ Vászárhelyi Judit (op. cit.) jegyzékében a 10, 13, 11. szám.

megváltoztatására elégnék vélt egy-két szakértő hibaigazítást. Ha életének utolsó éveiben megismerkedhetett esetleg a Parkinson törvény érvényével, nem számolt azzal, hogy az elhanyagoltabb (néha a kiválóan művelt) tudati rétegekben végleg nem irthatjuk ki a babonáság meg-megújulását.¹⁵ Sokkal keserűbb legyintésű glosszát termett volna ír-asztala, ha még megéri és használhatja magyar irodalomtörténeti bibliográfiánk első kötetét, amelynek 442. lapján ismét megtalálhatta volna a Náprági Demeter után maradt levelek kiadásai között az S. Szabó stílusparódiáját, méghozzá annyira okmányként említve, hogy hitelét szögletes zárójelben nyomtatott kérdőjel sem illetheti.

De mi azért csak kérdezzünk meg annyit, vajon megkapta a vizsolyi bibliát Náprági? — s kérdezzünk legalább addig, míg a közvélemény megváltoztatásával felérő iszonyú szorgoskodás be nem bizonyítja, hogy az itthon és külföldön őrzött, valamint a ma már csupán utalásból ismert példányok közül melyiknek kellett feltétlenül annak lennie, amelyiket az atyafiság eljuttatott az utolsó humanista főpaphoz.

FEKETE CSABA

Henszlmann Imre irodalomkritikái a reformkori folyóiratokban. Folyóiratokban 1840-től találkozunk írásaival.¹ Már az első cikkeknél feltűnhet néhány jellemző vonás. Egyrészt nála nem könnyű, sőt, nem is igen lehet elkülöníteni a tanulmányt, értekezést a napi kritikától, sokszor a kifejezetten konkrét hírlapi vitához kapcsolódó polémizálástól sem. Másrészt, — különösen a 40-es években, — tudományos munkái, székfoglaló előadása is aktuálisak, cselekvésre buzdítóak. Tele vannak gyakorlati tanácsokkal, hazafias felszólításokkal.² Elsősorban a tudományos igény az uralkodó bennük. Kritikáiban is

¹⁵ „Tudományosan képzett, kritikusan gondolkodó elmék számára az áltudományos munkák olvasása olykor szórakoztató. Kesernyüssé csak akkor válik az olvasó szája, ha arra gondol, hogy a szerző nem tréfának szánva művét, és vannak olvasók, akik komolyan veszik ezeket a hóbortos írásokat. A tudománnyal foglalkozók számára azonban feltétlenül hasznos az áltudomány megismerése.” BECK Mihály: *Tudomány — áltudomány*. 2. átdolg. kiad. Bp. 1978. 120. lap. — A koholmányokkal is járhat olyanféle véleményvilág, amelyenre sok társadalomlélektanilag, és a személyi viselkedés történeti távlatait tekintve is jó gyűjtemény a TRÓCSÁNYI Zoltán: *Magyar régiségek és furcsaságok*. — Természetesen a társadalmi minősítésnél nem szabad megfeledkeznünk az olyannyira összetett, és szűken elhatárolhatatlan értékelérendszerrel, amire figyelmeztet Gustav JAHODA magyarra is lefordított kitűnő könyve: *A babona lélektana*. Bp. 1975. Végző mondatai: „Ahogyan az orvosokat sem riasztja el a betegség elleni küzdelemtől az a tudat, hogy nincs végső győzelem, a neveléssel foglalkozóknak sem szabad lankadniuk erőfeszítéseikben, hogy az embereket eltérítsék a káros vagy éppenséggel haszontalan babonáktól. De mint David Hume annak idején megmondta, a hajlandóságot sohasem lehet teljesen kiirtani, mivel paradox módon, szerves része azoknak az adaptív mechanizmusoknak, melyek nélkül az emberiség nem tudna fennmaradni.”

¹ Első cikkei művészettörténeti jellegűek: *Hogyan lehet korunkban régi műtárgyakat előadni* Athenaeum 1840. I. 737, 753; *A bécsi múkiállítás* Ath. 1840. I. 661; *Általános nézetek az aegyptusi művészetről* Ath. 1840. I. 417. stb. 1841—43-ban dramaturgiai, színikritikai írásai, Bajzával folytatott vitája külön tárgyalást érdemel (Vö. *Henszlmann Imre — Bajza József vitája*, It. 1976. I.). Egyéb irodalomkritikái: *A legújabb magyar regényirodalom I.* A falu jegyzője, Eötvös Józseftől. Életképek, Irodalmi ör, 1846. I. 1—16; II. *Meghasonlott kedély, Kelmeny Lászlótól*, Irodalmi ör 1846. II. 212—214; III. *Akarat és hajlam, Jósika Miklóstól*, Ir. ör 1846. II. 215—216, 243—244; IV. *Hazai rejtelmek, Kuthy Lajostól*, Ir. ör 1846. II. 283—286; *A népmese Magyarországon MSzépirodalmi Szle* 1847. II. 81, 100, 117, 133, 152, 164, 181, 200, 213, 228, 321, 346, 360, 379 (14 rész); *Petőfi: János vitéz* MSzépirodSz. 1847. II. 364—366, 379—380.

² „Rajta tehát hazámfiak! kiket erős és mindenható nemzetiség lelkesít, tanuljuk megérteni saját természetünket, mely ha nem jobb bizonyára ugyan olly jó s dicső mint más nemzetieké.” (*Párhuzam az ó- és újkor művészeti nézetek és nevelések közt különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon*, 45. l. vö. uo. 75, 77—78, 93—94, 105, 127. l. stb.).

elmélyült fejtegetésekbe bocsátkozik, az avatott olvasók számára sokatmondó utalásokat alkalmaz. Lényegesen kevésbé könnyű olvasmány, mint a kor csevegőhangú újságírói termékeinek többsége. Világosan tükrözik írásai az egymással párhuzamosan kibontakozó tudósi és újságírói működést. Kötetei és újságcikkei témaválasztásukban, tárgyalásmódjukban, módszereikben át-átfedik egymást.

Kritikái életének abban a szakaszában keletkeznek, amikor az elméleti elmélyültség nyitottsággal, nagy fogékonysággal társul. Kora európai tudományosságának sokoldalú ismeretanyaga a szabadon fejlődő személyiség erőterébe gyűlve haladó, nemzeti romantikus szellemet táplál. Minden írását áthatja egyéni művészetelmélete. E szerint valamennyi művészeti ág történeti fejlődésrendjébe, egymással való összefüggésrendszerébe ágyazza az egyes művek, mű-részletek szemlélését, értékelését.³ Ugyanakkor eszménye az, hogy bármi elméleti megfontolás elébe helyezze az élő művészi gyakorlat egyedi megfigyelését. Mindig egy-egy mű elfogulatlan, mélyreható megértésére, átvilágítására törekszik. A siker nem mindig teljes. De hibázásai is tanulságosak. Az ítéletek kialakításánál mindenképpen a művészi alkotáshoz hasonló jelentőséget tulajdonít a személyességnek.

„Nem elegendő a művészi gyakorlatra, ha a környező dolgokat csupán az ész szemével tekintjük, . . . soha egyetlen egy nagy költő, festész vagy hangász egyenesen és egyedül elméjét művelvén, naggyá nem vált; sőt teljes joggal tagadhatni azt is, hogy valaki egyedül elméjének használata mellett műismerővé válhatnék; mennyivel nehezebben fog tehát a művésznak sikerülhetni, csupán ítélőkészsége által műveit létre hozni, miután épen nekie szükséges mindennek előtt elkerülhetetlenül műveinek tárgyát úgy felfogni, hogy személyesen azzal eggyéválják, hogy általa elragadtatván azt viszont átszellemítse.”⁴

A korszerű problémákra érzékeny közíró fogékonysága nyilvánul meg már abban is, hogy mikor, milyen művekről, kérdésekről ír. Miután anyagi körülményei, társadalmi helyzete révén nem szorul pénzkereső cikk-írásra, mindig maga dönti el, hogy milyen ügy lesz méltó tárgya fejtegetéseinek. A legnagyobb számú képzőművészeti, építészeti írásain kívül irodalomkritikái három fő területet érintenek: a magyar dráma, színjátászás kérdéseit; a hazai regény ügyét; illetve a népiesség, nemzeti és egyéni jellem elveit és gyakorlatát.

Dramaturgiai elemzései, vitái külön tanulmányba kívánkoznak.⁵ A „legújabb magyar regényirodalom” jelenségeivel egy cikksorozatban foglalkozik.⁶ Négy szerző négy művét elemzi itt. Elsőként és legtúzetesebben Eötvös: *a falu jegyzőjét*. A méltó anyagra lelt műértő árnyalt, alaposan indokolt ítéletének megfogalmazásával találkozunk. Oly módon analizálja a regényt és foglal állást vizsgálatai konklúziójaként, hogy korabeli kritikája megállja a helyét mai irodalomtörténeti ítélőszékünk előtt is. Kiemeli Eötvös „irodalmunkban korszakot alkotott regényét.” Tudatosan érzékelteti a minőségi különbséget a jelentősnek ítélt és a múlandónak tetsző irodalmi termékek között. Úgy tér át Eötvös után egy-egy Kelmenfy, Jósika, Kuthy regény tárgyalására, hogy az utóbbiakat nem

³ „. . . (a művészi) összhangzat hatása soha nem származhat valamely önkényes módból, hanem épen ellenkezőleg csupán szerves munkalátból eredhet, mellyben minden nagyobb vonás vagy alakrendszer a tőle függő kisebb vonásokat szüli és melly szerves munkalát következtében továbbá minden rendszer nem csak a főegységtől, hanem még az egyes rendszerek közti kölcsönös viszonytól is függ.” Így fogalmazza meg elveit például az építészet vonatkozásában. L.: H. I. I. tagnak az építészek’ angol kir. intézetében tárgyalt fölfedezéséről a’ középkori egyházépítészeti elv körül, M. Ak. Ért. XIII. év II. sz. 1853. 45—53. l. Vö. Sz. K.: *Egy magyar művészetelméleti koncepció a múlt századból.* (Henslmann Imre), Fil. Közl. 1975/1. 18—41. l.

⁴ H. I.: *Párhuzam* . . . 11. l.

⁵ I. h.: It. 1976. 1. sz. 37—62. l.

⁶ Életképek, Irodalmi ör, 1846. Részletezve l. 1. sz. jegyzet.

méri a korszakalkotó műhöz, hiszen így eltörpülnének. „Egymásközi” összehasonlítás-hoz folyamodik, a kevésbé rangos munkától sem sajnálja figyelmét, hiszen a kezdő író (itt Kelmenfy) kevésbé sikerült alkotása is lehet később szerencsésebb, igényesebb művek-hez vezető út lépcsőfoka.

Az Eötvös-regény elemzése a legalkalmasabb arra, hogy alaposabban figyelemmel kísér-jük Huszár kritikusi módszerét. Összehasonlíthatjuk Pulszky és Hazucha azonos tárgyú bírálataival, a különbséget nem elsősorban minősítései különbségében találjuk, hanem az ítélet indoklasmódjának eltéréseiben. Bizonyos fokig még megtevesztőnek is nevezhetjük azt, hogy előrebocsátja: mivel az irányregénynek „társadalmi célja is van”, azt vizsgálja: „miként sikerült a költőnek az általános aesthetikai célt különös bevallott céljával egyesíteni.”

Megtevesztő az a látszat, hogy ebből a kiemelt szempontból taglalja a művet. Valójá-ban ezt és a felmerülő egyéb elvi kérdéseket is alárendeli a közvetlen, alapos megfigyelés-nek. Vezérfonalként alkalmazza a „költői elbeszéléshez tartozó” illetve a „társadalmi célt megvilágító” rétegek elválasztását. De középpontba az író „tárgyat átható teremtés-t” állítja, az „életműileg egybeszötséget” létét vagy hiányát. A regény cselekményének tömör ismertetése után először madártávlatból felvázolja alaptervének, epizódjainak két-féle vonulatát. „Társadalmi célúnak” minősíti a tisztújítási mozgalmak, reflexiók szere-peltetését. Kiindulópont számára ez ahhoz, hogy egyre mélyebbre ásva a „belső kény-szerbeli fejlődést” keresse meg és a regény belső összefüggésrendjének különböző fokoza-tait elkülönítse. Három fontos ponton látja a mű buktatóját: a cselekmény és a jellemek alakításában, s a kettő egymásrahatásában.

„A fejlesztő cselekmény kevésbé a személyekre, mint inkább a körülményekre bízatik”.⁷ — mondja ki találóan. Ennek az általános jellegzetességnek egyik szembetűnő megnyil-vánulási formája a „hallgatóság”-jelenetek túlgyakori ismétlődése. Tipikusan „esetsze-rűek” ezek az epizódok. Nem fakadnak sem a mű belső szabályaiból, teremtett világá-ból, sem pedig szereplői jelleméből. Másik fontos megfigyelése továbbfejleszti a regény belső természetének kinyomozását. A szereplők közül a „cselekvők inkább a gonoszak”, — azaz Nyuzó, Rétyné, Macskaházy csoportból valók. Pedig ennek a tábornak fő fogya-tékossága az, hogy tagjai, mint emberi lények, nem keltenek érdeklődést, csak annyiban, amennyiben ellentétbe kerülnek a Tengelyi — Viola párttal. Így tehát a sokoldalú, élő jellem és a cselekvés elkülönül egymástól. A jellemek nem cselekvés közben bontakoznak ki, illetve a cselekmény nem jellemek által bonyolódik. Ez kölcsönösen hátráltatja egy-mást. A „passzív személyek rajza jobb mint a cselekvőké”. A főszereplő Tengelyi minde-nütt „szenvedő, erényes szónok”-ként mutatkozik. Viola válik valóságosabb, mert aktí-vabb hőssé. De ez is viszonylagos, hiszen Viola „cselekedetei” balsorsának beteljesülését, végzete elszenvedését jelentik. Tengelyi alaphelyzete pedig eleve a társadalmi cselekvés-ből kizárt emberé, a kirekesztetté, melyet nem-nemes voltára vezet vissza az író. Inkább „fájdalmas panaszain” van a hangsúly, mint azok következesein. Ez mind a „puszta elbeszélés” mozdulatlanságában ölt testet, s a regény szerkezetére, felépítmódjára meghatározó módon rányomja bélyegét. Az első kötet végéig voltaképpen még el sem kezdődik a történet. Pedig ha a hőst cselekvőként léptetné fel az író, élővé változtathatná ezt az így mozdulatlan anyagot. Az egyes fejezetek indításakor is megismétlődik ez a mozgás nélküliség. A reflexiók abból erednek, hogy „a szerző úgy szólván még magát be nem írhatta a történetbe”. Ugyanezt a jelleget tükrözik az állóképek, a fő cselekményen kívüleső alakokban megtalálható sikerült jellemzései: Kislaky és neje, Violáné, Liptákné ábrázolása. Végül erről tanúskodik az is, hogy az egyes életsorsok, a költői igazságszolgál-tatás is befejezetlenül marad. A kiemelt „rögtönítélő törvényszék” -jelenet inkább kivétel,

⁷ Vö. Ir. ör, 1846. I. 1 — 16, 4. l.

mint szabály. Felmutatja, hogy az elevenen mozgó írói anyagban a jellemek is megélednek, színesebbé, érdekesebbé válnak, mint a többi, kevésbé sikerült részben.

Így végül, oknyomozó módon fölfejtja a regény szerkesztésének, ábrázolásmódjának, a szereplőcsoportok egymáshoz való viszonyának, az egyes epizódok lánccá-alakulásának, az egyes szereplők sors-rajzának, a befejezetlenségnek egymással összefüggő, egymást béklyózó hálózatait. A mű gyengéinek eredetére mutat rá. Az uralkodó jellegzetességek kiemelése tudatosítja azt az egységes alaptermesetet, amely az író egyéniségére utal. Viola talán azért került akarva-akaratlan középpontba, mert „olgy tárgy, mellyben a költő fájdalma legnagyobb részét összpontosíthatta” — kockáztatja meg Henszlmann a következtetést. A regény belső viszonylatai mögött fölkeresi az író és műve kapcsolatát. Megjelöli azokat a lényeges technikai fordulatokat, amelyek az alkotás minőségének rejtett rugói, alakítói. Úgy mélyed el a regény világában, hogy kitapintja a benne rejlő alternatívákat, például a befejezés lehetséges más változatait, a tragikusabb, a főszereplők teljes elbukásával záruló befejezést. A mű belső szabályain belül találja meg és mutat rá a nem elég szerves, nem eléggé belsően szükségszerű mozzanatok okaira. Nemesak egy műalkotásról, hanem az egész írói műhelyről is képet formál.

Két különösen kedvelt szempontja: „az egyedi fejlődés és fejlesztés”, illetve a mozzanatok, szerkesztés, környezet és szereplők „egymásból fejlődése” így különösen alkalmassá válik arra, hogy megtalálja a megróni és méltányolni valót. Kimutatja a regényben túlméretezett szenvedések romantikus, szentimentális anakronizmusait. Ugyanakkor Viola alakjának kivételével, néhány mellékszereplő rajzán kívül elmarasztalja Eötvöst a túl általános, kellő egyénítés nélküli ábrázolás bűnében.

Ezek a szempontok a hazai próza átlagánál vezérelve is szolgálhatnak. Hiszen Jósika ebben az időben a kevésbé igényes, kora közönségizlésének rendkívül jól megfelelő kalandregények írója. Az Akarat és hajlam című regénye esetében Sevillei Mária grófné története, aki saját magát erkölcsi halottnak tartva, lánya kedvéért gátlástalanul a bűnös meggazdagodás útjára lép, — Henszlmann szerint — nem anyaga miatt válik sekély értékűvé, a divatos francia regénymodor egyik követőjévé, hanem azért, mert ezt a kalandregényanyagot „életműszeresen végbevitt lélektani fejlődés” nélkül dolgozza fel. Ha a folyamatot ábrázolná, ha az „egyszemélybeni kettős természetet” megragadná, ha a lesüllyedés, szorongás, cinkosához való viszony motiváltabb lenne, — akkor ez is „művészi becsűvé” emelkedhetne.

Henszlmann bizonyos mértékig előnyt ad a „német — angol” iskolának a „francia”-val szemben. Ez előbbihez sorolja Eötvösön kívül Kelmenfyt is, akinek javára bizonyos engedékenységet árul el. Ezt az elfogultságot az teszi kevésbé egyéni korláttá, hogy ebben az időben Európaszerte a haladóbb és színvonalasabb irányt képviseli az „angol — német”-nek nevezett realizitikus törekvés, szemben a „francia”-ként megjelölt, divatosabb, felszínes, szórakoztató próza fajtáival, amelyet a rendkívül népszerű Eugen Sue neve jelképezhet. Jósikával együtt Kuthyt is ez utóbbi irányhoz tartozónak ítéli, végülis: joggal. Ennek ellenére nem egyoldalú megróvás a Kuthy-kritika. Kijelenti: „tévedéseiben is lángeszűnek” tartja. Arra törekszik, hogy ezt a jobbra-hivatott írórt eltérítse a „francia iszony irodalomnak mienkbe beoltása”-tól. Miközben a holdkőros gyermek történetét „bosszatónak és ostobának” tartja, erőltetettnek a „szörnyítési torzítási ferde modort”, minek során anyja és Marcus doktor különböző ételekkel, delejjel, mesékkel stb. őrültté akarja tenni a hőst, — aközben dicséri az író által mellékesen kezelt életképek valóságosságát, a „szemlélés gazdag tömörségét”. „Látszólag sík földön illy változatosságot álomban is alig képzelénk” — dicséri.⁸

⁸ Ir. ór, 1846. II. 283 — 284. l. Horváth János hasonló megfigyelések alapján illeszti egy folyamatba Kuthy, majd Petőfi népi alakábrázolását. (*A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*, 1927. 236, 246, 249. l.).

Kelmenfy László: Meghasonlott kedélye esetében joggal gyanakodhatunk elfogultságra. Hiszen Valday és Tekla szerelme, — a földesúr és a harangozó lányának tragédiája első pillantásra lényegében nem különbözik a fent-vázolt Jósika, Kuthy regényektől. A hajmeresztő fordulatok közül nem hiányzik a szegény vőlegény lezuhanása a toronyból, a boldogtalan apa bosszú-cselészövény sorozata, az elbűjdosó lány törvénytelen gyermekének elrablása sem. Henszlmann kritikájában azt hangsúlyozza és méltányolja, hogy az egész rémtörténet „aestheticó-psychologiai kifejlés” irányába tart. Valday nem Tekla miatt hasonlít meg, hanem „életuntság miatt”, „ismételt tapasztalati csalódások miatt”. Kiemeli azt, hogy nem a „megbukó lány” ábrázolásán van a hangsúly, mint Kotzebue-nál, hanem a „reflexiók és elbeszélés” útján hat. A főhős végül öngyilkos lesz, s ez „hidegen hagy minket”, mivel életuntsága „nem legalább úgy vélt, magasabb életnézetből ered”, hanem „egyedül visszataszító elpuhultságban”, „jellemé gyengeségében”. Ezek a megkülönböztetések azért nem hatnak elég meggyőzően, mert voltaképpen csak „sikerült helyeket” tud dicsérni, a „lélekbúvárlati kifejlést” is hiányolja, tehát a regény értékeiről alkotott képe jóindulatú kikövetkeztetés csupán.⁹

Az irodalmi népiesség kérdéseivel foglalkozik, amikor Petőfi János vitézéről ír, majd arról, hogy jelentkezik a népmese Magyarországon. A kettő egymással összefüggő gondolatmenetbe illeszkedik. A Petőfi-cikkben különös és Henszlmannál szokatlan vaktságot tapasztalhatunk az alkotás művészi erényeivel szemben. Éppen azokkal a vonásokkal szemben bizonyul érzéketlennek, amelyek a Petőfi-lírárt megkülönböztetik a valódi népköltészettől és az őt megelőző műköltészettől. Hol a népköltészet méroéjével méri, hol az eddig ismert műköltészetével. A kettő között éppen a Petőfire jellemző egyénítés kerüli ki a figyelmét. Így a zsványtanyán János vitéz viselkedésében „a nép meséinek régibb hőse” viselkedését kéri számon, s furessálja, hogy „vonakodik . . . a zsványoktól kincseiket elszedni”. Céltalannak találja lényegében az egész zsványtanya részt, a fazekassal való találkozást óriásország előtt, a temetón-hálás jelenetét. Nemzetközi folklór-motívumok felbukkanását keresi és jelenlétüket hiányolja. Az óriásországi résznél például a Három citrom című szlovák mesében található ólom, ezüst, arany gombóc jelképes értelmét nem leli. A boszorkánykalandnál úgy véli: „inkább művészi, mint népies hangon van tartva”. „Bölcsészeti eszmének” tartja azt, amikor a boszorkányok halála után kiderül az ég, — pedig népmese-fordulatként is találkozhatott vele. Főként a huszárok „dévajkodóan mulattató és éles elműen feltalált fillentésének” „költői zamatát” tudja dicsérni.¹⁰

Az egész magyar népmese vizsgálat arra irányul, hogy alapvető ós-mesetípusokra lépjen. A négy elem, a négy évszak jelképes meséinek egyikét, a téli álom — tavaszi ébredés, illetve: a tél és a nap, a gonosz hideg és a jó meleg (nap-hős) harcának magyar változatait keresi. Sajnálkozik, hogy „csekély az eredetiség”. Tizennégy részben közölt értekezése elég száraz és szigorúan a kijelölt típusjegyek keresésére szorítkozik. (Mese a fillérről, A hercegisasszony és a kondás, Tündér Ilona, Vas Laci, A szalonnavár stb. példák során át.) Az utoljára hagyott János vitéz és Lúdas Matyi alapján úgy látja, hogy ha a „jelvi mese” „költésének ideje” le is tűnt, nálunk is lehet meseköltészet a „dévajkában”. A szót a János vitéz „dévajkás helyei” értelmében alkalmazza. Fazekas és Petőfi műveinek esetében egyaránt a főhős magatartásában megnyilatkozó „magyaros phlegmá”-ban látja az egyik nemzeti sajátosságot. A Lúdas Matyit, mint „egyetlen politikai tárgyú népi elbeszélést” értékeli és mintaszerűnek tartja.¹¹

A nemzetközi mesekincs, tipológia és a hazai anyag összehasonlításának első kísérletét kell becsülnünk ezekben az írásokban. Kétségtelenül mögötte áll már Erdélyi János áldo-

⁹ Ir. ór. 1846. II. 212—214. l.

¹⁰ M. Szépirod. Sz. 1847. II. 364—366, 379—380. l.

¹¹ M. Szépirod. Sz. 1847. II. 81, 100, 360, 379. l.

zatos munkájának buzdító hatása. De éppen a népköltészeti gyűjtés kezdeti állapota is tükröződik az általánosításokban, a népmesék gazdagságának lebecsülésében. Kettejük munkájának egybehangolódása egy közösen szerkesztett kritikai lap formájában testesül meg.¹²

SZÉLES KLÁRA

Török János „időszaki szemléje”, a *Kelet Népe* (1856). Csengery Antalt a sikertelen kísérletek nem csüggesztették.* Lankadatlanul munkált régi terve, a „revue” létrehozásán. Elvbarátai (Eötvös, Szalay, Kemény, Gyulai) aktív támogatása mellett, az idő is neki dolgozott. 1856-ban abszolutizmus kori kulturális életünk gáláns pártfogója, Károlyi István gróf, akinek Eötvös beszélt elképzeléseikről, ajánlotta fel segítségét. A Szent István Társulat egyik hangadó személyiségeként, 4000 pengőforintját azzal a kikötéssel bocsátotta volna a vállalkozás rendelkezésére: szerkesszék azt „keresztény alapon”. A korszerű tudomány-szemléleti elvek talaján álló Csengerynek mindez természetesen nem volt kedvére.

„De tudod — írja a „keresztény alapról” Gyulainak — mit teszen ez azok szájában, akiknek befolyása alatt áll ama jó gróf . . . ami a hagyományokba ütközik, nem keresztényi. A geológia istentelen tudomány, mert másképp adja a föld alakulását. Az astronomia sem bírja tetszésüket, mert hiszen több ezer évet tesz föl, míg egyes csillagokból leérkezett ide a világosság, mint amióta e világ fenn áll. A nyelvek egyetlen törzsből erednek, s aki uralatáji stb. nyelvről beszél, eretnek . . . Hát az újabb történeti nyomozások?” (1856. máj. 20.).

Csengeryvel szemben a *Magyar Sajtó* szerkesztői tisztéből már elmozdított Török Jánosnak nincsenek ilyen természetű skrupulusai. Amit szemléjét létrehozandó művel: a szélhámosság magas iskolája. Értésülve a történekről azonnal meghirdeti revü-tervét, a *Kelet Népet* (MS 1856. ápr. 24.). Ő csak „kezelője” (értsd: „pénztárnoka”) óhajt lenni a vállalatnak — ígéri álnokul — a szerkesztést „okosabbakra” bízni. Tervével először Eötvöshöz fordult, őt véli legkönnyebben meggyőzhetőnek. Ám Eötvös Csengeryhez utasítja. Töröknek ez nincs ínyére. Inkább Keményhez fordul, arra kéri: tarthassák meg alakuló megbeszélésüket a báró szállásán. Kemény reááll. Török ezután Eötvöst, Keményt, Csengeryt és társait Eötvös és Kemény nevében hívja meg lapalapító-tanácskozásaikra.

Csengery nem tágít. Ő a szemléleti egység, méghozzá a modern, polgári szemlélet alapján létrehívott orgánium híve, semmit sem vár az „irodalmi fúzióktól” (jó oka van rá az ötvenes évek irodalmi, kulturális lapalapításait tekintetbe véve). Az értekezlet tehát nélküle ül össze, és úgy, hogy Eötvös és Kemény nem ismerik távolmaradásának okát. Kemény kijelenti: szükségesnek látja egy revü megteremtését, de közreműködését feltételekhez köti. A lapot ne *Kelet Népe*nek nevezzék, ne Török, hanem szerkesztőbizottság irányítsa, Eötvös, Szalay, Csengery közreműködésével. Programját a szerkesztőbizottság dolgozza ki Török helyett, az kezelje továbbá pénzügyeit is. Magyarán: Törököt kényszerből megtűrik ugyan, de csak periférikus szerepkörben. Amikor pedig kiderül, hogy Csengery közreműködése — amiről Török Eötvöst is, Keményt is biztosította — valótlan, az említettek, a velük azonos célokért fáradozókkal együtt, végérvénnyel hátat fordítanak a vállalkozásnak („De ugyan miért állanak szóba Törökkel Eötvös és Kemény — kérdi Csengeryt Gyulai — miután tudják, hogy mindig compromittálja őket?” 1856. máj. 23.).

Török azonban nem adja meg könnyen magát. 1856. máj. 1-én — ügyesen fogalmazott kísérő szöveggel — fényes névsort tesz közzé a *Magyar Sajtó*ban, felsorolva mindazokat,

¹² M. Szépirod. Sz. 1847.

* Előzményét l. Magyar Könyvszemle.

akiknek közremunkálását „részint már megnyerte, részint megnyerni óhajtja” szemléje számára, természetesen Csengery, Eötvös, Kemény, Szalay neve is az előszámláltak között olvasható.

Csengery *Nyilatkozatában* (PN 1856. máj. 3.) tiltakozik: Töröknek sem oka, sem joga nincs őt a szerkesztő-bizottság tagjaként emlegetni. A *Pesti Napló* egyik közleménye Szalay László és Eötvös nevében cáfol (1856. máj. 7.). Kemény „indiscretnek”, valótlanak bélyegzi Török tájékoztatását. Csak Eötvös, Szalay és Danielik beszélik le a nyilvános válasz-adásról.

Török — ezzel szemben — tovább ügyeskedik. A *Pesti Napló* — írja az elhangzottakra válaszul — csak személyes ellenszenvét leplezi, midőn úgy tünteti föl, mintha „több jeles írónk” is ellene volna a *Kelet Népe* tervének, amely végülis a java magyar szellemi erő összpontosítására törekszik (*A magyar irodalom történetéhez*. MS 1856. máj. 11.). Ezt követően Bécsbe távozik a szerkesztő-aspiráns. 15000 pengőforint szubvencióért folyamodik az ott időző magyar püspökökhöz. Lapját — érvel — amely már élvezi kulturális életünk kiválóságai támogatását, a katolikus érdekek orgánumává teszi, ha a kért összeget megkapja. Nincs szerencséje! Az egyháznagyok informátora Danielik János. Ő pedig — ismeri Törököt.

*

A fentiek mind szélesebb körökben elterjedése nem éppen ígéretes ajánló levél az induló *Kelet Népe* számára. Nem csalogató a szerkesztő neve, személye sem. Gyulai Pál „irodalmi aljasodásunk személyesítőjét” látja benne, aki — Pompéry János szerint — „a mézet éjedényben is képes az olvasónak nyújtani”. S az ő — bizonyára személyes indulatokon is felforrósodott — véleményükkel a kései történész, Angyal Dávid sem száll perbe. Legfeljebb finomabban fogalmaz, mondván: „Zilált pénzügyei eltompították érzékét tollának méltóságá iránt!”

Török szerkesztői kvalitásai — szerencsére — felülmúlták morális habitusát. Ha nem is sikerült olyan, a szellemi nézetazonosság talaján létesült, magasszínvonalú orgánumot teremtenie, mint amelyet Csengery óhajtott, a *Kelet Népe* mindenképpen a java kísérleteink közé sorolható. Irodalmi-tudományos veretéről jeles szerzők gondoskodtak (csakúgy mint a Török által szerkesztett *Pesti Napló* vagy *Magyar Sajtó* működése idején). „Rámenőssége” (plasztikus rajzát éppen Aranynál olvashatjuk, Tompához írt, 1853. máj. 23-án kelt levelében), az idők kedvezőtlen volta („Tekintse őt élesztőnek a tésztában — írja Gyulainak Greguss — és az is kell”. [1856] jún. 29.) lendített ügyein? Okunk van hinni: — egy sereg más tényezővel együtt — mindakettő.

A szerkesztő „rámenőssége” prenumeránsai toborzásában is megmutatkozik. Pesty Frigyesnek, a Temesvárott élő jeles történésznek, egyszersmind a Török-féle *Magyar Sajtó* vidéki levelezőjének 4 példányt küld „revue”-jéből. „Nem kételkedhetem — írja —, hogy a csanádi Püspök, gymnasium és Magyarbirtokosok [a] Bánságban összesen 4 példányt elvállalnak”, az ötödiket Pestynek ajándékozza (Bécs, 1856. dec. 22.).

Jól számított. A *Kelet Népe* 3. számától fogva — „beérkezésük sorrendjében” — közli előfizetői névsorát (a 4. számmal megszűnően a lap, nincs folytatása a névsornak sem, jöllehet feltételezhető: több példány talált gazdára az itt rekonstruálható 326-nál). A prenumeránsok között 23 római katolikus főpap, további 60 katolikus lelkész, tanár, oktatási intézmény vagy egyesület, 50 arisztokrata, földbirtokos, 53 értelmiségi, 3 munkás vagy iparos, illetve a Nemzeti Kaszinó és a debreceni Református Főiskola található. Az arisztokraták közül Sina Simon báró 25, Széchenyi István gróf jószágigazgatója 12, Esterházy Pál herceg 10, Mikó Imre gróf 5 példányt rendelt.

Ha nem is lett olyan mértékben a „katolikus érdekek orgánumává” a *Kelet Népe*, ahogyan azt szerkesztője szerette volna, vagy legalábbis említett folyamodványában fel-

tünteti (mértékadó személyiségei — láttuk — nem akarták magukat látványosan Török mellett elkötelezni), prenumeránsai jegyzéke mégis beszédesen bizonyítja: a lapot első-sorban a katolikus egyházi körök tekintették magukénak, és — feltehetően — az előfizetők névsorából következtethetónél aktívabb mértékben. Erre utal szilárdnak tetsző anyagi bázisa, szerzőinek juttatott gáláns honoráriuma (Kautz Gyulának 30—35 forintot ígér, Egressy Gábornak 40 forintot fizet ívenként — levelei tanúsága szerint — a *Kelet Népe*-ben közreadott tanulmányokért; akkor, amikor a kiadók 20—25 forintos tarifával dolgoztatnak és az évtized végén még ezt is alább szállítják).

De: a *Kelet Népe* a fentiek ellenére sem igazolja Csengery idézett, jogosnak látszó aggodalmait („ami a hagyományokba ütközik nem keresztényi. A geológia istentelen tudomány, mert másképp adja a föld alakulását”). A konzervatív erők béklyózó jelenléte ellenére, az egyház kebelén belül is számosan vannak, akik a természettudomány felfedezései és az egyház hittételei közötti hídépítéssel próbálkoznak (nem utolsósorban az utóbbi ideológiai hegemoniája biztosítása érdekében), állást foglalnak a szabad tudományos kutatás, az empirizmus mellett is. A klerikális ortodoxia éppen az ötvenes évek viszonyai között kénytelenül bizonyos koncessziókra. Török ezt a rést látszik kihasználni részben a szemle típusú lap szemléleti követelményei, részben a tilalomfák óvatos szem előtt tartásával.

Az ötvenes években Európa-szerte és Magyarországon is a paleontológia és a geológia új eredményei állnak a szellemi-tudományos érdeklődés középpontjában. Művelésük, a velük való foglalkozás egyet jelent a növényi és a biológiai fejlődés gondolatának elfogadásával, valamint a fejlődéstudomány történet szemléleti következményei levonásával. A konzervatív egyházi körök, folyóiratuk, a *Religio* hasábjain és más fórumaikon elvetik a biológiai és történelmi fejlődés gondolatát, és a bibliai teremtéstörténet megdönthetetlen érvényűsége mellett szállnak síkra.

A *Kelet Népe*-ben megjelent *A föld- és őslénytan viszonya az ember-nem eredetéhez* (2. sz. 332—362. l.) című cikk megelégnék hazai érdeklődéssel számol: a geológia és a paleontológia felfedezései és a hozzájuk kapcsolódó elméletek rövid, népszerű ismertetése, William Usher könyve, a *Types of Mankind* („az emberiség képletpéldányai”) egyes részletei „magyarításával”. Szerzője, Schvarcz Gyula, a későbbi neves történész és kultúrpolitikus, a cikk keletkezésekor még a pesti piarista gimnázium utolsó éves diákja. Talán felesleges mondanunk, hogy írása a fejlődéstudomány talaján áll, több helyen a dogmatikus szemlélettel is szembeszállva. A várható támadások ellenében védelméül egy anekdotát ragad:

„A Korán hirdeti, hogy a világ két nap alatt teremtett, s Omár, a 'tudós', ki egy hosszadalmasb időszakot mert fölemlíteni, hazáját odahagyva futni kényszerült, — menekülni a meggyalázás elől, nehogy véleményezését majdan szegénytelenül kelljen visszavonnia. Szerencsére, hogy kissé fölvilágosultabb állapotok közt adatott élnünk”.

Török céltudatosan törekszik lapját mind tartalmi, mind formai értelemben színvonalas szemlévé változtatni. Jelentékeny rész illetheti ebben a történész-archeológus Paur Ivánt is, akit segédszerkesztőként vesz maga mellé (l. Török Egressy Gáborhoz írt, 1856. júl. 11-i keltezésű levelét). A négy számot és egyetlen évfolyamot ért *Kelet Népe* a tudományok egészét igyekszik látóköriében tartani, áttekintő, ismertető-értékelő tanulmányokat közreadni egy-egy szakágazat hosszabb-rövidebb működéséről, frekvenciáltabb problémáiról, többnyire jeles, modern gondolkodású tudósok, publicisták tollából (Wenzel Gusztáv: *Magyar történelem vagy történetkutatás, történettudás és történetírás Magyarországon*. 1856. 1., 2. sz.; Hegedűs Lajos: *A magyar jogirodalom fejlődése 1850—1856*. 1., 3. sz.; Xántus János: *A Comanche-Indus-törzs Amerikában*. 4. sz.; *Külföldi irodalmi szemle*. 2.

sz.; Hunfalvy János: *Földtani tanulmányok*. 4. sz., Falk Miksa: *Politikai tájékozódás*. 2., 3. sz. stb.).

*

Nem törekedve a *Kelet Népe*ben megjelent tanulmányok, közlemények lajstromozására, néhány mégis megérdemli fokozottabb figyelmünket. A Toldy Ferencé például, *A Magyar Akadémia körül* (1. sz.). Alkalmat megírására az Akadémia működésének negyedszázados évfordulója szolgáltatott. Számadás és előzetekintés is egyben — ennek megfelelően. Időszerűségét csak növeli az a tény — és a cikk szerzője erről rögtön a bevezetőben szól —, hogy országszerte keveseknek van helyes fogalma az Akadémia *tényleges feladatáról*. Toldy pontosan látja — és a polgári célkitűzésekhez alkalmazkodón állapítja meg — az Akadémia szerepét, helyét a tudományos fejlődés újabb szakaszában. A tudományos centralizáció híve. A feladatát korszerűen értelmező Akadémia irányító tevékenysége mellett válhat a tudomány társadalmat alakító tényezővé. Főként a történet- és természettudományok terén tartja nélkülözhetetlennek tudományszervező és irányító szerepét. Más a helyzet a szépirodalmat illetően. Az Akadémia „gondoskodása” — francia, német példák bizonyítják — inkább bénító, mintsem lendítő erő. Nincs másként az évtized végére, méginkább a hetvenes-nyolcvanas évekre nálunk sem. Toldy tehát előre észlelte a veszélyt. A hazai tudományosság fejlesztésében, a színvonalas ismeretterjesztés előmozdításában és külföld eredményei közvetítésében jelöli meg az Akadémia működésének hármass célját.

Kautz Gyula — aki ez időben a nagyváradi jogakadémián a nemzetgazdaságtan rendes tanára — a „kapitalizmus főpapjáról” Adam Smithről közöl tanulmányt (*Smith Adam és az újkori nemzetgazdaságtan*. 1. sz.). Az ipari kapitalizmus bibliájává lett művet, az *Inquiry into Nature Causes Wealth of Nations*-t (1776), a 18. század „világérdekű” munkái — Vico, Montesquieu, Linné, Rousseau, Kant alkotásai — jelentőségével méri. Keletkezésének körülményeit és utóéletét vizsgálva megállapítja: a szabadelvű közgazdasági vizsgálódások Smith felléptével emelkedtek tudományos színvonalra. A korában felszabadító hatású elmélete lefektette a gazdasági gondolkodás logikai módszerének alapjait, amely létrehozója következtetéseit is túlélte.

A korszerű polgári közgazdaságtudomány igényével gondolkodó Kautz Smith művének fonákjai fölött sem húny szemet. Az — konstatálja — a nemzeti javak termelésére, előállítására összpontosít csupán, és nem foglalkozik a termelő néposztályok részesedésével a termelt javak élvezésében. Állam és nemzet rendszerében „ideig-óráig állami szövetségbe lépett egyének tömege”. Smith „félszagségei” és az azóta keletkezett problémák korrigálására követői nem fordítanak figyelmet — érjük tetten érvelésében a két irányba hadakozó polgári teoretikust — alapot szolgáltatva így részben a kommunisták, részben a feudális rendhez szítók izgatásainak.

Greguss Ágost írásainak (*Általános észrevételek legújabb szépirodalmunk körül*. 1. sz.; *A nevezetesebb tüneményekről legújabbkori regény- s beszélyirodalmunkban*. 4. sz.) találó megállapításai, kitérő részlet-megfigyelései és árnyalt irodalom-szemlélete mellett, az ad különleges érdekességet, hogy ezek egy nagy reményekre jogosító kritikusi pálya hatyúdala. Gregussban a politikai szempontokra ügyelő közéleti ember, a tudós, főként a hatvanas évektől kezdve nem biztosít helyet a kritikusnak.

Erdélyi Jánoséval rokon nézőpontú szemléje szépirodalmunkról kíván áttekintést adni. A történelmi fordulatok utáni irodalmi-kulturális állapotok jellemzője — írja — a gyűjtés, terjesztés, tájékozódás stádiuma. Míg a forradalom előtt irodalmunk „arisztokratikus, kirekesztő” volt, most „demokratikus, befoglaló”. „Az irodalom megnyílt a népnek, mely megnyílt Európának”. Ennek következménye a népszerű, az ismeretterjesztő irodalom fellendülése.

Am a gyűjtés keresést föltételez — vonatkoztatja diagnózisát most már kizárólag szépirodalmunkra — a keresés tétovázást. A tétovázó keres és példányokra talál, melyeket utánoz. Minél tájékozatlanabb valamely kor saját teendői körében, annál erősebben fog terjedni az utánzás kórja. A „művész” név a forradalom utáni időszakban csak Aranyt és Keményt illeti. Közülük is mindenekelőtt Aranyt, korának legkifejezőbb költőjét.

Jelenkori irodalmunk reprezentatív műfaja a regény — állapítja meg. Közös vágyainkat, egyes fennálló intézmények fonákját, a társadalmi változtatások szükségét, vagy legalább lehetőségét az *irány regény*; a múltat a jelennek, jövőnek — a jelen bevezetése, alapjaként — a *történeti regény* tárja fel. Esztétikai egyenértékűségük elismerése mellett — valószínűleg a nemzeti egységpolitika irodalmi koncepciója következményeként (amely a társadalmi tematikát a nemzetinek rendeli alá) — a történeti regény elsősege mellett foglal állást.

Regényíróinkról szólva, Jósika irodalomtörténeti jelentőségét abban látja, hogy ő teremtetett közönséget a magyar regénynek, megnyerve olvasóul a művelt rétegeket is. Jókairól, a „közönség kedvencéről” megállapítja: újabb regényeiben, az *Egy magyar nábobtól* kezdve a realizmushoz közelít, elhagyva az alakok „valószínűtlen túlképzelmi körrajzát”. Keményről megjegyzi: a közönség inkább csak tiszteli mint olvassa. Regényei voltaképpen lélektani búvárlatok, amelyekben — észleli hibájaként — „az igazság szépsége győz a szépség igazsága fölött”.

Szóvá teszi forradalom utáni regényeink szerkezeti pongyolaságát, „eltárcásodását”. Okát az előzetes hírlapi publikálásban (Jókai), illetve a francia regény destruktív hatásában látja. Tanulmánya kritikátörténeti tanulsága: korábban szuverén aspektusa közleledést keres a Pesti Napló körének ideológiai-esztétikai álláspontjához.

*

Nevéből következően Török orgánuma feladatának tekintette a Széchenyi-kultusz szolgálatát is. A szerkesztő bevezetőjén kívül (*Deus pro nobis, quis contra nos?*) négy közlemény munkál ilyen irányba, valamennyi az első számban (Mészáros Károly: *A Széchenyiek*, Török Sándor: *Gróf Széchenyi István*, Kemény Zsigmond: *Gróf Széchenyi Istvánról*, Székely József: *Kelet Népe*) a fentebb ismertetett írásokkal egyikük sem azonos értékesportba tartozó. Kemény tanulmánya Töröktől nyírbálva kerül az olvasó elé.

Török lojális hangú beköszöntője szemléletmódot a később következő tanulmányok egyikének-másikának esetlegesen nem tetsző következtetéseit igyekszik tompítani, és megnyerni azok támogatását, akik végeredményben a lapot eltartották. A Bécsben megjelenő folyóirat (előfizetési ára félévre 5 forint, Török évi 8 szám kiadását tervezte 8 forintért — sikertelenül) szakrendbe állított *Magyar Könyvészetet*, továbbá *Magyar Krónikát* közölt jelesebb hazai politikai és kulturális eseményeinkről.

A folyóiratban többnyire csoportosulásoktól független tudósok, közírók publikáltak. A szerkesztőnek a jó szemle készítésén kívül különösebb kulturális-tudományos koncepciója nem volt (valószínűleg ezért nem tudott lapja köré állandó szerző-gárdát szervezni). Kövessük Széchenyi eszméit — fogalmazza meg túlzott általánosságban bevezetőjében céliküzéseit.

A *Kelet Népe* 1856 végén történt megszűnte után *Hazánk* (1858–60) néven alapít ismét orgánomot Török. Ez azonban már nem szemle, hanem „honismereti” folyóirat, mégpedig a szó legtágasabb értelmében. Magyar vonatkozású történeti kútfőt, politikai tanulmányt vagy természettudományi értekezést egyaránt közöl (geológiai tudományoságunk első európai szintű egyénisége, Szabó József például *Magyarország rezes vizeiről* ír cikket). A *Kelet Népe*vel csupán közlendői színvonalának egyenetlensége és rövid élete rokonítja.

MIKLÓSSY JÁNOS

A Párisi Magyar Értesítőről. Garay Antal 1847–48-ban kiadott kéziratoss hírlapja, a *Tárogató* után hosszú ideig nem jelent meg magyar nyelvű időszakos kiadvány Párizsban, míg 1888-ban napvilágot nem látott Amadé Saissy kiadásában és Székely Sámuel szerkesztésében a *Párisi Magyar Értesítő*.¹ Magyar nyelvű lap alapítására alkalmassá tette Saissyt az a körülmény, hogy mintegy húsz évig a francia nyelv és irodalom tanára volt a pesti egyetemen, szerkesztésében jelent meg a *Gazette de Hongrie* című lap, beszélte a magyar nyelvet és jó kapcsolatai voltak a magyarországi sajtó és politikai körökkel. Hazatérte után a francia kormány gyakran kikérte a véleményét osztrák–magyar vonatkozású kérdésekben.² Így történt ez 1888-ban is, amikor Tisza Kálmán magyar miniszterelnök tapintatlanul nyilatkozott a nagy forradalom 100. évfordulóját világhiálítással megünnepelni kívánó Franciaországról. Ez széleskörű felháborodást váltott ki a párizsi politikai és sajtókörökben. Tisza Helfy Ignác képviselő interpellációjára adott válaszában kifejtette, többek között, hogy a párizsi világhiállításon esetleg résztvenni kívánó magyar kiállítók:

„a kormánytól támogatásban semmiképpen nem fognak részesülni és éppen ezért, mert a kiállítás 1889-ben fog tartatni, ezen kiállítás nem úgy tekintendő, mint rendes világhiállítás vagy más kiállítás, hanem annak határozottan politikai háttere is van, tehát fontolja meg mindenki, mielőtt magát részvételre elhatározná . . .”³

A hazai körök sem fogadták egyértelműen kedvezően Tisza és a kormány más tagjainak megnyilatkozását, például a 48-as függetlenségi párt is elhatárolta magát:

„a 48-as párt szükségesnek tartja ezennel . . . kijelenteni, hogy a földművelés-, ipar és kereskedelmi miniszter s a miniszterelnök említett eljárását illetőleg válaszáat a leghatározottabban elítéli: a párisi 1889-ben tartandó világhiállításnak, amely egy, az emberiség történetében korszakot alkotó áldásos, a későbbi rémuralommal össze nem téveszthető esemény emlékére rendeztetik, a legjobb sikert kívánja s óhajtja, hogy a francia köztársaság a bel- és külbéke s a haladás útján minél inkább megszilárduljon, legkevésbé sem kételkedve, hogy ez érzelmekben az egész magyar nemzet őszintén osztozik.”⁴

Az ekkoriban magyar ellenessé váló francia közvéleményt Amadé Saissy azzal szerette volna befolyásolni, hogy elsősorban a politikusok és a sajtó tájékoztatására: „a francia kormány az ő javaslatára elhatározta olyan magyar nyelvű, nyomtatott könyvmatoss napi kiadását, melynek az intelligensebb magyar közönség, de leginkább sajtó országgyűlés két házának a francia viszonyokról állandó informálása lenne a feladata.”⁵ Saissy az új lap szerkesztésére az akkor Párizsban élő Székely Sámuel újságrót szemelte ki, aki elvállalta a munkát, segédszerkesztő előbb egy Csapó nevű párizsi magyar újságró majd Gérecz Károly tanárjelölt lett.

A *Párisi Magyar Értesítő* első száma 1888 júniusában jelent meg. A lap francia alcíme: „Correspondance danubienne de l'AGENCE LIBRE”. A szerkesztőség címe: 50, Rue Notre-Dame des Victoires, 50. — Paris volt. Előfizetési ára egy évre kétszáz francia frank lett, azonban ingyen megküldték a budapesti és vidéki lapoknak, a kormány tagjai, a képviselők, a főrendiház tagjai valamint a főispánok részére. A hazai sajtó lényegében kedvező fogadtatásban részesítette a tájékoztató lapot és sokszor vett át anyagot belőle. Különösen a világhiállításra és a francia belpolitikára vonatkozó híreket. A szerkesztők viszonzásul azt kérték, hogy „becses lapjaikból egy-egy cserépdányt hozzánk beküldeni szíveskedjenek a végből, hogy a bennök foglalt érdekes közleményeket az Agence Libre közvetítésével a francia sajtóban ismertethessük.” A lap 17. számában már jelzik a magyarországi hírlapok reagálását:

„Kedves kötelességünknek tartjuk köszönetünket kifejezni mindazon hazai szerkesztőségeknek, kik szívesek voltak becses lapjaikat hozzánk rendesen beküldeni s kik kéziratoss használatra kiállított lapunkat felhasználván egyúttal megemlékeztek vállalatunkról.

Kérjük ez alkalommal a többi szerkesztőségeket is, hogy velünk minél előbb csereviszonyba lépni méltóztassanak emlékeztetvén őket a programmunkban kitűzött célra, mely törekvés bizonyára a hazai közönség osztatlan tetszésében fog részesülni." Itt jegyezzük meg, hogy az első programadó cikket tartalmazó számból eddig még nem került elő példány így sajnos azt nem ismerjük.⁶

A *Párisi Magyar Értesítő*nek rendszeresen két rovata és több arovata volt, így a „Politikai hírek” belföldi és külföldi arovattal. A másik rovat a „Napi Hírek” és időnként a „Párisi kiállítás”. A lap gyakran a külföldi és a francia sajtóból vette át híreit a forrás megjelölésével.

A lap erőteljesen németellenes beállítástú volt. Rendszeresen közöltek híreket „Német kötekedés” és „Bachkorszak Elzász—Lotharingiában” összefoglaló cím alatt. Többször jelentek meg cikkek a párizsi magyarokról és egyesületükről. Az egyiknek „A párisi magyar egyesület vagyona” a címe. A vagyon részletes felsorolása után kitérnek arra, „hogy az egyesületnek van 6 tiszteletbeli, 20 pártoló és 110 rendes tagja. — Szép könyvtárában pedig van 728 magyar, 225 francia, 113 német és 58 egyéb nyelvű mű. Az összes munkák száma e szerint 1.124.” (*Párisi Magyar Értesítő* továbbiakban PME, 1888. 21. sz.) Olvashatunk a kiadványban például az akkor Franciaországban élő Munkácsy Mihályról is:

Kristus a Calvárián. — Munkácsy e remek festménye ép úgy mint többi nagy képei Amerikába vándoroltak. — Érdekes mindenesetre, hogy e képet is Vanamaker philadelphiai lakos vette meg, ki tudvalevőleg a Kristus Pilatus előtt című festménynek is birtokosa. Vanamaker e második Kristus-képet is 500000 frk-ért vette meg.” (PME, 1888. 37. sz.)

Később Zichy Mihályról is írtak, aki ekkor már újból Oroszországban élt. Foglalkoztak Trefort Ágoston közoktatásügyü miniszter halálával és tárcója utódlásának kérdésével.

Az 1889-es párizsi világkiállítással kapcsolatban megtudhatjuk, hogy ott annak: „egyik legérdekesebb részét valószínűleg az fogja képezni, melyet a »munka történetének« szenteltek.” A kiállítást a fejlődélmélet elvei alapján rendezték. (PME, 1888. 71. sz.)

A *Párisi Magyar Értesítő* megjelenése után egyes magyar lapokban olyan közlemények láttak napvilágot, hogy az Agence Libre — a lap kiadója — orosz cár hatóságainak a zsoldjában áll. A lap szerkesztői visszautasították ezt a rágalmat:

„Ezzel kapcsolatban azonban nem mulaszthatjuk el rámutatni a magyar sajtó azon téves felfogására, hogy az Agence Libre orosz zsoldban álló intézet.

Az Agence Libre olyan bel és külpolitikát követ, a milyent az Franciaország érdekeiből jónak lát, de az Agence Libre soha sem állott sem az orosz sem más kormány szolgálatában és Magyarországgal szemben mindenkor nem csak correct, hanem valóban rokonszenves magatartást követett.

Jól tudják itten, hogy e hazug hír a Pester Lloyd útján terjedt el a francia sajtóviszonyokba kellőleg be nem avatott körökben . . .” (PME, 1888. 115. sz.)

A *Párisi Magyar Értesítő* több cikkben szellőztette azt a körülményt, hogy a magyar hatóságok lagymatagsága miatt a magyar állampolgárokat a francia szervek továbbra is osztrákokként regisztrálják, a több oldalról jövő nyomás hatására a magyar hivatalos szervek végül is intézkedni kényszerültek:

„Ungarn existirt . . . ja. — A párisi magyar egyesület tegnapi ülésén fölolvására került gr. Zichy Tivadar követségi tanácsos f. h. 3-ikáról kelt levele, melyben értesíti az egyesület elnökségét, hogy miután tudomására jutott, hogy a magyarok az osztrákok rovatába lőnek beiktatva, kötelességének tartotta ezen sérelem orvoslására a szükséges lépéseket megtenni és ennek kapcsán figyelmezteti az elnökség útján mindazon magyar honfiakat kik osztrákoknak lettek beírva, hogy november hó végétől kezdve bejelentési lapjaikat a páfet de police bejelentési hivatalában kiigazíttathatják.

Az általunk fölkarolt ügy ezzel oly megoldást nyert, mellyel mi magyarok mindnyájan meg lehetünk elégedve és a Párisi Magyar Értesítő szerkesztősége . . . a magyarság ügyét elvégre is diadalra vezette.” (PMÉ, 1888. 118. sz.)

A Párisi Magyar Értesítő közölte magának az agg Kossuth Lajosnak azon nyilatkozatát — a Lanterna című lap nyomán —, amelyben igen élesen elítélte Tisza Kálmán miniszterelnöknek — a már említett — francia ellenes kirohanását: „Kossuth ezután a magyar francia viszonyra tért át és erősen kikelt Tisza Kálmán azon beszédje ellen, melyet ez Magyarországnak a párisi kiállításon való részvétele ellen mondott.

»Elvégre a magyar nemzet« — jegyzé meg Kossuth önelégülten — elég ildomosan visszautasította ezen kvalifikálhatatlan sértéseket, amelyeket semmi sem volt képes igazolni. — Hivatkozott arra, hogy a párisi magyar colonia sietett ezen insubatio ellen egész erejéből tiltakozni és végre azon óhajának adott kifejezést, hogy a párisi világkiállítást, mely összeesik az oly dicső korszak századik évfordulójával, a népek felszabadításával a legnagyobb siker koronázza.” (PMÉ, 1888, 129. sz.)

Szinnyei József szerint a Párisi Magyar Értesítő 1889-ben szűnt meg, sajnos, a pontos időpont nem állapítható meg, mert az utolsó számból nem került elő ez ideig még példány sem⁶. Maga a lap szerkesztője — Székely Sámuel — így emlékezik a megszűnés okára és körülményeire: „A világkiállítás bezárása után a Párisi Magyar Értesítő, amelynek néhány számát a Nemzeti Múzeum hírlapkönyvtára megőrizte, s amely lap kizárólag a kiállításnak Magyarországon való propagálására és Tisza Kálmán francia ellenes elszólásának ellensúlyozására alakult nemsokára megszűnt . . . Nem akartam tehát folytatni a Párisi Magyar Értesítő szerkesztését, nehogy valamiképen, akár akaratlanul is, ellentétbe jöhessenek hazafias meggyőződéssel. Inkább elvállaltam az Agence Libre távirati ügynökségének naponta beérkező magyar, osztrák és németországi lapok olvasását és az azokban talált fontosabb . . . híreknek a kivonatos fordítását . . . fel dolgozását.”⁷

A viszonylag rövid életű *Párisi Magyar Értesítő* nem csupán sajtótörténeti érdekessége miatt figyelemreméltó, hanem azért is mert tájékoztatást nyújt a francia magyar kapcsolatoknak egy kevésbé ismert szakaszáról.

BATÁRI GYULA

Irodalom

1. GARAY Antal: *Párizsi és hazai forradalmi emlékeim 1848–1849*. Gyoma 1914. 7. p.
2. SZÉKELY Sámuel: *Egy újságíró emlékei*. Bp. 1926. 35–37. p.
3. Nemzet 7. 1888. 145. sz.
4. Nemzet 7, 1888. 149. sz.
5. SZÉKELY i. m. 42. p.
6. SZINNYEI József: *Magyar Írók élete és munkái*. XIII. köt. 604–605. p.
7. SZÉKELY i. m. 105. p.

FIGYELŐ

Magyar Könyvszemle '81. Folyóiratunk, alapításának 105. esztendejében, az új akadémiai ciklus kezdetén, kibővített szerkesztő bizottsággal kezdi meg a 97. évfolyamot. Ez a tekintélyes kor, amellyel még az egyetemes sajtótörténetben is csak kevés lap dicsekedhet, az a körülmény, hogy a *Magyar Könyvszemle* a világ legrégebb könyvtörténeti folyóirata, de nem utolsó sorban az a társadalmi igény, amely iránta korunkban is megnyilvánul, csak fokozza a szerkesztő bizottság tagjainak a lap sorsa iránt érzett felelősségtudatát. Lapunk múltja és jelene mellett foglalkoztat bennünket a *Könyvszemle* jövője is — ami egy kicsit a magyar könyv- és sajtótörténeti kutatás jövője —, és ebből a szempontból különösen örvendetes, hogy a szerkesztő bizottság új tagjai (egyébként a Könyvtár-Tanszék két tanára) által még közelebb kerülhetünk az ifjabb nemzedékhez. (Szerkesztő bizottságunkban most már az ELTE Bölcsészettudományi Karának négy tanára van képviselve.) A jövőben ugyanis a *Magyar Könyvszemle* régi, neves szerkesztőinek hagyományait kívánjuk követni azzal, hogy alkalmat szeretnénk nyújtani a kezdőknek is eredményeik publikálására. E módon folyóiratunk a múltban is számos olyan kutatást indított el a tudományos pályán, akiből később kiváló szakemberek lettek. Úgy érezzük, hogy e hagyomány felelevenítésére most kedvező az alkalom, de — a történeti kutatások iránti érdeklődés átmeneti megcsappanása után — szükség is van rá.

A *Magyar Könyvszemle* változatlanul a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyv- és sajtótörténeti folyóirata. (Az alcím módosulása csak az eddigi profil pontosabb kifejeződése.) A „könyvtörténet” fogalmát ezentúl is tágan értelmezzük, vagyis belevonjuk a könyvtár-, az írás-, a nyomdászat-, a kiadás- és a cenzúratörténetet, sőt az olvasóközönség és általában az olvasás történetét is, valamint a hírlapok és a folyóiratok történetét. Az a nagy érdeklődés, amelyet a kutatás világszerte tanúsít a különböző intézmények története, valamint a társadalmat és benne a kulturális életet befolyásoló és a kultúrát közvetítő eszközök, valamint a „befogadók” történeti-szociológiai szerepének feltárása iránt, méltán tölthet el lapunk profiljával kapcsolatban bennünket is annak tudatával, hogy nem korszerűtlen tudományos célok szolgálatában állunk.

Továbbra is természetesen szoros kapcsolatban kívánunk maradni a könyvtárainkban folyó könyv- és sajtótörténeti, valamint az alapvető bibliográfiai munkálatokkal. Az eddigiekhez hasonlóan a jövőben is figyelemmel kísérjük nemzeti könyvtárunk egyik fontos tevékenységét: a külföldi magyar hungarikumok feltárásának ügyét. Figyelő- és Szemle- rovatunkban — az eddigieknél rendszeresebben — kívánunk hírt adni az egyes könyvtári és egyéb szellemi műhelyekben folyó munkálatokról és az elkészült művekről ismertetéseket közlünk. Várjuk ezután is a könyvtárakban dolgozó és a könyv- és sajtótörténeti témák iránt érdeklődő könyvtárosok és kutatók jelentkezését is. Együtt szeretnénk dolgozni azzal az MTA I. Osztálya keretében működő két Munkabizottsággal, amelyeknek profilja a legközelebb áll a *Könyvszemle*éhez: az MTA—MM közös könyvtörténeti Munkabizottsággal és a most alakult Sajtótörténeti Munkabizottsággal.

Folyóiratunk interdisziplináris jellegéből következően azonban nem korlátozhatjuk szerzőinket foglalkozási ágak szerint: ha valahol, nálunk indokolt a szerzők előtti teljes nyitottság, amit csak a színvonal befolyásolhat. Véleményünk szerint, így tudjuk csak azt nyújtani a magyar tudomány és művelődés számára, amire a *Magyar Könyvszemle*n kívül, szakfolyóirataink jelenlegi gazdag kínálatában sem vállalkozik egyetlen orgánium sem, jóllehet publikációinkat több szakterület is figyelemmel kíséri és felhasználja. Ehhez a további munkához kéri a szerkesztő bizottság a folyóirat olvasóinak és munkatársainak segítségét.

Csúry István (1921 – 1980). Nem volt még hatvan éves sem. A megélt időből harmincöt esztendőt a könyvtári munka szolgálatában töltött el – ugyanazon munkahelyen. Pályakezdése 1945. április 11-én a debreceni egyetemi könyvtárban a könyvtárosság életre szóló tudatos vállalásán alapult és pályavégzése 1980. december 22-én e vállalás teljesítésének halálra szóló bizonyosságával következett be.

A pályakezdés éve nemcsak a személyes idő meghatározó határköve, hanem történelmünk legfontosabb fordulójának esztendeje is volt. Csúry István önmaga végezte el pályája szakaszainak kijelölését, és ha nem is mindig tudatosan, ehhez az első határkőhöz viszonyította valamennyi szembefordulását önmagával, ehhez az időponthoz mérte megújulásának periódusait.

Tőle tudjuk: 1945-ben a háború és a fasizmus katartikus élményének hatására, a tapasztalás és az éretten reflexió által kevésbé ellenőrzött szenvedéllyel fordult szembe mindazon erőkkal, amelyekről úgy tűnt, hogy segítettek idáig juttatni a társadalmat. Harminc évvel később úgy érezte, hogy ez az 1945-ös érzelmi állapota kedvezett a túlkompenzálásnak is, mert utólag túlkompenzálásnak tekintette egyebek közt a „szellem-történeti halandzsával” együtt az eredetileg választott irodalomtörténész hivatás és az egyetemi pálya elvetését.

Így a pálya első szakaszában (1945–1955) a 45 után munkába álló könyvtárosnemzedékre háruló feladatok rá eső részét vállalta fel. Minden vonatkozásban az alapozás problémáival kellett megbirkóznia. Ez a helyzet kétféleképpen is meghatározta személyes fejlődését. „Egyrészt úgy, hogy etikailag vonzóvá, értelmét és távlatát tekintve rendkívül fontosá tette számára a legigénytelenebb mozzanatát is a könyvtári gyakorlatnak, másrészt úgy, hogy elméleti érdeklődését is a szó szűkebb értelmében vett könyvtári gyakorlatra, a gyakorlat éppen időszerű elemi problémáira irányította.” Pályája második szakaszában (1955–1965) az egyetemi könyvtár korszerű modelljének megvalósítása került napirendre, amely – az ő felismerése szerint is – lényegét tekintve a tudományos kommunikatív tevékenységeknek az érdemi kutatási és oktatási tevékenységekbe integrálódó rendszere. Elméleti munkássága ekkor a könyvtári és bibliográfiai közlésmódban összefonódó jelenségesoport alapkérdéseit jutott el, lényegében tudományszociológiai és ismeretelméleti kérdésekhez. A későbbi, 1975-ig terjedő pályaszakaszban érlelődött kutatómunkája arra a szintre, ahonnan visszatekintve vállalhatt önmagával történt szembefordulásairól. Ez idő tájt mérte fel: kiktől kapott ösztönzést az öröklött és a polgári szakirodalomból átvett pozitivistá könyvtárosi szemlélet leküzdéséhez, saját pragmatista útkeresésének revíziójához, a tudományos lényegű könyvtári műhely eszményének vállalásához. Ekkor írt azokról, akik segítették annak felismerésében, hogy „hivatásbeli problémáink történeti és ismeretszociológiai megközelítésben találnak megoldást.” Egy 1976-os önéletrajzában olvashatjuk: a marxista irodalom tanulmányozása révén jutott el a társadalomelméleti tanulmányok és a gyakorlati politikai, társadalom-szolgáló és -formáló munka mélységes összefüggéseinek átélt felismeréséhez.

Régebb óta valljuk és hirdetjük, hogy a könyvtári munka fejlődésének két útja, módja van. Az egyik út: a kor követelményei által általánosan megszabott fejlődés a könyvtári munka korszerűsítésében, a másik út: a könyvtári tevékenységnek (annak alapművelteiben és szolgáltatásaiban egyaránt) a konkrét szakterületek, szakintézmények, az egyes szaktudományok munkájához való harmonikus igazítása, a tudomány közvetlen termelő és társadalmi erővé válásának időszakában az egyes szakproblémák megoldásának követelményéből fakadó könyvtári fejlődés. A két fejlődési vonal kedvező körülmények közötti szerencsés összefonódásával jön létre a könyvtárosi tevékenységben, hivatásban objektíve szükséges hármasság: a szakkutatási készség, a korszerű könyvtárosi képzettség, a társadalmi haladásért folyó harc szolgálata hármassága. Csúry István pályája e hármasság jegyében teljesedett ki. Kutatómunkájának értékelését követelni fogja még a tudományos emlékezet, a tudományos előrehaladás igénye; eredményei beépülnek a kollektív memória felhasználandó értékeibe. A könyvtárosi emlékezet nagy műveltsége, széles körű nyelvtudása, nyitottsága, a külföldi szakirodalomban szerzett jártassága folytán a legkorszerűbb könyvtári és tájékoztatási eljárások egyik legkiemelkedőbb szakértőjeként tartja majd számon. Emlékezetünkben, talán a fiatalabbak emlékezetében is élni fog önzetlensége, feladatokat mindig készséggel vállaló személyisége, azok a közösségi érdekű tettei, amelyekkel a társadalmi haladásért folyó harc szolgálatában értékesítette tudását, ember erényeit.

HAVASI ZOLTÁN

Sajtótörténeti Munkabizottság alakult. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya az Irodalomtudományi Bizottság keretében Sajtótörténeti Munkabizottságot hozott létre. A *Magyar Könyvszemle*, amely megindulásától kezdve egyik feladatának tekintette a sajtótörténet művelését, szükségesnek találja olvasóit tájékoztatni ennek az új Munkabizottságnak a megalakulásáról, majd a továbbiakban: terveiről és munkásságáról. Az MTA-MM közös Könyvtörténeti Munkabizottsága mellett ennek az új bizottságnak a tevékenysége áll a folyóirat profiljához legközelebb. Ahogy a Könyvtörténeti Munkabizottságban is egyaránt vannak könyvtárosok és más foglalkozású könyvtörténeti kutatók, a Sajtótörténeti Munkabizottság tagjai között is képviselve vannak a magyar sajtó történeti és bibliográfiai feltárásával foglalkozó különböző szakemberek: intézetek, egyetemek, könyvtárak és múzeumok munkatársai. Helyet kaptak benne a készülő sajtótörténeti kézikönyv-sorozat szerkesztői, jelezve ezzel is, hogy a Munkabizottság – noha a vállalkozás tőle függetlenül indult el és folyik – figyelemmel kívánja kísérni a magyar sajtótörténeti kutatás e páratlanul nagy vállalkozását. A sajtótörténészek mellett részt fognak venni a bizottság munkájában azok a könyvtárosok is, akik sajtónk repertoriális és bibliográfiai feltárása terén értek már el eredményeket, és akiktől joggal remélhetjük, hogy hatékonyan közre tudnak működni sajtóbibliográfiánk ügyének előbbrevitelében. Ez a téma nem csak a sajtótörténetnek, hanem az egész magyar történeti kutatásnak is alapvetően fontos területe; az itt meglévő hiányokat csak nagyméretű együttműködéssel lehet megszüntetni. A Sajtótörténeti Munkabizottság tagjai: Bóna Márta (Főv. Szabó Ervin Könyvtár), Botka Ferenc (Petőfi Irodalmi Múzeum), Fenyő István, József Farkas, Kókay György (a Munkabizottság elnöke), Pomogáts Béla, Vargha Kálmán, Vásárhelyi Miklós (MTA Irodalomtudományi Intézet), Ferenczi Endréné, Lakatos Éva (a Munkabizottság titkára), Markovits Györgyi (Országos Széchényi Könyvtár), Fülöp Géza (ELTE, Könyvtári Tanszék), Korompai Gáborné (KLTE Könyvtára, Debrecen), Kosáry Domokos, Márkus László, Muesi Ferenc (MTA Történet-

tudományi Intézet), Péter László (Somogyi Könyvtár, Szeged), Rejtő István (MTA Könyvtára), és Tapolcainé Sáray Szabó Éva (József Attila Megyei Könyvtár, Tatabánya). A Munkabizottság tevékenységéről tájékoztatni fogjuk a *Magyar Könyvszemle* olvasóit.
(-ó-)

Kultur des Islam. (Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében.) Az iszlám 1980-ban századfordulót ünnepelt. A Higma 15. századának kezdete alkalmat nyújtott Európa-szerte az iszlám több száz éves kultúrájának megismeréséhez. Ma, a pár évvel ezelőtt még messzinek tűnt keleti világ közel került, a sajtó és a többi kommunikációs eszköz a térbeli távolságot szinte megszüntetik. Az irodalomban egyre nagyobb számmal jelennek meg az iszlám kultúrát ismertető és értékelő művek.

Kedvező alkalomnak kínálkozott a már említett jubileum, hogy az Osztrák Nemzeti, Könyvtárnak régebbi, birodalmi állományában található keleti és közelkeleti anyagából több száz éves kölcsönös kapcsolatainak termékéből rendezzék meg ez alkalommal a már hagyományos, évenkénti külön kiállítást. Kultúrpolitikai jelentőségét igazolta az a nagy érdeklődés, ami kísérte, és ami az eddigi kiállítások egyik legjobban látogatott kiállításává tette. A világvárost látogatóknak és a bécsieknek először volt lehetőségük, hosszú idő után, a világhírű könyvtár kéziratárának nagyon gazdag és jelentős keleti kéziratának legalább egy részét megismerni.

A gyönyörű barokk díszterem, a híres bécsi Prunksaal, mint eddig is, ünnepélyes keretet nyújtott a kiállításnak, amit a tudományok és kutatások minisztere, Dr. Herta Firnberg 1980. június 12-én ünnepélyesen nyitott meg. A kiállítás jelentőségét kifejezésre juttatta külföldi és osztrák jeles személyiségek részvétele a megnyitón. Képviseltették magukat azon egyes diplomáciai testületek, az államapparátus különböző területei, a tudományok és az egyházak is. A megnyitó beszédet a könyvtár újjonnan kinevezett vezérigazgatója, Josef Zessner-Spitzenberg tartotta, a kiállítás létrejöttének körülményeiről a kéziratár igazgatója Otto Mazal egyetemi tanár beszélt, az iszlám tudomány jelentőségét, az európai kultúrára tett hatását, a Kelet és Nyugat kölcsönös szellemiségét pedig a kiállítás megvalósítója és a megnyitó ünnepi szónoka, a gyűjtemény orientalistája, Tarif Al-Samman ismertette. A miniszter a kéziratár munkájának elismerésével nyilvánította megnyitottnak a kiállítást. Az ünnepélyességet emelte a zenei keretprogram. Régi, eredeti hangszereken előadott keleti zenével ismerkedhetett meg a közönség.

A kiállítási anyag megismeréséhez, de azon túl a későbbi időben is jó szolgálatot nyújtó, a tudományosság igényének megfelelő, majdnem 300 oldal terjedelmű, kiváló kivitelű katalógust kapott kezébe az érdeklődő.¹ A kötet a kiállított dokumentumok ismertetése, a kodikológiai követelményeknek megfelelő leírása mellett kiemeli az egyes kéziratok tartalmi illetve kulturális jelentőségét. A tárgyalt anyag egy negyedét 48 képpel illusztrálja. A kiállítás rendezői a könyvtár kéziratárának több mint 3000 tételből álló arab, perzsa és török kéziratából 167-et választottak ki bemutatásra. Ez mintegy ezer évet ölel át. A Koran, az iszlám Szentírás, már a nyolcadik századdal, tehát az arab írásnak egyik legrégebb emlékével képviselteti magát. A katalógusban az egyes ismertett csoportok általános bevezetéssel kezdődnek. A kötet elején Mazal professzor ismerteti a kéziratár nemzetközi jelentőségét, történeti fejlődését, kulturális rendeltetését, aminek egyik megnyilvánulási formája ez a kiállítás is. Az iszlám tudomány fontosabb területeiről a kéziratár orientalistája ad ismertetést. Az írás — és korántudományon keresztül megis-

¹ *Kultur des Islam.* Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. Prunksaal, 12. Juni bis 11. Oktober 1980. Wien: Österreichische Nationalbibliothek 1980. 280 S., 48 Taf.

merjük a vallási világot és a jogtudományt. Ezt követi a szellemtudományok (Geisteswissenschaften) (etika, misztika, filozófia, encyklopedia, bibliográfia, lexikográfia, retorika és szépirodalom). A történelemtudomány, geográfia, természettudományok, orvostan, zene és könyvművészet mind képviselve vannak egy vagy több kézirattal. Magyar vonatkozású a H. O. 41. jelzetű kézirat, ami 1575-ben Szolnokon készült. Benne a Dicsőséges (már akinek!) Szuleiman tettei vannak megörökítve. Kilenc miniatúra illusztrálja a mondottakat és a csatajeleneteket, így a számunkra szomorú mohácsi csatát is, ez utóbbit láthatta a közönség. Kár, hogy az iszlám kultúra európai kihatását a kiállítás rendezői nem érzékeltették nyugati kéziratokkal, de reméljük, pótolni fogja ezt majd az a kiállítás, amelyet Bécs 300 évvel ezelőtti sikeres védekezésének emlékére, 1983-ban, azt követően pedig (a nyolevanas évek közepén) magyar és magyar vonatkozású anyagából rendez a könyvtár.

NÉMETH ISTVÁN
(Wien)

Az Országos Széchényi Könyvtár újabb kiadványai. 1980. december 1-én sajtótájékoztató keretében mutatták be nemzeti könyvtárunk három olyan új kiadványát, amely a szűkebb szakmai körön túl is érdeklődésre tarthatott számot. E három kiadvány szaktudományi szempontból is nagy jelentőségű, ezért beható, egyenkénti vizsgálatára még visszatérünk; ezúttal csak röviden kívánjuk megjelenésükről a *Magyar Könyvszemle* olvasóit tájékoztatni.

A három kötet közül az egyik a nemzeti bibliográfia műfajába tartozik. Annak a 9 kötetre tervezett kiadványsorozatnak az első kötete, amely a nemzeti bibliográfiánkban meglevő nagy hézagot, az 1920–1945 közötti időszakot fogja kitölteni. Mint ismeretes: a 20. századi történetünk és irodalomtörténetünk kutatása szempontjából ez az oly jelentős periódus bibliográfiailag csaknem teljesen feltáratlan volt; kivéve egyes kurrens szak- főleg irodalomtörténeti-feldolgozásokat. 1920-szal ugyanis befejeződött a Petrik-féle bibliográfia, és csak 1945-tel indult meg a kurrens nemzeti bibliográfiánk. A csaknem tíz kötetre tervezett nagy vállalkozás tehát mind nemzeti bibliográfiánk kiteljesítése mind pedig az egyes történeti szaktudományok művelése és kutatása szempontjából, nagyjelentőségű. Az elsőként megjelentetett kötet az irodalomtudomány és a szépirodalom területét öleli fel.¹ Kb. 25 ezer bibliográfiai tételt foglal magába; az egyes szerzőkre vonatkozó irodalmat, a szépirodalmi gyűjteményeket és az egyes szerzők műveit műfajok szerinti csoportosításban, külön fejezetek tartalmazzák. A sajtó alá rendezés fázisában lévő következő kötet a „Nyelvészet. Világirodalom és az Irodalmi sorozatok” fejezeteket fogja tartalmazni. A tervek szerint évente egy-egy kötet megjelenésére lehet számítani; így a sorozat befejezését a nyolevanas évek végére tervezik.

Ugyancsak az irodalomtörténeti kutatás számára nagyjelentőségű az Országos Széchényi Könyvtár másik fontos vállalkozása *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* című kurrens bibliográfia, amelyből eddig két kötet: az 1976. és az 1977. évről vonatkozó jelent meg.² A kurrens irodalomtörténeti szakbibliográfia, melynek hazai előzménye főleg Kozoca Sándor nevével forrott össze, olyan kiadvány, amelynek jelentőségét fölösleges bizonygatni, hiszen hiánya — és csak nagy késéssel kiadott kötetei — egyaránt hátráltatták az irodalomtörténészeket, a könyvtárosokat, az újságírókat és

¹ *Magyar Könyvészet. 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. VII. Magyar irodalom.* Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1980.

² *A Magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1976–1977.* Szerk. NÉMETH S. Katalin. Bp. 1979–1980. OSZK.

mindenkit, aki az előző év irodalmi termésével kapcsolatosan kívánt volna tájékoztatást kapni. A sorozat eddig megjelent két kötete azt bizonyítja, hogy a Széchényi Könyvtár e kiadványa magas színvonalú segédeszköze lesz az irodalomtörténeti kutatásnak.

A harmadik bemutatott kötet is egy új sorozatot nyitott meg, mégpedig *A magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai* c. sorozatot. A nyomtatott kéziratkatalógusokban amúgysem bővelkedő szakirodalmunk számára bizonyára éppenúgy nagy nyereség lesz e vállalkozás, mint a magyar irodalom- és művelődéstörténeti kutatás számára. Ismeretes ugyanis, hogy nagy egyházi gyűjteményeink mily gazdagok irodalom- és kultúrtörténeti tárgyú kéziratok forrásokban is. Ezeknek felhasználása azonban, különös tekintettel e gyűjtemények földrajzi helyzetére, meglehetősen sok nehézségbe ütközött. A Művelődési Minisztérium Könyvtári Osztálya által megindított vállalkozás — amelynek kiadása az Országos Széchényi Könyvtár feladata lett — azért nagyjelentőségű, mert azt az értékes történeti forrásanyagot veszi számba, amelyet modern történeti összefoglalásaink sem hagyhatnak figyelmen kívül. Az első kötet a nemzeti művelődésünk szempontjából különösen gazdag gyűjteménynek, a Tiszántúli Református Egyházkerület debreceni Nagykönyvtárának kéziratok anyagát tartalmazza 1850-ig bezárólag.³ A sorozat többi tagja is előkészületben van — a Szent Benedek Rend pannonhalmi Nagykönyvtárának kéziratkatalógusa pedig már sajtó alatt. Összesen kb. 8–10 kötet megjelentetésére lehet számítani; a nagyobb könyvtárakról önálló, a kisebb gyűjteményekről pedig egy füzetbe összevont kéziratkatalógusok készülnek. A középkori, egyházi tulajdonban levő kódexekről szintén önálló kötet fog megjelenni.

KÓKAY GYÖRGY

³ *A Tiszántúli Református Egyházkerület debreceni Nagykönyvtárának kéziratkatalógusa.* Összeáll. FEKETE Csaba. Bp. 1980. OSZK.

SZEMLE

Nikolaus Lenau in Ungarn. Bibliographie. Hrsg. von Antal Mádl und Ferenc Szász. Budapest 1979., Druckerei der Loránd-Eötvös-Universität. 231 p. (Budapester Beiträge zur Germanistik. Hrsg. von Antal Mádl. Bd. 5.)

Több szempontból jelentős kiadvánnyal gyarapodott a magyar germanisztika. Egyfelől a mind dicséretesebben élénkülő, nemzetközi összefogással történő Lenau-kutatásokhoz járul hozzá a Magyarországon, illetve magyar szerzőktől kiadott Lenau-művek és Lenau-irodalom bibliográfiája; másfelől a magyar bibliográfiák között is kiemelkedő helyet foglal ez a kiadvány, jól rendezettségével, áttekinthetőségével, logikus felépítésével és példás „helykihasználásával.” S ez utóbbi tényt érdemes alaposabban szemügyre vennünk. Hiszen sajnálatosan több olyan bibliográfia került a kezünkbe, amely egy tételt *többször teljes címleírással* közöl, a célszerű utalások helyett; illetve képtelen eldönteni, hogy egy adott tételnek hol van valójában a pontos helye, s ezért *többször, azonos módon* írja le. Az előttünk fekvő Lenau-bibliográfia egészen kiváló példát szolgáltat arra, hogy egy jól felépített, önmaga rendszerében következetes bibliográfia hatalmas anyagot viszonylag kevés helyen tud bemutatni, utalókkal és mutatókkal minden egyes tételnek ki tudja jelölni azt a helyet, amelyen egyébként is keresni szokta a használó.

A bibliográfia „méréteré” jellemző, hogy a szerkesztők (építve az ELTE Bölcsészettudományi kara német szakos hallgatóinak gyűjtő munkájára) 154 (egyszázötvennégy!) periodikát lapoztak át, feldolgozták az összes hozzáférhető és a témába vágó tankönyvet, antológiát, 1979. május 31-gyel zárva a gyűjtést. A periodikajegyzéket az antológiák, műfordítás-kötetek, verseskötetek tételszerű leírása követi. A sorrend a következő: Magyar Lenau-kiadások, valamint antológiák, gyűjteményes kötetek egyetlen vagy több szerzőtől szár-

mazó versfordításokkal. Mindkét „fejezet”-ben az egyes tételek alatt ott az utaló, amely jelzi, mely Lenau-versek találhatók az adott kötetben. Ezt követi a tankönyveket és a némettanítás céljára szerkesztett antológiákat tartalmazó rész, szintén a bennük előforduló Lenau-verseket idéző utalóval. Az „Egyes művek” (Einzeln Werke) c. fejezetben aztán az egyes Lenau-versek magyar fordításait veszi sorra a két szerkesztő: először az utaló száma (E 1, E 2, stb.), ezt követi a vers címe, zárójelben a kezdősor, majd az eddig legjobb, kritikai Lenau-kiadásra (Sämtliche Werke und Briefe. Bd. 1–6. Leipzig 1910–23.) utaló kötetszám (római számmal) és lapszám (arab számmal), ezután külön sorban az egyes fordítások (a fordítók nevével, az eddigi három nagy egység betűjelével, A, B, C, illetve P(periodika) jellel, majd lapszámmal, illetve periodikus közlés esetén: évfolyam, folyóirat, újság, stb. száma, hónap, nap és „oldal”-szám. Az utolsó nagy egység a Lenau-irodalom; itt évszám szerinti csoportosításban találjuk az egyes tételeket; a recenziók a kivételek, ezek új számot kapnak ugyan, de a recenzált mű után következnek. A tájékozódást segíti, hogy a szerkesztők közlik, hírről, recenzióról, stb. van-e szó. Ezt az előszóban közölt számok alapján következtetheti ki az olvasó. A mutatók elrendezése ugyanilyen példás. Először a szekunder-irodalom „tárgymutató”-ját leljük meg, majd a címek, verskezetek abc-szerinti mutatóját, végül a névmutatót.

A szerkesztőket feltétlenül dicséri a gyűjtés alaposága, a címleírások pontosága; igyekeztük, hogy a keresőt mind jobban eligazítsák – s nem utolsósorban (mint az a fordítások visszakereséséből kitetszik) egészen kiváló jártasságuk Lenau életművében. Szándékuk nyilván visszhangra talál: ez a nem-német nyelvterületen készült legteljesebb Lenau-bibliográfia a nemzetközi Lenau-bibliográfia jó ösztönzője lesz majd, s általában módszertani mintát szolgáltat a nálunk kissé elhanya-

golt vállalkozásoknak: nem-magyar szerzők teljességre törekvő személyi bibliográfiájának (jóllehet egy ilyen bibliográfia a táguló szemhatárú magyar komparatiztika nélkülözhetetlen segédanyaga.).

Természetesen egyetlen bibliográfia sem „tökéletes”, a gyűjtés során mindig maradnak fehér foltok. Ezekre szeretnénk most a figyelmet irányítani, avval a szándékkal, hogy egy esetleges új kiadás még teljesebben tudja bemutatni Lenau magyar útját.

Csak helyeselni tudjuk olyan művek felvételét a bibliográfiába, mint Szerb Antal világirodalom-története. Am nem kellett volna-e fölvenni Babits Mihály: Az európai irodalom történetét, amelynek van német nyelvű kiadása is (Több helyütt szól Lenauról)? S ugyancsak hiányzik Halász Előd: A német irodalom története, ennek II. kötete (151–157.) viszonylag részletesen mutatja be Lenau költészetét.

Hiányoljuk, hogy a szerkesztők (és munkatársaik) nem lapozták át a reformkori magyar és német nyelvű sajtót. Így számos érdekes közlemény kimaradt. A teljesség igénye nélkül néhány: Recenzió Lenau 1832-es, Stuttgart–Tübingenben kiadott kötetéről: *Der Spiegel* 1834. Nr. 27., *Hír* Lenauról: Ugyanott 1836. Nr. 33. A Felső Magyar Országi Minerva c. folyóiratban a Közlemények Dr. Rumytól c. írásban találjuk az alábbi alcímet: Német költés Magyar-országban, itt idéz Rummy egy hallei recenziót Lenauról (1835. I. 148–164.), stb.

Ugyancsak megfontolásra érdemes, hogy a Lenau kevésbé tehetséges kortársairól szóló régebbi és újabb dolgozatok anyagát mennyire kell beledolgozni ebbe a bibliográfiába, ti. a magyarországi német és az osztrák költészet a „Vormärz” időszakában számos vonatkozásban Lenaut utánozza. S ezt e tanulmányok bőségesen tárgyalják. Itt elsősorban a J. N. Voglról és a Württembergi Sándorról írt tanulmányokra gondolunk. Ez utóbbi költő verset is írt Lenauhoz. Ezzel kapcsolatban csak kérdezzük: nem volna-e jó pótolni a bibliográfiát gyűjtést a Lenauhoz, Lenauról írt költemények jegyzékével. (Pl. Juhász Gyula 1917-es Borús szonettjeinek második darabja Lenauról szól.)

A feldolgozott anyagból egy tétel valahogyan elkerülte a gyűjtők figyelmét. Sziklay László: *Lenau und die Parallelen in der Entwicklung der osteuropäischen Literaturen im XIX. Jahrhundert*. In: *Lenau-Almanach* 1965/66. Wien 1966. 56–63.

Még egy apróság: a kötet 160. és későbbi lapjain Dunajec Nándor nevét Dunajecnek is láttuk leírva. Ha a forrásokban két-

féleképpen szerepel, jó lenne erre(!)-lel utalni.

A címleírások között egyetlen vitatható megoldással találkozunk: Olcsó Könyvtár (Billige Bibliothek. Új Folyam. Neue Folge.). Nem lenne-e célszerűbb az Új Folyam megjelölést a zárójel elé hozni?

Apró s a lényegyet a legesekélyebb mértékben sem érintő megjegyzéseink után még egyszer hangsúlyozzuk: kiemelkedő bibliográfusi és germanisztikai teljesítményt üdvözölhetünk Mádl Antal és Szász Ferenc munkájában.

FRIED ISTVÁN

Lech Szcucki: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jakobus Palaeologus és Christian Francken). Budapest 1980, Akadémiai K. 179 l.

Az európai XVI. századi eretnekmozgalmak történetének jeles lengyel szakértője eredetileg a korabeli lengyelországi eretnekekről kezdett könyvet írni, majd a kiterjedt témát szűkítve két központi alakra korlátozta írását. A chiosi görög és a Magdeburg környéki német eretnek gondolkodó sorsát és doktrínáját tekintve, egyazon eszmei áramlathoz tartoztak, végzetük is alig különbözött, az előbbi fejét vették és „tömérdek írásával együtt” elégették, a másik a római inkvizíció életfogytiglani fogságában végezte. L. Szcucki csaknem egy évtizede megjelent (*W kregu myślicieli heretyckich*) munkáját némileg átdolgozva, azzal a jogos meggyőződéssel bocsátotta a „Humanizmus és Reformáció” sorozat szerkesztője és a fordítók (Varsányi István és Schulek Tibor) rendelkezésére, hogy a benne összegyűjtött levéltári s bibliográfiai dokumentációs anyag hasznára lehet a magyarországi kutatásnak, annál is inkább, mivel a két főalaknak túlnyomórészt „nem magyar vonatkozását” munkásságát (8) ismerteti.

A szerző felfogása érthető, hiszen Pirmát Antal Palaeologusra vonatkozó kutatásaira is támaszkodva, az eretnekség és a politikai élet témakörét elsősorban lengyel összefüggéseiben tárgyalja, kiemelve a még mindig föltáratlan teljes életműnek a XVI. századi heterodoxia fejlődésében betöltött szerepét. Hangsúlyozza az 1571–1581 közti évtized jelentőségét, amikor a görög eretnek, aki kalandor politikai és diplomáciai tevékenységével egyidejűleg végzi ideológiai programja kidolgozását, szoros együttműködést folytat a cseh, lengyel és főleg az erdélyi antitrinitáriusokkal (43). Sőt, Dávid Ferenc halála után ő került az erdélyi és lengyel dogmatikai radikalizmus élére. Ideológiai elvei megvalósításáért folytatott küzdelme a világi császári

hatalom és a római „Szent Hivatal” ellenállásán éppennygy elbukott, mint száz kortársának törekvése.

Szuczki éppen a palaeologusi doktrínának megértésével és elemzésével kapcsolatos eddigi kutatásokhoz képest nyújt többet, de ő is kénytelen megállapítani, hogy Palaeologus alkotó munkásságának és doktrínájának teljes értékelésére csak az összes műveit felölelő, sokféle speciális munkafázis elvégzése és a vonatkozó irodalmi, ideológiai, filozófiai források tanulmányozása után kerülhet sor (15).

Francken egész működése meglehetősen tisztázatlan, írja Szuczki a forrástanulmányok jelen állására hivatkozva. Bizonyos életrajzi kérdések tisztázatlansága és egyes műveinek elérhetetlensége, hiányzó források nehezítik a kutatást. A szerző mégis hitelt érdemlően állapítja meg, hogy amikor Francken 1584-ben Lengyelországból Erdélybe érkezett, a Habsburg birodalomban, egész Európában nem volt már más menedék számára. Hangsúlyozza konfliktusát „hit és értelem, egyház és individuum, dogmatikus kifejtés és szabad gondolkodás között” (123). Forrását pedig a lélektani tényezők mellett „a felekezeti-kiábrándultságában” látja. Esetét példaszerűnek tartja a vallási radikalizmus megvilágítására, továbbá filozófiatörténeti szempontból; Francken olyan szellemi magatartásra törekvők típusa, akik szabadságot követeltek a filozófiai gondolkodás számára, s vállalták a vele járó kockázatot is. Francken kolozsvári unitárius kollégiumi működése mellett figyelmet érdemel, hogy a vallási egyenetlenkedések kérdéskomplexumát tárgyaló utolsó művét, (*Analysis ritae Christianae, quae Imperium turbat et diminuit Romanum*. Pragae 1595), amelyet 1599-ben lezajlott perében a római kongregáció is vizsgálat alá vett, egy csoport erdélyi főúrnak ajánlotta, akik követségben jártak II. Rudolfnál, s szóvivőjük Boescai István volt (116, 165). A külföldi tudós munkájának a „Humanizmus és Reformáció” sorozatba illesztése jó megoldásnak bizonyult, a 9. kötet problémakörével tovább mélyítette a reneszánsz filozófia problémakörének vizsgálatát.

HOPP LAJOS

Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: *Corpus der gotischen Lederschnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet*. Stuttgart, 1980. Anton Hiersemann. XVI, 304 pp. (Denkmäler der Buchkunst. Bd. 4.)

A Hiersemann-kiadó sok évtizedes tevékenysége során már eddig is számos olyan művet jelentetett meg, amely a könyv-

történettel foglalkozók számára fogalomszámba mennek. Legyen elég ehhez példának a 15. századi nyomtatványok világkatalógusát, a nagyhirű *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*t említeni, amelynek legutóbbi ismertetése nem régen látott napvilágot e folyóirat hasábjain (1979. 313–315. l.). Ugyanilyen alapvető és teljességre törekvő kiadványt adott ki most e stuttgarti cég, amely a gótikus, metszett bőrkötések korpusza a német nyelvterületről.

A technika, amellyel e köteteket előállították, a bőr díszítésének sajátos módja. A könyvek többségének külső díszítéséhez – szinte a mai napig – melegített fémbélyegzőket alkalmaztak, amely a mechanikus többszörözés egyik különleges válfaja. Ezzel szemben a bőr metszésével készült megoldás mindig egyedi, mert előrajzolás után szabadkézzel történt és hidegen.

A bőr metszésével díszített könyvkötés mind időben, mind térben meglehetősen jól korlátok közé fogható: kisebb részük a 14. század második felében, többségük a 15. században készült, jelentős részben a német nyelvterületen, vagy annak közvetlen peremén. Ennek tudható be, hogy megvalósíthatónak tűnt az összes ilyen kötésnek teljességre törekvő összefoglalása, ill. bemutatása. Sajnos a latin nyelvű országok (Itália, Francia- és Spanyolország, valamint Portugália) e kategóriába tartozó kötése – a szükséges előmunkálatok hiánya miatt – ebből kimaradtak. Ugyanakkor viszont bekerültek a bőrrajzos kötések (*Lederzeichnungseinband*) ugyancsak a német nyelvterületről. Így innen az összes, szabadkézzel díszített táblájú, gótikus kötés összefoglalást nyert, beleértve a már eredetiben fel nem lelhetőket is, de amelyeket a szakirodalom korábban ismertetett. A most megjelent „Corpus” 389 ilyen metszett bőrkötés adatait tartalmazza, amelyek közül 16 már elveszettnek minősül, továbbá 65 bőrrajzzal díszített könyvet.

Az ismertetés a fenti három csoportra osztva a lelhelyek betűrendjében található a kötetben. A leírás igen gazdaságos: valóban minden lényeges megtalálható benne, de semmi felesleges. Célszerű megoldás pl. hogy a kötéstáblák beosztásának leírása helyett csak utalás történik az előforduló hűszféle típus ábrájára. A reprodukciók külön táblának, de az ismertetéssel azonos sorzámmal és sorrendben követik egymást. Általában mind az első, mind a hátsó táblának képe, fontosabb esetekben pedig a gerinc, ill. a táblák egy-egy fontosabb része külön is megtalálható. A mutatók mind a mesterek, mind a képi motívumok szerint áttekintést nyújtanak, akárcsak a lelhelyekről és a szakirodalomról.

A bőrmetszés technikájával gótikus könyvkötéseket — ha nem is kizárólagosan, mint korábban feltételezték — viszonylag nagy számban állítottak elő a német nyelvterület délkeleti részén. A „Corpus” nyomán most egyre világosabban körvonalozódik, hogy ez a tevékenység jelentősen kisugárzott a környékre is. Sőt IV. Károly császár Csehországának a 14. század derekán feltehetően kezdeményező szerepe volt e téren. De a nyugati lengyel, valamint a nyugatmagyarországi városokban is készítettek ilyen könyvkötéseket.

Éppen a név szerint ismert legnevesebb mester, Ulrich Schreier pozsonyi tevékenységére derült Gertrud Laurin kutatásai nyomán fény (Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 24. l.). A bőr metszését a vaknyomású bélyegzők alkalmazásával rendkívüli szakmai tudással és ízléssel kombináló Schreier korábbi salzburgi működését 1480 táján Pozsonyba helyezte át. Magyarországi munkái közül a budapesti Iparművészeti Múzeum egy 1488. évi datáltat (Corpus 377.) és egy datálatlant (Corpus 61.) őrzött. Sajnos az előbbi 1945 óta elveszettnek tekinthető. Az utóbbit viszont már a „Corpus” anyaggyűjtésének lezárását követően ismertette részletesen Sz. Koroknay Éva (*Ulrich Schreiers Pressburger Einbanddeckel*. In: *Ars Decorativa* 6 (Bp. 1979.) 39—46. l.).

Magyar szempontból még más vonatkozásban is érdekes adatok összegezése található a „Corpus”-ban. Az Iparművészeti Múzeumon kívüli az Országos Széchényi Könyvtár és a soproni levéltár őriz még gótikus, metszett bőrkötést a 15. századból. Az OSZK két kódexe (Clmae 74 és Clmae 89) sajnos nem hazai provenienciájú, hanem az első feltehetően osztrák (Corpus 62.), míg a másik alighanem csehországi (Corpus 63.). Az 1477 és 1548 között vezetett soproni polgárkönyv kötése viszont feltehetően helyi (Corpus 298. — Ld. Koroknay Éva ismertetése: *Soproni Szemle* 1962. 164—166. l.).

Ide kívánczik még annak megemlítése, hogy a bőrmetszéssel készült kötések kimagasló darabjai készültek Schreier pozsonyi működésével egyidejűleg Budán Mátyás király részére. Ezek a korvinkötések azonban már nem a gótika, hanem a következő nagy irányzat, a reneszánsz stílusjegyeit viselik magukon, a dús aranyozás, az áttört jelleg és a színezés pedig keleties hatásra utal (*Művészettörténeti Értesítő* 1968. (17.) 6—10. l.).

Friedrich Adolf Schmidt—Künsemüller két elődje, Hans Loubier és Max Joseph Husung gyűjtését vette át 1952-ben, hogy

azok munkáját folytassa, ill. kiegészítse. Érdemes az így számbavett, metszett bőrkötések szinte évenként emelkedő számát röviden felsorolni: 1904 — 32, 1913 — 118, 1926 — 190, 1931 — 223. Ha ezeket az adatokat összevetjük a már 1913 óta tervezett, de csak most összesített és publikált „Corpus”-ban leírt 373 meglevő és 16 elveszett kötéssel, látható, hogy milyen nagy munkát végzett Schmidt—Künsemüller. Publikációja kettős célt tűzött maga elé: egyrészt támogatni kívánta további kötések napfényre hozatalát, másrészt biztos alapot óhajtott teremteni a további kutatások elmélyítéséhez. A pompás kiállítású kötet mindenkit meggyőzhet arról, hogy ez a kitűnő „Corpus” valóban teljes mértékben alkalmas az említett célok megvalósítására.

BORSA GEDEON

Needham, Paul: Twelve Centuries of Book-bindings: 400—1600. New York—London, 1979. XXVII, 338 l. 112 kép, 7 színes.

A nemzeti könyvtárak általában történeti gyűjtemények, melyek rendszerint királyi könyvtárakból fejlődtek. Ezekben a sok értékes régi könyv és kódex egy része megőrizte eredeti, művészi kötését. Mind több azoknak az albumoknak a száma, amelyek egy-egy nemzeti könyvtár szép kötéseiről adnak számot. A New York-i Pierpont Morgan Library nem nemzeti könyvtár, nem is nagyműltű, s nagyságrendben nem veszi fel ezekkel a versenyt, de történeti kötések tekintetében nem egyet bizonyára túlszárnyal. Erről mindenki meggyőződhet, aki kezébe veszi Paul Needham tizenkét évszázad kötéseit bemutató gyönyörű albumát. E tizenkét évszázad nem századunktól visszafelé értendő! Needham a reneszánsz korával befejezi a kalauzolást a Morgan Könyvtárban. Micsoda gazdagság i. u. 400-tól 1600-ig! Száz szép, nagyon is figyelemre méltó kötést válogatott össze e kötetben a szerző, s hozzátehetjük, volt miből válogatnia. A Morgan Könyvtár nagy figyelmet szentelt annak a törekvésnek, hogy különböző országok és korszakok történeti kötetstábláit megszerezze. Bizonyos hiány az iszlám kötésekben van csak, mivel keleti kéziratokat nem nagy számban gyűjtenek.

J. Pierpont Morgan — kivételes képesegű pénz- és üzletember, s kifinomult érzékű műgyűjtő — a múlt század végén kezdte vásárlásait James Toovey könyvtárával, mely magában foglalta Earl of Gosford könyveinek egy részét, köztük nagy számban Aldinákat. Könyvtára közvetle-

nül New York-i rezidenciájához csatlakozott, s csak válogatott tudósok használhatták. Nyilvános könyvtárrá 1924-ben lett. A vásárlásokat az ifj. J. P. Morgan is folytatta különböző nagy európai könyvkereskedők közvetítésével. Ilyen kiemelkedő szerzemény volt pl. a weingarteni apátság négy középkori kódexe Earl of Leicestertől 1926-ban. A szép kötések tudatos gyűjtése mind a mai napig folyik, s ma már a Morgan Könyvtárnak külön ilyen osztálya van. Megjegyzendő, hogy a jelen kötet kötéseinek több mint egy harmada 1950 utáni szerzemény.

Needham könyvében az előszót magyarázó jegyzetek, majd időrend szerint száz kötéstábla tárgyalása követi, három fejezetben. Minden kötéstábla képhez legalább egy oldalnyi leírás tartozik. Az egyes tételek elején a szerző, a cím, az impresszum, vagy ha kódexről van szó, a rá vonatkozó legfontosabb adatok állnak, majd a hozzávetőleges méret (fol., 4to, 8vo stb.) és a jelzet. A jelzetek, a szerint, hogy a Morgan Könyvtár melyik osztályáról való kódex kötéséről van szó, M, MA vagy a G betű valamelyikéből és egy számból állnak. A nyomtatott könyvek jelzete PML betűcsoporttal kezdődik, ezt követi a szám. A bibliográfiai adatok után a kötésre vonatkozó tömör, néhány szavas leírás és a pontos méret következik (magasság, szélesség és vastagság!), ezután a könyv történetének fő állomásait jelző provenienciák megjelölés, végül a hivatkozás, hogy hol szerepel már a szakirodalomban a tárgyalt kötés. Mindez apróbetűs, a kötés elemzéséhez csak ezek után lát hozzá a szerző. Az elemzések, egybevetés, érvelés és a hozzátartozó irodalmi jegyzetek alapos munkáról és csak dicsérhető tájékozottságról tanúskodnak.

Az egyes tételek és a könyv felépítése jól áttekinthető. Mindhárom fejezet elején néhány oldalas bevezető könnyíti a tájékozódást. Az első fejezet bevezetésében Needham röviden foglalkozik a kódex formai kialakulásával, majd a legkorábbi kötések sorában kopt kötések tárgyal az V–X. századokból. Nagyon hasznos kötéstechnikai ismereteket is nyújt a kopt fűzési módszerről. A második fejezetben szebbnél szebb középkori elefántcsont, drágakővel ékesített aranyozott-ezüst, és zománc berakásos kötésekről olvashatunk. Ezek egy része színes reprodukcióban a kötet legelején látható. A díszkötések előzményeként Needham szól a diptychonokról mint a díszkötések modelljeiről. E két fejezet együttesen a könyv terjedelmének egy ötödét teszi ki, négy ötöde a harmadik fejezet: *Korai európai bőrkötések*. A terjedelem nagysága indokolt, a fejezeteim azonban

kicsit megtévesztő. Egyrészt, a „korai” jelző csak a kora középkori kötések esetében jogos, a XV. és XVI. századi kötésekre — Európában — már nem szoktuk azt mondani, hogy korai. Másrészt, az iszlám kötések díszítőelemeinek átültetése az európai reneszánsz kötésekre sem indokolja kellően, hogy itt essék szó egy perzsa vaknyomásos (no 16) és egy mamluk aranyozott kötésről (no 17). Ugyanez a helyzet a 100., mexikói kötéssel is. A spanyol hatás egyértelmű, de ettől a megsemm európai. A harmadik fejezet a román, gótikus és reneszánsz kötések tárgyalja, ezért megítélésünk szerint célszerűbb lett volna ezt a fejezetet több, de legalább három további részre osztani. E fejezet bevezetőjében egyébként Cassiodorus jelentőségéről, a vivariumi monostor alapításáról, ill. Cassiodorus itteni működéséről olvashatunk. Kötések ebből az időből nem maradtak fenn. A legkorábbi ránk maradt európai bőrkötések Wearmouth és Jarrow (É-Anglia) monostoraiból származnak. Több kutató valószínűnek tartja a kopt kötésdíszítő eljárás hatását ezeknél a korai ír-kelta eredetű kolostori kötésekénél, s az sem lehetetlen, hogy az összekötő láncszem Egyiptom és Northumberland között Dél-Itáliában, Cassiodorus monostorában található. A korai román kori kolostorok kódexeinek kötései kevésbé díszesek, a vakvonalak határolta mezőkben apró bélyegzők láthatók. Nagyobb mesterségbeli tudást követelnek a metszett bőrkötések, ezért ritkábbak is. A gótikus kötések nagy része vaknyomásos, egyesbélyegzős kötés. A Morgan Könyvtárban ezek között olyanok is szerepelnek, amelyek ismert, neves XV. századi könyvkötőktől származnak, pl. az erfurti Johannes Fogelától, vagy a geislingeni Johannes Richenbachtól. A lemezbélyegzők legkorábban Flandriában tűnnek fel, s válnak kedvelté és általánossá a XV. sz. végén s a XVI. században. A reneszánsz kötésekben szembevetőbbek az egyes országokra jellemző sajátosságok, mint a korábbi korszakok kötésein. Needham könyvében számunkra különösen érdekes az 1486-os párizsi textilkötés (no 29), vagy az augsburgi és velencei fametszetes papírkötés (no 33 és 45). Ezek nagy ritkaságok, minthogy a papír nem a legidőállóbb anyag. A Morgan Könyvtár a nyugat-európai reneszánsz kötéseknek láthatóan tárháza. Sokat és sokfélet láthatunk ezekből Needhamnál. Újdonság ezek között a kötet utolsó darabja, a mexikói aranyozott kötés, mely egyben a Morgan Könyvtár legkorábbi kötése az Újvilágból.

A kötetet három mutató zárja: a könyvkötőműhelyek és földrajzi helyeik, az egykori tulajdonosok és gyűjtők, valamint a

Morgan Könyvtár 1600 előtti kötéseinek jegyzéke. Az album folio mérete lehetővé teszi, hogy a képek nagy része 1 : 1 méretben látható, s a kicsinyítések is élvezhetők. A színes és fekete-fehér képek jó minőségűek, kutatásnál, összehasonlításoknál jól használhatók. A könyv nemesen egyszerű külsője méltó gazdag tartalmához.

ROZSONDAI MARIANNE

Schunke, Ise: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen*. Nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben von —. I. Einzelstempel. Berlin, 1979, Akad. XVI, 318 l. (Beiträge zur Inkunabelkunde, Dritte Folge 7.)

A Schwenke-gyűjtemény nem könyvek, hanem német gótikus kötésekkel készült ceruzalevonatok gyűjteménye. Az egyik része 10 doboz kartotékból áll, a kartotékokon egy-egy bélyegződísz levonata, mellette a könyvtár neve és a könyv jelzete látható, azé a könyvé, amelynek kötésén a kartotékon is látható bélyegző szerepel. A gyűjtemény másik része 10 doboz kötéstábla-levonatból áll. Ennek a gyűjteménynek az egyesbélyegzőket magában foglaló részét adták most közre.

Aki könyvtörténeti kutatásai során használta Ch. M. Briquet vízjegykatalógusát, az azonnal megérti, hogy mit jelent a kötéskutatás számára ez az egyesbélyegző-repertórium. A díszítőmotívumok német elnevezésének betűrendjébe sorakoztatott gótikus bélyegzők elsősorban a XV. századi és német nyelvterületről származó kódexek és őnyomatványok kötéseinek meghatározását könnyítik meg. Nem ez az első mű, amely a gótikus bőrkötések meghatározásában segíthet a kutatónak. 1922-ben Londonban látott napvilágot J. Weale — L. Taylor: *Early stamped bookbindings in the British Museum* c. könyve. A másik E. Kyriss 1951 — 58 között megjelent négykötetes műve (*Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*) szintén alapmű, de a közelmúltban megjelent Schwenke-féle bélyegző-repertórium az előbbi kettővel szemben igazi „Nachschlagewerk”. Használatához csak annyi kell, hogy az adott kötéstáblán látható 5 — 6 bélyegző német nevénél felüssük ezt a könyvet és az ott látható liliomokat, rozettákat, sas, oroszlan vagy griff bélyegzőket (hogy a leggyakoribb bélyegzőfajtákat ragadjuk ki) a legapróbb részletekig egybevessük a mi meghatározandó kötésünkön látottakkal.

Dr. Paul Schwenke (1853 — 1921) az egykori Preussische Staatsbibliothek igaz-

gatója volt. Már 1898-ban javasolta a XV. és XVI. századi német könyvkötések bélyegzőinek és kötéstábla levonatainak szisztematikus gyűjtését, és megadta a gyakorlati kivitelezéshez szükséges irányelveket is. Az az elképzelése, hogy közös munkával egy központi gyűjtőhelyet alakítsanak ki, visszhang nélkül maradt. Schwenke tehát a maga erejéből fogott neki az irdatlan munkának, s minden szabadidejét és szabadságát is ennek szentelve élete végéig csinálta. Megértő támogatást mindenekelőtt Konrad Haebleről, a *Ge-samtkatalog der Wiegendrucke* bizottságának akkori elnökétől kapott, aki a *Gesamtkatalog* munkálataihoz beküldött őnyomatványokat, ha korabeli gótikus bőrkötésben voltak, kutatásra átadta Schwenkének, vagy maga készített egyik-másikról levonatot és azt továbbította kollégájának. Haebler világosan felismerte Schwenke munkájának jelentőségét és a kötéskutatás könyvtörténeti fontosságát. Schwenke halála után a Preussische Staatsbibliothek 1926-ban megvette a Schwenke-féle bélyegző- és kötéstáblalevonat-gyűjteményt. Schwenke gyűjtése azonban 1979-ig kiadatlan maradt. Jóllehet a törekvés mindig megvolt, a kiadás sok nehézségbe ütközött. Egyik oka éppen az volt, hogy a gótikus bélyegzők csak *illusztrált* katalógusban bemutatva nyújtanak segítséget a kötéskutatóknak. Ugyanis pl. 703-féle gótikus rozettát képtelenség olyan pontosan leírni, hogy a kutató lelki szeme előtt rögtön a kívánt rozetta képe jelenjen meg. Schwenke az egyes bélyegzőlevonatokat tartalmazó kartonok közé tett választálapokra felírta az alosztás irányelveit, és az azonos tartalmú bélyegzőkön belül további megkülönböztetésekre is nyílt lehetőség, mégis mindez kevés. Vegyük például a sas bélyegzőt! Ez lehet: természetes-, címertani és kétféjű sas. Formai jellemzőit tekintve: szabadon álló, rombusz alakú mezőben, négyszögbe vagy körbe foglalva, jobbra- vagy balranézó stb. De hol vagyunk még attól a 470-től, amennyi a sas bélyegzők száma Schwenke bélyegző-repertóriumában.

A bélyegzők reprodukálásának méretaránya 1 : 1. A könyvben a lapok külső szélén, kolumnába szedve, és a bélyegzők számsorrendjéhez rendeltlen található a rövid utalás az eredet helyére és a könyvkötőműhelyre. A műhelyek a mesterről, esetleg a megrendelő nevére, gyakrabban a legjellemzőbb bélyegzőről kapták nevüket. Természetesen nem mindig lehetett biztonsággal egy-egy városhoz kötni az adott bélyegzőt. Ilyen esetben a kötés, illetve bélyegző származáshelyét közelítőleg tüntetik fel, a helynévhez fűzött „Art”,

vagy a környékre utaló „zu” szócskával.

A kutató tehát, miután a repertórium-ban a keresett bélyegzőt azonosítani tudta, a bélyegzőtáblázat szélén, a bélyegző számával egyező szám alatt egy város nevét és — szerencsés esetben — a könyvkötőműhely nevét olvashatja. Ez persze csak a kiinduláshoz elég. Arról ugyanis, hogy a Schwenke-gyűjteményben szereplő bélyegző milyen kötésen látható, a kötés milyen könyvet vagy kódexet borít, s ez ma melyik könyvtárban található, a második rész fogja az érdeklődőt tájékoztatni. Ugyancsak ígérik, hogy a műhelyről és a bélyegzőkről is a második részben olvashatunk részletesebben, továbbá ott közölnek majd egy-egy, a kérdéses műhelyre jellemző teljes kötéstábla képet. Hiszen az összetartozó bélyegzők egymástól messze, mechanikusan nevükhöz besorolva állnak, s a kötéstábla felépítéséről mitsem tudunk. Így tehát a jelenlegi kötethez mint bélyegző-repertóriumhoz a későbbiekben egy regiszterkötet járul, valószínűleg a városok betűrendjébe s azon belül a műhelyek betűrendjébe rendezve, a modern lelőhely (könyvtár, levéltár, múzeum stb.) adatainak és a könyvek, kódexek jelzetének jegyzékével. Erre a regiszterkötetre, vagyis a II. részre nagyon nagy szükség lenne mielőbb! A nagy műnek tehát csak a felét tartjuk kezünkben.

Az I. részben, a bélyegző-repertóriumban közel hét és fél ezer bélyegző van, több mint amennyit a sorszámok mutatnak. Valószínűleg utólagos besorolások tették szükségessé néhol a számok mellett az a, b, c betűk alkalmazását. Ez nem nehezíti a bélyegzők azonosítását. Sajnos a helyenként rosszul sikerült, életlen reprodukálás azonban próbára teszi a kutatót.

A Schwenke-gyűjtemény sajtó alá rendezésének feladatát a német kötés kutatás talán legnagyobb alakja, Ilse Schunke kapta. Schunke már Haebler kétkötetes művében (*Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Leipzig 1928—29.) is közreműködő volt. Sok évtizedes kötés-kutatói pályafutása alatt száznál több publikációja — köztük könyv is — jelent meg. A Schwenke-gyűjtemény kiadásában, a kartonok ellenőrzésében, a helyes besorolásban, a sok felmerülő kérdés tisztázásában végzett munkája óriási. Azt se felejtjük el, hogy milyen nehéz más cédulaanyagából, jegyzeteiből egy könyvet kiadni! És Schunke lelkiismeretesen betartotta Schwenke utasításait, kikövetkeztette a kartonokra írt egy-két szavas elképzeléseit. A II. rész anyagának kéziratát is még nagyrészt Schunke készítette el, de már az I. rész megjelenését sem érte meg. Dr. Ilse Schunke 1979. márciusában, 87 éves korá-

ban elhunyt. A jelen sorokkal órá is emlékezünk, és nagyságának tisztelettel adózunk.

ROZSONDAI MARIANNE

Beit—Arié, M.—Sirat, C.: Manuscrits Médiévaux en Caractères Hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540. Bibliothèques de France et de d'Israël. I—II. Jérusalem — Paris, 1972—1979.

A Centre National de la Recherche Scientifique (Paris) és az Izraeli Tudományos Akadémia (Jeruzsálem) nagy vállalkozása, hogy földolgozzák azokat a héber kéziratokat, amelyek dátummal vannak ellátva. Az időpont 1540-ig terjed.

Előttünk fekszik két kötet. Az I. a nagy, a II. a kis formátumú kéziratokat írja le. Mindegyik kötet két részből áll. Az első leírást ad, a második a facsimilét. A kombináció különös: Izrael és Franciaország. Onnan adódott, hogy az egyik szerző Izraelben, a másik Franciaországban él. A két ország köz- és magángyűjteményeire egyaránt tekintettel vannak. Így Izraelben a Hebrew University és a Schocken Institute, de ugyanakkor M. Benayahu, J. Kaffah, J. L. Nahoum és N. Wieder gyűjteményeire is. Franciaországban Nimes, Paris, Strasbourg könyvtáira, de az egyiptomi Mosserinek most Párizsban őrzött gyűjteményére is, amely nagyszámú geniza-anyagot tartalmaz.

A facsimilék nagyon jó segítséget nyújtanak a héber írás különböző korszakainak és centrumainak vizsgálatára, valamint az egyes scriptorok működésére.

Hadd bizonyítsuk be egy példán. A II. 24. bemutatja Azuz b. Obadja b. Selómo b. József b. Ábrahám b. Nissim másolatát a Misné Tórából (Marokkó? 1335.). Rátékinthetünk látom, hogy ő másolta a Tóbiás könyvének héber fordítását is, amelynek egy része a cambridgei University Library-ban van (A 45/26; S. Hopkins: *A Miscellany of Literary Pieces from the Cambridge Geniza Collection*. Cambridge 1978. 90—101.). A másik Leningrádban (Ant. 34; A. Scheiber: Szináj. XLIV. 1980. Nos. 3—4. 97—99.).

A kiállítás pompás. A facsimilék mintaszerűek. Hisszük, hogy a vállalkozás folytatódni fog gyors ütemben és a többi ország héber kézirateit is feldolgozzák.

SCHEIBER SÁNDOR

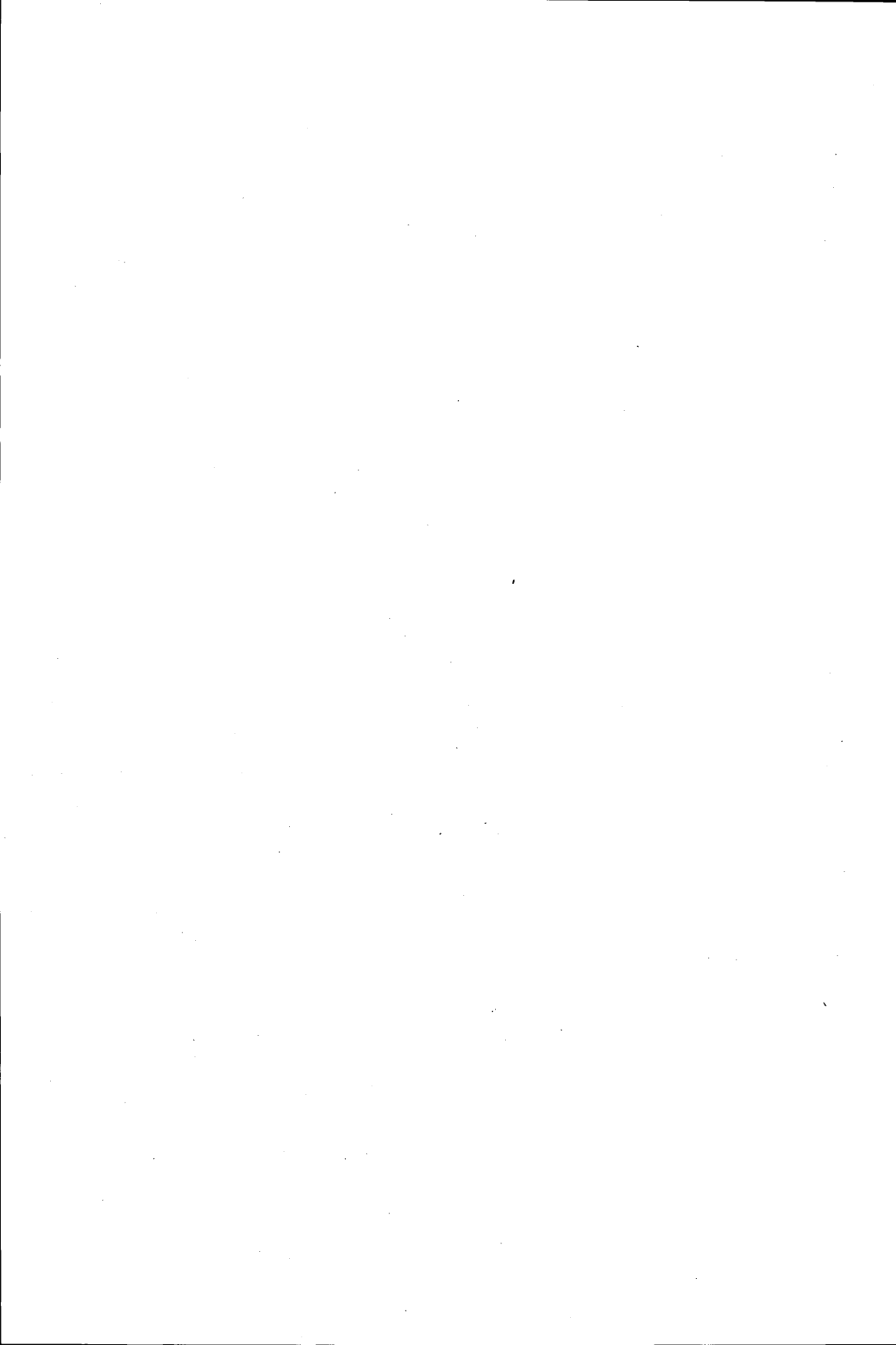
Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. J. Romae, 1978. — Collegit et edidit Ladislaus Lukács S. J.

A jezsuita rend *Institutum Historicum*-ának 117. kötete nélkülözhetetlen kézikönyve lesz a XVI. század kutatásával foglalkozóknak. Az 1551–1600 közötti évtizedek szellemi áramlatainak, iskola és tudománytörténetének ismerői előtt jól tudott az a tény, hogy Európa legtöbb országában, így nálunk is a jezsuiták tevékenysége rányomta bélyegét a kor kulturális életére. Elég ha Báthory István bel- és külpolitikájának célkitűzéseire és eredményeire hívjuk fel a figyelmet az ún. *Missio Transylvanica* működésének tükrében. A kötet írója és közreadója évtizedek óta gazdagítja eredeti források feltárásával a részletekig menő kutató munkát. Polgár Lászlóval együtt három kötetben dolgozták fel a rend levéltárának magyarországi anyagát: *Documenta romana historica Sricitatis Jesu in regnis olim corona hungarica unitis*. Romae 1959–1967. A 828 lapot kitevő újabb kötet példamutató minden szempontból: szerkesztés, pontos és teljességre törekedő adatközlés, bibliográfia stb.

A Bevezetés (1–41 l.) tájékoztat az osztrák provincia megalakulásáról, az egyre növekvő létszámról, határainak kiterjedéséről. A mellékelt térképen jól látható a hatalmas területet magába foglaló, Cseh- és Magyarországot, Erdélyt is a bécsi provinciális fennhatósága alá soroló jezsuita tartomány. — Ezt követően 600 lap ontja a kutató számára a dokumentumok adatait 138 katalogus alapján kronológiai sorrendben. Mivel a jezsuita rend struktúrájának egyik lényeges eleme a középkori szerzetek helyhez kötöttségével (*stabilitas loci*) szemben épp a rendtársaknak bármelyik házába, tartományba, missióba történő áthelyezése; ezért pl. a magyarországi vonatkozások, személyek, életrajzi adatok megtalálása és összegyűjtése mindvégig a kutató feladata marad. Számtalan esetben bukkannak magyar nevekre a provincia osztrák, cseh kollégiumaiban vagy házaiban. A kutatást megkönnyíti a több, mint 200 lapból álló névtár, illetve *Summaria vitae* (615–828 l.), melyben a szerző a kötetben szereplő személyek életrajzi adatait gyűjtötte össze. A *Summariát* azonban csak abban az esetben tudjuk haszonnal forgatni, ha már sikerült az előkerült nevet azonosítani. Erre egy példa: a 691. lapon szereplő Histanich jezsuita neve önmagában még nem elegendő ahhoz, hogy Istvanics néven babócsai születésű magyart tételezzek fel személyében. Annál is inkább, mert neve e kötetben először az 1561-es bécsi katalogusban fordul elő: „*Andreas Histanich (Istvanics)*” (85 l.). A kérdést egyedül az

dönti el, hogy a legtöbb jezsuita jelentésben a nevek mellé az illetőnek anyanyelvét is oda kellett írni, illetve azt az országot, melyben született. Így Andreas Histanich-ról végül is a 697. lapon tudjuk meg, hogy Istvánics Andrásnak hívják és 18 éves korában Rómában lépett be a jezsuita rendbe, 1561–2 évet Bécsben töltötte, majd 1563-ban Nagyszombatba helyezték, két évvel később Bécsben elhagyta a rendet. A jezsuita tudós történész, Lukács László érdeme, hogy nemcsak a nevezetes magyar jezsuitákról tudunk meg pontos adatokat, hanem azokról is, akik — mint Istvánics András esetében is — mindössze néhány évig tartoztak a rendhez. Számkra azonban ez is fontos adat; különösen akkor, ha figyelembe vesszük, mi mindent kellett tanulnia pl. Istvanicsnak az említett öt év alatt. A babócsai származású „*hungarus*” ugyanis nemcsak „*ianitor*” volt a bécsi kollégiumban, hanem „*praeceptor grammaticae*” is! (697 l.). Ehhez hasonló példát a kötet számos lapján találhatunk. A kutatókra vár most már többek között az a feladat is, hogy az egykori jezsuita „*praeceptorok*” hol folytatták tanítói működésüket? De még ennél is fontosabb annak feltárása, hogy az itthoni jezsuita kollégiumokban képzett diákok tanáraik vezetésével milyen hatással voltak a magyarországi művelődés fejlődésére? Az említett időszakban a bécsi jezsuita tartomány 22 háza, kollégiuma közül 5 Magyarországon létesült: Nagyszombat (1561), Kolozsvár (1580), Gyulafehérvár (1581), Vágsellye (1591), Turóc (1599). Tudjuk azt is, hogy ezekből kisebb csoportok missiókat, rezidenciákat hoztak létre (különösen a Felvidéken és Erdélyben), hol szintén működtek iskolák. A kollégiumokban a környék diákjai külön szállást kaptak és mint „*bentlakók*” részt vehettek a kollégium életében.

Az eddig említetteken kívül különösen az itthon létesített kollégiumok, rezidenciák, *domiciliumok* nemzetközi jellegére kell felhívni a figyelmet. T. i. Magyarországon épp úgy, mint mindenütt egy-egy jezsuita házában német, angol, litván, lengyel, olasz, francia, spanyol, belga stb. származású pater, professzor, *praeceptor*, *novicius* talált otthonra. A peregrinációkkal foglalkozók tehát itt olyan esettel állnak szemben, mely egyedülálló e korszakban. — Mindez bizonyítja, hogy Lukács László jezsuita történész új kötete nélkül művelődéstörténetünk számos fejezetét megírni nem lehet.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. II. 18. — Terjedelem: 15,4 (A/5) ív
81.9327 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

EMLEKÜLÉS A MAGYAR SAJTÓ JUBILEUMA ALKALMÁBÓL

<i>Szabolcsi Miklós</i> : Elnöki megnyitó	3
<i>Pálty József</i> : Az emlékülés köszöntése	5
<i>Kosáry Domokos</i> : A magyar sajtó megszületése	7
<i>Köpeczi Béla</i> : A Rákóczi-szabadságharc a külföldi közvéleményben	16
<i>Sziklay László</i> : A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei	23
<i>Kókay György</i> : Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések	35
<i>Háiman György</i> : Tótfalusi grúz betűinek nyomában	41
<i>Tóth Béla</i> : Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században	66
<i>Fried István</i> : Schedius Lajos és folyóirata	81
<i>Fenyvesi István</i> : A Kner-kiadó orosz és szovjet könyvei a húszas években	95
<i>Sáráné Lukátsy Sarolta</i> : Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1920 után	103

KÖZLEMÉNYEK

<i>Soltész Zoltánné</i> : Az augsburgi Steiner-nyomda impresszum nélkül kiadott nyomtatványai	121
<i>Gündisch, Gustav</i> : Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts (Die Bücherei des Lukas Unglerus)	127
<i>Borsa Gedeon</i> : Korai széles lapszélű kiadványok Magyarországon	138
<i>Fekete Csaba</i> : Megkapta-e a vizsolyi bibliát Náprági Demeter?	144
<i>Széles Klára</i> : Henszlmann Imre, az irodalomkritikus	147
<i>Miklóssy János</i> : Török János „időszaki szemlé”-je (A Kelet Népe, 1856)	152
<i>Batári Gyula</i> : A Párisi Magyar Értesítőről	157

FIGYELŐ

Magyar Könyvszemle '81	160
<i>Havasi Zoltán</i> : Csüry István (1921–1980)	161
(–ó–): Sajtótörténeti Munkabizottság alakult	162
<i>Németh, István</i> : Kultur des Islam (Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében)	163
<i>Kókay György</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár újabb kiadványai	164

SZEMLE

Nikolaus Lenau in Ungarn. Bibliographie. Bp. 1979. (<i>Fried István</i>)	167
Lech Szezucki: Két 16. századi eretnek gondolkodó. Bp. 1980. (<i>Hopp Lajos</i>)	167
Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: Corpus der gotischen Lederschnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet. Stuttgart, 1980. (<i>Borsa Gedeon</i>)	168
Needham, Paul: Twelve Centuries of Bookbindings: 400–1600. New York–London, 1979. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	169
Schunke, Ilse: Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen. Berlin, 1979. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	171
Beit-Arié, M. – Sirat, C.: Manuscripts Médiévaux en Caractères Hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540. Bibliothèque de France et de d'Israël I–II. Jérusalem–Paris, 1972–1979. (<i>Scheiber Sándor</i>)	172
Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. J. Roma, 1978. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	172

S O M M A I R E

SESSION COMMÉMORATIVE À L'OCCASION DE L'ANNIVERSAIRE DE LA PRESSE HONGROISE

<i>Szabolcsi, Miklós</i> : Discours d'ouverture du président	3
<i>Pálffy, József</i> : Salutation à la session commémorative	5
<i>Kosáry, Domokos</i> : La naissance de la presse hongroise	7
<i>Köpeczi, Béla</i> : La guerre d'indépendance de Rákóczi dans l'opinion publique de l'étranger	16
<i>Sziklay, László</i> : Les origines de la presse de langue non hongroise de Hongrie	23
<i>Kókay, György</i> : Les premiers journaux hongrois et les efforts académiques	
<i>Haiman, György</i> : Á la recherche des modèles des caractères géorgiens de Miklós Tótfalusi Kis	35
<i>Tóth, Béla</i> : La culture de bibliothèque de Debrecen au XVIII ^e siècle	41
<i>Fried, István</i> : Lajos Schedius et sa revue	66
<i>Fenyvesi, István</i> : Les livres russes et soviétiques de l'éditeur Kner aux années vingt	91
<i>Mme Sára-Lukátsy, Sarolta</i> : L'activité de directeur de bibliothèque de Ferenc Móra	95
	108

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mme Soltész, Zoltán</i> : Les impressions publiées sans impressum de la presse Steiner d'Augsburg	121
<i>Gündisch, Gustav</i> : Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. (Die Bücherei des Lukas Unglerus)	127
<i>Borsa, Gedeon</i> : Des publications précoces à large marge en Hongrie	138
<i>Fekete, Csaba</i> : Est-ce que Demeter Náprági a obtenu la bible de Vizsoly?	144
<i>Széles, Klára</i> : Imre Henszlmann, le critique littéraire	152
<i>Miklóssy, János</i> : La „revue périodique” de János Török (Le Peuple de l'Orient 1856)	157

CHRONIQUE

La Revue du Livre Hongrois 1981	160
<i>Havasi, Zoltán</i> : István Csúry (1921-1980)	161
(-ó-): Le Comité de Travail de l'Histoire de Presse s'est formé	162
<i>Németh, István</i> : Kultur des Islam (Exposition dans la salle de fête de la Bibliothèque Nationale Autrichienne)	163
<i>Kókay, György</i> : Quelques nouvelles publications de la Bibliothèque Nationale Széchényi	164

REVUE

Nikolaus Lenau in Ungarn. Bibliographie. Budapest, 1979. (<i>Fried, István</i>)	167
Szczucki, Lech: Két 16. századi eretnek gondolkodó. (Deux penseurs hérétiques du XVI ^e siècle). Budapest, 1980. (<i>Hopp, Lajos</i>)	167
Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: Corpus der gotischen Lederschnittenbände aus dem deutschen Sprachgebiet. Stuttgart, 1980. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	168
Needham, Paul: Twelve Centuries of Bookbindings: 400-1600. New York-London, 1979. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	169
Schunke, Ilse: Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen. Berlin, 1979. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	171
Beit-Arié, M. - Sirat, C.: Manuscrits Médiévaux en Caractères Hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540. Bibliothèques de France et d'Israël I-II. Jérusalem-Paris, 1972-1979. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	172
Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. J. Roma, 1978. (<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i>)	172